

“ ధన్వంతరి క్షవణ కామరసీమా శబ్దం

బేతాశభట్ట ఘటకర్పర కాళిదాసాః

భ్యాతో వరాహమిహిరో నృపతే నృభాయాం

రత్నాని వై వరరుచి ర్నవ విక్రమస్య.”

అను ప్రాక్తమైతిని పాటినేయక వీరి రుపాధ్యాయులవారు కాళిదాసు క్రీ. శ.

11-వ శతాబ్దివాఁడని సిద్ధాంతింపఁ గడంగిరి.

పూర్వమేఘము 8-వ శ్లోకమునంగల దిన్నాగాచార్య ప్రస్తావనంబట్టియు,
క్రీ. శ. 631-వ సంవత్సరమున పులిశేఖనివేతమైన యెహూలశాసనమునంగల

“ యే నాయోజి నవేత్స । స్థిర మర్థవిసౌ వివేకినా జినవేత్స

స విజయతాం రవికీర్తిః । కవితాత్రిత కాళిదాసభారవికీర్తిః.”

అను కాళిదాసప్రస్తావముంబట్టియు, బహువిషయ పర్యాలోచన పూర్వకముగా
రఘునాథగోపాలనందర్శి కార పండితులు కాళిదాసు కాలము క్రీ. శ. 6-వ శతాబ్ది
యని నిర్ణయించినారు.

కేలు పండితులు మందసారశాసనాదికమునబట్టి కాళిదాసు క్రీస్తుశకమునకు
పూర్వము 56 సంవత్సరములయింపను డని నిర్ణయించినారు.

మట్టుటకృత కావ్యప్రకాశముందును భాషమహారాజ ప్రణీత సరస్వతీకంఠా
భరణిమందును, ధనంజయరచిత దశరూపకమందును, కాళిదాసుని ప్రబంధముల
సండి యుదాహరణములు గలవు.

కాళిదాసోత్పత్తి.

కవనమందు ఈకవిప్రభావము ‘కొఁడూం రట్టి భనా నహాన’ ఇత్యాది
కథలకు తగినదిగానే యున్నది. ఈయనకును ఇతిరచయిలగును గల తారతమ్యము
శబ్దమందేమి అర్థమందేమి రసమందేమి త్రిభువనవిధాన్య సంస్కృత్యాన్య తారతమ్యము
వంటిదే. ఈ విషయమున విచ్రతిపత్రి లేముకి -

“ పురా కవినాం గణనాప్రసక్తే । కనిష్ఠి కాధిష్ఠిత కాళిదాసాః,

అద్యాపి తత్తుల్యకవే రభావా । దనామి కా సార్థవత్తీ బహువ.”

అను వృద్ధోక్తియే నిదర్శనము ఈ మహానుభావుని—

“ కవయః కాళిదాసాద్యాః, కవయో వయ మవ్యమి,

పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్.”

అని మీమాంసా శాస్త్రప్రవర్తకు లయిన భట్టపాదులవారును,

“ నిసర్గ సూరివంశస్య కాళిదాసస్య సూత్రపు

ప్రీతి ర్నధురసార్థాను మజ్జరిష్యివ జాయతే.”

అని బాణభట్టుండును,

ఇతరులు లక్ష్యవాచ్యభంగులం బ్రకటింతురు. ఈయన యువమూత్రధానుండునం గదా. 'ఉపమా కాశిదాసస్య' అనుసూక్తి సార్వభౌకము.

“ ఉప మైకా వై లూషీ । స్రోపాప్తా చిత్రభూమికా⁴ దాణా

రజ్జాయతి కావ్యరజ్జే । నృత్యస్త్రీ తద్విదాం చేతః -

...ఉపమా । సైవోక్తభగ్నేభావ నానేకాలంకారభావం భవతి...

త చిదం చిత్రం విశ్వం । బ్రహ్మజ్ఞానం మోపమాజ్ఞానాత్

జ్ఞాతం భవ తిత్వాత్ । నిరూప్యతే సర్వలభ్యేనసమ తా సా.”

అని చిత్రమిహంసాకావ్యం యనూననము. దానిబట్టి పరిపించ కాశిదాసుడను ఉపమయం పట్టయం ఒగుట నలంకారంబల్లి స్వేవాదలో, దానందేని కవన మాత్రమంటే అద్వితీయం అని మేర్పడుచున్నది. ఇతనినిత్రుభూమిలేషమును అలంకారములచేతను, అనన్యసామాన్యలోకస్వసంపద్యవహరాన్నిభేదం ఇతరకవి రాజలభ్యవస్తుస్వరూపవర్ణనలచేతను లోకోత్తరాధారతరన్యాసములచేతను, ఆత్మ సంస్కారోత్కర్షణను ఉదాత్త స్తురవనలచేతను, వినోద తెలుసుగుడు.

కాశిదాసరచిత్రగ్రంథములు.

ఈమహాకవి కుమారసంభవ రమ్యమంభ మేఘసందేశము కావ్యములను మంజు వి కాగ్నిమిత్ర విప్రమార్వణియి భావంతల రూపకములను అలంకారసంహారమును పన్న కావ్యమును ప్రాత గ్రంథమును ఘంఠగ్రంథమును రచించినాడను. జ్యోతిర్విదాభా రణమును గ్రంథమును ఈయన రచించినట్లు తద్గ్రంథముల శిష్టోక్తములలో నున్నది; కాని, ఆశ్లోకముల తప్పుబుచ్చరచనయు విప్రయోగంబునం జూడఁగా వినుకలం బట్టి యెవరో బ్రదాసీంతనులు ఆశ్లోకములను రచించి రని యన్నవలసియున్నది. నళిందయము, కాలామృతము, రోలంబరాజీయము, శంకరభగవత్పాదప్రణీత మని పరఁగు నాత్మబోధము, ఈయన చేసిన వని వాడుక కలదు; కాని నళిందయము చేసినవాడను నారాయణానికుమారుడను రవిదేవకవి యని తెలియనయినది; కడకు మూఁటిని ఇతఁడు చేసె ననుటకుం బ్రమాణము లేదు.

కాశిదాసగ్రంథముల సామాన్యస్వరూపము.

కాశిదాసరూపకములెల్లను శృంగారాంగికములు. మేఘసందేశము శృంగార కావ్యము. కుమారసంభవము మొదటి ఎనిమిదిసర్గములు మాత్రమే ముల్లినాథునిచే వ్యాఖ్యాతములు; అంతవఱకే కాశిదాసప్రణీత మని పలువురయభిప్రాయము, అంత

వఱకును శృంగారప్రధానమే. కడమభాగములో వీరరసమును గలదు. రఘుపుటలోను నానారసములు గలవు.

జ్యోతిష్కాస్త్రగ్రంథములలో కాళిదాసశబ్దముఁ మూఁడు అనుసంఖ్యకు వాచకమనియు, ముగ్ధుర కాళిదాసు బుండిరినియు, మాళవిక చేనీనయితఁ డొకఁడునఱి దయకారుఁ డింకొకఁడు - రఘువంశాది కర్త వేఱొకఁడు - అని కొందఱు వఱ్ఱుట గలదు. మాళవికాకారుఁడు భావంతలకాఁడును వెవ్వేఱని ప్రాశస్త్యములన్నియు గాఱు వ్రాసినారు. ఆయభిప్రాయము సరిగా దని శంకర పాండురంగపండితులు నిరూపించినారు. నఱిదయమునూట తెలిసినదే గదా.

“ కావ్యేషు నాటకే ష్వేవ వయం వా వయ మేవ వా
ఉత్తరే రామచరితే భవసూతి ర్వశిష్యః. ”

అని కాళిదాసు పలికినట్లు వాడుక కలదు. కాని కాళిదాస భవసూతుల భిన్న కాలికతంబు చూడఁగా పూర్వార్థము కాళిదాసే చెప్పినదై యున్న నుండుఁగాక ఉత్తరార్థమును భవసూతిరువాతివండితు లెవరో చెప్పియుండు రని యెన్నవలసి యున్నది. కాళిదాసునకు భవభూతి కడుంబిచ్చటివాఁ డనుటకు హర్షచరిత్రపీఠికలో బాణశి పలువురుకవులలో కాళిదాసుం బేర్కొనుటయు, మహాకవిని భవసూతిని వదలుటయును, తార్కాణము. దీనం దేని ‘రత్యంతవర్ణన’ తారతమ్యపంక్షయ ‘రాని రేవ వ్యరంసీత’ కథయు నిక్కము లని తలంప వలనుగాక యున్నది.

“ కావ్యేషు నాటకం రమ్యం నాటకేషు శకు న్తలా
తత్రాపి చతుర్జుస్తత్ర స్లోకచతుష్టయః. ”

అనియు నభియుక్తి కలదు.

కాళిదాసునిమాళవికకును ధావకుని ప్రియదర్శికా రత్నావళులకును విశేష సామ్యము గలదు. ఈరెంటిని మించఁగోరి కాళిదాసు మాళవికనువ్రాసినదొడయు, ప్రియదర్శికమింటిఁబెట్టెదను ఎక్కువమెఱుఁ గెక్కించినింగారిని శకుంతలమిఁడికి తచ్చుకొన్న పోడిమియు, ఈనాటగు గ్రంథములను సమగ్రముగా జాకరూకతతో పరికించినవారి కగవడకపో వని నామతము. గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఆచర్యనిటం దొడంగను.

ఈతనిగ్రంథములప్రభావము వాని ననుసరించి యితరులు నేసిన రచనలచేఁ దల మగుచున్నది రఘువంశసరణిలో అశ్వఘోషుఁడు బుద్ధచరిత్రము వ్రాసెను. ఏత ద్విపరీతముగా కొందఱు పల్కుదురు గాని ప్రామాణిక లయనపం డితులు ఇట్లే యభిప్రాయపడియున్నారు. మహాకవి వామన బాణభట్టుఁడు కుమారసంభవాకావ్యమును నాటకముగా పార్వతీపరిణయ మనుచేర శబ్దాంతరీకరించెను.

మేఘసందేశ ప్రశస్తి.

అమౌఘవర్ష మహినాథునిగురువు జై నమఃకారి జిననేనుఁడు మేఘసందేశము నావేష్టించి పార్శ్వభ్యుదయ మను మహాకావ్యమును రచించినందున, * భవ భూతి మాలతీమధవములలో నవమంకములో కతిపయస్కోకములలో లభింపుగా మేఘ సందేశము ననుకరించుటచేతను, చిల్లణకవి విక్రమాంకదేవచరిత్రమున త్రగియోదళ సర్గలో వర్షర్తువర్షనలో కాళిదాసమేఘసందేశమును తద్దయ పరితల తలంపునకుం దెచ్చుటచేతను, శివలిపిద్వాంసులు పలువురు ఇంచుమించుగా మేఘసంవాదము గా అనేకులు వృత్తమును సయితము మార్పక ఉద్ధవసంపదము ఉద్ధవమతము హంససందేశము హంసదుంతము పదాంకదూతము అనుగ్రంథములను - మేఘ ప్రకారముననే జోషదేవుఁడు భ్రమరగీతలను - రచించుటచేతను, మేఘసందేశ ప్రభావము తెల్ల మగుచున్నది.

ఈతని గ్రంథములపై విద్వాంసులచే వ్రాయఁబడినవ్యాఖ్యలబహుత్వముచేతఁ గూడ వానియొక్కర్లు తెలియుచున్నది. మేఘసందేశముపై చిరువని వ్యాఖ్యలున్నవని పూర్వోక్త సందర్భంబరవండితులు తెలిసినారు. అవి యివ్వి యనః—ఈశాన్తములోని వ్యాఖ్యను రచించిన (1) మల్లినాథసూరియే తనరముందు (2) నాథుడు (3) దక్షిణావర్తుఁడు అనునిర్దేశము ఏతద్వ్యాఖ్యతలను ప్రస్తావించియున్నాఁడు. మఱి ౪-వల్లభ గి. మహిమసీంహగణి ౯-నుమతివిజయ ౭-లక్ష్మీనివాస ౮-మేఘరాజ ౯-భరవ-౧౦-సనాతన-౧౧-రామనాథ-౧౨-అశరగ్గోవింద-౧౩-కల్యాణమల్ల-౧౪-సరస్వతీతీర్థులు అనువారు మేఘముపై వ్యాఖ్యలు వ్రాసీరి. ఇందులొక్కొక్క మేఘముపై ౧౧-సారోద్ధారిణియు-౧౬-మేఘులతయు-౧౭-౨౦-నాలుగు-అవచురులునుకలవు. అప్పు

* 'కచ్చి తౌమ్య ప్రియసహచరీ విద్య దాలిజ్జతి త్వా ?
మవిర్భూతప్రణయసుభగా శ్చాతకా వా భజన్తే ?
పారస్ర్యే వా గుభయతి మరు త్సాధు సంవాహనాభిః ?
విష్యచ్ఛ్రీభ్రతురవతిధనుర్లక్ష్మీ లక్ష్మీం తస్మాతి ?'
'దైవా తృప్త్యే ర్జగతి విచర నిశ్చయా ముప్రయ్యాం చే,
దాశ్వా స్యాదౌ తదను కథయే ర్దాధపీయా మవస్థామ్;
అశాతస్త్ర ర్న చ కథయ తాత్యైవ ముచ్ఛేదనీయః,
ప్రాణత్రాణం కథమపి కరో త్యాయతాత్యైః స వికః.'

వృత్తము కూడ మందాకాంతయే.

సారమేని ఈ కావ్యముపై ఇన్ని వ్యాఖ్యలు వుట్టునా? కావ్యములలో మేఘసందేశ మునకు సాటిరాదగలవి - సౌందర్యలహరి - అమరుకము - ఇట్టివి ఒకటిరెండు దక్క ముచి లేవు. మేఘసందేశము లోకములోని శృంగారప్రబంధసర్వస్వమునకు ప్రభవ మయిన యూటబుగ్గ యనం జేయును.

ఈయవతారికలో నుదాహరింపఁ దలంపు గొన్నవాఁడనై మేఘమందలివర్ణ నాంశాదికమును ఇతరకవిపుంగవులు ఏపాటి గౌరవించిరో చూతముగాక యని యితరుల దృశ్య శ్రవ్య ప్రబంధములను తెక్కింటిని చదివి చూడగా, అందులకు నిదర్శనములు లెక్కలేనివి దొరకినవి. అట్లే + రఘువంశాదులం గలవర్ణనలకును అట్టి నిదర్శనములు బహుళముగా నున్నవి. మేఘసంబధములు మాత్రమే ఒక్కగ్రంథ ముగా సూత్రించినచో ఆగ్రంథము ఆంధ్రవివరణముతోడి యీ మేఘసందేశగ్రంథ ముకన్న కడుగొప్పది యగున ఘేర్పడినది. దానంజేసి దానినెల్ల నిటం బ్రదర్శింపక వేఱుగ్రంథముగా నూల్కార్పఁ దలంపుగొంటిని. అయిన నిట నించుక * దిక్ప దర్శనము:—

కాళిదాస వర్ణనాదికములను ఇతరకవింద్రులు మెచ్చుట.

పూర్వమేఘము 26 - వశ్లోకము.—‘త్వత్సంపరా- త్పులకితమివ ప్రాథ మ్పుష్పః + కదమ్బైః’—పులకితదేహమునకును పుష్పితకదంబమునకును మహాకవి సామ్యమును చెప్పినాఁడు. దానినే యితరకవు లిట్లు కూర్చినారు:—

“ స్నిగ్ధ స్నేర విలోల ముగ్ధ మధురాయ న్నేత్రయో ర్విభ్రూహః,
య ద్వాఙ్మృప్తవిరాసప త్త్రైలికా ఘర్షోగ్ధహ గర్జయోః,
యచ్చ ప్రాథ * కదమ్బకుట్ట సఖీ కావ్యజితే విశయా
త త్తస్యాం కిమపి గుటుం రతిపతే ర్ద్వీర్దృఢ విసూర్జితమ్.” మల్లిక.

* ఒక్కటి యుదాహరించెద:—

“ అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం | కల్పద్రుమాత్తై రవకీర్య పుష్పైః,

ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి | స్సంవర్ధితోరస్థలతారహారః.” రఘువు.

“ అపుడు గంగర్వపతి మహి కవతరించి,

రాజు విస్తయమున హయరాజు డిగ్గ,

నక్క చేర్చి ముదంబుతో ననియె ధంత

కిరణములు హార కాంతులు సరసమాడె.”

మమ.

“ కలయతి తదుదస్తాకర్ణనేషు ప్రసక్తిం

కిమపి కిమపి మన్యో నిశ్చలా ధ్యాయతీవ,

అపిచ వహతి హరస్సర్వమాత్రేణ బాలా

పవనచల * కదమ్బాద్భేదతుల్య మపస్థామ్. ”

అదే.

“ పుంసో బలహర వరిస పరోహంత కదంబపుష్పం కఠోర రోమంచ కంచుల

తల్లిల సలలంగిం. ”

అదే.

“ ప్రథమప్రియావచన సంశ్రవన్ముర

త్పలకేన సంవ్రతి మయా విడమ్బ్యతే

ఘనరాజి నూతనపయస్సముక్షణ

క్షణబద్ధకుట్టిల * కదమ్బదమ్బరః !

మాలితి.

“ వయం తథా నామ, య దాత్ ? కిం వదా

మ్యయం చ కస్తా ద్వికలః కథాన్తరే ?

* కదమ్బగోళాకృతి మృతః కథం

విశుద్ధముగ్ధః కులకన్యకాజనః ? ”

అదే.

“ జేణవస్స తిఉసస్స కంటట । జే * కదంబమక్షేపస్స కేసరా

అజ్జ తుజ్ఞ కరఘంససంగిణో । తే ములంతి మహ అంగణిజ్జిదా. ” కల్పర.

“ తదస్తే శ్రీకాన్తస్తరసమరధాటి పులఃపా

* కదమ్బానాం వానీ రసికచరిపాటిం గుఱుంతతి,

త్వ మానీన స్తస్యాం న యది పరతో నన్దనీ తతో

విభాతి వ్యర్థా తే ఘనరసనివేశవ్యసనితా. ”

హంసదూత.

భాస్కరాచార్యునిగోళాధ్యాయములోని యీక్రిందిశ్లోకముపలన కదంబపుష్ప స్వరూపము విశద మగును.—

“ సర్వతః పర్వతారణ్య గ్రామచైత్య చయైశ్చితః

కదమ్బకుసుమగ్రుణ్ఠిః కేసరప్రకరైశ్చివ. ”

పూర్వమేషుము ర్వివ శ్లోకము.— “ స్వయి తటగతే * స్మిగ్ధగిన్నాజ్ఞానాగే . సద్యః * కృతద్విరచరసచ్చేదగౌరవ్య తస్య అదేః ”—వర్ణము మాయమందు. ఇ చీలికను, కోతను, కాళిదాసు చెప్పినాడు. ఇతరకవింద్రులు ఈ శక్తిని మెచ్చిన ధోధాహరణములు ఒకకొన్ని—

“నీలత్పలా? *భిన్నా | జ్ఞానత్వేషం మధురరావిః బహుభాః
తటిదుద్భాసితదేహః | ధారాకుశవర్షిణో నిలదాః.” బృహత్సంహిత.

“ఏవంవిధం విరహిణీ విరహేణ భిన్నా
*భిన్నాజ్ఞానస్ఫువిఘ్నే గగనే ఘనర్త
మత్వా స్రీయం త మదయం హృదయం ప్రవిష్టం
బ్రూణోష్ణపేళం మలం పరిహాసమిత్రమ్” గోళాధ్యాయ.

“దివి వ్యావర్తిద్భి ర్విజితపవనైః స్యందనహయై
ర్జవా దుర్త్రామద్భి ర్జలనిధి మి వాహ్నియ పతతః
అహలూ దూరా దూరం ప్రజితి మమ *భిన్నాజ్ఞానచయ
స్ఫువిశ్యామః క్రోధో దినకృతఇవ ధాన్వననిచయః.” చండ.

“ముష్టిగ్రాహ్యం తిమిర మభితో నిహ్నుతే దిగ్విభాగం,
పాదన్యాసః స్థలితి విషమే, నిష్ఫలా దృష్టిపాతాః,
ధారా *భిన్నాజ్ఞానగిరినుహృ జ్ఞప్తవణ్ణా చరత్వాత్
లభాద్వైతః స్ఫురతి పరితో నీలి మే వైకతానః.” అదే.

“కన్దర్పదైవతనికేతనవైజయస్త్రీ
యాస్త్రీ విలాసరసమన్ధర ముత్పలాక్షీ
దృష్టిం నివేతవతి మయి కాలహూతి
*లేశాన్తకారిత మధులహాసీవిచిత్రామ్.” కర్ణసుందరి.

(లేశ = పగిల్చినగుండములు).

“అక్షు వ్యవసాల సముజ్జః * విద్దశిల జీలంజిణపుంజి మంసలంధరిర
నిర్భూరో నిసేధారంభో.” మల్లికా.

“సంకష్టేను ఆ *భిన్నాజ్ఞాన జీలం మంసలే ఆ తిమిరే పంచిత పరిజణా
లలిఘరేను,” అదే.

“మనఃకిలా * భజనిభేన పశ్చా | నిరుభయమానం నికరేణ భాసాం
భ్యాడై రురోభి శ్చ వినువ్యమానం | నభః ససర్వేవ పురః భాగానామ్.” భారవి.

“జానే స్వప్నవిభౌ మ మాద్య ముకుకో తేనీక్యం పురస్తా దభూత్
ప్రత్యాక్షే పరివేషమణ్డలమివ జ్యోత్సాస్ససపత్నం మహః
త స్యాస్త * ర్మభినిస్తుషీకృతశరచ్చస్త్రప్రభై రజితై
ద్యుష్టై కావ్యభూ జలాత్యుతవతి సా మాన్యభం మన్య భమ్.” వివ.

“దర * దళితహరిద్రా గ్రన్థిగౌర శరీరే
 స్ఫురతి విరహజన్తా కోవ్యయం పంజుగామి,
 బలవతి సతి యస్మై సార్థ మవర్త్య హేమ్య
 రజతమివ మృగాయ్యైః కల్పితా నృజ్జకాని.” అదే.

“మహాలం గ్రన్థాని * మహానాథానృజ్జకానిరం
 పపాశుష్ట ప్రేమిరురుగిరి సంగమబుద్ధిని
 తమాలశ్యామాజ్ఞో దరహనితలీలాగ్నితముగిరి
 పరానన్దాభోగః స్ఫురయ పృథి మే రోమి శురుషు. పంసహత.

“బిభ్రాణా మృదుతాం శిరిషకుసుమప్రిహాశిని పాద్యైః
 సద్యఃకల్పితకుట్టిమా మరకత * తోమరిన యోమైః
 విషా సంవ్రతి జన్మనా ద్విగతై ర్బన్ధూకశుస్పృహకృత
 రద్యాపి తేరి ద్విగోవకశతై శ్చక్రేషు సంపన్నైః.” సుందరీక.

“లావణ్యం యవశచ్చకంచణానిహం, కైత్రాణ దీపాన్త్రణ
 కణ్డేహిం ఖడిదం, కపింధలతి * దో, రంశచందోనమః ;
 విసా వంచసరేణ సజ్జవహనానరణ రక్తబ్ధిని
 జేణం సోనణ మాహాణి వృషాదినో కణ్డేహి మా మన్మథి.” కమ్యుక.

“అగ్గన్తి భంగసరణి ఇయజాణ తివి
 మజ్జే పుణో * కథిదగద్ధతరంగమాలా
 వచ్చా అ నే సరది తంసజిరిక్తి దేను
 ఆలణ్ణ మంశలిల చావధరో అణంగో.” అదే.

“జిజ్ఞా పురో య హాదా దళి హాదా,
 రోసానిలం య కణకం, య చ చంపతియ,
 తాళం సువణ్ణకుసుమేహి విలోమ్రణాణ
 అచ్చేమి జేమి హరిగిచ్చి సుమం దిహి ట్టా.” అదే.

“జింఘుక్కా సవణంతరేణ తరలా రిక్తా కడక్త చ్చుగ
 భింగాటిల కేలల్లిమదళ దోజీ సరిచ్చుచ్చుర,
 తం కళ్ళూర * రనేణ యం భవతిదో, జొచ్చుట యం భవతిదో,
 ముత్రాణం ఘృణ * రేణు తెవ్వ పురిదో, జొదొచ్చి విత్తంతర.” అదే.

“మజ్జశ్శుజ్జిశవిశదా । కర్పూర * తోమపంజురం తోమప
 సాధత్త బలదశాతా ద్యోమ శరదిన్దుచన్దికోదేభహ్మ.” పార్వతిపరి.

“త్వహు-మౌఖ్యమవిభ్రమం తుచభర, స్వద్యానభం గతం,
 త్వచ్చుష్ణాసమ మూరుకాణ్డ, మపిరు స్పృష్టం న కారుశ్యతం,
 * శాంతోష్ణీన సువర్ణదర్శనతలస్వచ్ఛే కహాలె, సఖే,
 త్వద్దస్త * ప్రథమప్రరోహధవళా జాగర్తి కాచి చ్యవిరి.” మల్లిక.

“వర్ణాస్తరేణ చిన కాణ్డసహూదరేణ
 స్పృష్టం శరీర మకతోరకరీరముగ్ధమ్
 ప్రహ్లాదయతవ కిమపి శ్వసితానిలేన
 బిహ్వాసరోఽపి తురువిద్ధ * బతాభిరామరి.” అదే.

“ఏత త్రస్వాన * దశకోమలకాన్తికాం
 మార్దణ్యమణ్డం మదోపత యాశ్చరామః
 లోకాన్త కారగరశ్చిదురప్రభావ
 మాధాని రత్నమివ కాంమహారగస్య.” నేమినిర్యా.

“బుద్ధిసీలమనిభేపశోభినా | కాంయదా నిపటలేన వేష్టితం
 ఘర్తర త్పితనయాశ్ర దాస్తర | స్థాయి కాకియతులా మువాహ సరి.” అదే.

“అథాస్య శృణ్వే గురనీన్ధ నిర్ధర | ప్రపాతరూతాగ్రిణి కారణే ముదరి
 * నఖాగ్రభాగోల్లిభి తేన్ధపాణ్ణుర | క్రియం హరిరి పాణ్ణుశిలాముపాయయా.” అదే.

“ఉత్తరూధానహేరు త్పిరిరిగ్గోగ్రోడకూహామగ్రాణాం
 ధారావల్లిలతానాం మఘకరపటలశ్యామలిః వల్లికాఘః
 * దీర్ఘవైష్ణవహర్యరత్నామలగగనతలాదర్శలీరానివోశః
 చోశస్త్రీకళపంతైః సహ చరతి రతివ్యాకులైః కాలమేఘః.” బిల్లి.

“పరిమృదితమృణాళీల్లాన మగ్గం ప్రవృత్తి,
 కథమపి పరివార ప్రార్థనాభిః క్రియాగు,
 కలయతి చ హిమాంశోర్విమలజగన్య లక్ష్మీ,
 మఖినవకరిదస్త * చేదపాన్డా కహాలె.” మాలతి.

“అజ్ఘం యేఽపి శశబ్ధిరే, అస్థిభే వజ్రం పర మేనిరే,
 సారగ్గం కలచిచ్చసంహారే, భూవచ్చయ మైచ్చ స్పరే,
 అన్దాయ * ద్దశితన్ద్ర సీలశకల క్యామం పరివృశ్యతే
 త తాన్ద్రం నిశి తీత మన్తతమసం కుశీన్ధ మాచక్షుహే.” బిల్లి.

పూర్వమేఘము 41-వ శ్లోకము:—“రుద్ధాలోకే నరపతివధ సూచితవై
 స్తమాభిః”—ఇట దట్టమనుటకు ‘సూచితవై’ మని కాళిదాసు ప్రయోగించి
 నాడు. ఇతరులకును కొందఱకు అది ప్రియముగా నున్నది:—

“హస్త * సూచితద్వై రథకారై రభివ్యాప్త మేకతమాలాద్యానతుల్యం భువనమ్.” మల్లిక.

“పాంసూనాం * సూచితద్వై సకలమపి పరిత్యేభృతాం ఛాదనేచ్ఛా బద్ధోత్సాహైః ప్రవాహై రనుపిర మభవ ద్దోషమనీమస్తరాభమ్.” కర్ణసుందరి.

ఇట్లే కాళిదాసోక్తములైన సకలపర్ణనలను సకలపర్ణులను సకలంభిప్రేయములను ఇతరమహాకవులు అభిమానించినారు.

వ్యాఖ్యానరామర్య.

ప్రాయశః కముగా మల్లినాథేంద్రులవ్యాఖ్యలు ఉపాదేయములు అని “భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషయాస్మిన్” అనుమల్లినాథవచనముచేతనే తెలియుచున్నది. ఆవ్యాఖ్యలలోని మల్లినాథవిరుద్ధవిషయములను ఉపాదేయవంతులు ప్రదర్శించినవానిని ఆయాశ్లోకముల వివరణములందు చర్చించితిని.

ప్రథమదివస X ప్రశేమదివస.

ప్రథమదివస ప్రశమదివస విప్రతిపత్తియందును మల్లినాథుని ప్రథమదివసమే శ్రేయ మనుటకు నాకుం దొంచునుపపర్థం దితిపేద.

మైత్రవైశాఖములు ...	పశంతము.	ఆశ్వయుజాశ్మితికములు ...	శరతు.
జ్యేష్ఠాషాఢములు ...	గ్రీష్మము.	మాగ్ధశ్రావ్యములు ...	హేమంతము.
శ్రావణాద్రపదములు ...	వర్షార్ద్రపు.	మాఘపూర్ణిమములు ...	శివరము.

ఆషాఢ శుద్ధప్రథమ మొదలు కార్తిక శుద్ధరాదగి అనఁగా ఉత్తరరాదగి వరకు 4 నెలల 10 దినములు. ‘శాపామౌ మే భుజగళయనా దుత్థితే శార్ఙ్గాపిఞ్చా.’ అంతవరకు శాప ముందును. మల్లినాథసూరిమతంబున ఆషాఢశుద్ధప్రథమయందు యక్షునికి మేఘుదర్శనము. నాఁడే మేఘుండు తరలిని అలకలో యున్నది అందు నాటికి శాపము శేషమైనానా గమయ చతురో లోచనే మీలలుల్పా’ అనుటచే నాలుగుమనములు శేషించి యుండును. కడమ 10 దినములకు ‘తప్తరేయంకఁగఁ’ ఆ 10 దినములను మేఘునికి పయనమునకుం బట్టునని కవివ్యాచయము. వివరము: — పూర్వమేఘములలో:—

17 - వ శ్లో. ‘అశ్వత్రమపరిగతం సంప్రయాయ ప్రాప్తే.’

24 ” ‘త్వ య్యాసన్నే కవయదినస్థాయుశంసా చక్షుర్హృది.’

26 ” ‘నీచైరాఖ్యం గిరి మధివనే స్తత్ర విద్రామ హేతతోః.’

36 ” ‘హర్షైష్యస్య అశ్వభేదం సయేభ్యః.’

- 38 } - వట్టో. 'అప్యన్యస్త్రిక్' కాలే మహాకాళ మాసాద్య ఫోతవ్యం తే నయన
విషయం యావ దత్యేతి భానుః ... కర్వక్ సంధ్యాబలి
పటహతామ్'
- 40 }   " 'సృతారమ్భే హర పశుపతే రాద్ధ్రీనాగాజినేచ్ఛామ్'
- 42 }   " 'తాం రాత్రిం కన్యాశ్చి ద్భవనవలధా నీత్వా ... ఋరవిల
సనాత్ భిన్నవిద్యుత్కళత్రం'
- 47 }   " 'సూక్ష్మం పుష్పసారైః స్పృశయతు భవాన్'
- 52 }   " 'బ్రహ్మవర్తం ఛాయయా గాహమానః'
- 45 }   " 'తస్మాద్దచ్చే ర్జ్జుపాఞ్ఞః కన్యామ్'
- 56 }   " 'అధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృణ్వే నిషణ్ణః'
- 58 }   " 'చరణన్యాసం పరియాః'
- 66 }   " 'నిర్విశే స్తం సగేన్ద్రీమ్'

పూర్వ మేఘుగ్రంథ మెల్లం బరికింపఁగా ఈయదాహృతస్తోకములందు అధ్వభే దాదిప్రస్తావములచేత దినప్రయాణాంతముందు నిలువవలసినతావులను, దినమెల్లను నిలువవలసినవియు, ఒకటి రెండుదినములుపట్టుదూరములును ('కలిపయదిన') చెప్పఁ బడినవి. కడమట్లోకములందు ప్రాయశఃకముగా ఇంతుకనేపే నిలువఁదగినతావులను కవి చెప్పినట్లగుపడుచున్నది. దానింబట్టి ఆహారశుద్ధప్రథమ కొంతనేపు మాగ్గాది కథనముండు గడవఁగా ఆ 10 దినములును పయనము నడచుటయందును, ఉజ్జియాని- దేవగిరి - చరణన్యాసము - కైలాసము - ఇత్యోద్దిష్టలములందునుండికొంతనేపు నిలు చుటయందును గడవఁగా ఆహారశుద్ధైకాదశియందు మేముండు యక్షరమణిని గాంచును. అప్పటినుండి సరిగా 4 మాసములకే ఉత్థానైకాదశి అనఁగా శాపావసా సము. ఇది గాక ప్రశమదివసపక్షమున, పూర్వోక్తసూచనలచేత పయనము కొన్నిదినములు పట్టును గావున ఆదినములు వర్షర్తువే అగుటచేత యక్షైంగన ఈ మేఘునింగనకముందే వివస్తురా లగును. కావున దశదివసాధిక్యము వివక్షితమే యని నేఁడలంతును.

ఉన్నత్రునికి యక్షునికి ఇంత లెక్కచూచుకొనుతెలివీయా యందురేని - రాఁ గల శ్రావణమాసమును ఉత్థానైకాదశిదినమును ఏయున్నత వంచాంగమునం దెలిసినచో ఈలెక్కయు దాననే తెలిసిన దని సంతోషింతము. కడమవిషయము లెల్ల పొంకపొంకములుగా చెప్పినేర్పినవాఁడు ఇదిహస్త మెఱుంగనేరఁగనం బ్రమాణము లేదు.

కవులు ఇంతమెలఁకువతో రచింతురా యనిన - కాళిదాసు గదా. వాస్తవనీతికి వెలి గాకుండ రఘుమహారాజదిగ్విజయమును - వం గోత్రుల కేంగము

హేంద్ర కావేరి పాంశ్య తామ్రపట్టి మలయ దర్బర సహ్య కేరళ ప్రసింహు
పారసీక యవన నీమతీర హూణ కాంబోజక్రమమునను — సాగిబిదాగిని - మ
ట్టయినచో 'వక్రః పథా యవపి' — అని నిమి త్రము వచ్చించుచు - పుత్రులూట మ
లామ్రకూట రేవా దళార్ణ వివిధా వేలవతి నీపైర్గిరి నిర్విం ధాన్యవం విశాలం గంభీరం
దేవగిరి చర్మణ్యధి దళశుర బ్రహ్మవర్త కరుణ్యేత్ర సరస్వతి కనకాల గంగా మిమహ
చ్ఛీచరణన్యాస క్రౌంచరంధ్ర కైలాస మన సాలకం క్రమమునను, ఆయుష్షు
ములయు విసులయు విశేషములను, నీతా రామ పుష్పకప్రయాణమున సమగ్రముం
దలి విశేషములను ఆనన్యకవిగోచరములను

“ససత్త్వ మాదాయ నడిముఖమ్భుః । సప్తయన్తూపిభృతానసలప్తాః
అమి ధిరోభి న్నీమయ స్సర్థనై । రంభవంవితస్వస్తి నిల ప్రవాహితః”

“ప్రపృతమాత్రేణ వయాని పాతు । వాచ ర్తపేగా ద్భీమతీః ఘనానః
అథాచి ఘాయిత మయం సముద్ర । ప్రమథ్యమానో గిరీశః భూంధరిః”
అని రూపా తప్పకుండు వర్ణించుచునుభావునికి పుంరస్వీకృతున రెక్కములందు
యేపాటి !

పదప్రయోగచిత్తము.

ఈకవి యంతమెలకువతో నిర్వాహితముగా నిర్వహించు నని నాటం బా
డకట్టినవిధం తెట్టులనినః - పూర్వ మేఘముల (7) 'సంతపింప' — అను స్తోత
మున 'యక్షుండు తన పుతకారము సేయవలసినవాం డయిన మేఘుని స్తనయుత్పన్న
తటిద్వదాదినిర్బహుమానశబ్దము సంతోషించుచు దానినితాద్యోతకమగు మయిండు
శబ్దముచే సబహుమానంబుగ సంబోధించి, తన కహంబయ్యుండు పుత్రుని ధనదాం
సబహుమానశబ్దముల నిర్దేశించి లోభితాసూచక సవతిశబ్దముచే నిర్దేశించుటం గాం
చి, ఈకవి యిట్లేగ్రంథ మంతటను నిర్వహించియుండునాయని సుతూహలినై పఠించి
చూడగా అట్లే నిర్వహణము కానిపించినది. అందులకుం దెలివిడః — యక్షవాక్య
ములలో మేఘసంబోధనాదికము ప్రసక్తించినట్లేకముండు.

పూర్వ మేఘమున.

(6) ఇందు పుష్కలూప రక్తవంశ్యుడని మేఘనియాజాత్యము, (7) 'వయూ
ద సందేశం మే హర' - ఉపకారము వేడుచో నుపకారిలూ సూచకసంబుధి, (21)
'ఘన తులయతుం నానిః శత్యుతి త్వమ్' - 'మూర్తాససః' అను సూత్రమునను
ఘనశబ్దముచే కాలిన్యము చెప్పబడుటం జేసి - కఠినుని - దట్టమైనవానిని - గొప్ప
వానినినిన్ను - వాయువు త్రోయఁజాలఁడని అప్రకంప్యతాసూచకసంబోధనము,

(21) 'తే బిలలవముచు' - ఇటు సువకారప్రస్తావము కానందున మేఘునిది దానయోగముం బలుపువిశేషణము లేదు, చిన్న చిన్న బొట్టులు వివరించుట లగుటచేత లవశబ్దముగల విశేషణము, (38) 'జలధర సంధ్యాబలిపటహతాం కర్వణ గర్జితానాం ఫలం లభ్యనే' - వృష్టిచే సంధ్యాపూజావసరమున భక్తులరాకపోకలకు వారాంగనాన్యస్యసాదికమునకును ఇబ్బంది కలుగును గాన ఆనమయమున నట వర్షింపఁ గూడ దనునభిప్రాయముచే 'జలద' అనమి. గమ్మిరనిహోదము కలుగునట్లుగా జల పూర్ణుడనై యుండవలసిన దనునభిప్రాయముతో 'జలధర' అని సంబోధనము, (47) 'సంధ్యం పుష్పమేఘీకృతాత్తా పుష్పాసారైః స్పృహయశు భవాః వ్యోమ గణ్ణాచిలాప్రేణి' - 'మహా నేచనే' - ఇతనిజయమును పుష్పములుగా మార్చుకొను నునుటచే బలముం దెప్పవకాశము లేనందునను కురియుటను పూత్రము చెప్పవలసి యున్నందున 'పుష్పబలికృత' అనక పుష్పమేఘీకృత అనుట. పుష్పలతోనేక క్రియ యెట్లుగిర్వర్తింప ననగా అపుష్పలు వ్యోమగాంగాజలార్ద్రములుగా. (66) 'నానాదేష్ట ర్జలద లలితై ర్విద్విశేస్త న్న గేద్రైః' - ఉత్కృష్టవేన మానస సరోజలమును ద్రాగి యాయాసమును తగ్గించుకొనుటకే గాక మానసమునకు ప్ర త్యర్థనచేయుటకును - * విరావణమునకు త్రిగలుగునట్లుగాను - కల్పద్రుమకింపలయ ములు పుష్టిసెందునట్లుగాను - 'సర్వలభ్య' అని ముందేచెప్పియున్నందున నిదా ఘనీడాశాంతి యగునటుగాను - వింతవింతగా బన్నరుసల్లి నట్లుండుసోనలచేతను జి దులచేతను ఇవనేవాసమాగతసురాంగనాదులను మెప్పించుటయొండె - వారితో చిట్ట కములు సల్పుటయొండె - సుకభోగముగా, 'నిర్ద్వేశః' అనుభవంపుము అనునభిప్రాయ ముచే 'జలద' అని బిలదానసూచకసంబుధి. (67) 'మూక్తాజాలగ్రత మలకంకామిని వాభ్రబృన్దవ' - ఇటు ముంగురులతోఁగి సామ్యముకై మేఘునియందు నీలిమ వలనీయు న్నది గావున - 'నవ్రాజతే ఇ త్యభ్రమ్' - అనియేని, స్థైర్యము వలనీయున్నదిగావున - 'న భ్రశ్య తీ త్యభ్రమ్' అని యేని, పుష్పత్రిగాఅభ్రశబ్దమును ప్రయోగించుట, ఉప కారప్రస్తావము లేనందున 'జలము' నిచ్చునదియను నర్థము గలశబ్దమును ప్రయో గింపమి.

* 'వనతతి వరాహ వాహారి వాయుభుగ్వి

రోధి వారణ వర్షాభు లాధి దోహదై,

ఎండ్ర రవి జేర మూడవయెడకు జేరు

తరణి ధరణి బ్రహ్మదసంధాయి గాఁడె?

ఈ త్రర మేనుమున—

(9) 'అల్యేనానాం స్వజలకణికావోష ముత్సాద్య సద్యః జలముచః'—ఉపకారప్రస్తావము కానందునను నీటిబొట్టులను రాల్చుట మాత్రమే వివక్షితమైనందునను దాధాతుయోగముమార్చి నునధాతుయోగముగా 'జలముచః' అని ప్రయోగించుట, (38) 'విద్ధి మా మామ్యువాహన్.'—అనఁమున గాగనీలగనన పుష్పంబు వలంప వలసినయనసరము గాన 'వహ ప్రావతీ' నీరు పొందించువాఁడు - నీరు తెచ్చియు చ్చువాఁడు - అనుసర్థముగల విశేషణము, (55) 'ఏత త్ప్రద్యాప్రయ మిష్టాదేతా విచర జలవ'—ఉపకారప్రశంసయే గావున బలదశబ్దముననే సంబుద్ధి.

ప్రక్షీప్తములనుం దడవఁ బనిలేదు. ఇట్లు ఈసంబుద్ధాదులు సాధిప్రాయంబుల యనుటకు 'జీమూతేన' యన్నచోట 'జీవస్య జీవనస్య మూఁదః పునీబన్ధా జీమాతః...జీవనార్థం కర్తృ జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్య మితి భావః' అను వివరణముచే పెద్దిబొట్టుగారియంగీకారము సూచిత మగుచున్నది.

కవికి ఇంతజాగరూకత యేని కుభేరప్రస్తావకుండును ఇట్లే ఉచితశబ్దప్రయోగనిర్వాహము కలదా యనిన, ఇందు యతుఁడు మువ్వు ఊ కుబేరుని పేర్కొన్నాఁడు. ఒకమాత్రేనను 'ధన మిచ్చువాఁడు' అనుసర్థముననే బంతునానసూచకములగు ధనదాదిశబ్దములతో పేర్కొన్నవాఁడు గాక, మువ్వుమను లాభియని పేరు యనట్లుగా పూ. మే. (7) 'ధనపతి క్రోధవిశ్లేషితస్య', ఉ. మే. (12) 'మత్స్యాదేనం ధనపతి సఖమ్,' (14) తత్రాగారం ధనపతి గృహ నుత్తరే చాస్త్యదీయమ్' అని ధనపతి శబ్దముచేతనే నిర్దేశించినాఁడు.

ఇట్లు ఈ రెండువిషయములందును పదప్రయోగోచిత్యము ఊదత్వముం బగుదు, దశదివసాశిక్యంబును వివక్షితంబకాఁడలంచి పగిలించఁగా అది ప్రయాగారాలముగా సూచపన్న మయినది. అటుపయిని ఇట్టిదంటుచే వివరంబును ప్రయోజననిరపేక్షంబుగా ప్రయుక్తంబై యుండ దని యూహించి పదములప్రయోజనంబుల సరసితిని. నామం దోఁచినయాప్రయోజనములు మల్లినాథసూరి సూత్రప్రాయముగా సూచించినవానికి ప్రాపకములుగా వృత్తిప్రాయములుగా సరిపడును రాఁగాంచి మదీయంబులును కవివృద్ధయంబకా నమృకవృద్ధముడు సందర్భభేదాద్విసమాధానములను సరిజూచుకొని ఇందుం బ్రకటించితిని.

కొన్నియాక్షేపములకు సమాధానములు.

ఈమహాకావ్యమున నాయకునిపేరు లేదు, నాయికపేరును లేదు. కాని, ఆలోచనమున తీర్పులుకై కవి నాయకునిగా శృత్యునే శోధింపఁడుగాని ప్రభువును

జేయలేదు; భృత్యతాదోషపరిహారముగా నాయనని భీరోదాత్రునిం జేసినాడు. నామకల్పనామాత్రమున కావ్యప్రయోజనవిశేష మేమియు లేదు. పురాణప్రసిద్ధులనే నాయకానాయకులను చెప్పెడుచో తత్తవచిత్యనిర్వాహార్థము వారింకూర్చి కొన్నివిశేషములు చెప్పవలసినప్పును, సర్వమును నిజకల్పనయ యనుకీర్తి యెడలును. మహాకవి యిందు గ్రంథవిస్తరము నిచ్చుగింపకయు ఓనిని అమరుశతక ఘటకర్పరకావ్యాదులనంటిదానినిగా నుద్దేశించియు నిశేషించి సరసనేయక లీలాస్రాయముగా రచించె ననియు అతని కట్టి దైనను అస్తదాదులవ ఇదే పరమోత్కృష్టముగాను మహాప్రాళముగాను ఉన్నదనియు తలంపనగు.

యెఱులకు జరామరణములు లేవని ఆనందోత్థ మిత్యాదిజ్ఞోక రద్వావ్యభిలవలనం చెలియుచున్నది; అట్లుగాఁ జూచి వితంబనప్రయత్న మెట్లు సంగతమగును? అనిన - కలిగిన కుసుమశరణతాపము అత్యంతదుస్సహ మగుటచే యెఱుఁ డట్లు భయపడెనేగాని యెఱులకు మరణము కల దని కవి యెఱుఁగు చెప్పలేదు. లే దని తెలిసియు యెఱుఁడు కలుగు నని భయపడుట కుసుమశరణతాపోత్క్రల్లను తెలుపుచు కావ్యమునకు శోభావహంబ మైనది.

“విద్యాధ రావ్వరో యక్ష రక్షో గర్గర్వ కిన్నరాః

షిశావో గుహ్యక స్సిద్ధో ఘోతోఽమీ దేవయోనయః”

అని యమరసింహుఁడు యక్షగుహ్యకులకు భేదమును చెప్పియుండఁగా ఈ కావ్యమున ‘యక్ష శ్చక్రే’ అనియొకచోటను ‘గుహ్యక స్తం యయాచే’ అని మఱియొకచోటను వికారధంబునం బ్రయోగించుటయెట్లు? అనియు నాక్షేపించువారు కలరు. ‘నిధిం రక్షన్తి యే యక్షః సై గుహ్య ర్గుహ్యకసంజ్ఞాకాః’ అను వ్యాజీవచనమువలన యక్షశబ్దము సామాన్యముగా జనులకు వాదకమును వారిలో నిధులను గాచు వారికి గుహ్యకశబ్దము వాచకమును గావున ఈయక్షుఁడు శంఖపద్మనిధులం గాచు వాఁడని ‘దావరోపానై ల్లితనపుషా శశ్వవద్వై చ దృష్టావై’ అనుటచే తెలియుచున్నది గావున ఇతనిని యక్షగుహ్యకాన్యతరశబ్దములచేత నిర్దేశించుట నిరవధ్యము.

శాపమును వర్షభోగ్యముగా పెట్టనేల యని వలుచురు అడుగుట కలదు. ఋత్వాదిభేదసిమి త్తకములగు సకలభోగములను ఉపవసవిహార జలక్రీడా చంద్రికాచుక్రమణాదికములను అన్నిటిని ఒకమాటుమాత్రమే తొలగింప వలెదని సకలము, రెండవసంవత్సరమున మరల మునుపటివే వచ్చును. వర్షముకంటె తక్కువ కాలములో కొన్ని అవశిష్టముగా నుండును. కావున వర్షశాపము.

కందళీ శిలీంధ్రములు.

ఈ గ్రంథములో 'కందళీ శిలీంధ్రము' 'కందళీ శిలీంధ్రము' ముద్రాణము 'కందళీ శిలీంధ్రము' కందళీశిలీంధ్రములకు - శుభ్రగౌడు గని గొండులు - నేలయిది యని ముఖ్య గొండులు - నేలయిది యని ఒకకొండులు - నిజము నానావిధములుగా గ్రంథములు చెప్పచున్నారు. శిలీంధ్రము శుభ్రగౌడు గనియు కందళీ నేలయిది యనియు రెంటి కిని కొందఱు భిన్నార్థములం గఱచుచున్నారు. నేను ఈవిషయమందు పరిశ్రమచేసి యిందు కందళీశిలీంధ్రములు ఏకార్థములనియు రెంటికిని నేలయిదియే యర్థమనియు నిశ్చయించుకొని నావివరణమందట్లే వ్రాసితిని. ఈవిషయమున నాకుం గల్గినయుపపత్తికదంబము మద్విరచితమయిన మోచాకుగుమామోదవిచార' గ్రంథంబున నిరూపితమై యున్నది.

ముద్రణములపరామర్శ.

వ్యాఖ్యానములో బొంబాయిముద్రణమునకును మదరాసు తెనుగుముద్రణమునకును భేదములు మెండుగాఁ గలవు. నేను రెంటినిం బరికించి ఒకదాన లేనిదానిని మఱియొకదానినుండి గ్రహించి సముద్రణమును ఆరెంకింకఁజేసి శుభ్రముగావించితిని. మత్స్యార్వముద్రకులలో సందర్శికారపండితులు ఉ. మే. (47) ధారానీక, (56) ఇత్యోగ్యతే, (57) శ్రుత్వాపారామ్ - అనుష్టోకములు ప్రక్షిప్తములనియు వానికి మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్య నేయలేదనియు తెలిపి వానిని గ్రంథములో ముద్రింపలేదు. అయినను వానిని విడువ నిచ్చగింపక నేను ముద్రించితిని. 'ధారానీక' - అనుష్టోకమును మాత్రము మదరాసు శుభ్రములో (45)-వదిగా నున్నదానిని చతుర్విధవిసౌదమధ్యమునుండి వివిధ (47) - వదానిగా ముద్రించితిని. మల్లినాథసూరి ప్రక్షిప్తములని తెలిపిన పూ. మే. (22) అమ్భావిన్ద, (33) వారాస్తాక, (34) ప్రద్యోతస్య, (35) వత్త్ర్యహః - అనుసారింపితి. కడపటి మూడును పార్వాభ్యుదయమహాకావ్యమందుఁ గల వనియు అందు 'వత్త్ర్యహః' అనునది మాత్రము ఉ. మే. లో అలకావర్ణనమందు నివేశితమైయున్న వనియు సందర్శికారపండితులు తెలుపుచున్నారు. ఉ. మే. (3) యత్రోన్నత, (4) ఆనన్దాత్మ, అను రెండును ప్రక్షిప్తములని మల్లినాథ సూరి తెలిపినాడు గదా.

గ్రంథమును గుగమతరము నేయుటకై వ్యాఖ్యానికములలో సంగతులు విడఁచి వివిధ ముద్రించితిని.

వ్యాఖ్యాదికమందలి గుర్తులు.

* వ్యాకరణవిషయము.

† అలంకారాదికము.

వి. విశేషవిషయము.

+ నిసంయపు.

అ. తాత్పర్యము.

ప. పదప్రయోజనము.

ఇంక కొన్ని గుర్తులుగా తెలియు గుర్తులుగలవు-

దేవభాషాభిమానులగు సహృదయులెల్ల నాయుద్యమమును చిత్తగించి గుణము గ్రహించి దోషములను పొరచబాటులను మన్నించి అగ్రంథమును వ్యాప్తికిం దెత్తురు గావుతమని నావిజ్ఞప్తి.

శ్రీశారదార్పణ మస్తు.

మ ద రా గు,
మే, 1902.

}

వే. వేంకటరాఘవాస్త్రి.

౧౩

మేఘ సందేశః

ప్రథమః సర్గః.

కళ్ళి తానైరహగురుణా స్వాధికారా త్వమత్తః
శాపే నాస్త్రుగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః
యక్ష శ్చక్రే జనకతనయాన్నానపుణ్యదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతి రామగిర్యాశ్రమేషు.

1.

మాతాపితృభ్యాం జగతో సమా వాహుభౌనయే
సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అస్త్రరాయతిమిరోపశాస్త్రయే శాస్త్రపావన మచిన్త్యవైభవమ్
తన్నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్తహే కి మపి తున్దిలం మహాః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్;
కరుణామృతైః కటాక్షపాతైః కురు మా మమ్బు కృతార్థసార్థవాహమ్.
భారతీ కాళిదాసస్య కవ్యాఖ్యా విషమూర్ఛితా;
ఏషా సంజీవనీ టీకా తా మ ద్యోజ్ఞేవయిష్యతి.
ఇ హాన్వయముఖే నైవ సర్వం వ్యాఖ్యానతే మయా;
నామూలం లిఖ్యతే కిచ్చి న్నానపేయిత ముచ్యతే.

అథ తత్రథవాక్ కాళిదాసో నామ కవిః

‘కావ్యం యశనేర్థకృతే వ్యవహరివిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్మలయే కానాసమితత యోవదేశయుజేః;

ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్య స్వానేకత్రేయస్సాధనతాం, ‘కా
వ్యాలంకారే శ్చ వర్ణయే ది’తి నిశ్చితాస్త్రా స్వాసత్కావ్యవిషయతాం చ వశ్యే
మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం చిత్తీర్ష్య శ్చిత్తీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయానిశ్చేద
లక్షణభలసాధనత్వా దాచీర్షమస్మియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్మృది మితి
శాస్త్రా దాశీరాద్యసృతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాత్ కావ్యాదో యక్షస్య గిరి

నివాసరూపంబు నిద్రిశతి కశ్యపితి. — స్వాధికారాత్, ప్రమత్తః = అనవసితః + 'ప్ర
 మాదో 2 నవధాన త' త్యమరః * బాగుచు విరామ ప్రమాదార్థానా ముపసం
 భున మిత్యపాదానత్వాత్ పచ్చమి, అత ఏవాపరాధా ధేతోః కాంతావిరహేణ
 గురుణా = ముగ్ధురేణ - మస్తరేణ త్యర్థః + గురుస్తు గీష్వతో శ్రేష్ఠిగురౌ పితృదుర్భ
 ర' ఇతి ష్టాష్టవే, పర్వం (సంవత్సరం) భోగ్యేన = వర్షభోగ్యేణ * బాలాధ్వసూ
 రత్యస్తసంయోగ' ఇతి ద్విప్రియా * అత్యస్తసంయోగే చే'తి సమాసః * కుమతి
 చే'తి ఐత్యక్ష, భర్తుః = స్వామిసః పశరస్య, హాసేన, అస్తం = నాశం గమితః =
 ప్రాపితః మహిమా = సామర్థ్యం - యస్య సో 2 స్తంగమితమహిమా * అస్త మితి మహా
 రాస్తమవ్యయమత్యస్య * ద్విప్రియే'తి యోగవిభాగాత్ సమాసః, కశ్యప్త, యక్షః =
 దేవయోనివిశేషః + విద్యాధరో 2 వ్యరోయక్షరక్షిగ్ధర్వకిన్నరాః. పితౄణామహ్యక
 న్నిర్ధో భూతో 2 మి దేవయోనయ' ఇ త్యమరః, జనకతనయాయాః = నీతాయాః.
 స్నానైః = అవగాహనైః పుణ్యాని = పవిత్రాణి - ఉదాకాని యేష తేషు - పావనస్య
 త్యర్థః, ఛాయాప్రధానాస్తరవః = ఛాయాతరవః * భాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః.
 స్నిగ్ధః = సాన్ద్యః - ఛాయాతరవో = నమరువృక్షే - యేష తేషు - వసతియోగ్యస్య
 త్యర్థః + 'స్నిగ్ధంతు మసృజే సాన్ద్యే' + 'ఛాయావృక్షే నమరు స్నాన్ద్యే' త్యుభయ
 త్రాపి శబ్దార్థవే, రామసిరితి చిత్రకూటుః త స్వాశ్రమేషు, వసతిం = స్థితిం, చక్రే =
 కృతవాక్. అత లేశత స్తత తత్రాదీనగర నదీ సముద్రాదివర్ణనసంభవాత్ మ
 హాకావ్యత్వమ్. రసశాస్త్ర విప్రలబ్ధశృంగారః, త త్రా పున్యాదావస్థాః, అత ఏవైత
 త్రానవస్థానం సూచిత 'మాశ్రమే స్వీ'తి బహువచనేన. సీతాం ప్రతి రామస్య హ
 నూమత్సందేశం మనసి నిధాయ మేఘసందేశం కవిః కృతవా ని బ్రాహ్మణః. అత్ర
 కావ్యే సర్వత్ర మద్వాక్రాంతావృత్తమ్ + 'మద్వాక్రాంతా బలిమదగై ర్భోగనా తా
 గురూ చే'తి లక్షణాత్.

స్వాధికారాత్ — స్వ = తనయొక్క - అధికారాత్ = కొలుపునుండి; ప్రమత్తః
 = అశ్రద్ధచేసినవాడను; (అయివరాధముచేతనే); కాంతా విరహగురుణా - కాంతా =
 శ్రీయతోడి - విరహ = ఎడకబావుచేత - గురుణా = భరింపరానిదియు; పర్వ భో
 గ్యేణ — పర్వ = సంవత్సర కాలము - భోగ్యేన = అనుభవించవలసినదియు, (నైన); భ
 ర్తుః = స్వామియైన ఈశ్వరునియొక్క; హాసేన = శాపముచేత, అస్తంగమితమహిమా —
 అస్తమ్ = నాశమునుగమితంపొందింపఁబడిన - మహిమా = సామర్థ్యము గలవాడను; (అయిన); కశ్యప్తః = వికాసుక; యక్షః = యక్షుఁడు; జనకతనయాస్నాన పుణ్య
 భోగేషు — జనకతనయా = నీతాదేవియొక్క - స్నానం = స్నానముచేత - పుణ్యం = పవిత్ర

ములైన-ఉదేశేషు = స్థిగ్గుచాపయాతరుషు - స్థిగ్గు = దట్టమయిన-చా
యాతరుషు = సురపాన్న చట్టుగలవియు, (నైన), రామగిర్యాశ్రమేషు—రామగిరి =
చిత్రకూటపర్వతముయొక్క— ఆశ్రమేషు = ఆశ్రమములయందు, వసతిష్ఠి = నివాస
మును చక్రై = చేసెను. మందాక్రాంతాశ్చల్లముః మగనతతగగః ౪, ౬, ౭ అక్ష
రములై యిరావత్ యతి.

తా.—కుబేరునికొలుపులో సున్న యొకానొక యడుండు తన కొలుపు న
క్కడగా చేయక ఆశ్రద్ధచేసెను. ఆ తప్పిదముచేత ప్రియను బవలిపోయి సంవత్సర
కాలము చిత్రకూటమందు వికాశిగా నుండవలసిన దని కుబేరుండు వానిని శపించెను.
ఆశాపముచేత వానిసామర్థ్య మంతయు పోయి వాండు పాపనములును నివాసయో
గ్యములు నైన యాయాశ్రమములయందు నివసించి యుండెను. ప్రియనుండి ఎడ
ఁబాసినందువలన ఆశాపము వానికి దుస్తకముగానుండెను.

ప.—‘కాంతావిరహగురుణా’ అనుటచేత కొలుపులో యడుండు ఉత్తరదేశసేనం
దుల కారణము అతనికాంతతగులాట మనియు, అందుచేతనే కాంత నెడఁబా
యునట్లు కుబేరుండు అతనిని శపించినాఁడనియు, జనకతనయాస్నాన పుణ్యోద
ేశేషు’ అనుటచే విపూర్వకర్తదోషముచేత యడుండు అతప్పిదము చేసినాఁడో
ఆపుణ్యజలములందు స్నానపానములు చేయుటచే అదోషము పోయి యతండు
జేమిజడుటకై కుబేరుండు అతనిని ఆ పుణ్యజలములకడకు పంపె ననియు, అక్కడ
కట్టుబడి యుండనేల - యడుండు అకాశగమనాది విద్యలచేత కాంతకడకు పోగూ
డదా యనిన-‘అస్తంగమితమహిమా’ అనుటచే శాపమువలన అతని విద్యలు పోయిన
వనియు, యథోగ్యన యతనికడకు రాఁగూడదాయనిన, ‘శాపేన’ శాపముచేతనే
అమెకును వచ్చుటకు శక్తిలేదాయె ననియు, ‘అస్తమ్’ అనుటచేత కొంతకాలము
మాత్రము అతనిమహిమ అణగియుండునే గాని అస్తమించిన సూర్యుండు ఉద
యించునట్లు పిమ్మట మరల అతనిమహిమ అతనికి రానే వచ్చు ననియు, అమహిమ
మరల వచ్చి అతండు తన కాంతకడకు పోవువఱకు ‘స్థిగ్గుచాపయాతరుషు’ అనుట
చేత అయాశ్రమములు అతనికి నివాసయోగ్యములుగా నుండెననియు, ‘ఆశ్రమేషు’
అను బహువచనముచేత అతండు విరహావ్రాదమువలన ఒకచోటనుండనెల్లక ఇ
క్కడి కక్కడికి తిరుగుచుండె ననియు, భావము. మఱియు నిందు కవి ‘చిత్రకూట’
అనక ‘రామగిరి’ అని రామనామము గ్రహించుటచేతను జనకతనయా ప్రస్తావ
ముచేతను కవికావ్యోపాధ్యాయ విద్యాధ్యాయులకు మంగళమును సంపాదించినవాఁ
డై, జానకీరాముల విరహము తీటినట్లే ప్రకృత యక్ష కాంతా యక్షుల విరహము

సయితము చిటుననియు, అంజనేయులచేత వారి విరహము తీటినట్లు (వక్ష్యమాణ ప్రబంధమువలన) మేఘునిచేత వీరివిరహము తీటు ననియును, సూచించినాము.

తస్మిన్నద్రా కతిచి దబలావిప్రయుక్త స్స శామీ

సీత్యా మాసా న్మనకనలయభగ్గిశరి క్తప్రకోష్ఠః

అపాహస్య ప్రథమదివసే మేఘ మాశ్శిష్టసానుః

నప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయః దదత్తః.

2

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నద్రా=చిత్రకూటాద్రా, అబలా విప్రయుక్తః—అబలయా=కాన్తయా-విప్రయుక్తః=విరహితః, కనకస్య - నలయా=కనకం + కనకం వలయా= స్త్రీయామిత్యమరః - తస్య - భగ్గింశేన-పాలేన - క్తః=శూన్యః - ప్రకోష్ఠః-కూర్పరాధఃప్రదేశో - యస్య స తఖో-క్తః + కత్యోస్తరం ప్రకోష్ఠం స్యాత్ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దస ఇతి శాశ్వతః - విరహమగ్ని తృప్త ఇత్యర్థః, కామి=కాముకః, సః-యత్నః, కతిచి= మాసాన్=ఆష్ట మాసాని త్యర్థః + శేషా= మాసా= గమయ చతురో లోచనే మీలయి త్వేతి వక్ష్యమాణత్వాత్, సీత్యా=యావంత్యా, అపాహానక్షత్రేణ యుక్తా పార్జమ స్యామాసీ*నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇత్యత్ - అపాహీ పార్జమ స్యన్తీ న్నాస ఇత్యామాసో మాసః *సాన్తీ= పార్జమ సీతి సంజ్ఞాయా మత్ - తస్య అపాహమానస్య, ప్రథమదివసే=అద్యవాసర ఇత్యర్థః, అశ్శిష్టసానుః=అగ్రాంతతుల్య, వత్త్రగ్రిహాని=అగ్రాని తకేశయః + ఉత్థాతకేశ శ్చక్రొద్యైర్వప్రక్రీడా నిగచ్ఛత ఇతి శబ్దాన్లవేతాను-పరిణతః=తిర్యగ్దన్త్రహారి + తిర్యగ్దన్త్రహారి రు గజః పరిణతో మత్ ఇతి మామ్యుగ్గి-సచాసా గజ శ్చ స ఇవ - ప్రేక్షణీయం-చర్యనీయం, మేఘు దదత్తః గజప్రేక్షణీయ మి త్యత్ ఇవశబ్దబోధా ల్లప్తోవమా.

కేచి 'దాపాహస్య ప్రథమదివస' ఇత్యత్ర 'ప్రత్యాసన్నై సభాసీ' నివక్ష్యమాణ సభామాసప్రత్యాస త్యర్థం 'ప్రశమదివస' ఇతిపేతం కర్పయన్తి; తదసంగతయః ప్రథమాతిక్రమణే కారణాభావాత్. సభామాసప్రత్యాస త్యర్థమి త్యుక్త మితిచే న్ను, ప్రత్యాసత్రిమాత్రస్య స్వమాసప్రత్యాస త్యైవ దివసస్యా త్యవశత్తే, రత్యన్త్ర త్యాసత్తే భువయో గాభావే నావివక్షితత్వాత్; వివక్షితత్వేన స్వవక్షేఽపి ప్రశమదివసానిమిషణీ మేఘదర్శనకల్పనాయాం ప్రమాణాభావేన తదసంభవాత్. ప్రత్యుతాన్తత్వత్ వివ కుళః - సందేశస్య భావ్యనర్థ ప్రతికారార్థస్య పురత ఏ వాను ప్తానం. యుక్తం భన్తే దిశ్యమయోగసిద్ధిః. న నూన్త్రస్య నాయం వివేక ఇతి ఛే

న్నః ఉన్నతస్య నానర్థప్రతీకారారమ్భ ప్రతిపత్తి రపీతి సందేహ ఏవ మాభూత్; తథా చ కావ్యారమ్భ ఏవ ప్రతిబద్ధః స్యాది త్యహం మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డీత్య ప్రకర్షః | కథం తస్మి, 'శాపాస్తామే భుజిగళయనా దుభితే శార్ఙ్గపాణౌ వి, త్యాది నా భగవత్ప్రసాదాపకస్య శాపస్య మాసచతుష్టయాషణ్డ్యత్వోక్తిః, శయనైకా దశీ మార భ్యోత్థానై కాదశీవర్యవ్రం మాసచతుష్టయం భవతి, దశదివసాధిక్యా? దితి చే న్నః స్వప ష్టేఽపి కథం సా వింశతిదివసన్యాసత్వా? దితి సంతోష్టవ్యమ్, తస్మా దీషద్యైషమ్యు కువివతీత మితి సు హ్మాత్తం 'ప్రథమదివస' ఇతి.

తస్మిన్=ఆ, అదౌ=పర్వతమందు, అబ...య క్రిః—అబలా=కాంతతో. విప్రయు క్రిః=ఎడఁబాసినవాఁడును, కన...కోష్ఠః—కనక=బంగారపు - శలయ =కడియముయొక్క - భ్రంశ=జోటి పడిపోవుటచేత - రిక్త=శూన్యమయిన - ప్ర కోష్ఠః=ముంజేయిగలవాఁడును, కామీ=కామునఁడు, (నయన), సః=ఆయత్తుఁ డు, కతిచిత్=కొన్ని. మాసా=నెలలను, నీత్వా=గడపి, ఆషాఢస్య=ఆషాఢ మాసముయొక్క, ప్రథమదివస=మొదటిదివసమందు, అశ్లిష్టసానుమ్=ఆక్రమింపఁబ డినతటముగలదియు (అనుచేత నే), వప్ర...ణీయమ్—వప్రక్రీడా=కోరాడుటయ నుకేళియందు - పరిణత=అర్థముగా దంతములతో కొట్టునదైన - గజ=ఏనుఁగువలె శ్రేష్ఠణీయమ్=చూడఁదగినదియు, (నైన), మేఘమ్=మబ్బును, దదర్శ=చూచెను.

తా.—ఆయత్తుఁడు చిత్రకూటపర్వతమందు విరహదుఃఖముచేత మిక్కిలి కృశించి కొన్ని (ఎనిమిది) మాసములు గడపఁగా ఆషాఢప్రథమదివసమందు ఆకొండవ టియమీఁదికి తొలకరిమేఘము వచ్చె ననియు, ఏనుఁగు కోరాడుచు దంతములతో అర్థముగా కొట్టుచున్న నెట్లుండునో, అట్లు ఆ మేఘము అగవడె ననియు తా.

వ.—'అబలా' అనుటచేత యత్తుఁడు తనకాంత కోమలగావున తనతోడివి రహమునకు తాళఁజాలక అపాయము పొందునని వగచుచుండె ననియు, ఆమెవిష యమై ఉపేక్షగా నుండరాదా యనిన, 'కామీ' అనుటవలన ఆమెయందనరక్తుఁ డు గావున అట్లుండలేకపోయె ననియు, 'కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః' అనుటచేత యత్తునియనురాగమునగున ను వగవునకును అతఁడు కృశించుటయే తార్కాణ మని యు, 'మాసములు గడచినవి' అనక 'మాసములను గడపెను' అనుటచేత, ఆవిరహ తాపములతో అతనికి క్షణ మొకయుగముగా నుండె ననియు, 'మేఘ మశ్లిష్టసానుమ్' అని కౌఁగిలింతను దెలుపు నాశ్లిష్టపదమును ప్రయోగించుటచేత - సానువునాలింగన ము చేసికొన్న యామేఘునిఁజూడఁగా యత్తునికి నిజప్రియావహ్నిరుహలింగనము స్మరణను వచ్చి తదభిలాష కలిగెననియు, వప్రక్రీడచేత దంతక్షతాదలును పరిణతతః

ముచేత హాసవిలాసములును యక్షునికి స్వప్నమిగోచరము లాయెననియు, అశయము. తిర్యగంతప్రహరయైన యేనుగుతో మేఘమును బోల్పుటచేత ఏనుగునకు దంతము లున్నట్లు మేఘమునకు లోలకరిమెఱపు లుండె ననియు, భావము. ఇందుమొనటియే నిమిదిసెలలలో యక్షుడు పడినవిరహబాధను కవి విశేషించి వర్ణించలేదు, దానినెల్ల త త్కార్యముయిన కార్యముచే 'కనకవలయభ్రంశరీక్షప్రకాశ్యో' అనువిశేషణమున సూచించినాడు.

తస్యస్థిత్యా కథ మపి పురః కాతుకాధాన హేతోః
రస్తర్వాష్ప శ్చిర మనుచరో రాజరాజస్య దధౌ
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః,
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పున స్మరసంస్థా.

3

తస్యేతి.—రాజాసా=యక్షః + 'రాజా ప్రభా సృశువస్త్రే యక్షే యత్ర' యశక్రయోరి' తి విశ్వః - రాజ్ఞాం రాజా = రాజరాజః=పరిభ్రంశి + 'రాజరాజా' ధనాధిప' ఇత్యమరుః * 'రాజాహస్ససభ్యప్రజా' తి ఓచ-తస్య, అనుచరః=యక్షః, అస్తర్వాష్పః = భీరోతాత్తత్వా దస్తఃస్తమ్భితాశుః సకా, కాతుకాధానహేతోః= అభిలాషాత్పదనకారణస్య + 'కాతుకం చాభిలాషి స్యాదుత్సవే నర్కపార్వయూరి' తి విశ్వః, తస్య=మేఘస్య, పురః=అగ్రే, కథమపి=గరియసా ప్రయత్నే నేత్యర్థః + 'జ్ఞాతహేతువివక్షయా మప్యది కథ మవ్యయన్ | కథమాది తథావృత్తం యత్నగౌరవబాధయోరి' త్యుత్పలమాలయాప్, స్థిత్యా చిరం, దధౌ=చిస్తయామాస * 'ధైర్యచింతాయామి' తి ఛాలోర్లిట్ - మసావికారోపశమనవర్యస్తమితి శేషః; వికారహేతు మే వాహ మేఘాలోక ఇతి:—మేఘాలోకే=మేఘదర్శనేనస్థి, సుఖినోఽపి=ప్రియాజనసంగతస్యాపి, చేతః=చేతన, అన్యథాసూతా వృత్తిః (వ్యాపారో)యస్య త దన్యథావృత్తి భవతి - వికృతి మపద్యత ఇత్యర్థః, కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని=కణ్ఠాల్లిగ్గనాధిని, జనే, దూర సంస్థా (స్థితి) ర్యస్య తస్మిన్=దూర సంస్థే నతి, కిం పునః=సుఖినోఽప్యేవం కిల విరహాణ స్తు కిం వత్తవ్య మిత్యర్థః, విరహాణాం మేఘదర్శనం కామాదివికారోద్భవనమితి భావః. అత్రాథా నరన్యాసోఽలంకారః - తదుక్తం దజ్ఞినా + 'జ్ఞేయసో ధాస్తరన్యాసో వస్తుప్రస్తుత్యకించున | తత్సాధన సమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

రాజరాజస్య.—రాజి=యక్షులమొక్క రాజస్య = ప్రభువంశము జేరుని యొక్క, అనుచరః=కింకరులైన యాయక్షుడు, అస్తర్వాష్పః సకా=లోపలనే

అణచుకొన్న కన్నీళ్లు గలవాడను అయి, కాతు... హేతోః—కాతుక=అభిలాషయొక్క - ఆధాన=ఉత్పాదనముయొక్క - హేతోః =కారణమున(కాంతను గూడ-వలయునని యభిలాషను పుట్టించునదైన), తస్య=మేఘముయొక్క, పురః=ఎదుట, కథమపి=మిక్కిలిప్రయత్నముతో, స్థిత్యా=నిలిచి, చిరమ్ =చాలనేపు - అనగా మనోవికారము శమించువఱకు, దశ్యే =చింతించెను; మేఘాలోకే—మేఘ=మేఘముయొక్క - ఆలోకే=చూచుటయందు (అనగా మేఘమును చూచినప్పుడు), గుభినః అపి=ప్రియాజనముతోఁ గూడుకొనియున్న వానిదైనను, చేతః=మనస్సు=అన్యథావృత్తి—అన్యథా=వేరువిధమయిన - వృత్తి = వ్యాపారముగలది, భవతి=అగును; కణ్ఠా...యని—కణ్ఠ=మెడయొక్క - ఆశ్లేష = ఆలింగనమందు (అనగా మెడను కౌగిలించుకొనుటయందు) - ప్రణయిని = కోరిక గలిగిన, జనే=ప్రియాజనము, దూర సంనే సతి=దూరమందు ఉన్నదై యుండగా, కింపునః=ఏమి చెప్పవలయును.

తా.—మేఘము విరహాద్విపకము గనుక దానిని చూడగానే యక్షునికి కాంతవై యభిలాష గలిగి, ఆమెను చూడుట యసాధ్యమగుటచేత మిక్కిలి డుఃఖమై, కన్నీళ్లు వచ్చెను; వాని నతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు గావున అణచుకొని ఆమేఘమునెదుట మిక్కిలి కష్టముతో నిలువఁబడి చింతించుచుండెను. తమ ప్రియతమలతోఁ గూడ నున్నవారికే మేఘదర్శనముచేత మదనవికారము గలుగుచుండగా, ఇతనిని కౌగిలింపఁ గోరుచుండు ప్రియతమ నెడఁబాసినయితఁడు అట్లు ఆయాసపడుట ఆశ్చర్యముగాదు.

ప.—కథమపి అనుటచే మేఘదర్శనముచేత విరహతాప మతిశయ మాయెననియు, 'కాతుకాధానహేతోః' అనుటచే తాపకరమైనను మేఘము శ్రియావిషయక మయినయభిలాషను పుట్టించినదగుటచేత దానియెదుట నిలువఁ బూనిక గతిగెననియు, 'చిరమ్' అనుటచే మేఘదర్శనమువలనఁ గలిగినమనోవికారము శమించుటకు చాలనేపు వ్యయమైనదియు - అనగా-గొప్పవికారము కలిగె ననియు, 'కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని' అనుటచే ఒల్లనిదానికొట్టకైన ఇంతవిరహతాపము గలుగదు, ఆమె యితనిని ప్రేమించినది కావునను ఇతఁడును ఆమెను ప్రేమించినాఁడు కావునను ఇతని కిట్టి వికారము గలిగె ననియు, భావము.

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయతాజీవితాలమ్బనాఢీ
జీమూతేన స్వకుశలమయీ హరియ్యస్య స్పృహప్రతిమ్

స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్థాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం న్యాజహర.

4.

అథ సమాహితాస్తవకరణః కిం కృతవా నిత్యత్రాహ ప్రత్యాసన్న ఇతి.—
సః=యక్షః - యచ్చిరం దన్య స ఇత్యర్థః, నభసీ=త్రావణమాసే+నభః ఖం
త్రావణో నభా' ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్నై=అపాహానస్త్రాస్ తన్నై కృష్టి సతి, ద
యితాజీవితాలక్ష్మినాథీ సక=దర్శనకాలస్య విరహదుస్సహంత్యాత్ సత్వన్న ప్రతి
కారా దనర్థ సోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ వర' మితి న్యాయేన ప్ర-గీతప్రియాప్రాణధా
రణోపాయం చిక్షిద్దసన్ని త్యర్థః, జీవస్య (జీవనస్య) మూతః (పుటబంధనా) బీజమా
తః*పుష్పదరాదిత్యా త్సాధుః-తేన జీమాతేన=బంధరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వరశల
మయీం=స్వక్షేమప్రధానాం, ప్రవృత్తిం=వార్తాం + 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాస్త' ఇ
త్యమరః, హరయిష్యక్=ప్రావయిష్యక్ * 'పుట' తేషి 'సే' తి ద-చారాత్
క్రియాధక్రియోపపదాత్ లృటప్రిత్యయః - జీవనార్థం కర్తవ్యమనప్రదే నైవ-అం
యితవ్య మితి భావః * 'హృక్' రన్యతరస్యామి' తి చర్త సంజ్ఞావికలప్ట' వయేకర్తరి
త్వతీయా, ప్రత్యగ్రైః=అభినవైః, కుటజకుసుమైః=గిరిమల్లి-కాశి+కుటజో గిరిమ
ల్లికే' తి హలాయుధః, కల్పితార్థాయ - కల్పితః=అన్యథాత్ - అర్హః = పూజావిధి-
యస్య తస్మై కల్పితార్థాయ+ 'మూల్యే పూజావిధాః' ఇత్యమరః, తస్మై=జీమా
తాయ * 'క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమి' తి సంప్రదానత్వా శ్చతుర్థి, ప్రీతిప్రముఖాని
(ప్రీతిపూర్వకాః) వచనాని యన్త్యై కర్తవ్య త త్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథాతథా,
సోభన మాగతం = స్వాగతం - స్వాగతవచనం, ప్రీతః సక- న్యాజహర = రుశలాగమ
నం ప్రప్రేత్యర్థః. నాథేన త్వత్ర 'ప్రత్యాసన్నై మనసీ' తి సాధీయా నేవ పాతః
కల్పితః. వత్యాసన్నై=ప్రకృతిమావన్నై సతి త్యర్థః, యస్మై తేనైవ పూర్వపాతే
విరోధః ప్రదర్శితః సోస్తాభి 'రాషాః' స్య ప్రభుమదిన' ఇత్యేతత్పాతవిప్లవసమా
ధానే నైవ సమాధాయి.

సః = ఆయక్షుడు, నభసీ=త్రావణమాసము, ప్రత్యాసన్నై సతి=సమీపించి
నది కాగా, దయ...నాథీ-దయితా=కాలతయింక- బీజం = ప్రాణముయొ
క్క-ఆలక్ష్మిన అర్థి సక=నిలుపుటను కరిగనవాడై (ప్రియమును-రామభంగిరిన
వాడై), జీమాతేన=మేఘునిచేత, స్వ...యూహ-స్వ=తన - రుశలముయొడై-
క్షేమము ప్రధానముగా గలదైన, ప్రవృత్తిమ్=వార్తను, హరయిష్యక్=అంపం
జేయించువాడై, ప్రత్యగ్రైః=క్రొత్తవైన, కుటజ కుసుమైః=కొండుమల్ల పువ్వుల

చేత, కల్పిత అర్థాయ తన్మై = చేయబడిన పూజగల యా మేఘునికి (అనఁగా ఆ మేఘుని పూజించి), ప్రీతి...నమ్—ప్రీతిప్రముఖ=ప్రీతి పూర్వకములైన వచనమ్=మాటలు కలుగునట్లుగా (ప్రీతి పూర్వకములైన మాటలతో), స్వాగతమ్=దయచేయుము కుశలముగా వచ్చితివా? అనుమాటను, ప్రీతః సః=సంతోషించినవాడై, వ్యాజహర=వల్లెను.

తా.—వర్షాకాలము సమీపించుచుండగా ఆయత్తుండు ఇట్లు చింతించెను: స్వాభావికముగానే విరహము దుస్సహమైనది, వర్షాకాలమందైన నొక ప్రాణమునే హరింపఁగలదు. అట్టి యాపత్సమయములో నాప్రియ ఎట్లు బ్రదుకును? నేను జీవించియున్నానని తెలిసినయెడల, మరల నాతో సమాగమము కలుగునని యాశ గొని ధైర్యము తెచ్చుకొని ఎట్లయినను ప్రాణమును బిగియఁబట్టుకొని యుండును. కనుక నాకుశలవార్తను ఈ మేఘునిచేత ప్రియకు తెలియఁబఱచెదనుగాక.—ఇట్లు నిశ్చయించుకొని, తాను అక్కడ నున్నవాడౌను మేఘుండు వచ్చినవాడౌను అగుటచే, గృహస్థులు అతిథులకు పూజ చేసినట్లు, మఱియు తానుకార్యధి యగుట చేతను, తన పూజకును వినయమునకును మెచ్చి తనకార్యమును మేఘుండు నెఱవేర్చునట్లుగాను, ఆయనకు అప్పడే పూచి నవనవలాడుచున్న కొండమల్లెపుష్పములు అర్ఘ్యము సమర్పించి, విదగ్ధుండు గావున సామాన్యయాచకులవలె వెజ్జివెజ్జి ముఖ వికారములు చేయక, ఆయన వచ్చినందుచే తనకు కలిగిన సంతోషమువలని ముఖ వికాసముతో ప్రీతిపూర్వకముగా ‘దయచేయుము, డేమముగా వచ్చితివా?’ అని కుశలప్రశ్న యడిగెను.

ప.—‘ప్రత్యాసన్నే’ అనుటచేత చెడుగు వచ్చినపిమ్మట ప్రతిక్రియ చేయుట కంటె రాకుండ తప్పించుట మేలనియు, ‘ప్రత్యగ్నేః’ అనుటచేత భక్షిగలవాండు ఉత్తమమున పూజాద్రవ్యములతో పూజచేయును గావునను అట్టి పూజ పూజితులకు మనఃకున కెక్కును గనుకను యత్తుండు భక్షితో పూజించె ననియు, ఆ పూజకు మేఘుండు సంతోషించి యక్షునికార్యము నెఱవేర్చుననియు, ‘జీమూతేన’ అనుటచేత ఆశ్చర్యమునకు జీవముయొక్క (అనఁగా జీవనముయొక్క— నీళ్లయొక్క) మూట యిని యర్థము గావున జీవనముయొక్క మూట అయిన మేఘుండు తప్పకుండ యక్షభార్యయొక్కయు యక్షునియొక్కయు జీవనమును కాపాడు ననియు, ‘ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనమ్’ అనుటచేత లోకములో ఇతరునికి ప్రీతిఁబూపిన ఇతరుండును తనకు ప్రీతిఁబూవును గావున - ఆప్రకార మే యత్తుండు మేఘునికి ప్రీతి యగ్రహణిచెను గాన మేఘుండును యక్షుని కుపకారము చేయు ననియు, కవి సూ

చించుచున్నాడు. వర్షాకాలమందు సర్వత్ర కొంపలలో కొంపలుల్లలు పూచును గాన ఆ పుష్పమును చెప్పినాడు.

ఘామ జ్యోతి సులిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః !

సందేశార్థాః క్వ పటుకిరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః !

ఇ త్యోత్సుక్యా దపరిగణయన్ గుహ్యకస్తం యయాచే

కామూర్తా హి ప్రకృతికృపణా శ్చేదనాచేతనేషు.

5

నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన కారణయం బ్రవృత్త ఇత్యాజ్ఞేపం కవిః సమాసః ధూమేతి. — ధూమ శ్చబ్యోతిశ్చ సులిలం చ మరుత్ (వాము) శ్చ తేషాం, సన్నిపాతః = సంఘాతః, మేఘః క్వ = అచేతనత్వాత్సందేశహరణార్థం. ఇ త్యర్థః, పటుకిరణైః = సమర్థేంద్రియైః + కరణం సాధకతమ యేత్ర గా త్త్రిన్దియే పవ్వ పీ త్యమరః, ప్రాణిభిః = పతనైః + ప్రాణి రు చేతనా జన్తీ త్యమరః, ప్రాపణీయాః = ప్రాపయితుం యోగ్యాః, సందిశ్యస్త ఇతి సందేశానాం ఏ వార్తాః, క్వ, ఇతి = విషయ, భౌతు క్యాత్ = ఇష్టార్థోద్యుక్తత్వాత్ + 'ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్కు' ఇ త్యమరః, అపరిగణయన్ = అవిచారయన్, గుహ్యకః = యతః, తం = మేఘం, య యాచే, తథా హి - కామూర్తా, చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ - చేతనా నేతనా - తేషు విషయే, ప్రకృతి కృపణా = స్వభావ దీనా - కామూర్ధానాం ముక్తాయుక్తవివేక భూత్యా దచేతనయాఽహ్నా న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘసందేశయోః విరూ పయోర్బటనా ద్విరుపఘటనారూపే విషయాలగ్రహణః - తదంతం + విరుద్ధకార్య స్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్ । విరుపఘటనా బాసా విషయాలజ్ఞాన్త్రీ ణేతి; స చార్థా నైరన్యాసానుప్రాసిత ఇతి; తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదే త స్యో పన్యాసాత్.

చేతనసాధ్యమైనవనిని అచేతనమైన మేఘముచేత చేయింపఁదలంచినాఁడని యిట్లుండు? అను నాజ్ఞేపమునకు కవి సమాధానము చెప్పవచ్చును. —

ధూమ... రుతోష్ణ — ధూమః = రాగ-బ్యోతి = అగ్ని - సులిలమ్ = బిలము - మరుత్ = వాములు - తేషాం - అనువానియొక్క - సన్నిపాతః = సంఘాతముయిన, మేఘః = ముల్లు, క్వ = ఎక్కడ, (అచేతనముగాన వార్తను నినిపించుటకు అసమర్థ మని యర్థము): పటుకిరణైః = పటు = సమర్థములైన, కరణైః = ఇంద్రియములుగల, ప్రాణిభిః = చేతనులచేత, ప్రాపణీయాః = పంపఁదగినవైన, సందేశార్థాః = సందేశ - తెలుపఁదగినవైన. అర్థాః = వార్తలు, క్వ = ఎక్కడ, ఇతి = ఇట్లు, భౌతు

క్యాత్=ఇష్టార్థమందుఁ బ్రవేశించినవాఁడగుటచేత, అపరిగ్రహయన్=విచారింపనివాఁడై, గుహ్యకః = యక్షుఁడు, తప్- మేఘుని, యయాచే=అడిగెను. (తథాహి=అట్లేగదా), కామార్తాః—కామ మున్నధునిచేత-ఆర్తాః=పీడితులైనవారు, చేతనాచేతనేషు = చేతనములయందును అచేతనములయందును, ప్రకృతికృపణాః—ప్రకృతి = స్వభావముచేత-కృపణాః హి=దీనులుగదా. కామాంధులకు యత్తాయు క్తవివేకముండుడుగావున, కామాంధుఁడైనయక్షుఁడు అచేతనమును యాచించుట విరుద్ధముగాదని యర్థము.

తా.—‘కామార్తులకు ఇది చేతనము ఇది యచేతనము అను వివేకముండుదు. యక్షుఁడు కామార్తుఁడును ఉత్సుకుఁడునుగాన వివేకహీనుఁడై చేతనముమాత్రమే అందఁజేయఁగలవార్తను తనభార్యకు అందఁజేయుమని కేవలాచేతనమయిన మేఘమును వేడుకొనెను.

ప.—‘పట’ అనుటచేత సూర్యునిప్రాణులు గోవు మేక మొదలైనవి సందేశమందింపలేవు సరిగదా, నరుఁడుసయితము వాక్కు చెవి మనసు మొదలయిన కరణములు సమర్థములుకావేని తబ్బిబ్బివడి తాను విన్న దొకటి తనజ్ఞప్తి మఱియొకటి తాను పోయి చెప్పినది ఇంకొకటిగా సందేశమును పాడు చేయుననియు, ధూమాదులను అన్నిటిని చెప్పటచేత మేఘునికి కారణము లయిన ద్రవ్యములలో ఒకటియైనను చేతనము కానందున మేఘము కేవల మచేతన మనియు — అందుచేత వార్తాహరణానర్హ మనియు, బొత్తుకృతమాత్రముచేత యక్షుని కిట్లు వివేకము తప్పనా యనిన — ‘కామార్తాః’ అనుటచేత యక్షుఁడు కామార్తుఁడయిన యుత్సుకుఁడుగాన అతనిమాట చెప్పవలయునా యనియు, ‘ప్రకృతికృపణాః’ (స్వభావముచేత దీనులు) అనుటచేత కామార్తిచేత ధీరులకుఁగూడ వారిస్వాభావిక ధైర్యముపోయి దైన్యమే ప్రకృతి యగు ననియు, ‘చేతనాచేతనేషు’ అను విషయసప్తముచేత వారు వివేకములేక యన్నిటిని యాచింతు రనియు, భావము.

జాతం వంశే భవనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం

జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః;

తే నార్థితం త్వయి విధివశా ద్దూరబంధు గృతోఽహం,

యాష్టా మోఘా వర మధిగుణే నాథమే లబ్ధకామా. 6

సంప్రతి యాష్టాప్రకార మాహ జాత మితి.—‘హే మేఘ, త్వాం, భవనేషు విదితే (ప్రసిద్ధి) భవనవిదితే శానిష్ఠే’ తి భూతాథే కప్రత్యయః*మతిబుద్ధి త్యాదినా

వర్తమానార్థే తు* 'క్షస్య చ వర్తమాన' ఇతి భువనశబ్దస్య వ్యవస్థాన్తనియమాత్ సమాసో న స్యాత్ *క్షేన చ పూజాయామి'నిశేధాత్, 'పుష్కలవాహన' ర్తకా శ్చ కేచి న్నేభానాం కూటస్థాః పుష్కలవాహనైకా ఇత్యుచ్యంతే - తేషాం, వంశే పుత్రే, జాతం-మహాపరప్రసూత మిత్యర్థః, కామరూపమ్=ఇచ్ఛాగ్రీనవిగ్రహం-మగ్నాది సంహరక్షమమిత్యర్థః, మఘానః=ఇంద్రియ, ప్రకృతి పురుషం=ప్రధాన పురుషం, జానామి, తేన = తవ ప్రభుత్వాజ్ఞాత్యాదిగుణయోగితేన హేతునా, విధివశాత్ = దైవాయత్తత్వాత్ + 'విధిర్విధానే చే' త్యమరః + 'వశతియత్తతాయాంచ వశతి చాప్రశేదయో రి' తి విశ్వః, దూరే బంధు ర్యస్య సః-దూరబంధుః-వియ క్షభార్యః, అహం, త్వ య్యర్థిత్యం గతః; నను యాచకస్య యాచ్యగుణోత్కర్షః కుత్రోపయు జ్యేత ఇత్యుచ్యతే-తథాహి, అధిగుణే=అధికగుణే 'పుంసి విషయే, యాజ్ఞః', 'మో ఘా=విభ లాపి, వరమ్=ఈషత్ప్రియం - దాతుర్గుణాభ్యుత్పాత్ ప్రియత్వం - యాజ్ఞః వైభల్యా దీషత్ప్రియత్వ మితి భావః, అధమే=నిర్దుణే, యాజ్ఞా రు, లబ్ధాం-మపి, నవరమ్=ఈషత్ప్రియ మపి న భవతి త్యర్థః + 'దైవాద్యైవే వర శ్శ్రేష్ఠీప్రిప్రశ్నీతే మనాక్ప్రియ' ఇత్యమరః. అర్థాన్తరన్యాసానుప్రాపితః ప్రేయోలలకారః - త దుక్తం దణ్డినాః-ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యాన మితి. సిత చ్చాద్యపాదత్రయే చతుర్థపాదస్థే నార్థాన్తరన్యాసే సౌపదీవిత మితి గుప్త్యక్తమేవ.

ప్రార్థనాప్రకారమును చెప్పచున్నాడు:-

(హే మేఘ=ఏ మేఘుడా), త్వామ్=నిన్ను, భువనవిధితే-భువన=లోక ములలో-విధితే=ప్రసాదమున, పుష్కలవాహనకానామ్=పుష్కలములు ఆవర్తర ములు అనుపేర్చుగల కూటస్థ మేఘములయొక్క, వంశే=గులమందు, జాతమ్-పుట్టిన వానినిగాను (గొప్పకులమువానినిగాను అని యర్థము), కామరూపమ్=ఇచ్ఛాగ్రీన మైన యాకారము గలవానినిగాను (దుర్గప్రదేశములయందు సంగరించగలవానిని గాను అని యర్థము), మఘానః = ఇంద్రునియొక్క, ప్రకృతి పురుషమ్ = ప్రధాన పురుషునిగాను, జానామి=ఎఱుంగుదును; తేన=అందుచేత (అనగా నీయందు ప్రభుత్వము అభిజాత్యము మొదలయిన గుణములుకలవుగాన), విధివశాత్ - విధి-దైవము నకు -వశాత్ - అధినతచేత, దూరబంధుః-దూర=దూరమందున్న - బంధుః-బంధుపురల వాడనైన (అనగా భార్యను ఎడఁచానైన), అహమ్ = నేను, త్వయి=నీయందు, అర్థిత్యమ్ = యాచకత్వమును, గతః-పొందితిని, (అనగానిన్ను యాచించుచున్నా ను); యాచింపఁబడువాని గుణాతిశయమువలన యాచన కేమి యుపయోగ మనఁ గా - దైవవశమున యాచన నెఱవేఱక పోయెనా లాఘవము లేమియ్యే యుపయోగ

గము-అని తెలుపుచున్నాడు:—(తథాహ = అట్లేగదా), అధిగుణే = గొప్పగుణము గలవానిచోట, యాష్టా = ప్రార్థన, మోక్షా (అపి) - నిష్ఫల (మయినను), వరహ్ = కొంచెము ఇష్టము (దాత గుణవంతుడగు గనుక ఇష్ట మనియు - ప్రార్థన విఫల మయినది గనుక కొంచె మిష్టమనియు - భావము), అధ మే (తు) = గుణహినునిచోట (నైననా), (యాష్టా = ప్రార్థన), లబ్ధకామా (అపి) = ప్రాంతరీక్షానకకోరికల (దైనను) (అనగా నెఱవేఱినను), న (వరహ్) = (కొంచెమైనను ఇష్టము) కాదు.

తా.—నీచుని యాచించి కార్యము సాధించుటకన్న గొప్పవానిని యాచించి కార్యము కావలసినను మేలుగావున, మేముండు అనేకవిధముల గొప్పవాడును యక్షునికార్యమును చేయగలవాడును అగుటచేతను, యక్షునికష్టము గొప్పది కనుకను, ఆతండు మేమునెడల యాష్టాదైన్యము సంగీకరించెను.

ప.—‘భువనవిదితే’ అనుటచేత ‘నీవంశక్షిరి ముల్లోకములలో ఎంతదూరము వ్యాపించియున్నదో అర్థిని అనాదరణచేసితివేని ఆయవక్షిరి కూడ అంతదూరము వ్యాపించును జూహు’ అనియు, ‘విధివశాత్’ అనుటచేత ‘నాకు యాచనవృత్తిగాదు నాకష్టమువలన యాచింపవలసివచ్చిన’ దనియు, ‘నాథ మే లబ్ధకామా’ అనుటచేత ‘ఎంతకష్టమైన రానీ నీచులను యాచింపసెల్ల’ననియు - (అందుచేత యక్షుండు భీరోదాతుఁ డనియు), అంతభీరోదాతుఁడైన యక్షుండుకూడ అన్యుని యాచింపవలసి వచ్చిన నుహపద ఏమనగా-‘మూరబద్ధుఁ’ అనుటచేత భార్యతోడివియోగమే ఆమహాపద యనియు, వియోగహత్రమున కింత దైన్యమేల యనిన - ఆవియోగము ఆ వర్తకాలములలో తనకాంతయొక్క జీవితమునే హరించునుగాన ‘నాప్రాణము కొఱకైనయెడల ఒకరిని యాచింపను - అబలయైన కాంతయొక్క ప్రాణములకుఁ గావున యాచించినాడ’ననియు, విరహణియైన యక్షికి కలుగునని యక్షుండు భయపడుచున్నయాపదకు మేముండే కారణముగాన ‘హుతు సీపు ఉపకారము చేయనక్కఱలేదు - నీవలనఁ గలుగఁబోవు నపాయమును తప్పించినఁజూతు’ ననియు, ‘నాకివారాహరణోపకారము చేయుటచేత నీకు అబలాప్రాణదానసుకృతము లభించు’ ననియు, సుకృతము చేయుటకు సుకృత ఫలమును మేముండు ఎఱుంగునా యనిన- ‘మఘానః ప్రకృతిపురుషమ్’ అనుటచేత నూఱుమఖములు చేసిన యింద్రునికి ప్రధానుండు - కనుక సుకృతఫలమును ఎఱుంగును - అనియు, అందుచేత, ఏమఖమును (ఏయజ్ఞమును) ప్రాణదానసుకృతమునకు సమానముగాదు గాన - ఈసుకృతమును మేముండు చేయు ననియు, చేయుటకు మేమునికి శక్తికలదా అనిన-ఈసుకృతము వారాహరణముచేఁగలుగునుగాన ‘కామరూపమ్’ అనుటచేత ఎక్కడైతెనను ఏరూ

వమున నైనను పోయి వారైన చువ్వకై మేఘునికిఁ గలదనియు, 'మోఘా అధిగు
జే వరమ్' అనుటచేత 'ఓమేఘుండా' నీకు శక్తియుఁ గలదు - న్యాయమునుఁ గలదు -
చేయుటకుఁగాని మానుటకుఁగాని నీచిత్తము' - అని మిక్కిలి మర్యాదగా అడుగుట
యనియు, 'దూరబంధుః' అని తనయాష్టాకారణమును అనివ్యయముగా నిర్దేశించుట
చేత వియోగక్షేపముకన్న : కష్టములేమి సర్వవిధముగావున తన దైన్యము
నింద్యము గావనియు, ఎట్టి ధీరుడైనను విరహము లొంగఁబడియు ననియు, గొప్పవాఁ
డును ప్రధానపురుషుడును గనుక మేఘుండు ఈశ్వరముమీఁకును ఎఱుంగఁకపోక
యను, ఎఱిగినందులకు సలము దానిని తొలగించుటయనియు, గొప్పవాఁడుకొలఁదివారి
కష్టమునే ఓర్వఁడు - ధీరోదాతుడైనయతనికష్టమునా ఓర్చు? ననియు, భావము

సంతప్తానాం త్వ మసి శరణా, త త్ప్రయోద సియాయా

సందేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య;

గస్తవ్యా తే వసతి రలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం

బాహ్యోద్యానస్థిత హర శిరశ్చన్ద్రికాధాతమాగ్నయై.

7

సంతప్తానా మితి. - హేవయోద=జలద, త్వం, సంతప్తానాం=ఆతపేన
ప్రవాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం + సంతాప సంజ్వరితానాం వి,
త్యమరః, శరణమ్=ఆతపభిన్నానాం వయోదానేన ప్రోషితానాం స్వప్నానప్రణ
యనేన చ రక్షితాని + శరణం గృహరక్షితోరి' త్యమరః, తస్య=తస్మాత్కా
రణాత్, ధనపతిః=కుబేరస్యక్రోధేన - విశ్లేషితస్య=ప్రియయా వియోగసంస్య,
మే=మమ, సందేశం=వార్తాం, ప్రియాయా హర=ప్రియాం ప్రసన్నం నయేత్వం
* సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - సందేశహరణే సావయోః సంతాపం ను దేత్యర్థః
కుత్రస్థానే సా స్థితా? తత్థానస్యవాకిం వ్యావర్తకమి? తత్ప్రాయా గస్తవ్యైః -
బహి ర్భవం=బాహ్యం * బహిర్దేవ వచ్చి జనేభ్య త్వే తివక్తవ్యమి' ని శ్లోక
త్యయః - బాహ్యోద్యానస్థిత హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌత్యాని
(నిర్మలాని)కార్యైః (ధనికభవనాని)యస్యాం సా తథోక్తా + హర్త్యాది భగినాం.
వాస? ఇ త్యమరః - అనేన వ్యావర్తకముక్తమ్, అలకా నామ=అలకేతి ప్రసిద్ధా
యక్షేశ్వరాణాం, వసతిః=స్థానం, తే=తవ, గస్తవ్యా; త్వయా గస్తవ్యే త్యర్థః
* కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ.

2. హే వయోద=ఓ మేఘుండా, త్వమ్=నీవు, సంతప్తానామ్=ఎందఁ
తను విరహముచేతను వేడబడినవారికి, శరణమ్=ఎందఁకైన తగినవారిని జలము

నిచ్చుటచేతను - విరహతాపముగలవాని స్వస్థానము చేర్చుటచేతను - రక్షించువాడవు, అని = అయి యున్నావు; తత్ = అహేతువుచేత, ధన...తస్య—ధనవతి = కుజేరునియొక్క - క్రోధ = కోపముచేత - విశ్లేషితస్య = ప్రియసుండి ఎడఁచాపఁబడినవాడనైన, మే = నాయొక్క, సంపేక్షమ = వార్తను, ప్రియాయాః = నాప్రియకు, హర = కొనిపొమ్ము (అనఁగా చెప్పము), బాహ్య...హర్త్యా—బాహ్య = బయటనున్న-ఉద్యాన = తోటయందు-నీత = ఉన్న-హర = శివునియొక్క-శిరో = తలయందలి-చంద్రికా = వెన్నెలచేత శౌత = నిర్మలమయిన-హర్త్యా = ధనికుల లోఁగిండ్లుగలదైన, అలకా నామ = అలకయని ప్రసిద్ధమైన, యక్షేశ్వరాణామ్ = యక్షప్రభువులయొక్క, వసతి = స్థానము, తే = నీకు, గన్తవ్యా = పోయగినది, (నీవు అక్కడికి పోవలయునని యర్థము).

తా.—ఓ మేఘుడా నీవు సంతృప్తులకు రక్షకుండవు, మేము విరహసంతప్తులము కనుక నూసంతాపమును తీర్చుము. అందుకై నావార్తను నాప్రియకు చెప్పము. కుజేరునిశాపముచేత మా కీవియోగము కలిగినది. నాప్రియ అలకాపురములో నున్నది. కనుక నీవు అక్కడికి పోవలయును. ఆపట్టణము మహాధనికులకు నివాసము, నీకు చూడఁ దగినదిగా నుండును; మఱియు దానిని కనుగొనుటకు గుర్తువి మనిన - దాని బాహ్యుద్యానమందు శివుఁడున్నాఁడు. ఆయన తలలోని చంద్రిని వెన్నెలచేత ఆపట్టణము ఇతరపట్టణములవలెఁ గాక సదా శోభిల్లుచుండును.

ప.—యఁకుండు 'అబ్ర' 'స్తనయిత్ను' ఇత్యాది శబ్దములను చెప్పక 'జలమును ఇచ్చువాఁడు' అనుసర్థము గలదయిన 'వయోజ' శబ్దమును ప్రయోగించుటచేత మేఘునిదానశీలతను లోకోపకారశీలతను; ధనము నిచ్చువాడనుసర్థముగల 'ధనద' శబ్దమును ప్రయోగింపక 'ధనవతి' యనుటచేత తనకు కుజేరునియందుఁ గలిగిన యనుమాయను, తెలుపుచున్నాఁడు. మఱియు తనపారఁచాటును క్షమింపక తన్ను కుజేరుఁడు అప్రిహరముగా దండించినాఁడనియు, అందుచేత తన వియోగమునకు తనయపరాధము కారణము కాదనియు, కనుక తాను మేఘునికనికరమునకు పాత్రమనియు, 'యక్షేశ్వరాణామ్' అనుటచేత 'అలకాపురము ధనికుల మేడలతో నిండి నేత్రోత్సవముగా నుండును-ఎంతప్రయాసయైనను పడి పోయి చూడఁదగినది - కనుక నానిమిత్తము పోయిన ఈప్రయాస నీకు వ్యర్థముగాదు - దానిచేత అలకాపురదర్శనమును మహాలాభము నీకు కలుగును' అనియు, 'హరశిరశ్చంద్రికా' ధౌతహర్త్యా' అనుటచేత ఆపురము శంకరునికృపాకటాక్షమునకు ముఖ్యపాత్ర మనియు, దాని

మణియతను నైత్రానందముగా చూచుటచేత ఇహమును, అందు సదా బలుగు
సంతాదు హరశిరశ్చంద్రుని దర్శనముచేత అనంత పుణ్యమును కలుగుననియు, 'హ
రదావాడ' ను సర్థముగల 'హర' శబ్దమును ప్రయోగించుటచే 'అక్కడికిపోయి
దర్శనము చేయుటచేత ఆదేవుడు నీపాపమును హరించు' ననియు, సూరించుచు
నాడు.

త్వా మాయాశం పవనపదపి ముద్గ్రహితాలకాంతాః
ప్రేక్ష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయా చాశ్వసత్యః;
కః సన్నద్ధే విరహవిధురా త్వ య్యపేక్షితా బాహుభు
న స్యా ద న్యోఽప్యహ మివ జనో యో పరాధేనసృప్తిః? 8.

మధ్యం ప్రవృత్తశ్య తవ పథికాశ్చ నాసహశ్వాసన మనుష్యకఫల మిత్యా
హ త్యా మితి.—పవన పదపిమ్=ఆకాశం, ఆరుఘం, త్వం, పథానం గచ్ఛన్తి
పథికాః - *పథః మార్గమితి ముద్గ్రహితాలకాంతాః=ప్రేక్ష్యతవ
కాః, ప్రత్యయాత్ = ప్రియాగమన విశ్వాసాత్ + 'ప్రత్యయా' అనన శబ్ద
జ్ఞాన విశ్వాస హేతు ప్రియమర, ఆ శ్వసత్యః - శ్వసనాత్ శ్చ
స్తాత్ *పాగిం శ్చ' అక్షర, తథా, ఉద్గ్రహితాలకాంతాః=పృష్ఠ ప్రసాంభ మన్న
మయ్య భృతాలకాంతా సత్యః, ప్రేక్ష్యన్తే=అర్చితలక్ష్మయా ప్రక్ష్యన్తి త్యర్థః.
మదాగమనేన పథికాః కథ మాగమిష్యన్తి త్వ త్రాప.—తథాహి, త్వయి, సన్న
ద్ధే=వ్యాపృతే సతి, విరహేణ విధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షితః=న
అప్యపేక్షే తే త్యర్థః, అన్యోఽపి=మన్వ్యతిరిక్తోపి, యో జనః, అహ మివ, పరా
ధీనవృత్తిః=పరాయత్రజీవితో, న స్యాత్, సవత్వే నైవ కోఽప్యపేక్షే తే త్య
ర్థః. అథాస్తరన్యాసోఽలంకారః. తదుక్తమ్ - *ఆర్యకారణసామాన్య విశేష
జ్ఞాం పరస్పరం । సమర్థనం యత్ర సోఽథాస్తరన్యాస ఉదాహృత' ఇతి.

'నాకాశము బయలుదేరిన నీకు పరిరహార్యులను బలవంతములము రూప
కలుగును.' అని చెప్పదున్నాము:—

పవన పదపిమ్=గాలియొక్క మార్గమును (అనగా ఆకాశమును), ఆరు
ఘమ్=విక్రి-న, త్యామ్=నిన్ను, పథిక వనితాః=బాటసారుల స్త్రీలు (భర్తలు
దేశాంతరము పోగా వారిని బాని ఇంట నున్నభార్యలు), ప్రత్యయాత్=తమప్రి
యులు వర్తు రను నక్తుకముచే, ఆశ్వసత్యః=ఊహిల్లువారై, ఉద్...కాంతాః=
ఉద్గ్రహిత = పయికి త్రోయబడిన-అలక = ముంగురులయొక్క-అంతాః=కొనలుగల

వారై - అనఁగా ముంగురులను చూపులకు అడ్డపడకుండునట్లుపైకి ఎత్తి పట్టుకొని, ప్రేయ్యన్దే=చూతురు; నేను రాఁగానే పశువులు వత్తు రని నిశ్చయ మేమి? అనఁగా చివ్వుచున్నాఁడు:— (తథా వి=అట్లేగదా), ల్వయి=నీవు, సన్నధే (సత) =వ్యాపృతుండవై (యుండుఁగా), విర...రామ్—విరహ=వియోగముచేత-విఘరామ్ =వివఘరాలైన, జాయామ్=భార్యన, కః ఏ పేక్షేత-ఎవఁడు ఉపేక్షచేయును (ఎవఁడును ఉపేక్షింపఁడు), అన్యోపి=(నాకంటె) ఇతరుఁడుకూడ, యి=ఎవఁడు, అహ మివ=నా వలె, వరాధీనవృత్తిః—వరాధీన-వరాయత్తమయిన-వృత్తిః =జీవనముకలవాఁడు (అనఁగా అస్వతంత్రుఁడు), న స్యాత్=కాఁదేని, (నాపంటి యస్వతంత్రుఁడు ఉపేక్షించునే గాని స్వతంత్రుఁడు ఎవ్వఁడును ఏపేక్షింపఁడు).

తా.—వర్షాకాలమందు విరహములు మదనునిదానికి తాళలేరు గనుక మేఘుదయము కాఁగానే నాపంటివరాధీనుఁడు తప్ప ఎక్కడెక్కడివ సేకుండును తనప్రేయనిజేచుమునకై యిల్లు నేరును. ఆసంగతి ఎఱిగి పాంశస్త్రీలు నీవు రాఁగానే ఇంక రిచుభరలు శ్రుముగా వత్తురుగదా యని ప్రియసమాగమహేతువ వగుట చేత నిన్ను ఆసక్తితో చూచి సంతోషించి ధైర్యము తెచ్చుకొని భర్తలు వచ్చువఱకు ప్రాణములు నిలుపుకొని యుండురు. ఆసుకృతముకూడ నీకు లభించును.

ప.—‘ఆకాశమ్’ అనక ‘వనపదవిమ్’ అనుట యేల యనఁగా - వాయువు మేఘుని ఒకచోటినుండి మఱియొకచోటికి కొనిపోవును గనుక, ‘నేత్రా నీతా స్నత తగతినా’ అని ముందుచెప్పఁబోవుచున్నాఁడు; ‘ఉస్థపీతాం కాంతాః’ అనుటచేత ప్రోషితభర్తృకలు గావున తలదువ్వుకొనుట మొదలయిన సంస్కారములు చేసికొనందున ముంగురులు కన్నులవఱకుగూడ మొగముమీఁద వడుచున్న వనియు, అట్లు స్వదేహసంస్కారమును గూడ మానుదురా యనిన-‘వనితాః’ యనుటచేత ‘వనితా జనితాత్మనానరాగాయాం చ యోషితి’ వనిత యనఁగా అత్యంతానురక్తయగుస్త్రీగావున - అట్టిస్త్రీంకు విరహమందు స్వజీవితముమీఁదగూడ అపేక్ష యుండదు గాన దేహసంస్కారములను మానుకొనుట కేవలము సహజమే అనియు, ‘ప్రియామ్’ అనక ‘జాయామ్’ అనుటచేత భర్తకంటె వేఱు శరణము లే దనియు, ‘ప్రత్యయాత్’ అనుటచేత మేఘునికంటె మదనోద్దీపకము లేనందున మేఘుండే విరహిణీప్రాణహరకుఁ డగుటకును ఆహేతువుచేత మేఘుడందరము కాఁగానే ఎక్కడి వధికులును ఇల్లు చేరుటకును సందేహము లే దనియు, భావము.

మన్దంమన్దం నుదతి పవన శ్చానుకూలో యథా త్వం
వామ శ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః.

గర్భాధానక్షణపరిచయో న్నూన మాబద్ధమాలాః

నేవిష్యంతే సయనసుభగం భే భవన్త్యం బలాకాః

9

నిమిత్తాన్యతే తే శుభాని దృశ్యంత ఇత్యాహ మద్దంమద్దమితి.—అనుకూలః, పవనా=వాయు - శ్చ, త్వం, మద్దంమద్దమ్ = అతిమద్ద మి త్యర్థః * అత్ర కళ్యాణి ద్వీపా యా మేవ ద్వీరుక్తి ర్ని ర్వాహ్య * ప్రకారే గుణవచన స్యేతి తదాశ్రయ ణే కర్తృధారయవద్భావేన సుఖుకి మద్దమద్ద మితి స్వాత్ - త దే వాహ వాహనః - *మద్దంమద్ద మిత్యత్ర స ప్రకారార్థ ఇతి ద్వీర్భావ'ఇతి, యథా = సదృశం - భవిష రాసురూప మి త్యర్థః + 'యథా సామ్యశ్చ యోగ్యత్వ పిచ్చి స్వధానతిక్రమ' ఇతి యావహి, సుదతి = ప్రేరయతి, అయం, సగన్ధః = సగర్వః—సంబద్ధితి కేచిత్ * 'గన్ధా గన్ధక ఆమిదే రేకే సంబద్ధగర్వయా రి' ద్యుభయి త్రాపి విశ్వప్రకాశః - తే = తవ, వామో = వామభ్యాగన్ధః + 'వామస్తు వక్త్రే రమ్నీ స్యాత్సవ్యే వామస్థితేపి చేతి శబ్దార్థవే, చాతకః = పక్షివిశేష - శ్చ, మధురం = శ్రావ్యం, నదతి = వ్యాహరతి; ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే, పర్తిష్యతే, చూషరం నిమిత్త మి త్యాహ గర్భితి.—గర్భః—కుక్షిస్థితిః + 'గర్భోఽపవరకేన గ్నేన గ్నీ సుతే పవనసంకటే । కుక్షే కుక్షిస్థితిస్తా చేతి యావహి—త స్యాధాన (ముత్పాదనం) త దేవ క్షయః (ఉత్పాదనం) - సుఖ హేతుత్వాదిత భావః + 'నిర్వాప్తిపింఠాకాలవిశేషత్వవయోః క్షణ'ఇ త్యమరః - తస్మి న్పరిచయో (దభ్యాసా) ధృత్వోః, భే = వ్యోమ్ని, అబద్ధమాలాః = గర్భాధానసుభగం త్వత్సమీపే అబద్ధమాలాయ ఇత్యర్థః - ఉక్తం చ కర్ణోదయే + 'గర్భం బలాకా దధతేబ్ధయోగా న్నూన నిబద్ధావశయ స్సమన్తాది' తి, బలాకాః = బలాకాశ్చనా, నయన సుభగం = దృష్టిప్రియం, భవన్తం, సూనం = సత్యం, నేవిష్యంతే. అనుకూలవాత చాతకరుత బలాకాదర్శనానాం శుభ సూచకత్వం శకునశాస్త్రే) దృష్టమ్; తద్దు విస్తరభయా స్మ లిఖితమ్.

'శకునములు చూచు నీకు శుభములుగా నున్నవి' - అని వివక్షించునాడు.

అనుకూలః = అనుకూలమయిన, పవనః = వాయువు, త్వమ్ = నిన్ను, మద్దంమద్దమ్ = మిక్కిలిమెల్లంగా, యథా = తగినట్లు (అనగా భవిష్యత్ఫల మునకు అనుకూలముగా), సుదతి = ప్రేరణ నేయుచున్నాడు; అయమ్ = ఈ, సగన్ధః = గర్వముగల (బంధువైనఅని కొందఱు వివరింతురు), చాతకః = వానకాయల, తే = నీకు, వామః = ఎడమప్రక్కనున్నదై, మధురమ్ = మనోహరముగా, నదతి = పూయుచున్నది; చూరెండు శకునములు ఇప్పుడే ఉన్నవి, ముఖ్యముగ శకు

సము కలుగఁ జోవుచున్నది, అని చెప్పచున్నాఁడు:—గర్భా...యాత్—గర్భ
= కడుపులోని జంతువుయొక్క— ఆధాన = పుట్టించుటయనెడు, క్షణ = ఉత్ప
పమునందు - పరిచయాత్ = అభ్యాసముచేత—(అనఁగా గర్భాధాన సుఖమునకు
అలవాటుపడియుండుటచేత), ఖే = ఆకాశమునందు, ఆబద్ధమాలాః—ఆబద్ధ =
కట్టబడిన - మాలాః = పంక్తులుకలవై (అనఁగా శ్రేణులు కట్టినవై), బలాకాః =
ఆడుబెట్టరుపడులు, నయన సుభగమ్—నయన = నేత్రములకు - సుభగమ్ =
ప్రియుండవైన, భవంతమ్=నిన్ను, నేవిష్యన్తే=ఆశ్రయింపఁగలవు.

తా.—గాలి అనుకూలమై (అనఁగా నీ వెటుపోవలయునో అటే వీచుచు)
మెల్లగా నిన్ను నడపుచున్నది, నీయెడమవైపున వానకోయిల గర్వించి మధుర
ముగా కూయుచున్నది; ఇంతేగాక గర్భాధాన సౌఖ్యమును అనుభవించియున్న
బెగ్గురులు అంపగాఁడ వైననిన్ను మరల అందునిమిత్తము ఆశ్రయించును. ఈశుభ
శకునములచేత నీకు ప్రయాణముందు సర్వవిధముల మేలు కలుగును.

ప.—‘అనుకూలః’ అనుటచేత గాలి ఉత్తరదిక్కునకు వీచుచున్నదామ
అందుచేత ఉత్తరదిక్కునకు పోవుట మేఘునికి గుంకర మనియు, ‘పువ్వపలె
అనుటచేత విసరుగాలియైనయెడల నిన్ను ఇక్కడనే చిన్నాభిన్నము చేసిపెరి=వెంట
ఈగాలి యట్టిదికాదు గావునను - అట్టిది కామి శుభశకునము గావునను - అట్లా
పురమునకు సుఖముగా ప్రయాణము జరుగు ననియు, ‘యథా’ అనుటచేత వా
యువు ఎట్లు వీచిన నీకు జాయిగా నుండునో ఆప్రకారము వీచుచున్న దనియు,
‘మధురమ్’ అనుటచేత చాతకముయొక్క కూత కటువుగా నున్నయెడల ఆపరుష
శబ్దశ్రవణముచేత ప్రయాణమునందు అపాయము కలుగును - అట్లుగాక శ్రావ్యముగ
నుండుటచేత సుప్రయాణమును బలాకాంగనాదాంపత్యమును మొదలయినమంక
ములును కలుగు ననియు, ‘సగన్ధః’ అనుటచేత చాతకము నేలఁ బడిననీటిని త్రాగదు
గావునను వానచినుకులను ఆకాశమండే త్రాగును గావునను జలపూర్ణ మయి
వర్షింపనున్న మేఘుని చూచి తనకు సమృద్ధిగా వానచినుకులు దొరకు నని గర్వించె
ననియు, ‘క్షణ’ అనుటచేత గర్భాధానము సౌఖ్యావహ మనియు, ‘పరిచయాత్’
అనుటచేత బలాకలు అనుభవశాలిను లగుటచే—

‘నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన శామ్యతి

హవిషా కృష్ణవ ర్షేవ భూయ వి వాఙ్మధతే.’

అని మనువు చెప్పినప్రకారము కామము అనుభవించినవారికియు ఆహతి గ్రహిం
చిననిష్కవలె వృద్ధినే పొందుచుండును గావునను.

‘స్త్రీణాం ద్విగుణ ఆహారో బుద్ధి శ్చాపి చతుర్థతా
సాహసం షడ్గుణంచైవ కామ శ్చాష్టగుణో భవేత్.’

కామము స్త్రీలకు పురుషులకన్న నెనిమిదింతలు అనగా అత్యంతాధికము గావు నను - సహజముగా నున్నయిత కామము ‘సుఖగఢ్’ అనుటచేత అందఁగాఁగ వయిన నిన్ను చూడఁగానే వట్టరాని దై ‘అబద్ధమా?’ ఒకబలాక గాదు రెండు గావు అసంఖ్యము లైనబలాకలు ‘నేవిష్యనే’ అనుటచేత తామే వలచి నచ్చి నినఁగూడు ననియు, ఆప్రకారము అసంఖ్యముగా కామినులు అమికామముతో వచ్చి నీమీఁది కామాతిశయముచేతను అనురాగాతిశయముచేతను తమలో పరస్పరము అసూయలుమాని గుంపుగా మీఁదఁ బడక క్రేణులు తీరి నిలిచి వేచియుండి నీతో పొందు నదృష్టము నీరుఁ గలుగు ననియు, ఆశకునములను ఆపరింపక ఆయుశ్శరప్రయాణము చేయనియెడల అనుకూలవాయువు తప్పను గావున కడమ యన్నియు దానినెఱుంగనే తప్పి నీరు నిశ్చయముగా రానున్నదుఃఖాగ్యము తప్ప ననియు, పోయినయెడల నాశాబద్ధత మెల్ల కలుగు ననియు, కనుక నీవు అపశ్యము పొదువుగాక యనియు, =శ్రావ్యం.

నిమిత్తా చావశ్యం నివసగణనాతత్పరగా మేకపత్నీ

మవ్యాపన్నా మవితథగతి ర్ద్రక్ష్యసి భాగ్యజ్ఞానానాం;

ఆశాబద్ధో కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యగ్జ్ఞానానాం

సద్యోపాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే గుణ్య. 10

న న తస్యా నాశ ద్వితీతస్థలనాద్వా నిష్కర్షణే ప్రయాస ఇత్యాశా తాం చేతి. — హి మేఘ, దివసానాద = అవశ్యదినానాం - గణనాయాం = సంఖ్యానే - తత్పరాం = అసంతా + తత్పరే ప్రసితాసంతా విత్త్యమరః, అత ఏవ, అవ్యాపన్నాద = అమృతాం - శాపావసానే మదాగమనప్రత్యాశయా భవన్తీ మిత్యర్థః, ఏకః పతి ర్యస్యాస్తా - మేకపత్నీ = పతిప్రతా మి త్యర్థః - * నిత్యం సవత్సృది ప్రియేతి జీత సకారశ్చ, భాగ్యం (ర్షే) జాయాం = భాగ్యజాయాం - మాతృవ నిశ్శశ్చిం దర్శనీయా మి త్యాశయా, తాం = మన్వియాం, అవితథగతి = సఖలగమన స్సం, ద్రక్ష్యసి = ఆలోచయిష్యసి; తథాహి, (9) అతితృప్తా + ఆశా ది గతితృప్తయో రితి విశ్వః - బధ్యనే అనే నేతి బధ్యబధ్యసం వృత్త మితి యావత్ - ఆదైవ జన్మః ఆశాబద్ధః - కర్తా, ప్రణయి = ప్రేమయుక్తః, అత ఏవ, కుసుమసదృశం = కుసుమకుసుమార మి త్యర్థః, అత ఏవ విప్రయోగే =

వియోగే, సద్యఃపాతి = సద్యోభ్రంశనశీలమ్, అజ్ఞానానామ్, హృదయం=జీవితం + హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాకూత వృక్కయోరి' తి శబ్దార్థవే, ప్రాయశః=ప్రాయేణ, రుణధి=ప్రతిబింభా తీ త్యర్థా న్తరన్యాసః.

మేఘుని ప్రయాస నిష్ఫలము కాదు, విలయనంగా - ఆమె మృతిపొందదు, ప్రతభంగమును జరుగదు, అని చెప్పచున్నాడు:—

(హేమేఘు = హేమేఘుడా), దివ...రామ్—దివస = శేషించిన దినము లయొక్క - గణనా = లెక్కపెట్టుటయందు - తత్పరామ్ = ఆసక్తురాలును, (అందు చేతనే), అవ్యాపన్నామ్ = చాపనిదియు (శాపము ముగియంగానే నేనేవత్తునను నాశచేత జీవించియుండు నని యర్థము), ఏకపత్నిమ్ = ఒకడేపతిగలదియు (అనంగా పతివ్రతయు), భ్రాతృజాయామ్=నీయన్ననైన నాభార్యయు (తల్లినింబోలె నిశ్శంకముగా పోయి చూడదగినదియు, (అయిన), తామ్=ఆనాప్రేయసీని, అవిశ్రాంత = సకల = వ్యర్థముగాని గమనముకలవాడవై, ద్రక్ష్యసీ = చూచెదవు; భావము = అట్లేకదా), ఆహంః=ఆహ = అతితృప్తయనెడు - బంధః=తొడిమ , ప్రణయి = ప్రేమకులదియు, (అందుచేత), కుసుమసదృశమ్ = పువ్వువలె మారమును, (అందుచేతనే), విప్రయోగే = విరహముందు, సద్యఃపాతి=వెంట రాలిపోవు స్వభావముకలదియు, (నైన), అజ్ఞానానామ్ = అందగత్తెలయొక్క, హృదయమ్ = జీవితమును, ప్రాయశః=ప్రాయికముగా, రుణధి=నిలుపును.

తా.—హేమేఘుడా నీప్రయాణము వ్యర్థముగాదు, విలయనంగా నాకాంత నేను ఇంకనెన్నాళ్లకు వత్తునో యని మిగతదినములను లెక్కపెట్టుచు, ఆదినములకు పిమ్మట వత్తునగదా యని ధైర్యము పూని ప్రాణములు నిలుపుకొని యుండును. ఆచెలువకడకు నిశ్శంకముగా తల్లికడకుంబోలె పోయి నావార్తను చెప్పవచ్చును. ఈవిరహతాపములతో ఆమె బ్రదుకునా యందు వేని, వాస్తవముగా అనురాగముగల స్త్రీప్రాణము పువ్వువలె అతికోమలము, విరహమునకు తాళక రాలియే పోవును, గాని భర్తవిషయ మైనయతితృప్తి తొడిమవలె దానిని పట్టుకొని నిలుపును.

ప.—‘దివసగణనాతత్పరామ్’ ఆలెక్కించుట ‘ఇంకనెన్నాళ్లు ఈయమిందను శని లేక కుసుమముందునో’ అనియా? లేక ‘ఇంకనెన్నాళ్లకు ఈవిరహము లీతీ నాకాంతునిగూడుదునో’ అనియా? అనిన - ‘ఏకపత్నిమ్’ అనుటచేత రెండవపక్షమేగాని మొదటిది గా దనియు, ఆమె పతివ్రతగావున ఆమెను వదిలెనుగా గ్రహించుట మేఘునికి గౌరవమే గాని అగౌరవము కా దని సూచించుటకు ‘భ్రాతృజాయామ్’ అనియు, అట్లు వారి చెప్పటచే మేఘునికినిక్రరమునకు రక్షణకు గౌరవమునకు నిశ్శంక

ముగా ఎదుటికి పోయి సందేశము చెప్పటకును ఆమె పాత్ర మనియు, 'హృదయం కుసుమసదృశమ్' అనుటచేత జీవితము అతిసుమారు మనియు, ఆసాదృశ్యస్వార స్యముచేత ప్రణయము మకరందభారమువంటి దనియు, విరహము గాలినంటి దనియు, గాలిచేత పుష్పము రాలుటకు మకరందభారమువలె విరహముచేత జీవితము రాలు టకు ప్రణయము కారణ మనియు, మకరందము ఎంతయధికమో అంతసుబుపుగా పుష్పము గాలిచే రాలునట్లు ప్రణయము ఎంతయధికమో అంతశీఘ్రముగా జీవిత ము విరహముచే రాలు ననియు, ప్రణయమునకు రుజువే మనిన 'అజ్ఞానానామ్' (అనగా శోభనము లయినయంగములు కలస్త్రీలకు) అనుటచేత 'యత్రాకృతి స్తత్ర గుణా భవన్తి' అను న్యాయముచేత ఆమెయొక్క ఆకృతియే రుజువనియు, పుష్పమును తొడిమ తా నెంతదృఢమో అంతదృఢముగా పట్టుకొని నిలిపినట్లు జీవి తమును ఆశ తా నెంతదృఢమో అంతదృఢముగా నిలుపు ననియు, 'దివసగణనాత త్వరామ్' అనుటచే ఆమె పునస్సమాగమకాలము దినదినమునకును మణిమణి సమీపించుచున్న దని తెలియుటచేత ఆశ దృఢమై 'అవ్యావన్నామ్'—జీవితమునకు కాఁగలయిపాయము తప్పి బ్రదికియే యుండు ననియు, కనుకనే 'అవితథగతిః'— మేఘనిరోక వ్యర్థముగా దనియు, ఆమె బ్రదికియే యుండునుగదా వార్త పంప నేల యనిన - ఆబ్రదుకు మేఘదర్శన మగుపర్యంతమే, (మేఘదర్శనము కాఁగానే) జీవితకుసుమము తప్పకుండ రాలిపోవు ననియు, విరహమాత్రము గాలివంటిదైన మేఘదర్శనముతోడివిరహము చెట్లనుగూడ తలక్రిందుచేయు యుపానుగాలి యనియు, అనుహపాయములో భర్త సందేశము దైవబలమువలె ఆమెను కాపాడు ననియు, కనుక అవశ్యము పోయి వార్తను అందింపవలయు ననియు, భావము,

కర్తుం యచ్ఛ ప్రభవతి మహీ ముచ్చిల్లిన్ధా) మనన్ధ్యాగి

త చ్చుత్త్యా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం నూనసోత్కాః"

ఆకైలాసా ద్విసకేసలయచ్ఛేదవాధేయవస్త్రః

సంపత్స్యస్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11.

కర్తుమితి.—యద్భజితం కర్తు, మహీమ్, ఉచ్చిల్లిన్ధాగ్రమ్=పర్వతకన్దలిరామ్ + 'కన్దల్యాం చ శిల్పిః స్వాత్' ఇతిశబ్దార్థవే, అత ఏవ, అవన్ధ్యాం=సఖలం, కర్తుం, ప్రభవతి=శక్నోతి, శిల్పిన్ధాన్ ధావినస్యసంపత్తిః సూచకత్వాదిభావః— తదుక్తం నిమిత్తనిదానైః, కాలాభయోగా దుదితాః శిల్పిన్ధాగ్రి సంపన్నసస్యాం కథయన్తి ధాత్రిమ్ ఇతి, తత్, శ్రుత్వా, మానసోత్కాః=మానసే సర సుష్మన

సః-ఉత్సుకాఇతి యావత్ * ఉత్సుకా ఉన్ననాః' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః-కాలాంతరే మానసస్య హిమదుష్టత్వాద్ధిమస్య చ హంసానాం రోగ-హేతుత్వా దన్యత్ర గతా హంసాః పున ర్వర్షాను మానస మేవ గచ్ఛన్తి తి ప్రసిద్ధిః, బిశకిసలయానాం-మృణాళాగ్రాణాం - ఛేదైః-శకలైః - పాథేయవస్త్రైః-పథి సాధు పాథేయం = పథి భోజ్యమ్ * పథ్యతి ధివసతిస్వపత్యేర్థే - తద్వస్త్రైః-మృణాళాగ్రశకలసమ్మలవస్త్ర ఇత్యర్థః, రాజహంసాః-హంసవిశేషాః + 'రాజహంసాస్తు తే చఞ్చచరతై ర్లోహితైః సీతాః' ఇ త్యమరః, నభసీ-వ్యోమ్ని, భవతః-తవ, ఆకైలాసాత్-కైలాసపర్వస్తమ్ * పదద్వయం చైతత్, సహాయాః-సయాత్రాః * 'సహాయ స్తు సయాత్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే, సంవత్స్యన్తే. భవిష్యన్తి.

యత్ గర్జితమ్-ఏయుటుము. మహీమ్ = భూమిని, ఉచ్చిల్లిన్ద్రామ్-ఉత్-ఉద్భూత=మొలచిన, శిల్పిన్ద్రామ్=నేలయరఁటికలదానినిగాను, (ఆతపవః-ఆహేతుపుచేతనే), ఆవన్ధ్యామ్=ఫలవంతముగాను, కర్తుమ్=చేయుటకు, ప్రభవతి = సమర్థమై యున్నదో, (కాలమేఘముచేత నేలయరఁటులు మొలచినయెడల పైర్లు సమృద్ధిగా పుష్కలముగా పెరుగను), శ్రవణ సుభగమ్-శ్రవణ=చెవులకు - సుభగమ్=ఇంపైన, లే=నీయుక్క, తత్ గర్జితమ్=ఎ యుటుమును, శ్రుత్వా=విని, మానసోత్పాః-మానస = మానససరసు నందు-ఉత్పాః=ఉత్పాదకములై - (ఇతర కాలమందు మానససరస్సులో మంచు ఉండును - మంచు హంసలకు రోగకారి - కనుక హంసలు ఇతర కాలమును ఇతర స్థలములయందుఁ గడపి వర్షాకాలమందు మానససరస్సునకు వచ్చును అని ప్రసిద్ధి), బిస...వస్త్రః-బిస = తామరతూండ్లయొక్క-కిసలయ = కొసలయొక్క- ఛేద = ముక్కలచేత - పాథేయవస్త్రైః = బత్తెముకలవై (అనఁగా తామరతూండ్లకొసలను మార్గభోజనముగా భక్షించునవై), రాజహంసాః-రాజహంసలు, నభసి = ఆకాశమందు, భవః=నీకు, ఆకైలాసాత్=కైలాసమువఱకు, సహాయాః=తోడిబాటసారులు, సంవత్స్యన్తే = కాఁగలవు.

తా.-నేలయరఁటులు పుట్టెనేని పైరులు సమృద్ధిగా ఫలించి సుఖిక్షము గలుగును; ఆప్రకారము నేలయరఁటులను పుట్టించి అందుచేత సుఖిక్షమును సూచించు శక్తి నీయుటుమునకుఁ గలదుగాన నీయుటుము లోకులచెవులకు ఇంపుగానుండును. అట్టి నీయుటుమును వినఁగానే హంసలు మానససరస్సునకు వయనమై దారిలో తామరతూండ్లకొసలను భుజించునవై నీతోఁగూడకైలాసపర్వంతము వచ్చును. అట్టి యుత్తములసహవాసము నీకు దారిపాడుగునను కలుగును.

ప.-ఉచ్చిల్లిన్ద్రామ్ పవన్ధ్యాం కర్తుం ప్రభవతి, శ్రవణ సుభగమ్-అనుట

ఉపప్రలోభనాథము-మేఘునందను పరోపకార స్వభావుడనని కౌనియాడుటయు; 'మానసోత్పత్తిః' బిసకినలయచ్చేదపాథేయవత్తః'—అనుటచేత నత్తగుట్లలు ముదలయిన తోటప్రపదార్థములు గలదిగాక పొందామరలు ముత్తములును గలదైన (అనన్యసాధారణ రామణీయకమైన) సరోవరమునకు పోవునవియు మాటుండి తినునవి అంక ప్రతిహేమలమైన తామరతాండ్లమోగులను ఆరగించునవియు అగుటచేత హంసలు అత్యుత్కృష్టజ్యోతిగలవి యనియు, మంజుదీపజ్వలములను ప్రయోగింపక రాజహంసాః, అనుటచేత రాజజ్వల సాగ్వరస్వముచేత అంపరాజులనియు, అట్టి దొడ్డవారి సహవాసము నీకు మార్గమండల గలుగుననియు, ఆదియు నానిమిత్తమై పోవలసిన యుత్తరదిగ్మనకైనక గలుగు నేగాని మఱియొకదిమగ్నకు పోదువేని గలుగదనియు, (మేఘునందు గొప్పవాడని యింతకుముందే చెప్పియున్నందున) అదొడ్డవారిసాగత్యము నీచంటి గొప్పవానికి తగినదనియు, కష్టపటి అయినను సంపాదించదగినదనియు, 'శ్రవణసుఖగమ శ్రుత్వా సహాయాని సంపత్స్యన్తే'—అనగా—లోకులచెవులకు ఇంపయిన (నీ యుజుమును) విని నీకు సహవాసగాండ్రు అగుదురు - అనుటచేత దుత్తములయిన యామహానుభావులకు నీలోకోపకారశీలతచేత నీయందు న్నేహము కలుగుననియు, వారికి అతిప్రియమైనమానససరస్సు ఇట్లుపై తమకు నివాసయోగ్యమని నీవు ఉజ్జీమి సూచింతువుగాన, వారికిని నీవు ఉపకారివి, ఆకృతజ్ఞతచేత వారికి నీయందు న్నేహము గలుగుననియు, 'హంసరాజులు మానసమునకు పోవుదురు వారి తోడఁబడి నీవు పాము' అనక 'రాజహంసాని సహాయా! సంపత్స్యన్తే' అనుటచేత పూర్వోక్తమయిన కృతజ్ఞతచేతను న్నేహముచేతను వారే నీసాగత్యమునుకోరి నీతోవత్తురు నీవు వారిని ప్రార్థింపవలసినది లేదనియు, అట్టి సత్సంగము మార్గముగఁ గొంతదూరముమాత్రము కలిగి పిచ్చుట లేకపోయిన మహా భేదము కలుగునుగదా కనుక ఆసత్సంగమును నేను కోరనందువేమో 'ఆకైలాసాత్'—అనుటచేత అట్లుగాదు - ఆ మహాపురుషులసంగము నీకు మార్గముపొడవునను అవిచ్ఛిన్నముగా కలుగును అనియు, వారితోఁబడి నీవును ఆమానసాది రమణీయప్రదేశములను చూడవచ్చుననియు, ఒకఁనిమిత్రము ఇంతప్రయాణమాయనిన, నీవు ఎట్లయినను స్వభావము చేతనే ఎక్కడో ఒక దోటిక ప్రయాణము చేయవలసియే యున్నది, నీవు స్వేచ్ఛచేత కల్పించును నేప్రయాణమును నేను కోరిన యీప్రయాణమంతరమ్యముగా నుండుదనియు, కావున ఉపయోగమే చేయుట నీకు అత్యంతోచితమనియు, భావము.

ఆపవృత్తస్వప్రియసఖి మముః తుభ్య మాలిజ్యై శైలం
వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదై రజ్జితం మేఘలాను,

కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగ మేత్య
 స్నేహవ్యక్తి శ్చిరవిరహజం ముఖ్యతో బాష్ప ముష్ణమ్. 12.

ఆపృచ్ఛస్తేతి.—ప్రియం సఖాయం = ప్రియసఖం * 'రాజాహిసఖిభ్య
 ష్టచ్' ఇతి టచ్ సమాసాంతః, తుక్లవ్=ఉన్నతం, పుంసాం, వన్ద్యేః=చిరాధనీయైః,
 రఘుపతి పదైః=రామ పాదన్యానైః, మేఖలాసు=కటకేశుః+అభ మేఖలాః| శ్రోణి
 స్థానేఽద్రికటకే కటిబద్ధేభవన్తే' ఇతి యాచవః, అజ్ఞితం=చిహ్నితమ్, ఇత్థం సఖి
 త్వా స్త్రహత్వా త్వమిత్రత్వా ద్భు సంభావనార్హమ్, అముం శైలం=చిత్రకూటాద్రిమ్,
 ఆలిక్య, ఆపృచ్ఛస్వ = సాధో యా మీత్యామస్త్ర)జేన సభాజయ + 'ఆమస్త్ర)
 ణసభాజనే ఆపృచ్ఛనమ్' ఇ త్యమరః * 'అజీ నుప్రచోచ్ఛ్య రుపసంభావనమ్' ఇ
 త్యాత్మనేపదమ్. సఖిత్వం నిర్వాహయతి-కాల ఇతి.—కాలేకాలే—ప్రతిప్రావృత్
 కాలం—సుహృత్సమాగమనకాల శ్చ కాలశబ్దే సూచ్యతే*విషాయాం ద్విరుక్తిః,
 భవతా, సంయోగం = సంపర్కమ్, ఏత్య, చిరవిరహజమ్, ఉష్ణం, బాష్పమ్ =
 ఉష్ణాణం-నేత్రజలంచ+'బాష్పే నేత్రజలోష్ణణో' ఇతి విశ్వః, ముఖ్యతో, యస్య
 శైలస్య, స్నేహవ్యక్తిః = ప్రేమవిర్భావః భవతి; స్నిగ్ధానాం హి చిరవిరహసంగ
 తానాం బాష్పపాతో భవ తీతి భావః.

కాలేకాలే=ప్రతివర్తకాలమందును (మిత్రసమాగమకాలముకూడ సూచిం
 పబడుచున్నది), భవతా=నీతో, సంయోగమ్=హటమిని, ఏత్య=పొంది, (అనగా
 నిన్నుకలసికొని), చిరవిరహజమ్—చిర=దీర్ఘ కాలపు - విరహ=వియోగముచే-జమ్
 =పుట్టినదియు, ఉష్ణమ్=వేడిదియు, శైల, బాష్పమ్-ఆవిరిని - కన్పిటిని, ముఖ్య
 తః=విడుచుచున్న, యస్య=ఏవర్యతునికి, స్నేహవ్యక్తిః - స్నేహ=ప్రేమయొక్క -
 వ్యక్తిః-ఆవిర్భావము, భవతి=కలుగుచున్నదో, చిరకాలమునకు కలసికొనినమిత్రు
 లకు ఆనందబాష్పములు వచ్చునని భావము), (అట్టి), ప్రియసఖమ్ = ప్రియమిత్రు
 డును, తుక్లవ్=ఉన్నతుడును, పుంసామ్=పురుషులకు, వన్ద్యేః=నమస్కారార్హ
 ములయిన, రఘుపతిపదైః = శ్రీరాములవారి పాదన్యాసములచే, మేఖలాసు =
 కొండనడుములయందు, అజ్ఞితమ్ = గుర్తులుగలవాడును, (అయిన), (ఇట్లుప్రియ
 మిత్రుడును పవిత్రుడును అగుటవలన సత్కారార్హుడయిన), అముం శైలమ్ =
 ఈవర్యతుని (చిత్రకూటుని), ఆలిక్య = కొంగిలించుకొని, ఆపృచ్ఛస్వ = పోయి
 వచ్చెదనని విహ్ని-నుము.

తా.—ఓ మేఘుండా ఈశైలేంద్రుడు నీను ప్రియమిత్రుడును పవిత్రుడును,

ఎట్లనగా ఇతనికి నీతోడిసాంగత్యము వర్షాకాలముందుమాత్రమేకదా కలుగును, అందువలననే వర్షాకాలముమొదలుకొని మరల వర్షాకాలమువరకును ఒక సంవత్సరకాలము నీతోడియెడదాపు కలుగును. అంత దీర్ఘకాలము నీయెడదాపువలన అతడు దుఃఖ మనుభవించుచుండును. అందులకు మరల వర్షాకాలముందు నిన్ను కలయునప్పుడు అతడు ఆవిరూపమున విడుచునట్టి బాష్పములే సూచకములు. అట్టి వియోగదుఃఖమే నీయం దతనికిగల మైత్రి నిదర్శనము. శ్రీరాములవారు పూర్వము ఈశైలేంద్రునిపై సంపదించిరిగా, వారిపాదములచిహ్నములు ఇతనినడుములయందు గలవు. వాని? అందఱును నమస్కరింపదగునుగా? వానికతమున ఇతడు పవిత్రుడగును. అట్లు ఓ మేఘుడా ఇతడు నీకు మిత్రుడగును పవిత్రుడగునుగొప్ప వాడును గావున నీసత్కారమునకు దగినవాడు. కనుక ఇతనిని కొంగిలించుకొని పోయివచ్చుదని చెప్పి నెలవువుచుకొని మఱిపొచ్చు.

జ.—‘తుష్టిమ్’ అనుటచే గొప్పవాడు అనగా గుణితృప్తుడు అనియు, ఆశీర్వాదింపుమనక నమస్కరింపు మనకయు ‘అలిప్య’—కొంగిలించుకొమ్మనుటచేత అతడును నీవును ఒకరికొకరు సమానులు అనియు, అందుచేత అతడు ఎట్లుగదా లియు పవిత్రుడగునైయున్నాడో నీవును గుణశాలినియు పవిత్రుడవును అనియు, సమానులైన మీరురువురిసఖ్యము శోభావహమనియు, అందులసంతసమును ఆలింగనాది సంభావనలు చేసి మీ రనుభవించవలయుననియు, శ్రీరామపాదచిహ్నములు కలవనుటచేత ఈచిత్రకూటునికి నీవు చేయు సత్కారములు శ్రీరామపాదములకుం గూడ చెల్లుననియు, అందువలన నీకు మేలుకలుగుననియు, ‘వద్వై’ అనుటచేత ఆపాదచిహ్నములకు నీవు పందనము చేసికొనవలసినదనియు, ‘పుంసామ్’—అనుటచేత పురుషమాత్రులకెల్ల అనగా ఎల్లవారికిని రామపాదచిహ్నములు పూజ్యములు, నీవెంత గొప్పవాడనైనను నీకును పూజ్యములే, ఆపూజ్యచేభుక్తముత్తులుకలుగును, నాసందేశమునందిచ్చుట యను సాకార్యమును సీకార్యమును అందువలన నెఱవేటుననియు, ‘పతి’ అనుటచే ఆరామమూర్తి ఎట్టిగొప్పవారైనను కాపాడుద్రవ్యపనియు; ‘మేఘలాగు’ అనుటచే ఆదేవుడు విహరించుటకు రమ్యములయిన కటకములు ఈకొండయందుగలవనియు, ఆకటకముల మూలముగా ఆయనయొక్క పాదస్యాసానుగ్రహమునకు ఈశైలేంద్రుడు పాత్రకూయెననియు, కుటుకాది రహితములయి విహారయోగ్యములయిన యీకటకములయందు రామమూర్తి సంపదించెననియు, రఘువతిని పేర్కొనుటచేత ఆపలక్షణముగా నీతో లక్షణ పాదస్యాసములుకూడ ఇందుగలవనియు, ఈదేశతల పాదస్యాసచిహ్నములచే ఈ వర్షతరాణము పవిత్రముగా

నున్నదనియు, తత్సంవిర్కముచేతను ఆ పాదచిహ్నములకు వందనముచేయుటచేతను నీవును వచిత్రుడవగుదువనియు, 'కాలేకాలే' అనుటచేత అతనికి నానాటికి నీమీఁద న్నేహముఁజూపుచున్నదే కాని ప్రాంతమట్టిమవని ఉపేక్ష సంభవింపదనియు, (1) దుఃఖ బాష్పములు వేడిగాను ఆనందబాష్పములు చల్లగాను ఉండును గావున 'ఉష్ణమ్' అనుటచే (ఆవిరివేడిగానుండుటయు) ఆజీహోవుదీపము అధికముగా ప్రజ్వలిల్లునట్లు నీతోడి వియోగమువలని దుఃఖభారము నీదర్శనము కాఁగానే ముగిసిపోవునదై సాతి శయముగా అనుభవమునకు రాఁగా బాష్పములు వేడిగానుండుననియు, ఆవేడి బాష్పములవలన నీవియోగమువలని దుఃఖము అతనికి దుస్సహమగుట స్పష్టమనియు, అందువలన నీవై అతనికి న్నేహము గొప్పదనియు, కనుక నీకు అతఁడు సామాన్య మైన 'సఖుఁడు' గాఁడు, మఱివిమనిన 'ప్రియసఖుఁడనియు, ఇన్నివిధముల ఉత్కృష్టుఁడుగావున అతనిని ప్రేమతోను సహనమైన గౌరవముతోను వీక్షించవలయు ననియు, భావము.

సంప్రతి తస్య మార్గం కథయతి:—

మార్గం తావ చ్ఛ్చయి కథయత స్వత్ప్రియాణానురూపం,
సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్;
ఋన్నః ఋన్నః శిఖరిషు పదా న్యన్య గన్తాసి యత్ర,
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః ప్రోతసా చోపభుజ్య. 13

మార్గ మితి.—హే జలద, తావత్ = ఇదానీం, కథయతః - మత్త ఇతి శేషః, త్వత్ప్రియాణాన్య - అనురూపమ్ = అనుకూలం, మార్గమ్ = అధ్యానం + 'మార్గో మృగమదే మానే సామ్యక్షైర్నేషణేధ్వని' ఇతి యాచనః, శుణు, తదను = మార్గ ప్రవణానస్తరం, శ్రోత్రాభ్యాం - పేయం = పానార్హమ్ - అతితృప్తయాశ్రోతవ్య

1 ఆనందబాష్పములు చల్లనివి - శోకబాష్పములు వెచ్చనివి - అనుటకుం బ్రహ్మణము.—

ఆనందః శోకః మశ్రు బాష్పస్తయో రశీతం శిరో విశేద
గర్హాసరయోర్జల ముష్ణతప్తం హిమాద్రిప్యన్త ఇ వావతీర్ణః. రఘు.
బహుళగతైః సంతాపోష్టై స్తటాన్తవిహారిః
దశరథపురిపారస్త్రీణాం విలోచనవారిః
ఉపచయవతీం సంతాపోష్టాం నిజాం చధతీ తనూ
మిహ ముశురహం మాత ర్లజ్జాం వహామి బహామి చ. ప్రశస్న.

మిత్యర్థః - పేయగ్రహణాత్ సందేశ స్వామృతసామ్యం గమ్యతే, పే, సందేశం = వాచికం + సందేశవా గ్యాచికం స్వాత్' ఇత్యమరః, శ్రోష్యసి, యత్ర = మార్గే, భిన్నః భిన్నః = అభిష్టం షీణబంధః సకాః నిత్యవీప్యయోః' ఇతి నిత్యాభేద్విరూపనః, ఇభిరిషు = పర్వతేషు, పదం, న్యన్య = నిత్యేష్య, పునర్బలూపార్థం క్వచిద్విశ్రేష్ట్య త్యర్థః, షీణః షీణః = అభిష్టం కృశాగః సకాః అత్రాపి కృదన్తత్వా త్సూర్యవ ద్విరుక్తిః, స్రోతసాం, పరిలఘు = గురుత్వదోషరహితమ్ - ఉపలాస్థాలనభేదితత్వాత్ ఫలమిత్యర్థ - తథానవాగ్భటః + 'ఉపలాస్థాలనజేపవిశ్చేదై ర్భేదితోదకాః | హిమ వస్త్వలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః' ఇతి, పయః = పానీయమ్, ఉపభుజ్య = శరీరపోషణార్థ మభ్యవహృత్య - చ, గస్తాని - గమిష్యసి * గమేర్లుట.

ఇష్టదు యత్కుండు మేఘునికి మార్గమును చెప్పచున్నాడు. హేజలన = ఓమేఘుడా, యత్ర = విమర్గమునందు, భిన్నః భిన్నః = మాటిమాటికిబడలినవాడవై (అనఁగా బడలినప్పడెల్ల), ఇభిరిషు = పర్వతములయందు, పదమ్ = కాలిని, న్యన్య = ఉంచి (అనఁగా మరల బలముచచ్చుటకై ఎచటనైనను విశ్రమించి), షీణః షీణః = మాటిమాటికి కృశించినవాడవై (అనఁగా కృశించినప్పడెల్ల), స్రోత సామ్ = ప్రవాహములయొక్క, పరిలఘు = గురుత్వదోషరహితమైన, పయః = జలమును, ఉపభుజ్య చ = (శరీరపోషణార్థము) త్రాగియు, గస్తాని = పోవుచువో, (అట్టిదైన), త్వ...పమ్ - త్వత్ = నీయొక్క - ప్రయాణ = పయనమునకు - అనురూపమ్ = అనుకూలమయిన, మార్గమ్ = దారిని, తావత్ = ఇప్పుడు, కథయతః = చెప్పచున్న నావలన, శ్రు = వినుము, తత్ అను = అటు పిమ్మట (అనఁగా మార్గమును విన్నపిమ్మట), శ్రోత్రపేయం - శ్రోత్ర = వీనుననే - పేయమ్ = త్రాగదగినదైన - (అనఁగా అతిత్వస్థతో వినదగినదైన), మే = నాయొక్క, సందేశమ్ = వాచికమును, శ్రోష్యసి = వినఁగలవు.

తా.—ఓమేఘుడా, ఇప్పుడు ముందుగానే ప్రయాణమునకు అనుకూలమయిన మార్గమును చెప్పెదను. నేను చెప్పనట్టి యామార్గములూ నీవు ప్రయాణాయాసముచేత అలసినప్పడెల్ల విశ్రమించుటకు రమ్యములయిన పర్వతములును, వర్షింపుటచే నీవు కృశించినప్పడెల్ల మరల పుష్టిసొందుటకై త్రాగుటకుగలుగు గురుత్వదోషరహితములయిన జలప్రవాహములును కలవు. అట్లు నీకు విశ్రామార్థములయిన యా ప్రవాహములేవో ఎక్కడెక్కడనున్నవో ఆవిషయమెల్ల చెప్పెదను; దానిని మువ్వ వినుము. నీవు నాభార్యకు చెప్పవలసిన వాచికమును వీరులవిందుగా అటుపిమ్మట చెప్పెదను; అప్పుడు దానిని విందువుగాక.

బ. — నీవు కామసందేశార్థము పయనమగుచున్నావు గావున 'త్వత్ప్రియా
 కానురూపమ్' - నేను చెప్పబోవు మార్గము అందుల కనుగుణముగా కమనీయముగా
 నుండుననియు - (సకల సదుపాయములు కలదిగా నుండుననియును), నీవు జలభార
 ముతో నిరవలంబమయిన యాకాశములో పయనము నేయుటచేత 'భిన్నఃభిన్నః'
 తఱచుగా అలయుదుననియు, నిరవలంబాకాశ గమనభేదమును తీర్చుకొనుటకై
 వదం న్యస్య' - కాలాని విశ్రమింపఁదగిన తావులను - 'శిఖరిషు' - (అగ్రములుగలకొ
 డలందు) ఉన్నతములై నీవు దూరము వానికై దిగనక్కఱలేకుండ నీకు సమీపముం
 దుండునట్టి వానిని చెప్పెదననియు, 'జలధర' అనక 'జలద' అనుటచే జలమును
 కూడఁబెట్టుకొని వినియోగము చేయకుండు లోభిమేషుండవు గావు మఱి ఏమనిన
 లోకోపకారార్థము నీజీవనమునిచ్చి 'క్షీణఃక్షీణః' మాటిమాటికి కృశించువాడవనియు,
 అట్టి మసూపకారిని నీవు మరల లోకోపకారము చేయుటకై శుష్టి సైందవోరి
 త్రాగు జలమున గురుత్వదోషముండెనేని మొదటికే మోసముకలిగి లోకక్షేమముకల్పి
 నావని చెడును గావునను - లఘుత్వగుణము కల జలమును త్రాగుదువేని మరల శుష్టి
 సైంది చిరాయువవై వర్షములచే లోకమునకు మేలుచేసి నావని. నెఱవేర్చువు గావు
 నను - ఈనిమిత్తమై 'పరిలభ్య' - లఘూదకముగల ప్రవాహములను జెప్పెదను - వాని జల
 ములను త్రాగుచుం బోవుదువుగాకయనియు, 'పయ' శబ్దమునకు పాలుగూడ
 అర్థము గావున లోకములో కృశించినవారు పాలుద్రాగి శుష్టిని ఆయుత్సృద్ధిని
 బొందునట్లే నీవును లఘూదకములను ద్రాగి శుష్టుండవై చిరాయువవై నేమముగాఁ
 బోయి నాసందేశమును అందింపుమనియు, 'శ్రోతవ్యమ్' అనక 'శ్రోతవేయమ్'
 అనుటచే నేను చెప్పబోవు సందేశము ఆమృతతల్యముగా నుండుననియు, నీజలము
 సోఁకి మధురముగా నుండునట్లే నాసందేశము పినులను మధురముగా నుండున
 నియు, అట్లునుటచే సందేశముగా అప్రసక్తములును అప్రియములును చెప్పి నిన్ను
 విసిగింపక నీవే మఱియును కియు విన నలసింపునట్లుగా చెప్పెదననియు, నామిది
 కనికరముచేత సందేశము వినుటకు నీకు ఆసక్తి - మహాపురుషునికి పరమాపకారికి
 నీకు మంచిదారి చెప్పటకు నాకు ఆసక్తి - కాని నీబోఁటి మహాసభావునికి స్వక్షేమ
 మందు ఆసక్తియుండదు గాన ముందు సందేశము చెప్పినయెడల పిమ్మట నీక్షేమము
 కొఱకైన మార్గమును విన లక్ష్యపెట్టవని 'మార్గం తావచ్చుణు' సందేశం మే తదను
 శ్రోష్యసి' మార్గమునే ముందు చెప్పచున్నాననియు, అట్లు చేయుటచే నాకార్యము
 కన్న నాప్రియసఖుండవైన నీక్షేమమే నాకు ముగ్యమనియు, భావము.

గ్రంథము ఉత్తరోత్తరము రసవతముగా నుండుటకై కవి మార్గమును ముందు
 వర్ణించి సందేశమును వెనుకచెప్పినాఁడు. మేఘసందేశమును సీగ్రంథము అమృతకల్ప

ముగా నుండునని కవి స్వాభిప్రాయమును ఇచట 'శ్రోత్రపేయం సందేశమ్' అని గూఢముగా తెలిపినాడు.

అద్రేః శృంగం హరతి పవనః కింస్వి ది త్యన్ముఖీభి
 దృష్టోత్సాహ శృతితచకితం ముగ్ధసిద్ధాగ్తనాభిః,
 స్థానా దస్యా త్వరసనిచులా నుత్స ణోదబ్జుఖిః ఖా
 నిజ్ఞాగానాః పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తాన వేసాన్. 14.

అద్రేః = పవనః = వాయుః, అద్రేః = చిత్రహాసస్య, శృంగం హరతి కింస్విత్ * కింస్విచ్ఛబ్దో వితరాన్ధ్ర చూదిషు కనితః, ఇతి శబ్దాయా, ఉన్ముఖీభిః = ఉన్ముతముఖీభిః * 'స్వాగ్తా' చోచ్చవసజ్జనా దసంయోగోవధాత్' ఇతి షష్ట, ముగ్ధాభిః = మూఢాభిః + 'ముగ్ధం సుందరమూఢయోగి' ఇత్యమరిన్దినానాం - దేవయోనివిశేషాణాం - అజ్ఞనాభిః, సకితచకితం = చకితప్రకారం యథాతథా * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్వైరాభివః, దృష్టోద్యోగః సక్, సరసాః-అర్ధాగ్రి-నిచులాః = ఫలవేతసాః - యస్మిన్ ప్రస్తాత్ + 'వానిరే కవిభేదే స్యాన్నిచులః స్థలవేతసే' ఇతి శబ్దార్థవే, అస్తాత్థానాత్ = ఆశ్రమాత్, పథి = నభోమండలే, దిజ్ఞాగానాం = దిగ్జానాం, స్థూలా యేహస్తాన్ కరాన్ - తేషాం - అవలేపాన్ - ఆక్షేపాన్, పరిహరన్ + 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్ కరేభకరయో రపి' ఇతి విత్వః, ఉదబ్జుభిః సక్ - అలగాయా ఉదవ్యత్వాదిత్యాశయః, ఖా = అశాశ్వా, ఉత్సవ - ఉత్సవః; అద్రేః చుప్యథా నైరం - ధ్వనయతి : - రసిన్ నిమగ్నః నామ చుప్యతిని కాళిదాసస్య సహాధ్యాయీ పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబంధమూలకానాం పరిహరన్ యస్మిన్ స్థానే తస్మాత్థానా దుదబ్జుభిః నిర్దోషత్వా దున్ముతముఖిః సక్-పథి సారస్వతమండలే దిజ్ఞాగానాత్ * పూజాయాం బహుపవనం - దిశ్చిగ్గానార్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య, హస్తావలేపాన్ = హస్తవిన్యాసపూర్వకాని మాషటాని పరిహరన్ + 'అవలేపన్తు గర్వే స్యాల్లేపనే మాషటేఽపి' ఇతి విత్వః, అద్రేః = అద్రకల్పస్య దిజ్ఞాగాచార్యస్య; శృంగం = ప్రాధాన్యం + 'శృంగం ప్రాధాన్యసామ్యా శృ' ఇత్యమరి, హరతిచకితం, నిద్ధేః - సారస్వతనిద్ధేః = మహాకవిభిః - అజ్ఞనాభిః = స్త్రీభిశ్చ, దృష్టోత్సాహః సక్, ఖా ఉత్సవః = ఉత్సవ ర్భవ - ఇతి స్వప్రబంధ మత్తానం వా ప్రతి కవే రుక్తి రితి.

'సంస్కృతో దోషగుణా భవన్తి త్యేతన్మృషా యేన జలూశయోఽపి,
 ఖేత్వా నుకూలం నిమల శ్చలన్త మాత్తాన మారక్షతి నిధ్వజేగాత్.'

ఇత్యేతస్త్వీకనిర్వాణా తస్య కవే ర్నిచులసంజ్ఞే త్యాముః.

పవనః = వాయువు, అద్రేః = (చిత్రకూట) పర్వతముయొక్క, శృక్లమ్ = శిఖరమును, హరతి కింస్వీత్ = (పెల్లగించి) కొనిపోవుచున్నాడాయేమి, ఇతి = అని, (కొనిపోవుచున్నాడేమో అను భయముచేత), ఉస్త్రభీభిః = మొగము ఎత్తికొన్న, ము...భిః - ముగ్ధ = మూలయిన - సిద్ధాంతాభిః = సిద్ధస్త్రీలచేత, చకితచకితమ్ = భయపడినయట్లుగా, పృ...హః = దృష్ట = చూడబడిన - ఉత్సాహః = సంరంభ ముకలవాడవై, సర...తాత్ = సరస = తదిగల - నిచుశాత్ = నేలప్రబలి చెట్లు గల, అస్త్రాత్ స్థానాత్ = ఈచోటినుండి, పశి = ఆకాశమార్గములో, దిక్షాగా నామ్ = దిగ్గజములయొక్క, స్థూ...పాత్ = స్థూల = పంచై - హస్త = తుండ ములయొక్క - అవలేపాత్ = విసరివేయుచులను, పరిహరత్ = తప్పించుకొనుచు, ఉదజ్జుభిః = (అలకాపట్టణము ఉత్తరదిక్కున నుండుటచేత) ఉత్తరాభిముఖుడవై, భిమ్ = ఆకాశమునకు, ఉత్పత = ఎగురుము.

తా.—నీవు ఆకస్మికముగా ప్రయాణాత్సాహముతో కొండమీదినుండి ఆకా శములోనికి జరుగునప్పుడు నిన్ను కటకములలో విహరించుచుండు సిద్ధాంగనలు కని- ఆకొండ శిఖరమును వాయువు పెల్లగించుకొనిపోవుచున్నది కాకపోలు - అది తమ నేత్రమీచ పడును కాకపోలు - అది (అట్టిశృంగము పని తలచి) నిన్ను జెదరి జెదరి చూచురు. నీవు సరసములయిన నేలప్రబలిచెట్లున్న యీ చోటినుండి ఆకాశ మున కెగసి దారిలో దిగ్గజములతోడవువిసరులను తప్పించుకొనుచు ఉత్తర దిక్కున గూర్చిపోము.

ఇచట అథాంతరము భవించుచున్నది.-సర...తాత్ = సరస = రసీకుడయిన - నిచుశాత్ = నిచుకుండనుకవియున్న (నిచుకుండను కవి కాళిదాస సహాధ్యాయి, ఆతడు కాళిదాస ప్రబంధములపై ఇతరులు చెప్పిన దూషణములకు సహాధాన ములుచెప్పి పరిహరించినవాడు), అస్త్రాత్ స్థానాత్ = ఈచోటినుండి, ఉదజ్జుభిః సజ = దోషములేమిచేత తలయెత్తుకొన్న వాడవై, పశి = దారిలో, దిక్షాగానామ్ = కాళిదాసుని ప్రతిపక్షియయిన దిక్షాగాచార్యునియొక్క, హస్తావలేపాత్ = హస్త విన్యాస పూర్వకములయిన దూషణములను (అనగా దిక్షాగాచార్యుడు చేయు దూషణములను), పరిహరత్ = తప్పించుచు, అద్రేః = పర్వతమువంటివాడైన దిక్షా గాచార్యునియొక్క, శృక్లమ్ = ప్రాధాన్యమును, హరతి ఇతి = హరించుచున్నది (లేక హరించుచున్నాడు) అను హేతువుచేత, ముగ్ధ...భిః = (ముగ్ధ = అందముగలవారె న) - సిద్ధ = సారస్వత సిద్ధులచేత (అనగా మహాకవులచేతను) - అగ్గనాభిః = స్త్రీల

చేతను, దృష్టాంతాహస్యం = చూడబడిన సంరంభము కలదానవగుచు (చలవాడ వగుచు), ఖమ్ ఉత్పత=ఉన్నతమువు (రేక ఉన్నతుడవు) గచ్చు, అని తనప్రబంధ మునుగూర్చిగాని (తన్నుగూర్చిగాని) కవి చెప్పెను.

తా.—నాగ్రంభము మేఘసం దేశోన్మేషము రసస్థిరమున నిమగ్నమయియున్న యీతావునుండి బయలు వెలులి సకలదేశములందును వ్యాపింపుము. దానిని బట్టి గాచార్యుడడు చేయనట్టి దురాక్షేపములను సరస నేయరుము, బానిశిని నామి త్రము నిమగ్నకవి సమాధానముచెప్పనలే. అసమాధానములముందు ఆదురాక్షేప ములు నిలవలేవు. అందుచేత నీవలన వైలమువంటి యానిశాన్నిగాచార్యునికి శృంగ భంగము (అనగా అపమానము) కలుగును. అట్లు అతనికి నీవు శృంగభంగము కలు గగజేయఁజేతువుచేతను నీయందలిసామెతలన్నమునుబట్టియు నిన్ను మహాకవులను విడవీడనలును అదరించురు. అట్లు అదృతమునై నిర్దోషమునగుట వీర నీవు, పుట్టితాని పాముగా గొప్పతావులై వ్యాపించి క్షీణింపదుము.

ప.—నీధానినలు న్నసంభవనాది భారముపలన సీరపలంబులయిన యాకాశ యానముచేత ఆయాసముంబంటి నేదదేమిటమను విశ్రాంతియును నీలయ రమణీయములైన చల్లని చిత్రహిమ కటకములయందు విహారశరణయంతననుపార్జి అక న్నీకముగా నీవు కొండ నెడఁబాసి జరగఁగా నిన్నుం బొతురు. అప్పుడు, వారు క్రిందను, నీవుమీదను, చుండుటచే నీన్ను 'ఎన్నభి' తలలై అగదా చూతురు. శ్రీరామాది మహాపురుష విహారభూములయిన యాకటకములు మనుష్యమాత్రుల కగ మ్యములు—నీధ' సిద్ధాదులకు గమ్యములు. కొంపశ్రీరము కదలదు - గాలియో 'మన్దం మన్దంనుదతి' మెల్లిగా వీచుచున్నది; ఇట్లుండగా గాలి కొండశ్రీరమును ఎల్లగంటి కొట్టుకొనిపోవుచున్నదని తెలివిగలవారు తలంపరు—ముగ్ధ' బేలతైనం దలంతురు. అట్టి బేలతనము 'అజ్ఞానాభి' స్త్రీలసామ్యులైన అంగనలం బెప్పట; ఆసమయమున అట్టి ముగుదలు నీవు తలపై పడుమనని 'చరతచరతమ్' నిన్ను బెదరుచు బెదరుచుం బొతురు. అట్టి విహారభూములయందు అంగనలుమాత్రమే యుండురా పురుషులు ఉండరా వారుమాత్రము మేఘుని చూసరా వానిని ఎప్పటి రేమి యనిన—అప్రదే... నాభి' అంగనలపలె వారు బేలలు యిటు - ముడియు ఆయంగనలును వారి లిత్తిరిమా పులునుంగద' మేఘునికి కనులపండువు - కనుగ వానివచ్చిన మే వేయఁచగినది; పురు షుచేష్టా సామాన్యము ముగ్ధాంగనల హావభావములముందలి ఎవనిలిత్తము నాకర్షిం చును? పయనము తరలఁగానే నీకు అట్టి యభ్యుదయము కలుగును - ఓ మేఘుండ! అట్టి నేత్రోత్సవము, ననుభవించుచు. అదియే దివ్యతమనముగా బయలుపడలుము. పెదలకయన్నువారిచే చోద్యముగాఁ బూడఁబడు సాధాగ్యము నీకు గలుగదుగదా.

“తావున దాసీకొంటేనియు తప్పక నీవు తరలజలయును. ఇక్కడ నీకు ‘సరస’ రసీ
కులసహవాసము లొందినది, అది యెంతప్రియమైనను నాప్రియకును నాకును జీవిత
దానముచేయుటకై ఆసహవాసమును నీవు పడయకొనవలసినది; మఱియు మిత్రము
లైన యానిచుకములు ‘సరస’ములు గావున ప్రాణదానార్థము పోవు నిన్ను ఆటంక
పెట్టవు. ప్రాణదాతవగు నీగేమము నాకు ముఖ్యము గావున నెక్కడ చెప్పెదను;
ఏమనిన—‘దిశ్నా...లేపేక్ష’ - దారిలో ఆకాశమున దిగ్గజములు సంచరించు
చుండును. నీకు పైఁజెప్పిన సత్సహవాసము పోయినవెంటనే ఆమాటలు లావుపాటి
తుంటముల విసరులు తగిలినవగులును; మేలు పోగానే కీడు గలిగిన మఱియు కష్ట
ముగా నుండును; కనుక నామాట జ్ఞప్తియంచుకొని వానిని తప్పించుకొనఁచు
బొమ్ము.

రత్నచ్ఛాయాస్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేత త్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రా త్ప్రభవతి ధనుఃఖిల్లా మాఖిల్లాలస్య
యేన శ్యామం నపు రతితరా కాన్తి మాపత్స్యితే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః. 15.

రత్నేతి :—రత్నచ్ఛాయానాం = పద్మరాగాది మణిప్రభాణాం-వ్యతికరః =
మిత్రణ-మిత్ర, ప్రేక్ష్య=దర్శనీయమ్, ఆఖిల్లాలస్య=ఇంద్రియ, విత ధనుః ఖిల్లామ్ -
వితదితి హస్తేన నిర్దేశో వివక్షితః, పురస్తాత్ = అగ్రే, వల్మీకాగ్రాత్ = వామలూ
రువివరాత్ + ‘వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ వల్మీకం పుంస పుంసకమ్’ ఇత్యమరః, ప్రభ
వతి=ఆవిర్భవతి, యేన - ధనుఃఖిల్లేన, లే=తవ, శ్యామం వపుః, స్ఫురితరుచినా =
ఉజ్జ్వలకాన్తినా, బర్హేణ=విశ్వేన + ‘విశ్వబర్హే నపుంసకే’ ఇత్యమరః, గోపవే
షస్య విష్ణోః = గోపాలస్య కృష్ణస్య, శ్యామం వపు - రివ, అతితరాం, కాన్తిం=శో
భామ్, ఆపత్స్యితే = ప్ర-స్యతి.

రత్న...ఇవ—రత్న = (పద్మరాగాది) మణులయొక్క - ఛాయా = కాం
తులయొక్క - వ్యతికరఇవ = మిత్రమాయనసట్లుగా, ప్రేక్ష్యమ్ = దర్శనీయమైన,
ఆఖిల్లాలస్య = ఇంద్రియయొక్క; వితన్ = ఎటుట అగపడుచున్నయా, ధనుఃఖి
ల్లామ్=వింటితునుక (అనగా అసమగ్రమైన యంద్రధనుస్సు), వల్మీకాగ్రాత్—
వల్మీక = పుట్టియొక్క - అగ్రాత్ = కొననుండి, ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది,
యేన = విధనుఃఖంజముచేత (అధనుఃఖంజముచేత), నీయొక్క, శ్యామమ్=నల్లని,
వపుః=శరీరము, స్ఫు...నా-స్ఫురిత=ఉజ్జ్వలమైన-రుచినా=కాంతిగల, బర్హేణ=

నెమలిపురిచేత, గోపవేషస్య = గొల్లవేషముగల, విష్ణోః = విష్ణుమూర్తియొక్క-
(అనగా గోపాలకృష్ణనియొక్క), శ్యామం వపుః ఇమన్ = నల్లని శరీరమువలె, అతిత
రాష్ = ఎక్కువయిన, కాన్తిమ్ = శోభను, అపతస్యతే = పొంగిగలదో (సాం
దర్యము).

తా.—ఇదిగో నీయెదుట ఇంద్రభనుఁడు ముపుట్టినందున నజలినదై వస్త్రం
గాదిమణిప్రభల కూడికవలె దర్శనీయముగా ప్రకాశించుచున్నది. అది నీన్న అం
టియందునవ్వదు, శ్యామలదేవలండపు నీవు, శ్యామలదేవలండవలె తలను నెమలిపురితా
ల్పిన శ్రీకృష్ణనింబోలి విశేషముగా శోభింతువు.

ప.—‘రత్నచ్ఛయా’—ముఖోకములను ముఖోగ్నియైన యాగనిలనిదిగాన
అయదమైనను అలంకృతమై దర్శనీయముగా నుండును, నీరును రత్నమలంకారము
వలె ధారణీయమగును. ‘పురస్తాత్’—మేఘుడు పురుషార్థమున అనగా పుస్త
రమున—ఎదుటనున్నది; అచటగాక మఱియేదిగ్గుననున్నను అతనిదేహమునకు
తగులదు—చెప్పబోవు సామ్యము చెల్లదు. ‘భిట్టా’—పూర్ణమేని అర్థవలయాంశం
ముగానుండును—అంతట బర్హ సామ్యము లభింపదు; బర్హము పాదవలయుముగా నుం
డును. ‘అగ్నిలస్య’—పరోపకారార్థము నీవు బయలుపెడలఁగానే నిన్ను రత్నా
లంకారము వేసి సత్కరింప ఇంద్రుడు వేచియున్నాఁడు; ఈ సుకృతముకైపోయి
అగౌరవమును పొందుము. ‘విష్ణోః’—నీవు పురుషనిగించుచుచే గోపాలకృష్ణసామ్యము
కలుగును. అనగా లోకములన్న విష్ణువు కాపాయనట్లు, నీవు, పయనము కదలుదు
వేని, వర్షించి లోకమును, సందేశమందించి నన్నును, కాపాడుదువు. మఱియు ఈ
యద్యమమాత్రమునకే నీవు శ్రీహరి సారూప్యము కలిగిన—భార్యసిర్వాహమునకు
ఎంతఫలము కలుగునో నీవే ధూహించుకొమ్ము.—బర్హమునకు నడుమ ఈ నెయి రెండు
వైపులను రెండువరుసల నన్న యీకలును ఉండును, అట్టిబర్హము అనులోమము
గా (అనగా ఒకదానిలో నొకటిగా) నుండు రెండు ఇంద్రభనువులవలె నుండునట్టి
కనుక బర్హ సామ్యము చెప్పబడితే ఈ ఇంద్రభనుస్సు బంటిదియని యేర్పడుచున్నది.
ఇంటియంద్రభనుస్సు ప్రశస్తమనియు సువృష్టిప్రదమనియు పవ్వబడియున్నది;
(ఉదాహరితమబ్రహ్మహత్సంహితాకారికలను బొందునది). తొలిమలు ఒకరు
పుట్టినండి ఇంద్రభనుస్సు లేచుట యసంభవమనియు, వల్లీకమనగా ‘వల్లీకః’ సా
తపో మేఘః’ అని యెండతోడి మేఘమనియు, అట్టి మేఘమునుండి తేలినదని యిచ్చ
ట వివరింపవలసినదనియు, మల్లినాథ సూరివ్యాఖ్య సరిగాదనియు, వ్రానియున్నారు;
కాని, మల్లినాథ సూరి పొరబడలేదు. ఇచట సాతవమేఘమే వల్లీకమైనచో అగ్ర
మును చెప్పట పర్థమగును. పుట్టియేని రుచిగా నుండును గాన దానిని అగ్ర

మనస్సం జెల్లెను. ఈవిషయములకు బృహత్సంహితలో వరాహమిహిరచూర్మము.:-

సూర్యస్య వివిగపర్ణాః పవనేన విఘట్టితాః కరాః సాభే)

వియతి ధను స్సంస్థానా యే పృశ్యన్తే త ద్విద్రాధనుః.

కేచి దనంతకులొరగనిశ్వాసోద్బుధ మామలు రాచర్యాః

తద్యాయినాం నృపాణా మభిముఖ మదియాచహం భగవతే.

అచ్చిన్న మహానిగాధం ద్యుతిమత్ స్నిగ్ధం ఘనం వివిధవర్ణం

ద్విరుదిత మనులోమంచ ప్రశస్త మమ్భః ప్రయచ్ఛతి చ.

జలమధ్యే-నావృష్టిః భువి సస్యపథ స్తరాంతే వ్యాధిః

జల్మీకే శస్త్రభయం నిశి సచివవధాయ ధను రైన్ద్రమ్.

జలమందు భూమియందు చెట్టునందు వత్తికమందు అను సాహచర్యముచే వత్తికమనఁగా పుట్టయినయే గ్రహించుట యుచితముగా నున్నది. ఇందులకు అంగ్రహముకాక ఫలసమ్మతిః—

ఆ. పుట్ట వెడలి నభోన్మిత బట్టుశక్ర

శాస్త్రకర్తలు బెద్ద పలువన్నె కట్టజేటి

ప్రపంచమెదుకాళ్లగుం పనఁగ గాలిఁ

గార్కొని దిగంతముల వానకాళ్లు నడచె.

అనుకూల్యం.

‘నిజి’ యన్నందున రాత్రియందును నింద్రాశువు కలుగునని చెప్పియుండుటచే సాచివానికి సరికాదు. ఎందు రాత్రియందునుడుగదా. ఇంద్రాశువు గున్నదిక్క-
నను పోవుటచే అవజయమును, అది పుట్టుట పుట్టుటచే శస్త్రభయమును, రాజు
లకుఁ జెప్పఁబడినవిగాని యితరులకుఁగాదు గావున, అందువలన మేమునికి ఏమియు
వెఱుపు లేననియు, ఈబొమ్మకొరడునందు ‘అచ్చిన్న’ మిఠ్యాది తృతీయకారికా
ప్రోక్షలక్షణములే విస్తరించి చెప్పఁబడినవి గాన ఇది ప్రత్యస్తమనయు, నెఱుంగునది.

త్వ య్యాయత్త కృషిఫల మితి భూ వికారానభిజ్ఞైః

ప్రీతిన్నిగై గజనపదవధూలోచనైః పీయమానః,

సద్యః సీరోక్త-షణ్మసరభి క్షేత్ర మారుహ్య మాం॥

కించి తృశ్చా ద్వజిజ లఘుగతి ర్భూయ ఏ వోత్తరేణ. 13.

త్వయాతి :—కృషేః = చాలకర్షణి - ఫలం = సస్యం, త్వయి * అధి
కరణవివక్షాయాంసప్తమి, ఆయత్తజ్ఞః=అధీనజ్ఞ + 'అధీనా నిష్ను ఆయత్తః'ఇత్య

ంరః, ఇతి = హేతోః, త్రైత్య స్మిన్దైః = అకృత్రిమప్రేమాదైరిత్యర్థః, భూమివా
రాణాం = భూమివాసానామ్ అనభిజ్ఞైః - పామరత్వా దితి భేషః, జనపదసభానాం =
పల్లీయోపితాం - లోచనైః పీయమానః = సాదరం విద్యమాణః సకా, మాలం =
మాల్యాం డేత్రం - డైత్రపాయ మున్నతస్థం + 'మాల మున్నతసూతలమ్' ఇత్యు
త్పలమాలాయాం, సద్యః = తత్కాలమేవ, నీరైః = నాలైః - ఉత్కృష్టతీనః =
కర్షణేన - సురభి = భూమితర్పణం యథా తథా, ఆరుహ్య - తత్రాభివృత్త్యుత్పత్తి
+ 'సురభి ధ్రావిణతర్పణ' ఇత్యమరః, కించి త్వత్పాదే, ప్రజ = గచ్ఛ, లఘుగతిః =
తత్ర నిర్వృప్తత్వాన్విప్రకమనః సకా + 'లఘు తీవ్ర మరంద్రురదమ్' ఇత్యమరః, భూయః
= పునరపి, ఉత్తరేదైవ = ఉత్తరమాగ్నేదైవ, ప్రజ * 'తృతీయావిధానే ప్రకృ
త్యాదిభ్య ఉపసంభావనమ్' ఇతితృతీయా. యథా కర్షివృత్తమువల్లభః పరిచి కుగ్రచి
త్తేత్రే గూఢం విహృత్య (డేత్రం శరీరే కేదానే నిష్ఠస్థాన కళత్రయోః? ఇలివిశ్వస్య)
దాక్షిణ్యభక్తిభయా న్నిచమాగ్నేణ నిర్గత్య పునః సర్వాభ్యక్ష ఇవ సంవరతి తద్వ
దితి ధ్వనిః.

కృషిఫలమ్—కృషి=నేద్యముయొక్క - ఫలమ్=ఫలమైనసస్యము, త్వయి =
నీయందు (నీకు), ఆయత్తమ్ ఇతి = అనీనము అను హేతువుచేత, త్రి...న్దైః-ప్రీతిః
(అకృత్రిమ) ప్రేమచేత - స్మిన్దైః = ఆర్ద్రములును (తడివియు), భూమి...న్దైః -
భూమి = బొమలయొక్క - విహార = విలాసములను - అనభిజ్ఞైః = ఎఱుంగనివియు
(పామరత్వముచేత నని భావము), అయిన, జన...న్దైః - జనపదం=పల్లెల - సభా =
స్త్రీల - లోచనైః = నేత్రములచేత, పీయమానః (సకా) = అవివృష్టచే త్రాగించి
దువాడచవు (అనఁగా చూడబడువాడచవు) ఆగుచు, మాలం డేత్రమ్=మాల మను
మేరాలమును (మాలమనఁగా ఉన్నత సూతలము), సద్యః=తత్కాలముందే, నీరైః...
భి—నీర = నాఁగళ్లచేత - ఉత్కృష్టతీన = దున్నుటచేత - సురభి (యథావధా) =
పరిమళముగలది (అగునట్లుగా), ఆరుహ్య=ఎక్కి (అనఁగా అచట వర్షించి), కిచ్చిన్
వత్పాత్ = కొంచెము వెనుకకు (పడమరగా), ప్రజ = పొచ్చు, లఘుగతిః=(అచట
వర్షించినందున) త్వరగా పోవువాడవై, భూయః=మరల, ఉత్తరేదైవ = ఉత్తర
మార్గముననే, ప్రజ = పొచ్చు. ఎవఁడేని బహువల్లభుఁడు ఒక (డేత్ర)కళత్రముతో
గూఢముగా విహరించి తనదాక్షిణ్యము చెడునను భయముచేత నీచమార్గమున వెలు
వడి మరల సర్వాభ్యక్షుఁడుగా సంవరించునుగదా, వానివలె అనిధ్వని.

తా.—నీవు వర్షింపక నేద్యము ఫలింపదు గావున నీ వగవడఁగానే పల్లీపథాటి
కలు నిన్ను ప్రేమరసస్మిగ్ధులొచ్చనలై. అతితృప్తతోఁ గాంతురు, వారిప్రేమ యెంత

యెక్కువయినను ఎవ్వలెఱుంగని పామరస్త్రీలగుటచే బామవిలాసముల నగవడదు గాని నేత్రములయందు నిండియుండును. వారికి నేత్రోత్సవముచేసి, అటునుండి మాల మనుషేరి యున్నతభూతల మెక్కినవాడవై నెంటునే అది దుక్కివొంది పరిమళించునట్లుగా వర్షించును. బహువల్లభుడగు ఒకతెతో హాథముగా విహరించి ఇతరవల్లభుల తోడి తనదాక్షిణ్యము చెవ్వండు సందుదానిని దూరమి నెలువడి మరల సర్వాధ్యక్షుడుగా చరించునట్లు నీవును ఆమలక్షేత్రమున వర్షించి దానికి వెనుకగా (పడమరగా) తారి మరల ఉత్తరముగానే పొమ్ము.

ప.—వల్లెస్త్రీలు నీరాకచే, వాన గలుగుననియు, అందువలన 'కృషి' - తమ పురుషులపాటు భరించుననియు, గుభిక్షముకలుగుననియు, సంతసించురు. 'అనభిజ్ఞైః' - సహస్రవధువులు భూమివిలాసము లెట్టివో ఎఱుంగనే యెఱుంగరు ; మఱివారిప్రీతి యెట్లు తెలియుననగా - 'ప్రీతిన్మీ ధ్యాయనైః' - చూపులవలననే తెలియును. 'వధూభిః' - అనక 'వధూలౌచనైః' అనుట - అనగా వధూగత కర్తృత్వమును లోచనములకు లోకపించుట తృప్తాంతయమును తెలుపును ; దర్శనమాత్ర వ్యాపారలై అన్యమే మియు నెఱుంగక యందురని యభిప్రాయము. 'ప్రియమానసః' - (అని మేఘునికి విధేయవిశేషణము) సీదర్శనము అమృతమువలె ఆహ్లాదకరముగానుండును. నీవు భూమి లాసము లెఱింగిన నీధాంగనల చూపులను ఇచ్చట ననుభవించి భూమివిలాసము లెఱుంగని ప్రేమసాంద్రములైన జనపదాంగనల చూపులను అచట స్వారస్యవిశేషముగా అనుభవించుచునుట. వధూగ్రహణము మునుపటివలెనే మేఘునిగూర్చి ప్రీయకథన పరము. మఱియు పురుషులను సంతసపెట్టుటకన్న అబలలను సంతసపెట్టుట విశేషమనియు వారికి ప్రీతిచేసి గుకృతము పొందుచునియు ధ్వని. ఈరీతిని నా చెప్పెడు మార్గము పొందునను నీవు గుఱుము లనుభవించుదువు. 'నీవోత్కంఠానురభి' - సురతమృదితా బాలవనితా తనిహ్నా శోభస్తే' అనియు 'పరిమళజా మవాప్య లక్ష్మీమ్' అనియు కవులు పెప్పినట్లు మననప్రదాభినితశోభ కలుగునట్లుగా నని ధ్వని. ఈమాలము మేఘునికి మొదటి మజలిగాదు. వైశ్ణోకమున ఆక్రమకూటము మొదటి మజలిగా చెప్పబడును.

త్వా నూసారప్రళమితననోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
సక్ష్య త్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమా నామ్రకూటః;
న క్షుద్రోఽపి ప్రథమ సుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కింపున ర్యస్తథోఽయైః.

త్యామిది:—అన్యః = చూడఁగి - సూత్రం = శిల్పశాస్త్రం - యస్యస్య-అన్యః
 కూటో నామ, సానుమాక=పర్వతం + అన్యః శ్చుభ్రో రసాలంకారాః ఇతి-కూటం
 2. స్త్రీ) ఇతరం శృంగారం ఇతిచూడురని, అసారః - భారంపుట్టి + భారానంపంత రి
 సారః' ఇత్యమరః - లేన - ప్రళమితో వసాపక్షవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం - కృతః
 పకార మిత్యర్థః, అభ్యత్ర మేణ-పరిగణం = వ్యాప్తం, త్వం, సామ-సమ్యక్, సూ-
 ధా, పక్ష్యతి = పోధా * సహృద్యః; త్నాప్రి = కృపతోపి + త్నాద్రో దరి
 ద్రే కృపజే నృశంసే' ఇతియావహః; సంశ్రయాయ = సంశ్రయః, మిశ్రః =
 సుమృది + అథ మిత్రం సఖాసుమృత్' ఇత్యమరః, ప్రాప్తిః = లగతీనది, ప్రథమ
 సుకృతాపేక్షయా = పూర్వపకారవ్యాపారసయా, విముఖః న భవతి, యః,
 తథా = తేనప్రకారేణ - ఉచ్యైః - ఉన్నచి-స అన్యఃసూత్రం, కింపున-విముఖః
 న భవ తితి కిము పక్ష్యతి మిత్యర్థం, విశేనప్రథమంసంశ్రయే సూక్ష్మణ్యం - త్నో హర్షసిద్ధి
 రస్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్త నివాసే.

+ 'ప్రథమావసరే యస్య సౌఖ్యం త సౌఖ్యేభేష్యతి,
 ఇవం భవతి యాత్రాయా మన్యథా శ్వేతుభి ర్భవవ' ఇతి.

అన్యఃకూటః=అన్యఃకూటమనుపేరుగల (అన్యః=మఁడు/పేదల్లు - కూటః = శిల్ప
 రములయందుగలిగిన), సానుమాక=పర్వతం, అసా... - అసారః భారం
 వర్షముచేత - ప్రళమిత = చల్లార్పబడిన - వన=అనవులయొక్క - ఉపప్లవః=దా
 వాగ్నియనెడి యుపప్రవముగలవాడగును (ఉప హారముచేసినవాడగును), అభ్య...
 గతమ్-అభ్య = మార్గము నడచుటచేతనయిన - శ్రమ = అయాసముతో - పరి
 గతమ్=నిండినవాడగును, అయిన, త్వం=నిన్ను, సామ = పక్క - గా, సూక్ష్మణ్యం
 శిరస్సుచేత, పక్ష్యతి = పఱింపఁగలదు; (అట్లేగదా), త్నాద్రో2-... - త్నాద్రోనను,
 సంశ్రయాయ = బసఁగొను, మిశ్రః = చెలికాడడు, ప్రాప్తిః నది = వచ్చినవాడగు
 అగుమండగా (వచ్చినప్పడు), ప్రథ...క్షయా - ప్రథమ = పూర్వముదివైన -
 సుకృత = ఉపకారముయొక్క - అపేక్షయా = పర్యాలోచనచేత, విముఖః =
 పెడ మొగముగలవాడు, న భవతి = కాదు, యః = ఎవడు, తథా = అప్రకా
 రము (అన్యఃకూటనివలె), ఉచ్యైః = గొప్పవాడగో (సః = అతడు), కింపున-
 విముఖుడగుకాడని చెప్పవలయునా.

తా.—ఇంటినుండి పోవుచున్న అన్యఃకూటపర్వతం మొదటి మట్టి అగును.
 పూర్వము నీవు అతని వనములను నాశము చేయుచున్న దావాగ్నిని నీధారావృష్టు
 లచేత చల్లార్చి యాపర్వతమునకు గొప్ప యుపకారము చేసియున్నావు గావున ఆ

కృతజ్ఞతచేతః సతతః కృష్ణుడు మార్గాయాసపరిశ్రాంతుని నిన్ను చక్క-గా నెత్తిమీద పట్టుకొని సత్కరించును. లోభివాండ్రుసయితము తనయింటికి బసకొఱకు ఉపకారి వచ్చినప్పుడు పెడ-ముగము పెట్టెడు, ఆమ్రకూటునివంటి గొప్పవాండ్రు పెడ-ముగము పట్టువా? ముదటి మజలీల సౌఖ్యము కలిగిన కార్యలాభ మగు నని శాస్త్రము.

ప.—‘ఆమ్రకూటః’ అనుపేరువలన ఆకొండయందు మామిడిఫలములు విశేషముగా నున్నవని తెలియవచ్చుచున్నది; అందువలన ‘చసౌపశ్లవమ్’ అనగా మామిడి వనములకే ఉపశ్లవమని తెలియుచున్నది; మామిడివనములు మిగుల సుత్రమధనముగావున అవి దావాగ్నిచే ఎంతకొంచెము కాలిపోయినను ఆమ్రకూటునికి నష్టిమాత్రము విస్తారముగానేయుండును, సామాన్యవృష్టిచేత దావాగ్నిని చల్లార్చుటకు చాలనేపు పట్టును, అట్లేవల దావాగ్నియొకొంతవనమును కాల్చినేకాల్చును, కొంతనష్టి తప్పక సంభవించును, కావున ఎంతమాత్రమును నష్టి గలుగకుండుటకై మేముండు ‘ఆసార’ ధారావృష్టలచేత పూర్ణప్రయత్నముతో క్షణములో దావాగ్నిని అది మామిడి చెట్లమీదకి మరలకముందే ఆర్పివేసి ఆమ్రకూటునికి పూర్ణోపకారియు మహోపకారియు అయిను. ఇట్టియపకారమును ఆయామ్రకూటుండు గ్రహింపఁ గలవాడాయనిన—‘సానుమాకే’—‘గొప్పసానువులు గలవాండ్రు’ అనగా గొప్పవాండ్రుట - గొప్పవారు స్వల్పోపకారమును కూడ గొప్పగా నెంచి కృతజ్ఞతాబద్ధు లగుదురు, మహోపకారము విషయము చెప్పవలయునా? కనుక మార్గశ్రాంతుని పూర్వోపకారిని నిన్ను ఆమ్రకూటుండు ‘మూర్ఖా వక్ష్యతి’ నెత్తిని పెట్టుకొనును అనగా ఉత్తమాత్రమముగా సత్కరించుననుట. మేఘుండు కొండశిఖరమున నిలుచును గదా - ఆనిలుచుటకే శిరమున పడించు సత్కారముగా వర్షన. ‘తుద్రః’ - లోభియు, -స్వల్పవరిమాణముకలవాండ్రును. ‘అచైవ’ కృతజ్ఞ తౌదార్యాది గుణములు గల గొప్పవాండ్రును - ఎత్తయినవాండ్రును.

ఛన్నోపాస్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామై

స్త్య య్యారూఢే శిఖర మచలః స్నిగ్ధవేణీసవణ్ణే

నూనఁ యాశ్రయ త్యమరమిథునప్రేక్షణీయా మవస్థాం

మధ్యే శ్యామః స్తనత్తన భువః కేషవిస్తారపాణ్డః.

18.

ఛన్నైతి.—హేమేఘ, పరిణతైః = పరిపక్వైః - ఫలై-ర్ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తైః

† అమోఢే వనచూతాః ఫలని పవ్యన్తే చ మేఘమతే నేత్యాశ్రయః, కాననామైః = వనచూతైః, ఛన్నోపాస్తః = ఆవృతపార్శ్వః, అచలః = ఆమ్రకూటాద్రీః, స్నిగ్ధవేణీ సవణ్ణే = మృణ్మళ కేశబన్ద సచ్చాయ-శ్యామవర్ణఇత్యర్థః; † వేణీతు కేశబన్దే బలగ్రుతౌ

ఇతి యావహి, త్వయి, శిఖరం = శృంగం, ఆరూఢేనతి*యస్యచ భావన భావలక్షణమ్' ఇతిసప్తమి, మధ్యే శ్యామి, తేషు = మధ్యవస్థాన - విస్తారే = పరితపి పాణ్డ్రు = హరిణి + 'హరిణి పాణ్డ్రురీ పాణ్డ్రు' ఇత్యమరీ, భువః స్తనభ్ర, అమరమిధునానాం = భేచరాణా మితిభావః - ప్రేక్షయం = పర్యగీయామ్, అమసాంసూసలయాస్యతి, మిధునగ్రహణం కామినామేవ స్తనల్వే నోత్పేయే సంభవ తీతి కృతః. యథా పరిశ్రాంతి కశ్చిత్కామీ కామిన్యాః కంచకల తే పిత్రా నైః స స్వసితి విద్యుచ్ఛవానపి భువో నాయితాయాః స్తన ఇతి శ్వాసే.

(హేమేను = హేమందు), వర్ణ... = వివరణ... = పరిశ్రమ... = ద్యోతిభిః = ప్రకాశించుచుండుదు (అహిమందు అహిమందులు ఇదియే మిథున వాయువుచేర కండును అని అభిప్రాయము), 'కానన' = అడవిమిమిల్లు చేత, భస్మాపాస్త్ర - భస్మ = కప్పబడిన - ఉచితం = హర్షములు - అలలు, అవలి = అమరమిధునము, స్థి... = స్థి = మధ్యములు - వేద = అహి - సవర్ణ = సమానమయినవ స్థిగలవాడవైన (అనగానని), త్వయి = నీవు, శిఖరమ్ = శృంగమును, ఆరూఢేనతి = ఎక్కినవారల పగుచుండగా, మధ్యే = మధ్యము, శ్యామి = నల్లనిదియు, తే... = తే = మధ్యతప్ప కడమదియైన - విస్తార = విరివియందు - పాణ్డ్రు = తల్లినిదియు, (నలున), భువః = భూమియందలి, స్తనభ్ర = కంచమో అని, అమ...యామ్ = అమరమిధునానాం = ఇవరద్యుత్పయములు - హేమ = హేమియామ్ = చూడదగినదైన, అవస్థామ్ = స్థిని, సూనస = నిశ్చయముగా, యాస్యతి = పొందగలదు.

తా.—నీవు ఎక్కియున్నప్పుడు, నల్లనివారల నీవు శిఖరమందుండుటచేతను, పండ్లచే ప్రకాశించు మామిడివనములు దానిప్రక్కలను ఆపరించుకొని యుండుటచేతను, అయామరమిధునము, దూరమునుండి చూచు భేచరమిధునములకు నల్లని చూచుకము గలిగి కడమయెల్ల తెల్లగానుండు భూదేవీ స్తనముగా ఉత్పేయించదగినదిగా శోభిల్లుచుండును.

ప.—'పరితపి'—పల్లి పరితపి పగుచుండగా నుండును, పరితపియిధున పగుచుగాను తెల్లగాను పగుచును, మేగుపరితపి పరితపి, అట్లుపరితపి చే కొండకు కుచపర్వము కలుగును. 'ద్యోతిభిః'—ఇదియులు పర్వ-అ అరుల నగమనీయక తామే అగవడుచున్నవని భావము. 'కానన' అడవిమిమిల్లు ఆరూఢమందును వస్థేయందును సంభ్రయందును మిక్కిలి పుష్టములుగానుండును, మేగువారమునకు పండునవి యడవిమిమిల్లేగాని కడమమామిల్లు కావు, కావున 'కానన' గ్రహణము. 'ఆరూఢ'—ఈవస్థయి అగ్రమందు నలుచు కడమయంతటి పొందుపర్వమును 'హేమందు

దు ఆకొండ నెక్కినఁ గలుగున, తత్సార్వము ఉండవలె. అగ్రమందు ఇతఁడుండుటచే ఆసలుపు ఇతనివలననే గలుగునది, కాయలు ఈ మేఘునిగాలిచేతనే పండుటచే కదలుచోటి పాండిమయు ఇతనివలననే గలుగునది. 'స్నిగ్ధవేణి సవర్ణే'—ఈ విశేషణముచే మేఘునియందు జలసమృద్ధి తెలియఁజేయఁబడుచున్నది; నిర్జలమేఘము తెల్లగానుండును; సజలమేఘముమీఁదిగాలికే మామిడి కాయలుపండునుగాని నిర్జలమేఘవారమునకు పండవు. 'మిధున'—మిధునమైనయెడల కాముకత్వముచే కొందఱు స్రవముగా నుత్ప్రేక్షించునని 'మిధున' గ్రహణము. 'ప్రేక్షణీయామ్'—నీవలన ఆమ్రహటునికి దేవతలు సయితము ప్రీతితోచూచి సంతసీల్గునట్టి శోభగలుగును. అట్టి యలంకారభూతుని నిన్ను ఆతఁడు తప్పక సత్కరించును. నీవు అకొండమీఁదనుండుట రతిపరిత్రాంతుఁడయిన కాముకుఁడు తనకామినికుచకలశమందు విశ్రాంతి కై నిద్రించుట ఎట్లుండునో అట్లుండును అనిధ్వని. 'భువః'—కొండ గొప్పదిగావున కొండంతస్తనముగల నాయొక గొప్పయాకారముగలదిగా నుండవలయునని కొండ భూమిస్తనముగా వర్ణింపఁబడినది.

స్థిత్యా తస్మి న్వనచరవధూభు న్తీకుజ్జే ముహూర్తు

తోయోత్సర్గద్రుతతరగతి స్తత్పరం వత్సక్ తీర్ణః

రేవాం ద్రక్ష్య స్యుపలవిషమే విధ్యవాదే విశీర్ణాం

భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితా భూతి మగ్నే గజస్య.

19.

స్థిత్యైతి.—ఈ మేఘు, పనే చరన్తితే చనచరాః*తత్సర్వమేకృతబహుళమ్ఇతి బహుళగ్రహణా దలు జ్ఞాభవతి—తేషాం వధూభి ర్భుక్తాః—భుజ్జ్ఞాః = అత్యాగ్రహాః—యత్ర తస్మిన్ + 'నికుజ్జకుజ్జౌ' వాక్తిచే లతాదిపిహితోదరే' ఇత్యుకరః, తత్రతే నయనవిసాదోఽస్తీ త్యర్థః, తస్మిన్ = ఆమ్రహటు, ముహూర్తమ్ = అల్ప కాలం—నతు చిరం—స్వకార్యవిరోధాదితి భావః + 'ముహూర్తమల్పకాలే' స్యాద్ధృటికాద్వితయేఽపిచ' ఇతిశబ్దాంతా, స్థిత్యా = విశ్రమ్య, తోయోత్సర్గేణ—స్వాహసార—' ఇత్యుక్తపర్వదేన—ద్రుతతరగతిః—హఘవా ధేతో రప్రక్షిప్రగమనః సక్, తస్మా దామ్రహటుత్పరమనస్తరం తత్పరం, వత్సక్ = హర్గం, తీర్ణః = అతిక్రాంతః, ఉపలైః = పాపాజైః—విషమే, విధ్యస్యాద్రేః—పాదే ప్రత్యస్తపర్యతే + 'పాదాః ప్రత్యస్తపర్యతాః' ఇత్యుకరః, విశీర్ణాం = సమస్తతో విసృమరామ్—ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్త్యాః ప్రియతమచరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే, రేవాం = సర్పదాం 'రేవాతు సర్పదాసోమాద్భవా' మేకలకన్యకా' ఇత్యుకరః, గజస్య, అగ్నే = శరీరే, భక్తయో = రచ

నాఁకిరేగా ఇతి యావత్ + 'భక్తి ర్ని ఓవదీ భాగే' రచనాయాద' ఇతి శబ్దార్థవే-
తాసాం. 'భేదః' = భేదాభి, విరచితాం, భూతిం = శృంగారమున భసితమున వా + 'సూతి
ర్వాతస్స శృంగారే జాతా భస్మని సంపది' ఇతి విశ్వస్తి, బ్రహ్మస్తి; అయమపి మహం నై-
నయననాతుకలాభ ఇతి భావః.

(ఈ మేఘం = పండుమేఘం), వన... ఋషి... సచర = అటవికులయొక్క-
(అటవికులయొక్క)-వఘా = భార్యలచేత... భక్తి-భాగంపడవన-మజ్జా = పొదరిండ్లు
గలవై న- (అచట నీరు చూడవచ్చిన విసౌదమునైతము కలుగుననిభావము), తస్మిక్ =
అమ్రహుటమందు, ముఖూర్తమ్ = అప్పకాలము (సందేశకార్యవిరోధముచేత చూల
నేవు డింపవలదని భావము), స్థితా - విశ్రమించి, త... తి... తోయ = బలము
యొక్క-చిత్తస్థ - విడుచుటచేత - ద్రుతర = అధిపత్యమైన-గతిస్థ - = గమనముకల
వాడవై, తత్పరం - తత్ = అయామ్రహుటమునకంటే-పరం = అపతలిదైన, పత్త =
మార్గమును, తిర్జి = దాటివనవాడవనై, ఉపలవిషమే-పాపం = చిత్రాలచేత - విషమే =
ఎగుడుదిగుదైన, విధ్యపాదే - విధ్య = వింధ్యపర్వతముయొక్క-పాదే = సమీపమందలి
తిప్పయందు, విశ్వామ్ = అంతటవ్యాపించినదైన, (ఇందుచే అతి-కాముని యగు స్త్రీ)
ప్రియతముని పాదములం బడుట భవనించుచున్నది), రేవామ్ = నర్మదానదిని, గమస్య
= ఏనుగుయొక్క, అగ్నే = దేశమందు, భక్తిచ్చేదః - భక్తి = రేఖలయొక్క-
భేదః = ప్రకారములచేత, విరచితామ్ = రచియింపబడిన, భూతిమిహ = సింగారము
నుంజాలె-లేక-బూడిదనుబోలె, ద్రవ్యస్థి-చూడగలవు, (ఇదియు నీకు గొప్పనేత్రవి-
సౌద మని భావము).

తా.—ఈయామ్రహుటముయొక్క పొదరిండ్లయందు అటవిక కాంతలు కామ
క్రీడ లనుభవింతురు. అట్టి యావిసౌదస్థానమందు కొంచెము నేవు విశ్రమించుము.
చిరకాలము అచటనే యుండిన నాసందేశకార్యము విలంబపడును గావున చిర
కాలము ఉండవలదు. అచట కొంత వర్షించి బరువు తగ్గించుకొని పిమ్మట త్వరత్వరగా
అటుపై మార్గమును దాటి పోవుచు మఱియొక విసౌదమును చూడగలవు. ఏదనఁ
గా, అచట రాలచే విషమమయిన వింధ్యపాదమునందు అంతట వ్యాపించినదైన నర్మ
దానది, ఏనుగు దేశమందంతట రేఖలురేఖలుగా రచియింపబడిన సింగారమువలె,
దర్శనీయముగానుండును. అట్లున్న యానది కఠినశృంగయుక్తన నాయకుని పాద
ములవ్రాలి యనునయించుచుండెడి యతికాముకించందమున నగపడుచు నీకు నయన
విసౌదముచేయును.

వ.—'వఘా'—అపొదరిండ్ల రామజీయకముచేతను, వానియందలి కుసుమ
శయనములు అభిగీతములు చల్లనిగాలి మొదలైన యయత్సన్నిధిభాగస్థానములచే

తను, ఆకృష్టమానసలై ఉద్దీపితమదనలై వనచరాంగసలు తామే కోరుకొని భర్తల నవటికిఁదార్చి భోగించురనియు, అట్టిభోగచిహ్నము అకాముఁడవుగాని నీకు నయన విసౌదము సుసంగుననియు భావము. 'ముహూర్తమ్'—చాలనేపున్న సందేశము నకు విలంబము కలుగును. 'తోయోత్సర్గ'—వైచెప్పిన భోగచిహ్నదర్శనముచేత కాముకుల చిత్తమందు కామవికారము గలుగును గావున అట్టి వికారమును నీవును పొంది తత్ఫలమును దేహమందును గని, 'ద్రుతతరగతి'—ఇక నిటనున్న నీవికారము హెచ్చునని శంకించి యవలికి త్వరత్వరగా పోవువాఁడనై అని భావము. మఱియు సందేశకార్యమునకు విలంబము కాకుండునట్లు అచట నిలిచినముహూర్తమును కూడఁదీసికొనుటకై 'ద్రుతతర' మునుపటికంటె త్వరగా పోవువాఁడనై 'తోయోత్సర్గ'—జలభారమున్న పడిహెచ్చించుట శక్యముగాదు గావున ఇంతవఱకే సాధ్యమయినంత త్వరగానే పోవుచున్నావు గావునను శేకముఁజూప ఆకొంగలో వ్రుంపి జలభారము తగ్గించుకొని యని భావము. 'రివ్త్వః' అనుటచే నడకకాదు దాటుటయని సూచితమగుచున్నది. 'రేవామ్'—స్త్రీలింగ స్వారశ్యముచే నాయక స్ఫురించుచున్నది. 'ఉపలవిషమే'—రాతివలె కఠినమయిన హృదయముగల-అనఁగా కనికరము లేని-అనియు స్ఫురించుచున్నది. అందువలన పాదమే ఇంతహ్రారమయిన, ఆపాదము గలవ్రభువు వింఘ్యుఁడైంత్రూరుఁడయి ధ్వనించుచున్నది. 'విన్ధ్య'—ఈశబ్దము యొక్క శ్రుతిచేతనే మోటుపట్టు స్ఫురించుచున్నది. 'విన్ధ్యపాదే'—మూర్ఖుఁడైనవింధ్యుఁడనాయకుని చరణములయందు అని ధ్వని. 'విశిష్టావ'—అతికాముఖురాలై ఎంతప్రాధింపినను బాంగని యామూర్తనాయకునిపాదములమీఁద అతిదీనయై చది కిలఁబడినది అని భావము. అరిసీగుఁడును మూర్ఖుఁడును అగు వింధ్యునిపాదములమీఁదఁబడి రేప అతిదైన్యముతో అనునయించుచున్న దనుటచే ఆచోటు అత్యంతమదనోద్దీపనకారియనియు అందువలన అతిరమ్యయమనియు నభిప్రాయము. తిప్పమీఁదఁబడి కీలి తిప్పకన్నిపాద్యములను నది జూచుచున్నది, ఏనుఁగుయొక్క సింగారము దేహమంతట అన్నివైపుల వట్టెవట్టెగా నిలుపుగా నుండును, కావున ఈయవమానము సామ్యపుష్టి కలిగి హృదయంగమముగా నున్నది.

తస్యై స్త్రీకై ర్వనగజమచై ర్వాసితం వాస్తవ్యపి

ర్జమ్బాకుంజ ప్రలిహతరయం శీయ మాదాయ గచ్ఛే;

అస్తోసారం ఘన తులయితం నానిలః శత్యుతి త్వాం;

రిక్తః సర్వోభవతి హి లఘుః, పూర్ణతా గౌరవాయ. 20.

తస్మాత్—శేమేఘ, వాస్తవ్యష్టిః—అన్త్యవర్షః—నక—కృతవసున శ్చ వ్య
జ్యతే, తిక్తైః—సుగంధైః—తిక్తరసవద్భి శ్చ + అక్తోరనే సుగంధా చ'ఇతి విశ్వః,
వనగణపదైః, వానీతం—సురభితం—భావితం చ, హిమవ ద్విధ్య మలయా గజానాం
ప్రభవానగాః—ఇతి విధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితావః, నిమ్బానృజ్జైః—ప్రతిహతరయం
= ప్రతిహతవేగం—సుఖశేయమిత్యర్థః—అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే,
తస్మాత్—చేవాయాః, తోయవ, ఆదాయగచ్ఛేః—వన, శేమేఘ=మేఘ, అన్త్య-
సారో=బలం—యస్య తం త్వమ్, అనిలిః=ఆకాశవాయుః—శరీరస్థశ్చ గమ్యతే,
తులయతుం, న శత్యమి=శక్తోన భవిష్యతి; తథాహి, రిక్తః=అన్తఃసారశూన్యః,
సర్వసి, లఘుర్భవతి=ప్రకమ్ప్యభవతీత్యర్థః, పూర్ణతా=సారవత్తా, గౌరవాయ
=అప్రకమ్ప్యత్వాయ భవతీత్యర్థః. ఆయ మత్ర ధ్వనిః—అదౌ వసునశోధితస్య
పుంసః పశ్యన్త్యైష్వశోషచాయ లఘుక్తకషాయామ్బుపానా నిబ్ధబలస్య వాతప్ర
కోపో న స్సాదితి—యథాహ వాగ్భటః—కషాయా శ్చ హిమా స్తస్య విశుద్ధే ష్టేష్ట
ణోహితాః! కిమపి క్తకషాయా వా యే నిసగ్ధా త్కఘావహః! కృతశుద్ధేః క్రమా
త్పితవేయాదేః పథ్యభోజినః! వాతాదిభిర్న బాధాస్యా దిద్ధి యోవ యోగినః'ఇతి.

(శేమేఘ=ఓయి మేఘుడా), వాస్తవ్యష్టిః—వాస్త = క్రక్క-అనిన-వృష్టిః—నక
= వర్షముగలవాడనై—(వర్షించియనియర్థము)—(వసునాగ్రహావళము పుచ్చుకొని)
వసునముచేసికొన్నవాడనై అనియు ధ్వనించుచున్నది, తిక్తైః = పరిమళముగలవి
(చేదవి)యు, విస, వన గణ మునైః = అదవి యేనుగల మగములచేత, వానీతమ్
= పరిమళితమును (భావనచేయఁబడినదియు), ఇ...యమ్—నిమ్బానృజ్జైః—నేరే
టిపొవలచే—ప్రతిహత = అడ్డగింపఁబడిన—రయమ్ = వేగముకలదియు (పడితగ్గినం
దున సుఖముగా త్రాగఁదగినవని యర్థము, ఇందువలన ఇలములలో లఘుత్వమును
కషాయ భావనయు ధ్వనించుచున్నవి), అయిన, తస్మాత్ = అనేనానదియొక్క,
తోయమ్ = నీటిని, ఆదాయ = గ్రహించి, గచ్ఛేః = పొమ్ము. (శే) ఘన =
(ఓయి) మేఘుడా, అన్తసారమ్—అన్తః = లోపల—సారమ్ = బలముగలవాడ
నైన, త్వమ్ = నిన్ను, అనిలిః = ఆకాశవాయువు (దేహమందలి వాయువును
ధ్వనించుచున్నది), తులయతుమ్ = కదలించుటకు, నశత్యమి = సమర్థుఁడుకాఁడు;
(తథా) హి = అట్లేగదా, రిక్తః = అంతసారములేనివాడైన, సర్వసి = ఎల్లవాఁ
డును, లఘుర్భవతి = బరువులేనివాఁడు అగును (కదలింప శక్యఁడగుననియర్థము);
పూర్ణతా = సారముగలిగియుండుట, గౌరవాయ = కదలింపశక్యముగామిగొఱకు,
(భవతి = అగును).

తా.—ఓమేఘుండా, నీవు వర్షించి, అడవి యేనుగుల మదముచేత పరిమళించునవియు నేరేటిపొదల యడ్డగింతచే వడితగ్గినవియు నగురేవాజలములను త్రాగి తరలుము. అట్లుచేసిన నీకు లోపల బలము కలుగును. అంతట నిన్ను వాయువు కదలింపఁజాలఁడు. సారహీనుఁడు చులకనయై కదలింప శక్తుఁడగునుగాని సారవంతుని కదలింప శక్యముగాదుగదా. నీవు వై చెప్పినట్లు చేయునపుడు నీచర్యయెట్లుండునో వినుము:—లోకములో ఎవ్వఁడైన దేహబలాశ్రీయై ముందుగా దౌషధములచేత పశునము గావించుకొని శుద్ధవౌష్ణికతై అనంతరము కళము నిగురఁ జేయుటకై చేమగలిగి భావనపొందిన తేలిక కషాయజలమును త్రాగి లబ్ధబలుఁడై వాతప్రకోపము నడచించి సుఖించునం బోవును.—అట్టిదిగా నీచర్య యుండును.

ఇందు, వర్షించుట పశునము సేయుటగాను, తిక్తశబ్దశ్లేషచే పరిమళము చేఁడుగాను, పనగపదము కలసి పరిమళవంతమగుట ప్రవృత్తిశేషభావనగాను, నేరేటి పొదలం గూడినజలము కషాయముగాను, దానిం ద్రాగుటచే మేఘుండు నీటితో నందుట బలముతో నిండుటగాను, బరువెక్కినమేఘుని మింటిగాలి కదలింపనేరమి ఛారీరవాయువు ప్రకోపింపలేమిగాను, సూచింపఁబడినవి.

గజముదము విడాకుల యరఁటపలె పరిమళించును:—

“సప్తచ్ఛదక్షిరకటుప్రవాహ మసహ్య మాహ్రియ మదం తదీయ ముల్లజ్జితాకోరణతీవ్రయత్నా న్నేనాగజేష్ఠా విముఖా బహువు.” రఘు.

నేరేడాకులు జలమునందలి దోషములను హరించును. నేరేడు అనూపజము

(నీటికడఁ బెరుగునది) అగుటచే విల్లలో నేరేటిపొద లుండును:—

“జమ్బూ వేతస వాసీర కవమ్బాదుమ్బారాద్భునాః

సీజపూరక మృద్వీకా లకుచా శ్చ సదాడిహాః

పజ్జులలో నక్రమాల శ్చ తిలకః పనసస్తథా

తిమిరోఽన్త్రాతక తైవ పయద శానూపజాః స్మృతాః.” బృహత్సంహిత.

“ఇహ సమదశమన్త్రాక్రాన్త వాసీరపిరుత్ప్రసవసురభిరస్వచ్ఛతోయా వహన్తి ఘలభరపరిణామశ్యామజమ్బూనికుజ్జా । స్థలనముఖరఘురిస్రోతస్రో నిర్ఘ్నరిణ్యః.”

ఉత్తరరామచరిత.

“ఇదం జమ్బూపజ్జాస్థలితజలర్పూతాగ్రలహరి

గభీరాయాః సింహో ర్ముదితవిహగధాన్వనిని తతే

క్రమోద్ధాఢానశ్చ ద్వీరవిఘరకర్ణాటయువతీ

కపిలాలామజ్జా ద్రాక్షగత రుచిరం కేతకవనమ్.”

మల్లికార్జునతమము.

నీపం దృష్ట్యా హరితకపిశం కేసరై రధరూఢై
 రావిర్భూతప్రథమముకుళాః కన్దళీ శాచునకచ్ఛమ్
 జగ్ధ్వారణ్యే వ్యధికసురభిం గన్ధ నూఘాయ చోద్యైః
 సారణౌ స్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మాగ్ధమ్. 21

నీపమితి.—సారణౌ=మతజ్జబాః పరణౌవా + 'సారణౌ' తేనృజ్జేమరణే
 చ మతజ్జబే' ఇతి విశ్వః, అధరూఢై=వికదేశోద్భవైః, కేసరైః=కింజల్కైః, హరితం
 =పాలాశవర్ణం. కపిశం=శ్యావవర్ణం, శ్యావూరుణమితి యాచత్ + 'పాలాశో హరితో
 హరిత్' ఇతి + 'శ్యావః స్యా త్కపిశో ధూమ్రధూమబౌ కృష్ణలంకాతే' ఇతి చామరః.
 హరితం చ తత్కపిశంచ *వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః, నీపం=స్థలకదమ్బమును 'చ + అభ
 స్థలకదమ్బకే నీపః స్యా త్పులకే' ఇతి శబ్దార్థవే, దృష్ట్యా=సంవ్రేక్ష్య. విదిత్వేతి యా
 చత్, తథా, కచ్చే వ్యసూపే వ్యసుకచ్చమ్ * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదిసా విభ
 క్త్యర్థే వ్యయ్యాభావః + 'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పునీ కద్య స్తథావిధః' ఇత్య
 మరః, ఆవిర్భూతప్రథమాః ప్రథమాత్పన్నా ముకుళా యాసాం తాః, కన్దళీః=భూమి
 కదళీః + 'ద్రోణబిల్వీన్ద్రిగ్ధకన్దాకన్దళీ భూకదళ్యపి' ఇతి శబ్దార్థవే, జగ్ధ్వా=భక్షయిత్వా
 * 'అదో జగ్ధి' ఇతి జగ్ధ్యాదేశః, అరణ్యేషు, అధికసురభిమ్=అతిక్రూణతర్పణం, 'దగ్ధా
 రణ్యేషు' ఇతి పాతే 'దగ్ధమ్' ఇత్యధికవిశేషణమర్థవత్సాత్ - కన్దళీశ్చ దృష్టవే వేత్యన్య
 యో ద్రష్టవ్యః, ఉద్యైః=భూమేః, గన్ధ మాఘాయ, జలలవముచః మేఘస్య, తే
 =తవ, మార్గం, సూచయిష్యన్తి = అనుమాపయిష్యన్తి, యత్రయత్రపృష్టికార్యం
 నీపకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్రతత్ర త్వయా పుష్ట మి త్యనుమీయత ఇతి భావః.

సారణౌ = లేళ్లుగాని వినుగులుగాని, అధరూఢైః—అర్ధ = వికదేశమందు
 (అనగా నొకభాగమందు) - రూఢైః = మొలచినట్టి, కేసరైః = కింజల్కములచేత,
 హరితకపిశమ్—హరిత = పసురువన్నెగలదియు - కపిశమ్ = నలుపుచేరిన యెఱువు
 గలదియు, (అయిన), నీపమ్ = కదంబ (కడిమి) పుష్పమును, దృష్ట్యా=చూచియు,
 (అట్లే), కచ్చేషు = జలప్రాయ ప్రదేశములయందు (కనెములయందు), అ...కాః
 —ఆవిర్భూతప్రథమ = ప్రథమమందు పుట్టినట్టి - ముకుళాః = మొగ్గలుగలవైన -
 కన్దళీః = నేలయరంటులను, జగ్ధ్వాచ = భక్షించియు, అరణ్యేషు = అడవులలో,
 అధికసురభిమ్=ఎక్కువపరిమళవంతమైన, ('దగ్ధారణ్యేషు' అనుపాదమున 'అధిక'
 అను నీ విశేషణము సార్థకమగును. ఏల యనగా కాలిన యడవులయందు భూమి
 నుండి వానచినుకులవలన పరిమళము అధికముగా లేచును. అపక్షమున 'కన్దళీశ్చ
 దృష్ట్యా' అని యన్వయము చేసికోవలయును), ఉద్యైః=భూమియొక్క, గన్ధమ్=
 పరిమళమును, ఆఘాయ చ = ఆఘానించియు, జలలవముచః=ఉదకబిందువుల

వర్షించువాడవైన, తే = నీయొక్క, మార్గమ్ = దారిని, సూచయిష్యన్తి = ఊహించజేయుచున్నవి, (ఎక్కడెక్కడ వర్షకార్యములను కడిమిపువ్వులు మొదలగునవి అగవదునా అక్కడక్కడ నీవు వర్షించితివని చూపరు లెఱుంగుదురని యర్థము).

‘నీవం దప్తేన్వ’ యనుపాఠమున దప్తేన్వ = కొఱి.

తా — పీమేఘుండా నీచినువలకు కడిమియు నేలయరచియు పూచును. కాలిన యరణ్యప్రదేశములయందు అధికపరిమళము లేదును. ఇందువలన నీవు అక్కడక్కడ వర్షించుచు పోయినదారిని కనుంగొనుటకు చూపఱకు ఒక సాధనము కలదు, అది ఏవనగా నీవు పోయినదారిని ఏనుగులును లేళ్లును కొంచెము కేసరములు మొలచిన కడిమిపూవులను భయించుచు, తొలిమొగ్గులుదాల్చినవైన నేలయరచిపిలకలను తినుచు, కాలిననేలలయందలి యధికపరిమళము నాఘ్రజిం చుచుం బోవును. అట్లు చేయుచుంబోవు నాగజహరిణములను చూచువారు ఈ దారిని మేఘము పోయినదిగా అని యూహింతురు.

ప. — ‘అర్థరూఢైః’ - అప్పుడే మొలచినవి గావున ఇంక కేసరములు నిండ లేదు. ‘ప్రథమముకళాః’ - అప్పుడే మొలచినవి ; ఈరెండు విశేషణములు ఆ దారిని మేఘముపోయి ఎంతోనే పుకారేదని తెలుపుచున్నవి. మేఘముపోయినదారి తడిచే తను నీళ్ల చేతను తెలియదా ఊహింపనేల యనిన-ఇది జడివాన కురిసినతావులను గుఱించిచెప్పమాటకాదు, మఱియేమన-‘జలలవముచః’-కొంచెముకొంచెముగా చినుకులు రాలినచోటి వర్షనము. ఆకొంచెముచినుకులు త్వరలోనే అగవడక పోవును, నేలయందును జలము నిలువదు, చెట్లమీదను ఆకులలో తడి ఇంకిపోవును, కావున ఆమార్గము ఊహాచే తెలిసికోవలసినదై యున్నది. జనులే ఈనీవకందళీభూషారభముల వలన మేఘమార్గము సూహింపలేరా, సారంగములను చెప్పనేల యనిన—తమకు రుచ్యతరాహారమయిన నీవకుసుమములను కందళీముకుళములను ఏనుగులును లేళ్లును వనిచేతగూడ అతిశీఘ్రముగా కనిపట్టును, మనుష్యులకయినసా ఇవి అంత శీఘ్రముగా ఇతరలతాగుల్నవృక్షైదులనుండి భేదిల్లి అగవడపు, కనుక ఆసారంగములను కనుపెట్టినచో తన్నులముగా నీవకందళీకలు గులుపుగా తెలియును, వీనివలన మేఘ మార్గము తెలియును.

అమౌఘ్విద్దుగ్రహణచతురాం శ్చౌతకాః వీక్షమాణాః

క్రతేనీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశంతో బలాకాః

త్వా మాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః

సోత్కణ్ఠాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాలిక్ష్ణితాని.

ప్రజ్ఞాప్రకాశి వ్యాఖ్యానము:—

అమృత ఇతి.—అమృతాన్ని నానాం=వర్షోదబద్ధానాం-గ్రహణే=† ‘సర్వం సహ
వతిత మమృతచాతకానామ్’ ఇతి శాస్త్రామృతస్పృష్టచకస్య తేషాం రోగ-హేతుత్వా
దస్తరాల ఏవ స్వీకారే - చతురాం శ్చాతకాః, వీక్షమాణాః=కాతుకా త్వశ్యస్తః,
శ్రేణిభూతాః=బద్ధపక్షిః * అభూతతదభవేచ్ఛిః, బలాకాః=బకపక్షిః, పరిగణ
నయా=ఏకా ద్వే త్రిన ఇతి సంఖ్యానేన, నిర్దిశ స్తః = మాన్యేన దర్శయ స్తః, సిద్ధాః,
స్తనితసమయే = తద్గర్భితకారే, సోత్ప-త్తాని = ఉత్ప-త్తామూర్ధకాః, ప్రియసహ
చరీణాం=సంభ్రమేణాల్లితా న్యాసాద్య-స్వయంగ్రహణాప్రముః మనుభూయేత్వర్థః,
త్వాం మానయిష్యన్తి-త్వన్నిమి త్రత్వా త్సు-లాభ స్త్యే ధామః.

ఉష్ణోకము కాశిదాగుది గాదు, ఎవరో చేసి యాగ్రంభములూ వేసినారు,
అట్లయినను చక్క-గా నున్నదని మల్లినాథ సూరిగారు ఓనికి వ్యాఖ్య చేసినారు.

అమృత...రాక.—అమృతం = వర్షోదకముయొక్క - చిస్త్రి=బాష్పియొక్క-
గ్రహణే = గ్రహించుటయందు (వానచినుకులను నేలఁబడసేయక నొంటిగొనుట
యందని యర్థము. నేలఁబడినజలము చాతకములకు రోగ-హేతువగుటచే అవి వాన
చినుకులను ఆకాశమందే గ్రహించును.) - చతురాక=నేర్పులవైన, చాతరాక=
వానకోయిలలను, వీక్షమాణాః=చూచుచున్నవారును, శ్రేణిభూతాః=బారులు
తీరియున్న, బలాకాః=బెగ్గురులను, పరిగణనయా=ఒకటి రెండు మూడు అని
లెక్కించుటచేత (లెక్కించి), నిర్దిశ స్తః=చేతితో చూపుచున్నవారును, అయిన,
సిద్ధాః=సిద్ధులు, స్తనితసమయే = నీయులుమువేళలో, సోత్ప-త్తాని=తమకము
తోఁగూడుకొన్నవైన, ప్రియ...తాని—ప్రియసహచరీ = అనుంగుఁగాంతల-
సంభ్రమాల్లితాని=తోట్రుపాటుతోడి కౌగిలించుకొనుచున్నవారును అనుభవించి), త్వామ్=నిన్ను,
మానయిష్యన్తి=గౌరవించుదురు, (అగుభము నీవలసం గలిగిన దవుటచేత ననిభావము).

తా.—సీవు వర్షించుచుం బోవునపుడు, వానకోయిలలు నీచినుకులను నేలఁ
బడసేయక ఆకాశముననే నొంటిగొని యారగించు నేర్పును చూచువారును నీచు
ట్టును గర్భాధానార్థము వారులుతీరు బెగ్గురులను ఒకటి రెండు మూడు అని యీ
రీతిగా లెక్కపెట్టి (ప్రియలకు) చూపువారునుగా నుండునీధులు, ఈలోపల సీవు
పెటపెట ఉఱిమినచో ఆయులుమునకు తమకముతో ప్రియలు తమ్ముస్వయముగా
కౌగిలించుకొని గుఱించి అనుభవము నీవు గలిగించినదిగదాయని నిన్ను గౌర
వించుదురు.

ప.—‘చతురాం ధౌతకాః వీక్షమాణాః’—వానకోయిలలనెర్పనుకను పెట్టుచు అని ఘటితార్థము. ‘చాతకాః’—పక్షిమాత్రమున కింతనేర్పా యని యాశ్చర్యము. ‘త్రేణీభూతాః’—గర్భాధానార్థము మబ్బుచుట్టును బారులు తీరినవి—గర్భాధానక్షణ పరిచయాన్నూననూబద్ధమాలాః. ‘నీధాః’—నీధులు ఆకాశసంచారీలు రగుటచే మేఘమునకు ఎంతసమీపమందేనియు నుండగలరు, కావున వారికి వానచినుకులను వానకోయిలలు గ్రహించుటయు బలాకలును స్పష్టముగానగవడును, నేలమీచనుండు మనుష్యులకైన ఇవి స్పష్టముగా నగవచ్చు. ‘సోత్కంతాని’—నీధాంగనల కౌగిలించు తలు ఉత్కంతాపూర్వకములు కావేని కేవలభయజనకము లగును, అందుకై నీధులు మేఘునిచేతను రోయుదురేగాని గారవించరు; మఱియు ‘మేఘాలోకేభవతి సుఖినాః’—ప్రసన్నధావృత్తి చేత. ‘మేఘమును చూచినంతనే నీధులకు కాంతలం గౌగిలించగ గోరిక గలుగును, కాంతలకును అట్లే వీరిం గౌగిలించగోర్క కలుగును. అది ‘బలాకాః’—బలాకాగర్భాధానాదిదర్శనముచే గాఢోత్కంఠగా ముమారును. అట్లయినను, వరులు సరసనుండుటచేత ఆలింగనము వలనుపడకయుండుగా, మేఘ ముటు ముగా, ఆకాంతలు చుటుమునకు చులికిపడః తోట్రుపాటున కాంతుల గౌగిలించు కొని యుత్కంఠం పిర్చుకొందురు. అట్లు వరసాన్నిధ్యాదిహేతువులచే దుర్బట మైన యాలింగనమును సుఖుటము గావించి నిరాశుల తప్పు పూర్వమసారభులం గావించిన మేఘుని నీధులు గారవింతురు. ‘ప్రియ’—అప్రియల యాలింగనమున కెవఁడు గారవించును! ‘సహచరీ’—ఎవ్వడును ఎడఁచాయనెల్లరు, అత్యంతోత్కంఠకలవా రనుట కిదియే తారాణము. ‘సంభ్రమిల్లితాని’—సంభ్రమముచే కలిగినవి గాన గాఢములు, కావున మిక్కిలి మసౌహారములు : మేఘముండలమునకు సమీపమందుండుటచేత చుటుముపెటపెట ఎక్కువగా వినఁబడును, సంభ్రమము ఎక్కువగా నుండును, ఆలింగనము గాఢతరమై మసౌహారతరముగా నుండును.

ఉత్పశ్యామి ద్రుత మపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే;
శుక్లాపాశ్లాః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః

ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవా న్నన్తు మాశు వ్యవస్యేత్, 23.

ఉత్పశ్యామి.—హేసఖే=మేఘ, మత్ప్రియార్థం యథాతథా, ద్రుతం=క్షీ
ప్రం + ‘లఘు క్షీప్ర మరం ద్రుతమ్’ ఇత్యురుః, యియాసోః = యాతు మిచ్ఛోరసి
* యాతేః సన్నన్తాదప్రత్యయః, తే=తవ, కకుభైః=కుటజకుసుమైః. సురభా=సుగ

స్థితి + 'కకుభ' కుటజేర్బునే' ఇతిశబ్దార్థవే, పర్వతే పర్వతే = ప్రతిపర్వతం * వీప్స
యాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం = కాలవిలम्బనం + 'క్షేపా' విలम्బే నిద్రాయామ్
ఇవిశ్యవః, ఉత్పశ్యామి = ఉత్పశ్యే. విలम्బుహేతుం దర్శయన్నాశుగమనం ప్రార్థ
యతే శుక్లేతః. — సజల = సానద్దబాష్పాని-నయనాని యేషాం తైః, శుక్లాపాదైః
= మయూరైః + 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ శుక్లాసాగ్ధాః శిఖావలః' ఇతి యాదవః,
కేకా = స్వవాచః + 'కేకా వాజీ మయూరస్య' ఇత్యమరః, స్వాగతీకృత్య = స్వా
గతపచనీకృత్య, ప్రత్యుద్యాతః = ప్రత్యుద్యత-మయూరవాచీకృతాతిభ్య ఇత్యర్థః, భ
వాః, కభమపి-యథాకళంచిత, ఆశుగస్తం, వ్యవస్థేత్ = ఉద్యుష్టేత* ప్రార్థనేలిజ్
* 'తే ప్రభవమ' ఇతి ప్రభవపురుషః - శేషశ్చాయంభవచ్ఛబ్దో యస్య చస్త్యచ్ఛబ్దవ్యతి
రేకాత్. 'స్వాగతీకృత్య కేకా' ఇత్యప్ర కేకా స్వారోహణస్య స్వాగతపచనస్య
ప్రకృప్త ప్రత్యుద్యమసూపయోగా త్వరితాచూలంకారః - తదుక్తమలంకారసర్వస్వే
+ 'ఆరోహణస్య ప్రకృతోపయోగిల్వే పరిణామః' ఇతి.

హేసఖః = ఓమిత్రుడా (మేఘుడా), మతీ ప్రియార్థమ్ = నాప్రియముకొఱకు,
ద్రుతమ్ = ఓఘముగా, యియాసోః = పోవగోరుచున్న, తే = నీకు, కకుభాను
రభా — కకుభ = కొండమల్లెపువ్వులచే - గురభా = పరిమళవంతమైన, పర్వతే
పర్వతే = ప్రతిపర్వతమందును, కాలక్షేపమ్ = కాలవిలంబమును; ఉత్పశ్యామి =
ఉహించుచున్నాను; (విలంబహేతువును చెప్పవచ్చునాడు, త్వరగా పొమ్మనియు
ప్రార్థించుచున్నాడు:—) స...నైః — సజల = ఆనందబాష్పములతోఁగూడు
కొన్న - నయనైః = నేత్రములుగలవైన, శుక్లాపాదైః = నెమ్మల్లినేత, కేకా =
తమకేకలను, స్వాగతీకృత్య = 'రమ్మ డేమమా' అని స్వాగతపచనముగా చేసి, ప్రత్యు
ద్యాతః = ఎదురుగాపోవుటయను సమకాలముచేయఁబడినవాడవు, (అతిభ్యము చేయ
బడినవాడవనియర్థము), భవాః = నీవు, కభమపి = ఎట్లో, ఆశు = త్వరగా,
గస్తవ్ = పోవుటకు, వ్యవస్థేత్ = ప్రయత్నింతువుగాక.

తా. — ఓమిత్రుడా నాకార్యముకొఱకు ఎంతత్వరగాపోవలయునని నీవు
పోయినను నీకు అక్కడక్కడ విలంబము తప్పదు, కొండమల్లెలచే పరిమళించుచుండు
ప్రతికొండయందునున్ను గన్నందులకై కన్నుల నానందబాష్పములు గ్రమ్మ, కేకలను
నీకొఱకు స్వాగతపచనములనుగా ప్రయోగించుచు, నీమిత్రములు మయూరములు
నీకు ఎదురువచ్చును. వానిన్నేహమును గౌరవించుటకు ఆయాకొండలలో కొంచెకొం
చెమునేవు నిలుతువుగాని, అచట ఆలస్యముచేయక త్వరత్వరగానే అట్టిమిత్రములను
వీడ్కొని హాకార్యముకై పోవుదువుగాక యని నిన్ను వేఁడెదను.

క. — 'స భే' — సభుండవుగావుననే 'ద్రుతం యియాసోః' - నాకార్యముకై శీఘ్రముగా పోగోరుచున్నావు. 'కకుభసురభా' — ఆసౌరభము నిన్నాకర్షించున నియు, పోనీయదనియు, నీవు వత్తువని నీకొఱకు మిత్రములు మయూరములు తమ సగరమయిన యాకొండకు ఆకొండమల్లెపువ్వులతో సగరాలంకారములుచేసిరనియు, భావము. 'సజలనయనైః' — నిన్నుగన్న సంతోషముచేత; 'స్వాగతికృత్య కే కాః' — నెమలికూడతకు కేక యని పేరు గావున వానికేకయెల్ల స్వాగతమే అగుట నీరాక కైన హర్షాతిశయమును సూచించును. 'ప్రత్యుద్యాతః' — మేఘ మున్నయున్నత భూములకు సమీపించి నెమళ్లు నృత్యముచేయును. 'పర్వతేపర్వతే' — పర్వతాగ్రము లయందు నిలుచుటయు పర్వతసానువులయందు చెట్లయీకలు మేయుటయు మేఘ స్వభావము, వర్షములకు వికసీల్లుట కొండమల్లెలస్వభావము, మేఘదర్శనముచే సం తోషించి మిక్కుటముగా కూయుటయు నృత్యములుచేయుటయు నెమళ్ల స్వభావము.

పాణ్డుచ్చాయోపననవృతయః కేతకై సూచిభిన్నై
 ర్నీడారమ్భై గృహబలిభుజా మాకులగ్రామచైత్యాః
 త్వ య్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాంతాః
 సంపత్స్యన్తే కతిపయదిన స్థాయిహంసా దశార్ణాః.

24.

పాణ్డ్యుతి. — హేమేఘ, త్వయి, ఆసన్నే = సంనికృష్టే - సతి, దశార్ణానా మజనపదాః, సూచిభిన్నైః - సూచిభు = ముకుళాగ్రేభు - భిన్నైః = వికసితైః + 'కేతకీముకుళాగ్రేభు సూచిస్యాత్' ఇతిశబ్దార్థవే, కేతకైః - కేతకీగుమైః, పాణ్డు చ్చాయాః = హరిణవర్ణాః ఉపవనానాం వృతయః - కణ్ణికశాఖావరణాః యేషు తే తథో క్తాః + 'ప్రాకారో వరణః సాలఃప్రాచీరం ప్రానతోవృత్తిః' ఇత్యమరః, తథా, గృహ బలిభుజాం = కాకాదిగ్రామపక్షిణాం, నీడారమ్భైః = మలాయనిర్మాణైః + 'మలాయో నీడ మన్త్రియావ' ఇత్యమరః, చిత్యాయా ఇమాని చైత్యాని = రథ్యాభృతాః + 'చైత్య మాయతనే బుద్ధభిష్మేవోద్దేశపాదపే' ఇతిరుద్రః - ఆకులాని = సంక్లిష్టాని గ్రామేషు చైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః, తథా, పరిణతైః = పక్వైః ఫలైః - శ్యామాని- యాని జమ్బూవనాని - తైః - అంతాః - రమ్యాః + 'మృతా వవనీతే రమ్యే సమాప్తా వస్త ఇష్యతే' ఇతి శబ్దార్థవే, తథా, కతిపయే పీవ దిశేషు స్థాయినౌ హంసా యేషు తే తథోక్తా వివంబితాః, సంపత్స్యన్తే = భవిష్యన్తి*, హంసా యవతిస్తోక కతిపయ - ఇత్యాదినా కతిపయ శబ్ద స్తోత్తరపద త్వేఽపి దినశబ్ద స్తోత్తరత్వ మస్య శాస్త్రస్య ప్రాయశ్చ్యోత్.

(మేఘ = ఓమేఘఁదా), త్వయి = నీవు, ఆసన్నే = సమీపగతుఁడవు కాఁగా, యథార్థాః = యథార్థములనుపేరిటి దేశములు, సూచిశ్చన్తైః - సూచి = మొగ్గుతువలయుండు - శ్చన్తైః = వికసించినవైన, కేతకైః = మొగలిపువ్వుల చేత (ప్రీప్యతమున మొగలిపూచును - అది ఆదేశములందు విశేషముగాఁ గలవని ప్రసిద్ధి), పాణ్డు...యః - పాణ్డు = తెల్లని - ఛాయా = వర్ణముకలవైన - ఉప వసవృతయః = తొలఁదివెలుగులు కలవియు, (మఱియు), గృహబలిభుజామ్ = కారులు మొదలయిన గ్రామ్యవతులయొక్క, నీడారమ్భేః - నీడ = గూండ్లయొక్క - ఆరమ్భేః = కట్టుటచేత - (గూండ్లకట్టుకొనుటచేత), ఆకు...త్యాః - ఆకుల = సంకులము లయిన - గ్రామ్యత్యాః = పల్లెలరచ్చచెట్లుకలవియు, (మఱియు), పరి...తాః - పరిణత = పండిన - ఘం = ఘములచేత - శ్యామ = నల్లనైన - జిమ్బావన = నేరేడువనములచేత - అన్తైః = రమ్యములును, కతి...సాః - కతివయ = కొంచెమే - దిన = దినములు - సాయ = నిలిచియుండు - హంసాః = హంసలుకలవియు, సంప త్యస్తే = కాఁగలవు.

తా. - నీవు యథార్థదేశమునకు పోయినప్పుడు - అచటియుపవనముల వెలుగుల లోని మొగలిచెట్లు విస్తారముగా పూచును. ఆపువ్వులచే ఆవెలుగులు తెల్లగాప్రకాశించుచుండును, మఱియు గ్రామరథ్యలలోని చెట్లయందు కారులు మొదలైనవతులు విశేషముగాకూడి గూండ్లకట్టుకొనును, నేరేడువనములు విస్తారముగాపండి ఆపండ్ల కాంతిచే నల్లగా రమణీయుములగును. అట్లు ఆప్రదేశము లెంతరమణీయములైనను వానిని హంసలు నీమూలముగా త్వరలోనే విడిచిపోవును.

ప. - 'పాణ్డు' - మొగలిపువ్వుల యతిగాహార్యమును తెలుపును ; అవి అతిబహుమైనఁగదా వెలుగులకు పొందిమకలుగును. 'పైత్యాః' - రథ్యావృక్షములు నీడ కొఱకు జనులచే రక్షింపఁబడునవి కావున కొమ్మలు నఱికివేయుట మొదలయిన చెరువులకేక పట్టముగా ఎదిగియుండుటంబట్టి పతులకు నివాసమునకు ఇమ్ముగా నుండును. 'ఘంశ్యామ' - పండ్లచేత నల్లనివి అనుటచే పండ్లు మొదని తెలియచున్నది. 'కతివయదిన' - కొలది దినములె ఁందుట మేఘమువలని యుపద్రవము చేతను; తత్త్వణమే పోక కొలది దినములయినను ఁందుట వానికి ఆప్రదేశము మిగుల రమణీయమగుటచేత. మఱియు ఆదేశములో పదిదగ్గరములుండుటచేత మేఘుఁడు దగ్గరములయందు సహాయముగా నిలుచుటచేతను అతనికి యథార్థదేశమును దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు ఛాటుటకు కొలదిదినములు పట్టును. హంసలును ఆవరు సనే మేఘుఁడు ఎక్కడికి వచ్చిన ఆక్కడినుండి ఉత్తరముగా పోవుచుండును,

అందునే అవియు కొలఁగిదిసములకే గాని ఆదేశమును చూర్తిగా విడిచిపోవు. దశా
ర్ణదేశము సహజముగానే రమణీయమనియు నీవలన రమణీయతరమగుననియు భా
వము. మొగలిపూచుట, కాకాదులు గ్రుడ్లు పెట్టుటకై గుండ్లు కట్టికొనుట, నేరేడు
పండ్లు పండుట, హంసలు పూయనచునుట, ఇవియెల్ల వర్ణాకాలస్వభావములు.
'వనాస్తాః'—మల్లినాథసూరి 'అస్త' శబ్దమున కెచట 'రమ్యమయిన' అని యర్థము
వ్రాసినాఁడు. కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు 'ప్రదేశ'మని వివరించిన్నారు. ఈరెండవయర్థ
మున కనుగ్రాహకములుగా—

అన్యైవాసీ న్నహతి భిరే గృహస్య వాసః
తస్యాథస్తా ద్వయమసి రతా నైష పర్వోటజేషు
గోదాపర్యాః పయసి నితతత్యమూసాకహా
రస్తఃకూజన్తుఃరశభసో యత్ర రమ్యా వనాస్తః. ఉత్తరరా.
తణిఇల్లతరుయలాణం అనెన్దకలుగున్లు వల్లలజలాణ
దురాలామెచ్చియ సాయుసన్లు లచ్చి వణన్తాణ. గౌడవహము.

ఇట్టిప్రయోగములు పరశ్వలములు గ్రంథములందుఁ గానంబడుచున్నవి. కానఁగావివ
రణంబును గ్రాహ్యముగా నేయున్నది. అయినను, భారవిలో
గ్నపితనవలతాతరుప్రవానై రమృతలవస్రతిశాలిభిర్వయాభైః
నతత మనీతయామిసీష శమ్భో రమలయ తీహ వనాస్త మిద్ధులేఖా.
రఃపవంశములూ

ననీష్ఠభేసో రనుయాయినం త మావ ర్తమానం వనితా వనాస్తాత్
వసో నిమేసాలనపట్టప జ్జి- రుషోపితాభ్యా మివ లోచనాభ్యావ.

అని విశేషముగా ప్రయుక్తమైయున్న వనాంతపదముగల శ్లోకములను వివరించిన
వ్యాఖ్యాతృచక్రవర్తి మేఘసందేశములోని యీశ్లోకమందు అస్తాః = రమ్యాః అనుట.
యే మెఱుంగని భావించినట్లు అగపడుచున్నది.

తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం

గత్వా సద్యః ఫల మవికలం కాముకత్వస్య లభౌ,

తీరోపాస్తస్తనితసుభగ్గపాస్యసి స్వాదు య త్త

త్సభ్రూభక్తా యుఖమివ పయో వేత్రవత్యా శ్చల్కార్కీ. 25.

తేషామితి.—దిక్షుప్రథితం=ప్రసిద్ధం. విదిశేతి లక్షణం = నామధేయం. య స్వా
స్తాం + 'లక్షణం నామ్ని చిహ్నాచ' ఇతి విశ్వః, తేషాం=దశాక్షానాం సంజన్తి

నీమఃశీయస్తైస్యా మితిధానీకరణాధికరణయోశ్చ'ఇతిబ్యుత్-రాజ్ఞాంధానీ-రాజ
ధానీ*కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతివక్తవ్యా తస్మాసః-తాం=ప్రధాననగరిం
+ 'ప్రధాననగరిరాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దార్థవే, గత్వా=ప్రాప్య, సద్యః,
కాముకత్వస్య=విలాసవంతుడవగుటకు, అవికలమ్ = పూర్ణమైన, ఫలమ్ = ప్రయోజ
నేషః * కర్మణి బుత్, కుతః, యత్ = యత్కారణాత్, తస్మై, స్వాదు=మధురం,
చలాక్షర్మయోయస్యతత్=చలార్థి=తరణ్ణితం, వేత్రవత్యా నామ సద్యాః, పయః,
సభ్రాభక్తం = బ్రుకుటియుక్తం = దశనపీడయేతిభావః, ముఖమివ=అధరమివేభ్యర్థః,
తిరోపాస్తే-తటప్రాస్తే.యత్ - స్తనితం=గర్జితం-దేనసుభగం యథాతథా - స్తనిత
శబ్దేన మణిత మపి ధ్వన్యతే+ఉద్ధృయముచ్చలితకణ్ఠనాసికం ముక్కుతం మణిత మభ్ర
ఘోషవత్' ఇతి లక్షణమ్; పాస్యనీ * పిబతే ర్ల్యుట్ + 'కామినా మధరాస్వాదః
గురతా దతిరిచ్యతే' ఇతి శాస్త్రనియమా దితి భావః.

దిక్షు = దిక్కులయందు, ప్ర...ణామ్—ప్రళిత = ప్రసీధమైన - విదిశా లక్ష
ణామ్ = విదిశయను పేరుగలదైన, తేషామ్ = ఆదేశముయొక్క, రాజధానీమ్ =
రాజుండెడు ప్రధాన నగరమునకు, గత్వా = పోయి, సద్యః = తత్క్షణమే, కాము
కత్వస్య = విలాసవంతుడవగుటకు, అవికలమ్ = పూర్ణమైన, ఫలమ్ = ప్రయోజ
నము, లభా = పొందఁబడును; (ఏల అట్టిఫలము కలుగుననఁగా:—) యత్ =
ఎందుచేత, తత్ = ప్రసీధమయిన, స్వాదు = మధురమైన, చలార్థి — చల =
చంచలములయిన - ఉర్ధ్వి = తరంగములుగలదైన, వేత్రవత్యాపయః = వేత్రవతీ
నదియొక్కజలమును, సభ్రాభక్తమ్=బాహముడితోఁ గూడుకొన్న (దంతక్షత
పీడచేసనిభావము), ముఖమివ = అధరమునుంబోలె, తిర...గమ్—తిర = గట్టు
యొక్క-ఉపాస్త = చంతయందు - స్తనిత = ఉలుముచేత - సుభగమ్ = మనో
హరముగా (స్తనితశబ్దముచే మణితము ధ్వనించుచున్నది), పాస్యనీ = పానముచే
యుదువో - అందుచేత అనిశేషము. కాముసలస అధరాస్వాదము గురతముకన్న
ఆక్లాదకరమని శాస్త్రనియమము.

తా.—దశార్థదేశమున రాజధాని విదిశ యనునది దిక్ప్రసీధమై యున్నది.
అచటికి పోయిన సేపు వెంటనే విలాసితయొక్క పూర్ణఫలమును పొందుదువు. అది
ఏమనఁగా—అచటనుండు వేత్రవతీనదియొక్క చంచలములయిన చిన్నతరంగముల
తోడి జలమును గట్టునెద్ద మణితమువోలె నుచుముచు బాహముడితోడి యధరోష్ఠ
ముంబోలె ఆస్వాదింతువు.

ప. — 'దిక్షుప్రళిత' అనుటచే విదిశాశబ్దమునకు 'విభాగతా దిక్షు' దిక్కులలో ప్రసిద్ధమైనది అని పుష్పవృత్తి భవనీలమవుచున్నది. 'ప్రళిత' — భోగములకు పేరుపొందిన నైజాబాణలకు 'సహృద్య' — అధరచుండుననుదల దంతక్షతివలనపడచే బాహుముడి కలుగును. 'సద్యః' వెంటనే ఫలము గలుగుననుట అవశ్యము పోవలయునని మేఘునికి ఆత కలిగించుటకు. 'అవికలం ఫలమ్' కాముకులకు అధరాస్వాదము గురతముకంటె ఆహ్లాదకరము కావున ఆఫలము అవికలమని అనఁగా పూర్ణమని చెప్పఁబడినది. 'గత్వా' — కాముకుఁడైనవాఁడు నైజాబాణలనుకొరి రాజధానులకు పోయినట్టినిభావము. 'పాస్యసి' అనుటచే మహానదులయందు బిలపానము చేయుటయను మేఘస్వభావము చెప్పఁబడినది. అధరపానముకన్న ఎక్కువగా గురతాదికమును అపేక్షించుచో మేఘము సదిలః పడి అనఁగా వర్షించి నష్టిపొందును గావున ఆఫలము వికలమే అవును, అధరాస్వాదమాత్రమయిన అవికలమవును. 'వేత్రవత్యాః' బెత్తము కంటె గావున నీచ అబాణకు తృప్తిగా నాగరకవృత్తిగా అధరాస్వాదము చక్కఁగా చేయవేని నిన్ను బెత్తముతోఁగొట్టి మఱియుమఱియు ఆస్వాదించుమనియు దండించును - ఇదియే అవికలఫలము. 'స్తనితసుభగ' — సుభగమనుటచే కఠోరమైన యుటుముగాక మణితేభవనివంటి మంద్రగంభీరమైన యుటుము చెప్పఁబడినది.

నీచై రాఖ్యం గిరి మధివనే స్తత్ర విశ్రామ హేతో

స్త్యత్సంపర్కా త్పులకితమివ ప్రాథపుష్పైః కదమైః

యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళోద్ధారిభి ర్నాగరాణా

ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభి ర్వావనాని.

26.

నీచై రతి. — హేమేఘ, తత్ర=విదిశాసమీపే, విశ్రామా=విశ్రమః = భేదావసయః * తావాగ్ధే ఘర్షే ప్రత్యయః-స ఏవ హేతుః-తస్య = విశ్రామ హేతోః=విశ్రామకారణాత్-విశ్రామార్థమిత్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ * విశ్రామేత్యత్ర * 'నౌదాత్తోపదేశస్య మాస్త స్యానాచ మే' ఇతి పాఠినియే వృద్ధిశ్చరీషేభేఽపి*వాత్ర మోహ' ఇతి చాన్ద్రీవాకరణే వికల్పేన వృద్ధివిధానా ప్రావసీధిః, ప్రాథపుష్పైః=ప్రబుద్ధసుమైః, కదమైః=నీవవృక్షైః, త్యత్సంపర్కాత్ = తవసంక్లాత్, పులకా అస్యసంజాతాః పులకితః * తారకాదిత్వా దితచ్చత్యయః, పులకితమివ=సంజాతపులకమివ-స్థితం, నీచై రి త్యాఖ్యాయస్య తం నీచై రాఖ్యం-గిరి మధివనే-గిరిశసేరి త్యర్థః* 'ఉపాస్యధ్యాజ్ఞసః' ఇతికర్తృత్వం, యో=నీచై ర్గిరిః, పణ్యాః=క్రయ్యాః-స్త్రీయః-పణ్యస్త్రీయః=వేశ్యాః+వారస్త్రీగణితా వేశ్యా పణ్యస్త్రీరూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్ణవేతాసాం రతిషు యః-పరిమళో=గంధవిశేషః+విమర్దోత్థే పరిమళో గంధోదన

మనూహరే' ఇత్యమరః-తమ్-ఉద్ధిర ని=ఆవిష్కర్షన్తి-ఇతి తథోక్తాని-తైః, శిలావేత్త
భిః=కన్దరైః, నాగరాజం = పారాజామ్, ఉద్ధామాని = ఉత్కటాని, యావనాని,
ప్రథయతి = ప్రకటయతి-ఉత్కటయావనాః క్వచిదనురక్తా వారాఙ్గానా విప్రమృషి
హరకాష్ఠిణ్య మాత్రాదిభయాన్నిభిః సమయః కంచన వివిక్తం దేశమిత్యర్థ రమ
స్తేతచ్ఛాత్రభముకమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్ధారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్నుపాసాహుః.
ప్రత్యుత్తకాప్య స్యాతిశోభాకర వివరతదుక్తం చట్టి నా 'నిష్కర్షతో స్థిరవాస్తాదిగౌణ
వృత్తి వృషాశ్రయమ్| అతిసుందర మస్యత్ర గ్రామ్యకాయం విగాహం' ఇతి.

(హమేఘ = ఓమేఘుడా), తత్ర = ఆవిధానగరమునకు సమీపమున,
విశ్రామహేలోః = విశ్రాంతిపొటకు, ప్రాభువుప్తే = వికసించిన పుష్పములుకల
వైన, కదమైః = కడిమిచెట్లచేత, త్వత్సంపర్కాత్-త్వత్ = నీతో- సంప
ర్కాత్ = కూటమివలన, పులకితమివ = గగుర్కొన్నదియంచోత, (స్థితమి =
ఉన్నటువంటి), నీచైరాభ్యుప = 'నీచై' అను పేరుగలదైన, నిరీడ = కొండన,
అభివశేః = అభివసించుము, (కొండయందు వసించుము), యః = ఏనీచైర్గిరి, ఐ...
భిః-పణ్యస్త్రీ = వేశ్యలయొక్క - రతి = సురరములయందలి - పరిమళ =
గంధవిశేషమును - ఉద్ధారిభిః = వెదంగ్రుక్కునవిమైన, శిలావేత్తభిః = రాతియింట్ల
చేత (గుహలచేత), నాగరాజం = పారులయొక్క, ఉద్ధామాని = ఉత్కటము
లయన, యావనాని = యావనములను, ప్రథయతి = ప్రకటించునా (ఉత్కట
యావనలయిన వారాంగనలు ఎవరియందేని అనురక్తలై వారితో స్వేచ్ఛావిహరము
నుకొరి తల్లి మొదలగువారి భయముచేత నిశ్శయముయమున ఏదేనుక యేకాంతప్రదే
శముచేరి ప్రేమం డేలుదురు. అది ఇచ్చట విశేషముగా కలదని ప్రసిద్ధి).

తా.-ఆరాధానినుండి ఆవలికి దిరిగి నీచైర్గిరియందు విశ్రమించుము. ఆగి
రియు మిత్రుడవైన నీవు వచ్చినందులకు సంతోషించును, నిన్ను కవులించినందు
చేత గగుర్కొన్నదియంచోత నీసంపర్కమువలన వికసించిన పుష్పములుకల కదంబ
వృక్షములచే నగవడును. మఱియు నాగిరియం దొకవిశాదము కలదు. ఏమనిన
అందలి కందరములయందు నగరపురుషులు వారస్త్రీలను గవసిన రతిపరిమళములు
కదంబించుచు వారి యుత్కట యావనములను ప్రకటించుచుండును.

ప.-'గిరిమ్'-మేఘము కొండలయందు నిలుచుట స్వాభావికము కాన నీచైర్గిరి
యందు విశ్రాంతిపొందు మని చెప్పచున్నాడు. 'సంపర్కాత్' - కాగిరినితచేతనని
గ్ఘురించుచున్నది. 'పులకితమ్'-మేఘపర్వతములకు సహజమైత్రీ గావున ఇట్లు వర్ణిం
చినాడు. 'ప్రాభు' వికసించిన-అనుట పులకసామ్యముకాదు. 'పణ్యస్త్రీ' - వేశ్యలు

సయితము సురతార్థినులై వచ్చిరనుటచేయావసముయొక్క ఉత్కటత్వము తెలియుచున్నది. పణ్యస్త్రీలు గావుననే రతిపరిమళముకడందించుచున్నది. 'పరిమళ' - వేళ్ళు గావున భోగవిశేషములకు విమర్శాత్మకయమునకును ఆస్పదము, కావున పరిమళము చెప్పబడినది. 'నాగరాణాం శిలావేశ్తభిః' - నాగరులయినసంతాపివలకలమీఁద శ్రీడించి రనుటచే వారియావసాత్కటత తెలియగలుగుచున్నది. 'వేశ్తభిః' అను బహువచనము అట్టి ప్రహోపయోగిస్థానములు ఆకొండయందు అనేకములుకలవని తెలుపుచున్నది. 'ప్రభయత' - అంతరంగములకు లిట్టివిసాదముల సుకరకరిక చూపుదురు కావున సీమి త్రుండైననీచైర్గిరి ఈవిసాదములను నీకు చూపించుచు నీకారి త్రిప్ప నని భావము. ఈవర్ణనమున ఆచోటు కాముకులకు దర్శనీయముగాను ఉత్కటాదనకముగాను ఉండుననియు అందువలన విశ్రాంతికై నిలుచుటకు తగినదనియు భావము.

విశ్రాంతః స స్వజ పనసదీతరజాతాని సిన్ధు

న్నుద్యానానాం సవజలకణై హ్యభికాజాలకాః

గణ్డస్వేదాపనయనరుజాన్తా న్తక్త్యోత్పలానాం

ఛాయాదానా స్తేణవరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27.

విశ్రాంత ఇతి.—విశ్రాంతః సక=తత్రనీచైర్గిరా వినీతాధ్వత్రయః సక, వనే = అరణ్యే-యానద్యస్తాసాంతీరేషు-జాతాని=స్వయంరూఢాని-అకృత్రిమాజీత్యర్థః- 'సదనదీ' ఇతిపాతే * 'పుమాన్ స్త్రీయ' ఇత్యేకశేషో దుర్వారః, ఉద్యానానామ్ = ఆరామాణాంసంబంధీని, యాభికాజాలకాని = మాగధీకుసుమముకుళాని + 'అభి మాగధీ గణికా యాభికా' ఇత్యురుః + 'కోరక జాలక కలికా కుద్మల ముకుళాని తుల్యాని' ఇతి హలాయుధః, సవజలకణైః, సిన్ధుక=అర్ధీపుర్వక-అత్ర సిన్ధుతేరార్ధీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం-యత్ర తు కరణ మర్థ సుత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తృత్వం-యథా + 'రతః సిక్తా కుమారీషు' శుభై ర్నిషిన్ధుస్త మినామృతం త్వచి' ఇత్యేవమాది-ఏవంకిరతిత్యాదీనామపి 'రజః కిరతిమూతః' అవా కిరణవయోవృద్ధా స్తంబాడైఃపారయోషితః' ఇత్యాది వృద్ధభేదాశ్రయణేన రజో రాజాదీనాం కర్తృత్వ కరణత్వే వేదితవ్యే, తథా, గణ్డయోః = కపోలయోః-స్వేద స్య-అవనయనేన=ప్రహర్షణేన-యా-రుజా = పీడా * భిదాదిత్వా దక్ష ప్రత్యయః- తయా-క్లాన్తాని=క్షానాని-కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పాణి లున స్త్రీతి-పుష్పలావ్యం=పుష్పావచాయితాః స్త్రీయః*కర్తృణ్యత్ *టిథ్వాత్-'ఇత్యా దినా జీవతాసాం ముఖాని-తేషాం, ఛాయాయా = అనాతపస్య-దానాత్-కాన్తి

దానం చ భవ్యతే + 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' ఇ
త్యమరణ-కాముకచర్యనా త్యాముఃసాం ముఖితాసో భవతీం భావః, క్షణవరిచితః
= క్షణ సంస్కృత్యః సక-సంఘచిరం-కార్యవిలంబనాత్, ప్రబ = గచ్ఛ.

(తత్ర = ఆనీచైర్గిరియందు), విశ్రాంతః సక = మార్గాయానము తిర్చుకొన్న
వాడనై, వన...ని—వన = అరణ్యమందలి-నదీ = విశ్లయొక్క— తీర = గట్ట
యందు-జాతాని = పుట్టినవానిని, ఉద్యానానామ్ = తోటలయొక్క, యాథికా
దాలకాని = అడవి మొట్ట మొగ్గలను, నవదలకడై = క్రొత్తనీటిబిందువులతో, నీఞ్చక్ర =
తడు పును, (తథా = మఱియు), గట్ట...నామ్ = గట్ట = చెక్కిల్లయందలి-నైవ =
చెక్కులయొక్క— అవసయన = తుడుచుటచేతనయిన— రుజా = పీడచేతను— క్లాంత =
వాడిన— కణ్ఠోత్పలానామ్ = చెవులయందలి కలువలగలవైన, పుష్పలావీముగానామ్
— పుష్పలావీ = పువ్వులకోయ— స్త్రీలయొక్క— ముఖానామ్ = మొగములను,
ఛాయాదానాత్ = ఛాయా = నీడయొక్క— దానాత్ = ఇచ్చుటచేత (కాంతి
దానమునకు భవించుచున్నది— కాముకచర్యనముచేత కామినులకు ముఖితాసము
కలుగునని భావము), క్షణవరిచితః—క్షణ = అల్పకాలము— పరిచితః = తగిలినవా
డనై (చాలనేపున్నం గార్యవిలంబ మగునని భావము), ప్రబ = పొచ్చు.

తా.—నీచైర్గిరియందు విశ్రమించి మరల పయనమై పోవుచు అడవియెల్ల గట్టుల
యందు తోటలలో స్వయముగా మొలచిన యడవికుల్లె మొగ్గలను నీవే మొదటి
మేఘమవగుటచే తొలిపాటు నీటిచినుకులతో తడు పును. మఱియు నాతోటల
యందు పువ్వులకోయచుండు పుష్పలావీకలు అలసియుందురు, వారిచెక్కిల్ల చిటు
జెట్టుటను వలుమాటు తుడుచుటచే వారికర్థాభరణములయిన కలువలు వాడియుండును,
అట్టి యాకర్షణావతంసములు కలవైన వారిముఖములకు నీవు ఇంచుకంత నేపు
నీడను (కాంతిని) గలుగఁజేసి వారికి మిత్రుఁడవు గచ్ఛు. వారి ముఖసౌందర్యమును
నాకార్య గౌరవముచే క్షణమునేపుమాత్రమే అనుభవించి అవతలికి పొచ్చు.

వ.—'విశ్రాంతః'—యాథికల నెడు బహునాయికలనుగవయఁబోవుచున్నాఁడు
గావున విశ్రాంతి అత్యావశ్యకము. 'వననదీతీరజాతాని'—ఆయా ధికానాయికలు
అడవియేటులయొద్దననే పుట్టి పెరిగినవారు. 'జాతాని'—అయడవికుల్లెలు స్వయ
ముగా మొలచినవేగాని ఎవరును వానిని మొలవవేయలేదు. 'నీఞ్చక్ర'—ఆయా
ధికానాయికలకు నిషేకముచేయుచు. 'ఉద్యానానామ్'—ఆయాధికానాయికలు
కామక్రీడాయోగ్యములయిన తోటలలో నుందురు. 'యాథికాజాలకాని'—
మొగ్గులుగానున్న యాథికలు అనఁగా కన్యావస్థలోనున్న నాయికలు, అందుచేతనే

వారికి 'నవజలకజై'—'నవ'—నీవేకన్నెటికము తీర్పుము, నీవే ప్రథమమేఘమువు గావున ఇంతకు పూర్వము ఆయాధికలు వానచినుకుల నెఱుంగవు. 'కజైః'—పాదుల ఎంతయు సమృద్ధిగా నీరు పోయిటకంటె మొగ్గలమీద వానచినుకులు కొంచెము కురిసిన మిగుల శుష్టిగా అధికపరిమళముతో ఆ మొగ్గలు వికసించును. 'గజ్జన్వేదావనయనరుజా'—గండముమీద వస్త్రముంచడు గావున దానిమీది చిఱుగజెడుట వీర కంటుకొనిపోక అట్లే యుండును, గండమున కొక యలంకారముగా నుండును, అధికమైనవృక్షము దానిని 'అవనయన' తుడుచుకొవలసియుండును. 'నేద్ద'—ఈదినములు చెమరుకలుగుచు ఆటిపోవుచునుండు తొలకరి దినములు కావున చెమరు కలుగును, పుష్పలావకలు పెయలుకత్తలు గావున ఆ చెమరును చేతులతోఁగాని వీర చెంగుతోఁగాని తుడువక పుష్పలావకలగుటచే 'కర్ణోత్పల'—అండజకన్న లామే అవతంసాది పుష్పభరణములు సమృద్ధిగా ధరింతురు గావునను, చెక్కిటిని తుడుచు సాధనము అవతంసోత్పలము చెక్కిటికడనే 'కర్ణ'—చెవియందే ఉండుటచే దూరస్థ సాధనమును కొరక ఆయవతంసోత్పలముతోనే తుడుచుకొందురు. 'ఉత్పల'—చల్లఁగాను పరిమళించుచును మృదువుగాను ఉండును గావున చెమరు తుడుచుకొనుటకు మిగుల సుత్రమసాధనము. 'హస్త'—వాడినదానిని పాటవేసి మఱియొకదానిని ధరింపరాదాయనిన, చెమరు తుడుచుటచే ఏపాటి వాడును? కొంచెమే వాడును. మఱియు ఆయవతంసోత్పలమే ఒకవేళ చెక్కిటిమీదికిదాటియుండునట్లే ధరింపఁబడి గాలిమొదలైన కారణములచే కదలిినవృక్షము ఆచెక్కిటియందలి చెమరును వారి ప్రయత్నములేకయే హరించి వారికి తెలియకయే వాచియుండును. వారికి తెలిసినవృక్షము దానిని తీసివైచి వాచనిదానిని ధరింతురు. 'ముఖానాం పరిచిత'—నీనీడ కలుగఁగానే వారు మొగమెత్తి నిన్ను చూతురు, కడమ యవయవములెల్లను నట్లే యుండఁగా మొగముపూత్రమేహర్షముతో నీవై పుమరులుటచే నీప్రధానపరిచయము మొగముతోనే అనియు, నీకును తన్మృగావికాసదర్శనముచేతనే ప్రధానముగా హర్షము కలుగును గావునను, 'ముఖానాం పరిచితః' అనుట. 'పుష్పలావ'—ఇతరులయిన యాటవికస్త్రీలను జెప్పక పుష్పలావకలను జెప్పటము వారు సరసురాండ్రును (కామదూఠికలును) శిథిలవ్రతలును కాముకాభీనలును కావున. అందుచేతనే వారి ముఖములకు సరసుండయిన మేఘునిఁ జూడగానే 'ఛాయా'—వికాసము కలుగును. 'క్షణ'—చిరకాలమున్న నాకార్యము చెడును - కనుక దానిని పోవుచునే వారికి ఛాయను ఇత్తువుగాని నిలిచి ఆలస్యము చేయకుము; పోవుచున్న నీదేహము ఎండను ఎంతనేపు అడ్డగించునూ అంతనేవే వారికి నీడ; అది కొంచెముకాలమే యుండును గావున 'క్షణ' యనుట.

నక్రః పథా య దపి భవతః ప్రస్థిత స్యాత్తరాశాం
 సాధోత్సక్తప్రణయవిముఖో మాస్మభూ రుజ్జయిన్యాః
 విద్యుద్దామస్ఫులితచక్రై ర్యత్ర పౌరాణనానాం
 లోలాపాదై ర్యని స రమనే లోచనై ర్వచ్చితః స్యాః. 28.

పక్ర ఇతి. — ఉత్తరాశామ్ = ఉదీచీం దిశం ప్రతి, ప్రస్థితస్యభవతః, పథాః = ఉజ్జయినీహర్గః, పక్రాయదపి = మార్గోయద్యపీత్యర్థః - విద్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విన్యా యాః ప్రాగ్భూతే కియత్యపిమారే స్థితోజ్జయినీ - ఉత్తరాపథస్తు నిర్విన్యాయాః పశ్చిమ ఇతివక్రత్వం, తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః = విశాలానగరస్య + 'విశాలాజ్జయినీసమే' ఇత్యుత్పత్తిః, సౌధానామ్ - ఉత్పన్నేషు = ఉపరిభాగేషు - ప్రణయః = పరిచయః + 'ప్రణయః స్యాత్ప్రచయే యాహ్వానాయాం సౌహృదేషి చ' ఇతియాదవః - తస్య - విముఖః = మరాఙ్మఖో, మాస్మభూః = నభవే నిత్యర్థః * 'స్తోత్రరేలబ్ధ' ఇతిచ - కారాదాశీరథే లుణ్ - సమాజ్యోగే' ఇత్యుత్పత్తిః - ఉత్పత్తిః, యత్ర = ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామన్నాం = విద్యుల్లతానాం - స్ఫులితేభ్యః = స్ఫులితేభ్యః - చక్రైః - భీతైః - లోలాపాదైః = చచ్చల కటాక్షైః, పౌరాణనానాం, లోచనైః సయనైః, సరమనేయది, వచ్చితః = ప్రతారి తః, స్యాః, ఇన్ద్రవైఖల్యం భవే చి త్యర్థః.

ఉత్తరాశామ్ = ఉత్తరదిక్కునకు, ప్రస్థితస్య = బయలుపెడలిన, భవతః = నీకు, పథాః = ఉజ్జయినీహర్గము, పక్రః యదపి = చుట్టయినను, ఉజ్జయిన్యాః = ఉజ్జయినీనగరముయొక్క, సౌధో...సౌధ = మేడలయొక్క - ఉత్పన్నే = ఉపరి భాగములయొక్క - ప్రణయ = పరిచయమునకు - విముఖః = పెడముగముపెట్టిన వాడవు; మాస్మభూః = కాకుము; యత్ర = విముజ్జయినీయందు, విద్యు...తైః = విద్యుద్దామ = మెఱపులచీకలయొక్క - స్ఫులిత - మెఱయుటలనుండి - చక్రైః = బెడ రినవియు, లోలాపాదైః - లోల = చంచలములగు - అపాదైః = కటాక్షములుకల వియు, (అయిన), పౌరాణనానామ్ = నగర స్త్రీలయొక్క, లోచనైః = సయన ములతో, సరమనేయది = క్రిడింపవేని, వచ్చితః = మోసపోయినవాడవు, స్యాః = అగుదువు, (అనగా ఇన్ద్ర నిష్కుండును అని యర్థము).

తా. — తిన్నగా ఉత్తరదిక్కునకు పోవలసిన నీకు ఉజ్జయినీకి పోవుట చుట్టు దారి అయినను ఉజ్జయినీసౌధముల యుపరిభాగములయందు నిలువకమాత్రము పో వదు. అచట బాణలయొక్క [నీమెఱపులకు] బెడరిన చూపుల విలాసములను జూడవేని నీయాజన్మము వ్యర్థముగుమా.

ప. — 'ఉత్తరాశాదా' — స్త్రీలింగస్వారస్యముచేత ఉత్తరదిక్కునెడునాయికను నూర్చియని భవించుచున్నది. 'ఉజ్జయిన్యాఃసాధోత్సర్గ' — బహుభోగములను ఇచ్చు నట్టి యుజ్జయినీ నాయురయొక్క చుట్టనెత్తుములనెది యొడిలో పరిచయము చేసిన సక — అనగా ఆ నాయికను పొందక — పోవుట యుచితముకాదు. 'పారాగ్ల నానాస్' — పారాంగనలు జూని, వీక్షణాదివిలాసములకు జిన్నభూములు, వారి సాధారణదృష్టులవిలాసములే ఆ నూగుములు, 'చకిత్తైః' — చకిత్తవృద్ధిలాసములను దెప్ప జలయునా? అట్టి చకిత్తవృద్ధిలాసములను అనుభవించుటకు సాధనము నీయందే యున్నది. 'విద్యుద్దామస్ఫురిత' — నీమెఱుపు మెఱయుటయే అందుల సాధనము. కావున నీకు శృష్టియగుము ఆబాణును మెఱపులచే వెఱపించి వారి బెదరు చూపులను నీభి చూడనచ్చును. 'హాలాపాక్షైః' — చంచలకటాక్షములే బెదరునకు భలము, అవియే నీకు 'వర్ణిత' — జన్మసాఖ్యమును కలిగించునది. జన్మమెత్తిన వానికి వానిం జూచుటకన్న భాగ్యముండదు. అవి అంత రమణీయములు. అట్టి లోలా పాంగములయిన 'నయనైః' — నయనములతో 'యది న రమనే' — క్రిడింపవేని — అనుటచే నీకిచ్చయయిన పారాంగనలనెల్ల మెఱసి బెదరించి చూపులుచూచి, పిచ్చుట వారు భయముతీఱియున్నప్పుడు మరల ఆకన్నీకముగా మెఱసి బెదరించి చూపులు చూచుచు, ఇట్లు తనవిరుజువలన వారితో క్రిడింపవచ్చును, అని భావము. అట్టి దృగ్విలాసములను చూచు మహానందముగో ప్రయాణమునకుం గలుగువలంబము ఒక లెక్క — నిదే కాదనియు కావుననే 'వక్రః పథాఅపి' — చుట్టుదారియైనను పోవలసిన దనియు భావము.

నీచిత్తోభస్తవితవిహగ్రశేషికాఞ్చగుణాయాః

సంసర్వన్త్యాః స్థలినిసుభగం దర్శితావర్తనాభేః

నిర్విన్ధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యుత్తరః సన్నిపత్య

స్త్రీణా మాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు. 29.

సంప్ర క్షుజ్జయినీం గచ్ఛత స్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విన్ధ్యాంబధ మహా వీచీతి. — హేమేషు, పథి = ఉజ్జయినీపథే, వీచికోభేః = తరణ్ణచలనేన — స్తనితానాం = ముఖరాణాం * కర్తరిక్తి-విహగానాం = హంసానాం శ్రేణిః పక్షి-రేవ-కాఞ్చి గుహాయస్యాస్తస్యాః, స్థలితేన = ఉపలస్థలనేన మదస్థలితేన చ-గుభగంయథాతథా, సంసర్వన్త్యాః = ప్రహస్తన్త్యా గచ్ఛన్త్యా, తథా, దర్శితా = శ్రవణితా-అవర్త = అబ్జుసాం భ్రమ వివ నాః ర్యయా + 'స్యా దావన్తీ-అబ్జుసాం. భ్రమః' ఇత్యురం, ని

హస్తా విధ్యా నిర్విధ్యా నామ నమః * నిరాదయః క్రాంతా ద్యధే వచ్చిష్యతి
 సమాసః * 'ద్విగుప్తాప్తాపన్నాలమ్'—ఇత్యాదినా పరవిజ్ఞతాప్రతిషేధః - తస్యా
 సద్యాః, సన్నివత్య = సంకత్య, రసః = జలమ్ - అభ్యంతరే యస్యసః - అన్యత్ర రసేన
 = శృంగారేణ - అభ్యంతరః = అంతరః, భవ-సర్వథా తస్యా రస మనుభవేత్సర్వః
 + 'శృంగారాదా' ఇతే పిర్యే శుభర్థే విషకుక్రయోః, ఏకాదా వచ్చిలే నైవ నిర్విధ్యా
 పారదే భవనా! అస్మాదే చ రసం ప్రాప్యః ఇది శబ్దార్థనే, నను తత్ప్రార్థనా మస్త
 రేణ కథంత త్రాసుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ స్త్రీణామితి.—స్త్రీణాం ప్రియేషు
 విషయే, విభ్రమః = విలాస వివ, ఆప్యం ప్రణయవచనం = ప్రార్థనావాక్యం, హి,
 స్త్రీణా మేష స్వభావో య ద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నను కణ్ఠత ఇతి భావః.
 విభ్రమ చ్చాత్ర నాభిసందర్శనాది రుక్త వివ.

ఉజ్జయినికై తూర్పుగా తిరిగిపోవుమేఘునికి దానిలో నిర్వింధ్యానదితోఁ
 గలుగు సంబంధమును చెప్పచున్నాఁడు.

(హేసభే = ఓయిమిత్రుడా), వధి = ఉజ్జయినీహర్గమందు, పీచి...యాః
 —పీచి = అలలయొక్క—క్షీణ = చలనముచేత—స్తనిత = భగ్గించుచున్న—వి
 హా = పడులయొక్క—శ్రేణి = పరుసయే—కాన్చీగుణాయాః = మెలసూలుగాఁ
 గలదియు, స్థలితశుభగమ్—స్థలిత = జొలుటుచేత (మదస్థలనముతసని అర్థాంత
 రము)—శుభగమ్ = సాంపుగా, సంసర్వన్త్యాః = ప్రవహించుచున్నదియు (నడచు
 చున్నదియు), దర్శితావర్తనాభే—దర్శిత = ప్రకటింపబడిన—ఆవర్త = శుడి
 అనెడు = నాభే—పొక్కిలిగలదియు, (అగు), నిర్విధ్యాయాః = నిర్వింధ్యయ నడు
 నదితో, సన్నివత్య = సంకమించి, రసాభ్యంతరః—రస = జలము - అభ్యంతరః =
 లోపలగలవాడవు (రస = శృంగారముచేత - అభ్యంతరః = అంతరంగుడవు
 అని యర్థాంతరము), భవ = కమ్ము (అన్నివిధములను రసమనుభవించుము అని
 భావము), (దానిప్రార్థనలేక దాని నెట్లు కవయుదు ననిన), స్త్రీణామ్ = స్త్రీలకు,
 ప్రియేషు = ప్రియులవిషయమై, విభ్రమువివ = విలాసమే, ఆప్యం = మొదటిదైన,
 ప్రణయవచనం హి = ప్రార్థనావాక్యముకదా—(లోకములో స్త్రీల కిది స్వభావము,
 విమనగా విలాసములచేత రాగమును ప్రకటింతురేగాని వాక్కుచే ప్రకటింపరు.
 నాభిసందర్శనాదికము నిర్వింధ్య చూపెడు విభ్రము.)

తా.—నిర్వింధ్య నిన్నువలచిన నాయికగా నీకడకు వచ్చును. ఎట్లనిన, అలల
 చలనమునకు మా నెడుపడులరుతమే కింకిణ్యాదిరజితముగాను, పక్షిశ్రేణియే మెల
 సూలుగాను, జలముజొలుటుయే మదస్థలనముగాను, శుడిచూపుటయే నాభిచూపుట

గాను, నీయొద్దికి వచ్చును. నీవును ఆనదిని హంది దానిరసమును గ్రహించుము. ఆనాయితో సంగమించి శృంగారరసముచే ఆమెకు అంతరంగప్రియుడవు కమ్ము. ఎఱుంగనిదానిని అప్రాధితుడవై యెట్లు కవయును సంపదేమో, స్త్రీలు ప్రియులవిషయమై తమప్రార్థనను విభ్రమములచేత తలుపుదురుగాని సూటిహతుచే తలుపరు, ఆపర్తనాభి ప్రకటనాదులే ఆమెయొక్క ప్రార్థనను తలుపు విభ్రమములు. కావున యథేచ్ఛముగా ఆమెతో విహరించుము.

వ.—‘పీచి’ అనుటచేత పశిత్రయము స్ఫురించుచున్నది. నడుచుటయందు పశిత్రయమునకు ‘క్షీభ’-చలనము కలుగునుగదా. ‘విహగ’-పథులే కింకిలులు. ‘సుభగమ్’ ఇందలి యథాంతరమును విద్యార్థులే యూహించుకొనవచ్చును. ‘నిర్విన్ధ్యా’-పింఛువి అనగా మూర్ఖుడు అరసేపడునగు పతిని వదలి లేచివచ్చినది, నీవు బాణపు సరసుండువు నని నీయొద్దికి ‘సంసర్పస్త్వా’-చక్ర-గావచ్చుచున్నది. ‘వర్షిత’ తనయనురాగమును ప్రార్థనను నీకు నాభిప్రకటనచే తలుపుచున్నది. ‘ప్రియేషు’-నీవుప్రియుండువు, ‘రసాభ్యస్తోభవ’ ఆమె మనోరథము నీడేర్చుదువుగాని-తనంతట వలె వచ్చిన డని చులకన నేయకుము, అని లోట్పియోగ సావరస్యము.

వేదీభూతప్రతునుసలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః

పాణ్డుచ్చాయా తటరుహతరుభ్రంశిభి జ్జీర్ణ పక్షైః

సాభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యజ్ఞాయస్తీ

కార్య్యం యేన త్వజతి విధినా స త్వయై వోపవాద్యః. 30.

నిర్విన్ధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయం ప్రస్నిరాకరణం ప్రార్థయతే:—

వేదీతి.—అవేదీ వేదీ ధూతం = వేద్యాకారం ప్రతన = స్తోకంచ-సలిలం-యస్యాః సో తథోర్తా - అన్యత్ర వేదీభూత కేశపాశేతి చ భవన్యతే, * రోహస్తీతి రుహః. ఇనుపధలక్షణం క ప్రత్యయః - తటయో రుహ యేతరవ ప్రేభ్యో భ్రశ్యస్తీతి తథోర్తే, జీర్ణపక్షిః కుష్మ-పత్రిః, పాణ్డుచ్చాయా = పాణ్డువణ్ణా, అతపివ, హేసుభగ, విరహావస్థయా - పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన, అతీతస్య = ఏతావంతం కాల మతత్య గతస్య - ప్రాపితస్యేత్యర్థః, తే = తవ, సాభాగ్యం = సుభగ త్వం * హృద్యగ నీవ్వస్తే పూర్వపదస్యచే త్వభయపదవృద్ధిః, వ్యజ్ఞాయస్తీ = ప్రకాశయస్తీ, స ఖలు సుభగో య మజ్జనాః కామయన్త ఇతి భావః, సా=పూర్వోక్తా, సిన్ధుః=నది నిర్విన్ధ్యాభాగ్ + ‘స్త్రీ’ నద్యాం నా నదే సిన్ధు ర్దేశభేదే మ్ముఖే గజి ఇతి వైజయస్తీ, యేన, విధినా=వ్యాపారేణ, కార్య్యం త్వజతి స విధిః త్వయేవ, ఉపవాద్యః=కర్తవ్య ఇత్యర్థః, సచరితి రేకత్రవృష్టి రన్యత్ర సంభోగః తవభావనిబన్ధ

తా. తాత్పర్యస్యేతి వాచం. ఇయం వజ్రమీమదనావస్థా, ఉత్తం చ రతిరహస్యే
 ప్రసయనప్రీతిః ప్రభూ చిత్రానజ్ఞ స్రతోఽథసంకల్పః | నిద్రోచ్ఛేద స్రుతావిషయ
 నివృత్తి స్త్రీపానాళః | ఉన్నాదో మూర్ఖా మృతి రత్వేహ స్తరదశా వత్సవ స్కుంభ
 యః. 'తామతీతస్య' విపాత మాత్రస్య నిష్కర్మామ సద్యస్తరమితి వ్యాఖ్యానం య -
 నిష్కర్మామ కర్మస్వరూపం కార్తృరచేతస్త్రి సస్య య తుత్రాపినాస్త్రి - ఇత్యుపేక్ష్య మి
 త్యాచక్షలే.

నిర్వంభ్యుగుణించియో చెప్పబడుచుండును. —

వేణీ...రా — వేణీభూత = వేద్యాకారమైన - వలస = సూక్ష్మమైన-సలి
 రా = నీళ్లకలదియు (ఏకవేణిగానైన తలనెఱుదుకలు గలది యనియు స్పృని),
 తట...ధిః — తట = గట్టునందు - రుహ = మొలచిన - తేరు = చెట్లనుండు - భ్రాం
 ధిః = రాలుచున్న, దీర్ఘవర్ణైః = ఎండుటాకులనెత్త, పాణ్డూర్భయా = తేల్లనివర్ణము
 గలదియు, (అందుచేతనే), (హే) గుభగ = (యి) యందగూడగా, విరహావస్థ
 యా = పైచెప్పబడిన విరహావస్థయనెడు సాధనముచేత, అతీతస్య - ఇంతవలము
 దేశాంతరముపోయియున్నట్టి, తే = నీయొక్క, సౌభాగ్యమ్ = అంటమున, వ్యజ్ఞ
 యస్త్రి = తెలియజేయుచున్నదియు, (ఎవనిని స్త్రీ)య కామింతురో వాడుగదా
 గుభగడు), అయిన, సానీన్ధ్యః = ఆనది, యేన విభనా = ఎవనిచేత (నీవు ఏ: నిని
 చేయుటచేత), కార్మ్యమ్ = కృతత్వమును, త్యజతి = విడుచునూ, సరి విధిరి =
 ఆవని, త్వయేన = నీచేతనే, ఉపపాద్యః = చేయఁబడెదనది, (ఏకవిషయమున
 వర్తించుటయు - రెండవవిషయమున సరిభోగించుటయు ఆవని - యగు యెఱుంగ
 వలయును. అది లేనందున కార్మ్యము కలిగినది, ఆది కలిగిన పీఱును.)

తా. — ఆనిర్వంభ్య సంవత్సరముక్రిందట నీవు తన్నుంబొందిపోయినప్పటినుండి
 నీవిరహముచేత దినదినము కృశించుచు, గట్టుమించెట్లునుండి సంవత్సరము పొడుగు
 నను రాలుచున్న ఎండుటాకులనెడు విరహపాండిమ గలదై నీరుతగ్గుటచేనయిననన్న
 ప్రవాహమునెడి యేకవేణిని ధరించి, నీకొఱకు విరహావ్రతమును ఆదరించుచున్నది. ఆహా
 నీసౌభాగ్యము! ఎంత గుభగుడవుగాక నీహృదయ ఆమె విరహావ్రత మాచరించును!
 కావున నీవు వర్తించుట యనుసంగముచే అమెయొక్క-కార్మ్యమును తీర్పవలయును.

ప. — 'వేణీ' 'పాణ్డూ' - 'కార్మ్యమ్' — ఇవి విరహతాపచిహ్నములు, 'వేణీ' -
 విరహావ్రతచిహ్నము. 'అతీతస్య' నీవు ఆమెను గూడిపోయి సంవత్సరమైనది, అది
 మొదలుగా ఆమెకు కార్మ్యమే, దినదినమునకు నీరు తగ్గిపోవును గదా. 'వ్యజ్ఞయ
 స్త్రి' — విరహవ్రత మాచరించునట్టి పతివ్రత వద్ది నిగాగలజ్జ గావున మగని సౌభాగ్య

మును సూట చెప్పదు. ఆమెయవధును జూడఁగా ఆసౌభాగ్యము తెలియుచు న్నది. 'త్వయేవ' - వివరమును పాత్రిత్యమును తెలుపుచున్నది. నది సన్నగిల్లిన దనియు అది చెల్లిగొనునట్లు వర్షింపు మనియు శ్లోకభావము.

ప్రాప్యవస్తీ నుదయసకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాః

పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పురీః శ్రీవిశాలాం విశాలాం

స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం

శేషైః పుణ్యై హృతమివ దివ్య కాన్తిమ త్తజ్జ మేకమ్. 31.

ప్రాప్యేతి - విదస్త్రీ విదాః * ఇంపదలక్షణః కః - ఓకసో వేద్యసానస్య విదాః = కోవిదాః * ఓకారలహః పురుషరాదిత్వా త్సాధుః - ఉపయసస్యవత్స రాజస్య - కథానాం = వాసవదత్తాహరణాద్యత్యద్భుతోపాఖ్యానానాం - కోవిదాః = తత్త్వజ్ఞాః - గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాః, అవస్తీః = తన్నామ జనపదాః, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టాం = పూర్వోక్తాం 'సౌభోత్సర్గప్రణయ విముఖా మా స్తస్మా రుజ్జ్వయిన్యాః' ఇత్యుక్తాం, శ్రీవిశాలాం = సంపత్తిమహతీమ్ + శోభా సంపత్తివద్దాను లక్ష్మీశ్రీరివ దృశ్యతే ఇతిశాశ్వతః, విశాలాం పురీమ్ - ఉజ్జయినీమ్, అనుసర = వ్రజ, కథమివ స్థితామ్? సుచరితఫలే = పుణ్యఫలే - స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే = అల్పవశిష్టేసతీత్యర్థః, గామ్ = ఇలాం, గతానాం + గౌరిం మమ్మనీక్షమా ఇత్యమరః - పునరపి భూలోకభాదౌ మి త్యర్థః, స్వర్గిణాం = స్వర్గవతాం జనానాం, శేషైః = భుక్తావశిష్టైః, పుణ్యైః = సుకృతైః, హృతమ్ = ఆసీతం - స్వర్గాధానుష్ఠితకర్తవ్యమేతాం స్వర్గవాస స్యావశ్యంభావా దితి భావః, కాన్తిరస్యాస్తీతి - కాన్తిమత్ = ఉజ్జ్వలం - సారసూత మిత్యర్థః, ఏకం = ముఖ్యం - యద్వా భుక్తాదన్యత్ + 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః, దివ్యః = స్వర్గస్య, భట్టమివ స్థితా మి త్యుత్ప్రేక్షే. ఏతే నాత్రిత్రాన్తసకలసూలోకనగరసౌభాగ్య సారవత్స్వ ముజ్జయిన్యా వ్యద్యతే.

విద... గ్రామే - ఉదయస = పత్నీ రు... యోక్త - కథా = వాసవదత్తాహరణము 'ఉపయసస్య' యద్యుతోపాఖ్యానములయొక్క - కోవిద = తత్త్వము నెఱిగినవారయిన - గ్రామవృద్ధాః = ఊరుల పెద్దలుకలదైన, అవస్తీః = అవస్తిదేశమును, ప్రాప్య = పొంది, (అచట), పూర్వోద్దిష్టామ్ - పూర్వ = వైనిఉద్దిష్టామ్ = చెప్పబడినదైన, శ్రీవిశాలామ్ - శ్రీ = సంపత్తిచేత - విశాలామ్ = గొప్పదైన, విశాలామ్ = ఉజ్జయినీపురికి, అనుసర = పొమ్ము; (ఆపురి ఎట్టిదనఁగా), సుచరితఫలే - సుచరిత = పుణ్యము

యొక్క - ఖలే = స్వర్గభోగరూపమయిన ఫలము, స్వప్నీభూతే సతి = అహ్వానవిష్ట
 ముపుడుచుండగా, గాఢ = భూలోకమునకు, గతానావ = మరలవచ్చినట్టి, స్వర్గి
 తాప = స్వర్గవంతులైన జనులయొక్క, శ్రేష్ఠి = అనుఘాతావశిష్టములైన, పు
 జ్యైః = సుకృతములచేత, హృతమ్ = భూలోకమునకు తేరిబడిన, (స్వర్గార్థము
 చేసిన కర్మ ఫలముగలవారి) స్వర్గవాసము తప్పదుగావున అని భావము), కాన్తి
 మత్ = కాంతిగలదైన (ప్రకాశమానమైన - సారసూతమైన యనియర్థము),
 వికమ్ = ముగ్ధమైన - (లేక - అనుభవించబడిన దానికంటే వేరయిన), దివఃఖడ్గ
 మివ = స్వర్గభండమయిననట్లు, (స్థితామ్ = ఉన్నదానిని, అని 'విశాలామ్', అను
 దానికి విశేషణము).

తా.—నిర్వింధ్యుడు దాటి ఆవంతిదేశము ప్రవేశించుము. వత్సరాని వానవ
 చత్తరు హరించుట మొదలైనచిత్రకథలను ఎఱిగినవృద్ధులు ఆదేశమందలి గ్రామము
 లలో ఇప్పటికిని ఉన్నారు. నీవుకూడ వానిని విన్నవచ్చును. పిమ్మట తద్రాజధానియైన
 విశాలానగరమును దర్శించుము. స్వర్గవాసులైనజనులు స్వర్గార్థమైన సుకృతము
 కొంత మిగిలియుండుకగానే భూలోకమునకు వచ్చుచు ఆమిగతసుకృతంపు ఫలముగా
 భూలోకమునకుఁ దెచ్చుకొన్నది స్వర్గమందెల్ల సారసూతమయినభండమే ఆవిశాలా
 నగరము అనునట్లుగా ఆనగరము సకలసంపన్నమృద్ధముగానుండును. ఆ స్వర్గ
 వాసులు వీరే అనందగినట్లుగా అందలిజనులు మహాభోగులుగా నుండురు.

ప.—‘కాశాకోవిదగ్రామవృద్ధాః’ - నిర్వింధ్యనుండి విశాలానగరమునకు పోవు
 దారిలో గ్రామములలో నీవు వాన గురియుచున్నప్పుడు జనులు ఆరంగులమీఁద
 గాని చలిమంటలయొద్దగాని చేరి, ‘కోవిద’-చక్క-గా ఎఱిగిన వృద్ధులు కథలు చెప్ప
 టయు ఇతరులు వినుటయుఁ గా విసౌదించుచుండురు. అప్పుడు నీవును విని ఆహ్లాదించ
 వచ్చును. కనుక ఆరవంత పయనముకూడ నీకు మసౌహారముగానే యుండును. ‘శ్రీవి
 శాలామ్’ అనుట విశాలాశ్రద్ధమునకు పుర్వస్థిని ధ్వనించుచున్నది. ‘స్వర్గి తాప -
 దివఃఖడ్గమ్’ అనుటచే ఆనగరంపు సౌభాగ్యము సకలేతరనగరసౌభాగ్యములను
 అతిక్రమించినదనియు, అందలిజనులు లోకాతీతభోగభాగులనియు, భావము. అట్టి
 యుత్తమోత్తమనగరము గావున చుట్టుదారి యైనను పోవలయు నని భావము. .

దీర్ఘీ కుర్వత్ పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
 ప్రత్యూషేఘ స్ఫుటితకమలామోదమైశ్రీకసాయః

యత్ర స్త్రీ) కాం హరతి సురతస్లాని మగ్నానుకూలః

శిప్రావతః ప్రియతమ ఇవ ప్రాణనాచాటుకారః.

32.

ద్వీపవర్షస్మితి.—యత్ర = విశాలాయాం, ప్రత్యాపేషు = ఆహర్షభేషు
+ప్రత్యాపేషు కల్పం కల్పం మిత్యమరః, పటు=ప్రస్ఫుటం, మదకలం = మద
నాస్యక్తమధురం+భవనాతు సుఖరాస్ఫుటే కలః' ఇత్యమరః, సారసానాం=పక్షి
విశేషాణాం+సారసో మైథునీ కామి గోనర్థః పుష్కరావ్యయః' ఇతియాదవః -
యద్వా - సారసానాం = హంసానాం+చక్రాగ్నిః సారసో హంసః' ఇతిశబ్దా
ర్థవే, కూజితం = రుతం, ద్వీపవర్షః = సంతాపయన్నిత్యర్థాయావద్యతం శబ్దాను
వృత్తేరితి భావః, ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారిత్రాపక్షికూజిత మవి
చ్ఛిన్నీపర్వస్మితి చ గమ్యతే, స్ఫుటితానాం=వికసితానాం -కమలానామ్ - ఆమో
దేన=పరిమళేన సహ యా - మైత్రీ = సంసర్గః - తేన - కషాయః = సురభిః
+రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ) నిర్వానే సారభే రసే' ఇతి యాదవః - అన్యత్ర
విమర్శగస్త్యర్థః+విమర్శోష్ఠే పరిమళో గన్ధే జనమసౌహారేఆమోదః సోఽశ్చిన్త్యాశ్చ
ఇత్యమరః, అగ్నానుకూలః=మాన్వాత్ గాత్రసుఖస్పర్శః, అన్యత్ర గాఢాభిజ్ఞసదత్త
గాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః - భవభూతినా చోక్తమ్ + అభిలషితరైశ్చ ర్థతనంవాహ
నాని' ఇతి - సంవాహ్యస్తే చ సురతశ్రావ్యాః ప్రియై ర్యువతయః. ఏత త్కవి రేవ వక్ష్య
తి - 'సంభోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్' ఇతి, శిప్రానామా కామి
త్వత్రత్యాసదే - తస్యావతః = శిప్రావతః - శిప్రాగహణం శైత్యద్యోతనార్థం, ప్రా
ర్థనా సురతయాష్టా-తత్ర చాటు కరోతీతి తస్యోక్తః - పునఃసురతార్థం ప్రియవచన
ప్రయోక్తేత్యర్థః * కర్మణ్యబ్రావ్యయః, ప్రియతమః = వల్లభ - ఇవ, స్త్రీ)కాం,
సురతస్లానిం = పూర్వరతిభేదం, హరతి = నుదతి, చాటూక్తిభి ర్విస్తృతతూర్వ
రతిభేదాః స్త్రీ)యః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఖలయస్త్రీతి భావః, 'ప్రార్థనాచాటు
కారః' ఇత్యత్ర 'భుజ్జితనాయికానుసేతా' ఇతి వ్యాఖ్యానే సురతస్లానిహరణం న సం
భవతి, తస్యాః పూర్వం సురతాధావాత్-వశ్యాత్తనసురతస్లానిహరణం తు నేదానీ
ప్రసక్తోపశమనార్థ చాటువచనసాధ్య మిద్యుపేక్ష్యేతోచితా వివేకినామ్; +జ్ఞాతేఽన్య
సగ్గవికృతే భుజ్జితేర్వాకషాయితా'ఇతి దశరూపకే.

యత్ర = విశాలయందు, ప్రత్యాపేషు = ప్రభాతకాలములందు, పటు
= స్ఫుటమును, మదకలమ్ — మద = మదముచేత. కలమ్ = అవ్యక్తమధుర
మును, (అగు), సారసానామ్ = పెద్దరుపక్షులయొక్క - లేక - హంసలయొక్క,
కూజితమ్ = పంచన, ద్వీపవర్షః = దీర్ఘముచేయుచు (గాలిపోవునంతదూరము

నాదము పోవుటచేత నని భావము - ప్రియతమునివత్తుమందు తనవాక్యముల ననుసరించెడు క్రిడాపథులకూతలను తెంపులేనివానినిగాఁజేయుచు అని భవ్యనించుచున్నది.) స్ఫుటి ... యః — స్ఫుటిత = వికసించిన - కమల = తామరల. ఆమోద = పరిమళముతో - మైత్ర = చెలిమిచేత - కషాయః = పరిమళించునదియ. (సురతవిమర్దనముకల యని ప్రియతమపరచునర్థము), అగ్గోనుహుః = మాంద్యముచే స్పృశింప గుఱుమును - (గాఢానిగనమునే అగ్గయజము లాత్తునదియు అని ప్రియతమాపరము), అగ, శిప్రావాతః = శిప్రానదియొక్క-గాలి (శిప్రానదిపట్ట గాలియందు వైత్యముకొఱను), ప్రార్థ ... రః — ప్రార్థనా = మరల సురతముకొఱవైనయాచనయందు - చాటుకారః = ప్రియనచనములు నలుగునట్టి. ప్రియతమభవ = వల్లభునివలె, స్త్రీతామ్ = స్త్రీలను, సురతద్వానిత = పూర్వకలిచేతనయిన బడలికను, హరతి = పోఁగొట్టునా, స్త్రీలు చాటునచనములచే పూర్వరతిభేదమును మఱచి మరల ప్రియతముల మనోరథమును సఫలముచేయుదురని భావము, తాం విశాలా మనుసర (31) అని అన్వయము.

తా.—ఆనిశాలాసగరమందు ప్రభాతకాలములయందు చల్లని శిప్రావాయువు స్ఫుటిమును మదముచే అవ్యక్తమధురము నైన హంసలనాదమును దీర్ఘముచేయుచు వికసించిన కమలముల పరిమళమును వెదచల్లుచు స్త్రీలయొక్క సురతాయాసమును తీర్చును. అది ఎట్లుందుననగా ప్రియతముండు ప్రభాతకాలమున చాటునచనములతో పునస్సురతమునకు వేఁడుచు పూర్వసురతవిమర్దపరిమళము గలవాఁడై విశిష్టాఁగింతలచే పూర్వసురతద్వానిని పోఁగొట్టుచు స్త్రీని మరలఁగవయ్యుటవలె నుండును.

ప.—‘మందలమ్’ - ‘కషాయః’ - ఉద్దివకములు - కాపుననే వాయువునకు ప్రియతమసామ్యము, సారసకూడితములు ఉపమేయము. ప్రార్థనాచాటుపులు ఉపమానము - ‘ప్రహృషేషు’—ప్రభాతములయందు ప్రియతములు భావిరహాసహిష్ణువులై మరల ప్రియలతో క్రీడించుట ప్రసిద్ధము. ‘ఆమోద’ — వాయువునకు కమలపరిమళమును - ప్రియతమునకు పూర్వసురతవిమర్దపరిమళమును - కలపు, ఈ రెంటికి సామ్యము.

హారాస్తారాం స్తరశగుటికా నోఽటిశః శ్శ్శశుక్తిః

శ్శ్శశ్యామా స్మరకతమణీ నున్మయాఖప్రరోహాన్

దృప్త్యా యస్యాం విపణిరచితా నివిద్రుమాణాం చ భగ్నాన్

సంలక్ష్మ్యనే సలినిధయ స్తాయమాత్రావశేషాః.

ఇతఃపరం ప్రక్షిప్తమపి జ్ఞోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే:—

హారానితి:—యస్యాం = విశాలాయాం, కోటిశః, విపణిషు = పణ్యవీధి కాసు + విపణిః పణ్యవీధికా' ఇత్యమరః, రచితా = ప్రసారితా - ఇదంవిశేషణం యథాలిక్లం సర్వత్ర సంబధ్యతే, తారా = శుద్ధా + తారో ముక్తాది సంశుద్ధా తరణే శుద్ధమాక్తికే' ఇతివిశ్వః, తరల గుటికా = మధ్యమణిభూత మహారత్నా + తరలో హారమధ్యగః ఇత్యమరః - 'షిడ్డే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారదే' ఇతిశబ్దార్థవే, హారా = ముకావళిః, తథా, కోటిశః, శజ్ఞా = కమ్బూంశ్చ - శుక్తిశ్చ = ముక్తాసృఫిటాంశ్చ + ముక్తాసృఫిటః స్త్రియాం శుక్తిః శజ్ఞః సాత్త్వమ్బుర స్త్రియామ్' ఇత్యమరః, శష్పం = బాలతృణం - తద్వచ్ఛాహా + శష్పం బాలతృణం ఘోసో యవసం తృణ మర్జన' మిత్యమరః, ఉన్నయాఖప్రరోహా = ఉన్నతరత్నసురాహ, మరకతమణీ = గారుడరత్నాని, తథా, విద్రుమాణాం భగ్నా = ప్రవాళగ్నాణాం - శ్చ, దృష్ట్యా, సలినిధయ = సముద్రాః, తోయమాత్రోఽవశేషో యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యస్తే = తథానుమిత్యస్త ఇత్యర్థః - రత్నాకరా ద పృథిరిచ్ఛతే రత్న సంపద్భిరితి భావః.

రాజహాపు మూడుజ్ఞోకములును ప్రక్షిప్తములు.

యస్యామ్ = విశాలయందు, విపణిషు = బజారులయందు, కోటిశః = కోట్లుగా, రచితా = విక్రయార్థమై పఱచివెట్టబడిన, (ఈ విశేషణమును లింగమును మార్చి అంతట అన్వయించుకొనవలయును), తారా = శుద్ధములును, తరళగుటికా = తరళ = నాయకమణులైన - గుటికా = మహారత్నములు కలవియు, (నయిన), హారా = ముత్యాలపేరులను, (మఱియు), కోటిశః = కోట్లుగా, శజ్ఞశుక్తిః — శంఖ = శఙ్ఖములను - శుక్తిః = ముత్రేపుంజిప్పలను, ఘోసశ్యామా = ఘోస = పచ్చగడ్డివలె - శ్యామా = పసరువన్నెగలవియు, ఉన్నయాఖప్రరోహా = ఉత్ = ఉన్నతములైన - మయాఖ = కిరణములయొక్క - ప్రరోహా = అంతరములుకలవియు, అయిన, మరకతమణీ = గారుడపచ్చలను, (మఱియు), విద్రుమాణామ్ = పగడములయొక్క, భగ్నాంశ్చ = తునుకలను, దృష్ట్యా = చూచి - (చూడగా), సలినిధయః = సముద్రములు, తోయ...మాః — తోయమాత్ర = నీళ్లుమాత్రమే - అవశేషాః = మిగతగాఁగలవిగా, సంలక్ష్యస్తే = తలంపబడుచున్నవో (అగపడుచున్నవో), తాం విశాలా మనుసర(31) అని యన్వయము.

తా.—విశాలానగరమందలి బజారువీధులలో అమ్మకముకొఱకు గొప్పగొప్ప నాయకమణులు గల శుద్ధమాక్తికముల హారములను, శంఖములను, ముత్రేపుంజిప్పలను

గణికవంటి వచ్చవన్నె గల వై కిరణాంకురములతో వెలుగుచుండు గరుడవచ్చలను పగడపుండిగలభంజములను కోట్లుకోట్లుగా పఱచి పెట్టియుండురు. వానివిస్తారమును గనిన సముద్రములలోని మాక్తికాదులెల్ల నచ్చటికే తేచబడినవనియు మఱి సముద్రములలో నీళ్లేకాని మాక్తికాదులు ఉండవనియు తోచును. ఆ పురిబజాజులలో మాక్తికాదులు విస్తారముగా కలవు - అది మహాసంపత్తి సమృద్ధము.

ప.—ముక్తా శంఖ శుక్తి మరకత ప్రవాళములు అన్నియు సముద్రమునఁ బుట్టునవి.—‘సలిలనిధయః’ - సకలసముద్రములు మాక్తికాదులన్నియు ఇక్కడనే ఉన్నవి అనియు, అందుచే ఇక్కడిమాక్తికాదులు బహువిస్తారము లనియు భావము.

“ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే,
హైమం తాలద్రుమవన మభూ చత్ర తస్యైవ రాజ్యః,
అత్రోద్భాంతః కిల నళగిరిః స్తమ్భ ముత్పాట్య దిర్వా,
ది త్యాగస్తూరమయతి జనో యత్ర బన్ధూ నభిజ్ఞః.” 34

ప్రద్యోతస్యేతి.—అత్రప్రదేశే, వత్సరాజః = వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతశామ్న ఉజ్జయినీనాయకస్యరాజ్యః, ప్రియదుహితరం=వాసవ దత్తం, జహ్రే=జహర, అత్రస్థలే, తస్యైవరాజ్యః=ప్రద్యోతస్య, హైమం=సౌ వర్ణం, తాళద్రుమవన మభూత్, అత్ర నళగిరియామేంద్రదత్తస్తద్దయోగజః. దర్వాత్=మదాత్, స్తమ్భమ్=ఆలాసమ్, ఉత్పాట్య = ఉద్ధృత్య, ఉద్భాంతః=ఉల్లుప్త్య భ్రమణం కృతవాన్, కిల, ఇతి=ఇథం సూతాభిః కథాభి రిత్వర్థః, అభిజ్ఞః=పూర్వోక్త కథాకోవిదో జనః, ఆగస్తూః=దేశాస్తరా దాగతాః * ‘నీ తని గమి’త్యాది నా బాణాదిక సుస్సృత్యయః- బన్ధూ న్యత్ర, విశాలాయాం, రమయతి = విసౌదయతి, అత్ర భావిశాలంకారః, తదుక్తమ్ † ‘అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్ష త్వేన లక్ష్యతే! అత్యద్భుతార్థకథనా దాభివికం త దుదాహృతమ్’ ఇతి.

యత్ర=విశాలానగరమందు, అత్ర=ఈచోట, వత్సరాజః=వత్సదేశ రాజగు నుదయనుండు, ప్రద్యోతస్య=ప్రద్యోతనుం డను నుజ్జయినీరాజాయొక్క, ప్రియదుహితరం=అనుగుండుతునువాసవదత్తను, జహ్రే=హరించెను; అత్ర=ఇచట, తస్యైవ రాజ్యః=ఆరాజుదియే - అనఁగా - ఆప్రద్యోతునిదియే, హైమమ్ = బంగారపుదియైన, తాళద్రుమవనమ్ = తాటిచెట్లయడవి, అభూత్ = ఉండెను. అత్ర ... ఈచోట, నళగిరి = ఆప్రద్యోతునికి ఇంద్రుండిచ్చిన యేనుగు, నళగిరి యనునది, దర్వాత్ = మదముచేత, స్తమ్భమ్ = కట్టుకంబమును, ఉత్పాట్య =

పెకలించి, ఉద్భాస్రీస్తఃకిల = దుమికితిరిగెనుజూ, ఇతి = ఇట్టికథలచేతను, అభి
జ్ఞః = పూర్వకథల నెఱిగినజనుఁడు, అగస్తూన్ = దేశాంతరమునుండివచ్చిన,
బన్ధూన్ = చుట్టములను, రమయన్తి = విసౌవపెట్టునెఱు; తాం విశాలా మనుసర
(31) అని యన్వయము.

తా.—అవిశాలానగరమందు ‘పూర్వకథ లెఱిగినవారు దేశాంతరమునుండి
క్రొత్తఁగావచ్చినతమబంధువులను-ఇదిగో ఈచోట వత్సరాజు ప్రద్యోతప్రియతనయను
వాసవదత్తను హరించి కొనిపోయెను-ఇదిగో ఈచోట ప్రద్యోతునిది బంగారపుది
తాటిచెట్లయడవి యుండెను-ఇదిగో ఈచోట ప్రద్యోతునియేనుఁగు నలగిరియనునది
మదమెక్కి- ఆలాసస్తంభమును పెల్లగించుకొని దుముకులాడెను!- అనునీకథలను
చెప్పచు అవి జరిగినయాయాతావులను చూపుచు విసౌదపెట్టుదురు.—ఆనగరము
బహుస్థానాదచరిత్రములు జరిగినస్థాన మని భావము.

పత్త్రీశ్యామా దినకరహయస్ఫర్ధినో యత్ర వాహః,
శైలోదగ్రా స్త్వమివ కరిణో వృష్టిమస్తః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యో ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాద్విష్టాభరణరుచయ శ్చన్ద్రహాసవ్రణాజైః. 35.

పత్త్రీశ్రి.—‘హేజలద, యత్ర = విశాలాయాం, వాహః = హయాః, పత్త్రీ
శ్యామాః = పలాశవర్ణా, అతపివ, దినకరహయస్ఫర్ధినః = వర్ణతో వేగత శ్వ సూ
ర్యాశ్వకల్పాః, తథా, శైలోదగ్రాః = శైలవద్వన్నతాః, కరిణః, ప్రభేదాత్ = మద
స్రావాధేతో, స్త్వమివ, వృష్టిమస్తః, అగ్రం నయన్తీ త్యగ్రణ్యః * ‘సత్సాద్విషు’
ఇత్యాదినా క్విప్ * అగ్రగ్రామభ్యాం నయతే’ ఇతి వక్తవ్యాణ్ణత్వం-యోధానా
మగ్రణ్యః = భటశ్రేష్ఠాః, సంయుగే = యుద్ధే, ప్రతిదశముఖమ్ = అభిరావణం,
తస్థివాంసః = స్థితవస్తం, అతపివ, చన్ద్రహాసస్య = రావణాసే - వ్రణాః = త్న
తాన్యవ . అఙ్గాః = చిహ్నాని - శైః + ‘చన్ద్రహాసో’ రావణాసా వసేమాత్రేపిచ
క్వచిత్’ ఇతిశాశ్వతః, ప్రత్యాద్విష్టాభరణ రుచయః = ప్రతిపిద్ధ భూషణ కాస్తయః.
శస్త్రప్రహారా వివ వీరాణాం భూషణ మితి భావః - అత్రాపి భాషికాలంకారః.

(‘హేమేఘ = ఓమేఘుఁడా), యత్ర=విశాలయందు, వాహః = గుఱ్ఱములు,
పత్త్రీశ్యామాః=పత్త్రీ = ఆకువలె - శ్యామాః = పచ్చవర్ణముకలవి, (అందుచేతనే),
దినక...నః-దినకర = సూర్యునియొక్క-హయ = గుఱ్ఱములతో-స్ఫర్ధినః=ద్వేషించు
నవి (వర్ణమందును వేగమందును సూర్యాశ్వసముము లని భావము), (మఱియు),

శైలోదగ్రాః - శైలం కొండలవలె- ఉదగ్రాః ఉన్నతములైన, కరిణిః=వినుగులు, ప్రభేదాత్=మదము ఓడుటవలన, త్వమివ=నీవలె, వృష్టిమస్తః = వర్షముకలవి (మదమును వర్షించుచుండునవి), యోధాగ్రణ్యః=భటశ్రేష్ఠులు, సంయుగే=యుద్ధమందు, ప్రతిదశముఖమ్ = రావణుని ఎదిరించి, తస్థివాంసః = నిలిచినవారు, (కావుననే), చన్ద్ర...కైః - చన్ద్రహాస=చంద్రహాసముపేరి రావణునికత్తిచేతనైన-ప్రణ=గాయములనెడు-అక్షైః = గుఱుతులచేత-ప్రత్యా...యః—ప్రత్యాదిష్ట = ప్రతిష్ఠింపబడునై - ఆభరణ=నగలయొక్క-రుచయః = కాంతులుగలవారు, (వీరులకు కత్తిగాయములే యాభరణము లని భా) - తాం విశాలా మనుసర(31) అనిఅన్వయము.

తా.—ఆవిశాలానగరమందు గుఱుములు వేగమందు సూర్యునిగుఱుములకు సమానములు, వానివలెనే పసరువన్నెవి. నీవెట్లు కొండవలె నున్నతుండవై జలమును వర్షించుచున్నావో అచటి యేనుగులును అట్లే కొండలవలె నున్నతములెవిస్తారముగా మదధారలు గురియుచుండును. పూర్వము అచటి వీరభటులు యుద్ధములో రావణాసురు నెదిరించి వానిచంద్రహాసముచే గాయములుపోది ఆగాయముల కాంతులే యాభరణములుగా ఇతరాభరణములను ధరింపక యున్నవారు.

ప.—‘వత్త్రీశ్యాహః’ — పసరువన్నె యుత్తమాశ్వలక్షణము. ‘దినకర హయస్ఫురినః’—వేగమున సూర్యాశ్వములవంటివగుటచే మహావేగములని భావము. సూర్యాశ్వములు ౧౨ గంటలకాలములో అపారమైన యాకాశమును ఈమూల నుండి ఆమూలవఱకు దాటునుగదా. ‘శైలోదగ్రాః—కొండపై నుండుటచేత మేఘుండు కొండంతయున్నతుండ. ‘త్వమివ వృష్టిమస్తః’నీవలె వర్షము కలవియనుటచే మేఘుండంతజలమును వర్షించునో అవి అంతమదము స్రవించును అనగా విస్తారము మదము స్రవించును, ఇది బలిష్ఠ మయిన యుత్తమగజలక్షణము. ‘ప్రతి దశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః’—యుద్ధములో రావణు నెదిరి నిల్చినవారు’—రావణుండు మహావీరుండు, యమధర్మ రాజుడలను జయించినవాడను, వాని నెదిరి నిలిచినవారనుటచే మహాబలశాలులని భావము. ‘చన్ద్రహాసప్రణాక్షైః’ చంద్రహాసపుగాయము లనుటచే సాక్షాత్తు రావణునితో పోరియు చావక గెలిచినవచ్చినవారు, కావున మహాజేతలని భావము, గెలువనియెడల వానిచేత చచ్చియుండురు, పలాయితులయిన గాయములుండవు గావున గెలిచినారని యెఱుంగవలయును. ‘ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః’—యుద్ధప్రియులుగాని సౌఖ్యపరాయణులు గారు. అచటి చతురంగబలము లోకోత్తరమని భా. (చెప్పిన గజ తురగ పాదాతములు రథములకు నుపలక్షకములు.)

జాలోద్గ్రైణ్ రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై
 ర్భస్థప్రీత్యా భవనశిఖిభి ర్దత్తనృత్యోపహారః
 హర్షేష్యష్యస్యాః కుసుమసురభి ష్యధ్వఖేదం నయేథాః
 పశ్యక్ లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాజ్జితేషు. 33.

జాలోద్గ్రైణ్ రుతి. - జాలోద్గ్రైణ్ = గవాక్షమార్గనిర్గతైః + 'జాలం గవాక్ష
 అనాయే జాలకే కపటే గజే' ఇతియాదవః, 'కేశసంస్కారధూపైః' వనితాకేశవా
 సనాత్నైర్గర్భద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః*అత్రసంస్కారధూపయో హ్రాదర్శ్యైః పి యూవ
 దారాద్వివత్ ప్రకృతివికారత్వాభావా దశ్యధూపాదివత్ షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీస
 మాసః, ఉపచితవపుః = పరిపుష్టశరీరః, తథా, బన్ధా బన్ధు రితివా ప్రీత్యా, భవన
 శిఖిభిః=గృహమయూరైః, దత్తోన్యత్యమేవోపహార (ఉపాయనం) యన్తైః సతథోక్తః
 + 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార సుధోపదా' ఇత్యమరః, కుసుమైః సుర
 భిషు = సుగంధిషు, 'లలితవనితాః' = సుందరస్త్రీయః + 'లలితం త్రిషు సుందరమ్'
 ఇతిశబ్దార్థవే - తాసాం - పాదరాగేణ = చరణలాఘౌరసేన-అజ్జితేషు = చిహ్న
 తేషు, హర్షేష్యుః=ధనికభవనౌషు, అస్యాః = ఉజ్జ్వలస్యాః, లక్ష్మీంపశ్యక్, అధ్వనా
 = అధ్వగమనేన - ఖేదం = క్లేశమ్ - అధ్వశ్రమం, నయేథాః = అవసయ.

జాలోద్గ్రైణ్-జాల=కిటికీలగుండ-ఉద్గ్రైణ్=పెలువడినట్టి(ధూపములకు విశేష
 ణము), కేశ...ధూపైః - కేశ = తలవెండ్రుకలయొక్క - సంస్కార = అభివాసన
 కొరకైన-ధూపైః-ధూపములచేత (అగురు మొదలైన గంధద్రవ్యముల ధూపములచేత
 నని యర్థము), ఉప ... వపుః — ఉపచిత = పుష్టి నొందిన - వపుః = శరీరము
 కలవాడవై, బన్ధుప్రీత్యా — బన్ధు = బంధువవని - ప్రీత్యా = సమృద్ధముతో
 భవనశిఖిభిః—భవన=ఇంటి (అనగా-పెంపుడు) - శిఖిభిః = నెమళ్లచేత, దత్త
 ... రః - దత్త = ఇయ్యబడిన - నృత్య = నర్తనమనెడు - ఉపహారః = కా
 నుకకలవాడవై, కుసు ... భిషు — కుసుమ పుష్పములచేత - సురభిషు = పరి
 మళవంతములును, లలి ... తేషు - లలిత = సుందరమైన-వనితా = స్త్రీల
 యొక్క - పాద=చరణములయొక్క - రాగ = లతుకచేతను-అజ్జితేషు=గుర్తింపఁ
 బడినవియు, (నగు), హర్షేష్యుః=మేడలయందు, అస్యాః = ఉజ్జ్వలినీపురియొక్క,
 లక్ష్మీమ్ = శోభను, పశ్యక్ = చూచుచు, అధ్వఖేదమ్ - అధ్వ = దారిపయనము
 చేతనయిన - ఖేదమ్ = బడలికను, నయేథాః = తీర్చుకొనుము,

తా.—ఓ మేఘుడా నీవు ఉజ్జయినీనగరపు మేడలయోడల నిలిచి మాన్గాయ నము తీర్చుకొనుము. ఆ మేడలయందు కిటికీలగుండ వెడలు కేశసంస్కారధూపముల చేత నీకు పుష్టికలుగును. నేత్రోత్పవముగా పెంపుడునెమల్లు ప్రీతితో నీయెదుట నర్తనముచేయును; గృహంకారార్థమై చల్లఁబడిన పువ్వులు పరిమళించుచుండును. అంద గత్తెల పాదముల ల్లపుకబోదలు నీకు దర్శనీయములుగానుండును. అట్టియామేడల నుండి యుజ్జయినీనగరశోభను నీవు చూడవచ్చును. అందు నీరు విశ్రాంతియు విమోదమును రెండును విశేషముగాఁ గలుగును.

ప —‘హర్ష్యే పృథ్వీధేదం నయేథాః’ — మేడ లత్యున్నతములు మేఘమండలము నంటియున్నవి. ‘జాలార్గ్గీజైః’ — కిటికీలనుండి వెడలునవి యనుటచే వంట యింటిధూపము గాదు, అది యయిన మేఘమునకు దూరముగు క్రిందిభూములనుండి లేచుటచే చెదరి ఆకాశమున వ్యాపించునుగాని తటాలునఁబోయి యీ మేఘములలోఁ గలయదు. మేఘమునకు దగ్గఱగానుండు మేడల కిటికీలధూపమైన చేరువచే వెంటనే యీ మేఘముతోఁకలయును. మేఘముక్రమ్ముకొని నిలిచినప్పుడు గాలియుండదుగావున, ధూపములపొగ ఇటునటుచలింపక మేఘమునకు దూరముగా పోక తిన్నగా వైకేపోయి మేఘముతోనే కలియును, కావున ‘నిర్గీజైః’ అనక ‘ఉర్గీజైః’ అనుట. ‘ఉపచిత’ — ధూపముచే మేఘునిదేహము పుష్టిసెందును, ‘ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః’ అని చెప్పఁబడియున్నదిగాదా. ‘వపుః’ — ప్రాయఃకముగా వపు శ్వబ్దము అందమైన దేహమునకుఁ బ్రయోగింపఁబడును. కేశసంస్కారధూపములచే మేఘుండు అందగాఁడు అవును; మేఘుండు ధూమపరిణామము, దేహములు అన్నవరిణామములు, దానింబట్టి యిటుట మేఘునికి ప్రయాణపుబడలిక తీటుటకై కేశసంస్కారధూపరూపముగు విందుభోజనము చెప్పఁబడినది. ‘అన్నానురూపం తనురూపవృద్ధి’ మ్మనినైషధములొ చెప్పినట్లు మంచిభోజనముచే వపుశ్శోభ కలుగును, చెడ్డభోజనముచే చెడును; కావున దావాగ్ని, ‘కుష్టురావము, వంటయిల్లు, ఇత్యాదుల పొగచేసయిన యెడల కారణగుణానుగుణతా న్యాయముచే మేఘునికి వపుశ్శోభ కలుగదు. పరిమళించుచున్న కేశసంస్కారధూపములచే నయిన, అంగమును దేహపరిమళమును గలుగును. ‘బద్ధప్రీత్యా’ మేఘునికిని నెమల్లకును గలచెలిమి గుప్రసిద్ధము. ఆనెమల్లు మేఘునకై-అతసయెదుట చేయునృత్యము కూలికి చేయునది గాదు. బంధుప్రీతిచే అనన్యప్రేతముగా చేయునది, గావున కూలినృత్యమువలెగాక అత్యుత్కృష్టముగానుండును. బహుమతికి నృత్యముచేయు వారాంగనాదులకు అభ్యాసపాట వముచే నృత్యమందు నైపుణ్యము కలుగును. ఈనెమల్లకు అట్టికారణములేమిచేత

అట్టి నైపుణ్యముండదుగాదా, కావున వీనినృత్యము ప్రీతివలనఁగలిగినను ఉత్కృష్టముగాదని శంకింపఁగూడదు; ఏలయన అవి 'భవనశిఖిభి' ఇంటి నెమళ్లు పెంపుడు నెమళ్లు-అడవి నెమళ్లు గావు. ఈ నెమళ్లు ఆహర్వ్యముల కలంకారభూతములైన కలావతులకు 1 శిష్యులైన రసమందు పూర్ణప్రావీణ్యమును పొందియున్నవి. కావున వీనినృత్యము అత్యుత్కృష్టముగా నే యుండును. 'దత్త' ఇయ్యఁబడిన, అమ్మఁబడినదిగాదు. కావుననే 'ఉపహర'ము - ఆనఁగా - కాసుక. అట్టియానృత్యమును నేత్రోత్సవముగా చూడవచ్చును. మేఘాదయముచే తావముతీతీ నెమళ్లు అక్షాదముచే ఆడుననిభావము; నేత్రోత్సవముగాక ప్రాణోత్సవముకూడ కలుగును. 'కుసుమగురభిష' - ఇట్టిసంపద 'హర్త్యేషు' - 'హర్త్యాదీర్ధనినాం వాసః' అనియమరము-అమేడలు ధనికనివాసములు గావున నందు నీర్ధముగానుండును. మేడలు విశ్రమించుటకు ఒడలారని గీతలు గాయములగునట్లు కఠినముగానుండునేమో గదా-విశ్రమించుటకు సుఖముగా నుండునా అనిన-'కుసుమ' - స్వర్కసుఖముగా చల్లఁబడిన పువ్వులుగలవి. దీనిచే ఆ పూవులపై ఆనఁగా పువ్వులపై 'లలితవనితా పాదరాగాజ్ఞితేషు' - మోయలుగత్తెలు విహరించిన తావులందు - సుఖకరముగానితావుల వారేల తిరుగుదురు? కావున స్ఫటికమరకతాదిమణిమయములయి మిగుల ననుపులై యతిసుఖకరములుగాను అతిమ సౌహరములుగాను ఉండుతావులందు-నేదదేరవచ్చునని భావము. మేడలనుండి ఉజ్జయియొక్క- సౌభాగ్యమును చూడుమనుట - ఉన్నతప్రదేశమునుండి చూచినఁగదా నగరమును దానిసాంపును అంతయు సైకమాటుగానే అగవడును. 'హర్త్యేషు' - బహువచనముచే అట్టిమేడలు ఆనగరములో అనేకములు-ఒక్కొక్కదానియందును వేటువేటువిధముల సౌభాగ్యములు విసౌదములును గలుగును-వానినెల్ల ననుభవించుము, అని యభిప్రాయము. ఇట్లు ఆనగరమున మేడలయందు నీకు విందులు అటకచ్చేరీలు రాజభోగములు జరగు నని భావము.

1. తాతైః శిష్టావలయసుభగై ర్మరైః కానయా మే

యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృ ద్వః.

ఉ. మేఘ.

వాసస్తీ. — ఇతోఽపి దేవః పశ్యత. —

అతరుణమదతాణ్డవోత్పన్నాస్తే । ప్వయ మచిరన్తముగ్ధలోలబద్ధః

మణిముకుటభి వోచ్ఛిభిః కదమ్బై । నదతి స ఏష వధూసభః శిఖణ్డీః

రామ. — భ్రమిషు కృతపుటాస్తర్కణ్డలావృత్తి చతుః

ప్రచలితచతురభూతాణ్డవై ర్మణియవ్యా

కరకిసలయతాతైః కానయా సర్వజూసం

సుతమివ మనసా త్వం వత్సలేన స్వరామి.

ఉ. రా. వ.

భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిః తి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
 పుణ్యం యాయా స్త్రిభువనగురో ధామ చణ్డిశ్వరస్య
 ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభి ర్గన్ధవత్యా
 స్తేయక్రీడానిరతయవతిస్నానతి కైర్మరుద్భిః.

37.

భర్తురితి.—భర్తుః = సామిసో నీలకణ్ఠస్య భగవతః - కణ్ఠస్యేవ-భవిర్యస్యా
 సా కణ్ఠచ్ఛవిః, ఇతి = హేతోః, గణైః = ప్రమతైః + 'గణ స్తు గణనాయాం స్యా
 గ్గణే' ప్రమతే చయే' ఇతి శబ్దాంతవే, సాదరం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః స, ప్రియ
 వస్తుసాదృశ్యా దపి ప్రియత్వం భవే దితి భావః, త్రయాణాం భువనానాం సమాహార
 స్త్రీభువనమ్ + 'తద్దితార్థ' ఇత్యాదినా సమాసః * 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేఢో
 వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలిప్త తాప్రతిషేధః-తస్యగురో = త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డిశ్వరస్య =
 'కాత్యాయనీవల్లభస్య, పుణ్యం = పావనం, ధామ = మహాకాలాగ్రం స్థానం, యా
 యాః = గచ్ఛ * విఘ్నేర్ధేలిక్ - శ్రేయస్కరత్వా త్వస్యథా యాతవ్యమితి భావః -
 ఉక్తంచ సా-స్తే + 'ఆకాశే తారకం లింగం పాతాశే హుతేశ్వరమ్ | మర్త్యలోకే
 మహాకాళం దృష్ట్వా కామ మవాప్నుయాత్' ఇతి, స కేవలం ముక్తిస్థాన మిదం
 కిన్తు విలాసస్థాన మపీత్యాహ ధూమేతి-కువలయరజోగన్ధిభిః = ఉత్పలపరాగగన్ధవద్భిః,
 తోయక్రీడాను = జలవిహారేషు-నిరతానామ్ = ఆసక్తానాం - యువతీనాం-స్నానం =
 స్నాన్యనేనేతి స్నానీయం చందనాదికరణేబ్యుక్ + 'స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్'
 ఇతి యాదవః-తేన-తిక్తైః = గురభిః + 'కటుతి క్తకషాయాస్తు సారభేఽపిప్రకీర్తి
 తాః' ఇతి హలాయుధః, సాగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణవ్యయం, గన్ధవత్యానామ
 నంద్యాస్తత్రత్యానాం, మరుద్భిః = మరుతైః, ధూతోద్యానం = కమ్పితాక్రిడ మితి
 ధామ్నా విశేషణమ్.

భర్తుః = తమప్రభువైన శివునియొక్క, కణ్ఠచ్ఛవిః—కణ్ఠ = మెడయొక్క
 - ఛవిః = కాంతివంటి - ఛవిః = కాంతికలవాడవు, ఇతి = అనుహే
 తువుచేత, గణైః = ప్రమథులచేత, సాదరమ్ = ఆదరముతో, వీక్ష్యమాణః =
 చూడఁబడుచున్నవాడవై, త్రిభువనగురో - త్రి = మూడయిన - భువన = లో
 కములయొక్క - గురోః = నానుండైన, చణ్డిశ్వరస్య = చణ్డిశుడైనశివుని
 యొక్క, పుణ్యమ్ = పావనమయిన, ధామ = మహాకాళమను నాలయమునకు,
 యాయాః = పొమ్ము; ఆయాలయము ఎట్టిదన, కువ ... భిః — కువలయ
 = కలువలయొక్క - రజః = పుష్పాడియొక్క - గన్ధిభిః = పరిమళము గల

వైన, తోయ...కైః— తోయక్రిడా = జలకేళిలయందు - నిరత = ఆసక్త
లయియున్న - యువతి = గుబ్బెతలయొక్క - స్నాన = స్నానద్రవ్యములచేత.
తిక్తైః=పరమేశముగలవైన, గంధవత్సాః = గంధవతియగునదియొక్క, మరుద్భిః=
వాయుపులకేత, ధూతోద్ధ్యానమ్ — ధూత = కదలింపబడిన - ఉద్ధ్యానమ్ —
తోటకంది (ధూమ అనుదానికి విశేషణము).

తా.—నీవు బడలికతో నీరసాద్యుత్సవము లనుభవించినప్పటికి అచటినుండి
కాళాలయమునకు పోవునప్పుడు నీదేహచ్ఛాయ శివకంఠచ్ఛాయవలె నుండునుగాన
ఆసాద్యశ్యముచే చోద్యముచే ప్రమగులు నిన్ను ఆదరముతో చూచుచుందురు. అటుకు
పోవుటచే నీశ్వరదర్శనమునఁ బుణ్యముకలుగును సరియేగదా ఆలయోద్ధ్యానమున
విసౌదముకూడ కలుగును. ఎట్లన - దానిపొంత గంధవతినది ప్రవహించుచుండును.
అందు మిటారిగుబ్బెతలు జలక్రిడలు సల్పుచుందురు, ఆదర్శనము కన్నులపండువుగా
నుండును; వారు స్నానార్థమయి యుపయోగించు గంధవాడి మొదలగువస్తువుల పరి
మళమును నదియందలి కలుకపుష్పార్ల పరిమళమును గాలి ఆయుద్ధ్యానమందెల్ల వెద
చెల్లుదు అందలివృక్షలతాదులను కదలించుచుండును.

ప.—‘కణ్ఠచ్ఛవిః’ - శివునికంఠము కాటకూటపానముచే నలుపు - గ్రీష్మవర్షా
మేఘము శరన్నేఘమువలెఁ గాక నల్లగానుండును-పైగా జూలొగ్గిర్ల కేశసంస్కార
ధూపముచే వన్నెయెక్కియున్నది. ‘సాదరమ్’ - ప్రియవస్తువును చూచిన నెట్లో త
త్సదృశవస్తువును జూచినను అట్లే ప్రీతి కలుగును, ప్రమగులకు శివకంఠనైల్యము
ప్రియము, ఆసాద్యశ్యముచే మేఘచ్ఛవిదర్శనంబును ప్రియము. మఱి పోవుచోట అ
సూయతో మూలంబుముందుకొని ఆప్రియముగా చూచువారున్న అచటికి పోవుట
పోవలసినవానికి ఆప్రియముగా నుండును, ప్రీతివికసితవదన లై చూచువారున్న
చోటికి పో నిచ్చగలుగును, కావున అచోటికి పోవుట సీమ ప్రియముగా నుండునని
భావము. ‘త్రిభువన’ - సర్వలోకనాథుఁడు. ‘చణ్డీశ్వరశ్య’—అభగవంతుఁడు ఇతర
దేవతలవలె కొంచెపాటివాఁడు కాఁడు, సర్వాధికమహిమ చుండికి ప్రాణనాథుఁడు,
కావున సీమ అవశ్యనేత్యుఁడు, అశనినేవకు మహాఫలము కలుగును, ‘పుణ్యమ్’ —
పుణ్యము లభించును. ఇంతేగాక విసౌదముంబుం గలుగును. ఎట్లనః. నీవట జలకేళి
లోలగుయువకులు పరిమళసంభృతమగు వాయుపుష్పపుష్పఫలభరితమయిన యుద్ధ్యాన
ము వీని నెల్లననుభవింపవచ్చును. ‘గంధవత్సాః’-సార్థకనామము. ‘కువలయరజః’ - రాత్రి
యెల్ల కలువలనుండి దుమారము రేగి నదియెల్లనిండియుండుపుష్పాడి. ‘యువతులు’
క్రిడానిరతలు (బాలలు భయపడుదురు, వృద్ధలు శక్తివరాయణలు, కావున అట్టివారికి

స్నానమాత్రమేకాని (క్షీణ సంభవించు), తోయప్రీడానిరతయువతిసాభాగ్యము ఆ త్యంతస్వర్గీయము. 'ప్రీతైః'—యువతులును ప్రీడానిరతలును గావుననే సుగంధ ప్రవృత్తులతో స్నానము. 'గన్ధకత్యా మరుద్భిః' — ననిమించివాయువు గావున చల్లగా చూడ నుండును.

ఆ పృథ్వీస్థి స్థలధర మహాకాళ మాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావ దత్యేతి భానుః
కుర్వ స్సంధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా
మామద్వాజ్ఞాం ఫల మవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్. 38.

అపీతి.—హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చట్టిశ్వరస్థానమ్, ఆ న్యస్తీక్=సంధ్యాతిరిక్తే. కాలే, ఆసాద్య=ప్రాప్యసి, తే (తవ) స్థాతవ్యం-త్వ యాస్థాతవ్య మిత్యర్థః 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి షష్ఠీ, యావత్=యావత్ కాలేన, భానుః=సూర్యః, నయనవిషయం=దృష్టిపథమ్, అత్యేతి=అతిక్రామతి, అస్తమయాత్ తే స్థాతవ్యమిత్యర్థః-యావది త్వవధ్యర్థే+ 'యావత్తావచ్చ సాకత్యే 2వధానానైవధారణే' ఇత్యమర్థః, కిమర్థమత ఆహ- 'కుర్వన్నితి—స్థ" ఘనీయాం=ప్రశస్యాం, శూలినః=శివస్య, సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వక్=సంపాదయక్, ఆమద్వాజ్ఞామ్=ఉపద్గమ్భిరాణాం, గర్జితానామ్, అవికలమ్=అభిజ్ఞం, ఫలం, లప్స్యసే=ప్రాప్యసి*లభేః కర్తరి లృట్-మహాకాళనాథ బలిపటహత్యేన వినియోగా త్రే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యా దిత్యర్థః.

హేజలధర = ఓయిమేఘుడా, మహాకాళమ్ = పూర్వోక్తమయిన యా చట్టిశ్వరస్థానమును, అన్యస్తీక్ = సంధ్యాకాలమందుగాక ఇతరకాలమందు, ఆసాద్యాపి = పొందినను, యావత్=ఎప్పటికి, భానుః = సూర్యుడు, నయనవిషయమ్ అత్యేతి=అస్తమించునొంతవఱకు, తే స్థాతవ్యమ్=నీవుకనుపెట్టుకొనియుండవలసినది; విలయనగా, శ్లాఘనీయామ్ = కొనియాడదగినదైన, శూలినః = శివునియొక్క, సంధ్యాబలిపటహతామ్ — సంధ్యా = సాయంకాలపు - బలి = పూజయందలి - పటహతామ్ = ఘక్కావద్యత్వమును, కుర్వక్ = కలుగజేయుచు (అనగా ఘక్కాశబ్దమువలె ఉఱిమి), ఆమద్వాజ్ఞామ్ = కొంచెము గంభీరములయిన, గర్జితానామ్ = ఉఱిములకు, అవికలమ్ = పూర్ణమయిన, = ఫలమ్ = ప్రయోజనమును, లప్స్యసే = పొందగలవు.

తా.—ఓయి మేఘుడా నీవు అమహాకాశస్థానమునకు సాయంకాలమునఁ గాక మఱి యేకాలమునఁ బోయినను సాయంకాలమువఱకు నవట కనుపెట్టుకొని యుండుము. అపుడం బరుగునట్టి చండీశపూజయందు నీవు అమందములయిన నీ యుజుములచే యాకాశమున నేనికొనుము; అట్టినియుజుములకు అట్టినేవయే ఫలము.

ప.—‘అమన్దా’తాదా — యజ్ఞద్వంధీరములయినయుజుము లనట యేల యన నవియే చెవుల కింపుగాను యాకాశబింబసదృశముగాను ఉండును. ఘోషఘోషఘోష మిన్ భయంకరముగాను అత్యంతమంద్రమయిన ఇంపుదమ్మవగాను ఉండును. ‘సన్ధ్యా’ - కాలవిశేష నేవయే ఫలవిశేషము ప్రసిద్ధము. ‘స్థాతవ్యమ్’ - మేఘుండు పటహధానసదృశముగా ఉండునట్లును. అట్టినేవయే సాయంకాలపూజలోనే గాని అవసరములేదు, కావున కనుపెట్టియుండు మనుట, ‘అవికలమ్’ — ఇవనేవా ఫలము పూర్ణముగా నుండునుగాని అల్పముగా నుండదు.

సాదన్యాసస్వశితరశనా స్తత్ర శీలూపధూస్తే

రస్మద్భాగ్యాయుఖచితవలిభి శ్చాన్తరైః స్థాన్తహస్తాః

వేశ్యాస్త్యస్త్యస్తే సఖపదసుఖా న్వాప్యప్య సర్వాగ్రబిందా

నామోత్పస్తే త్వయి మధురకరశ్రేణిదీర్ఘా న్మూర్త్యాః. 39.

పాద్య.—తత్ర = సలభ్యాబర, సాదన్యాస్తే = చరణియేపై ర్మృత్యాస్తే

కృణితాశబ్దాయమానారశనా యాసాం తాస్త్రభోక్తాః - కృణితేరకర్తకర్తాత్
*గత్యర్థకర్తృకే త్యాదినా కర్తృక్తే, లీలయా=విలాసేన-అవధూతైః=కమ్పితైః;
రత్నానాం = కక్కుణమణీనాం - ఛాయయా = కాన్త్యా - భుజితాః = రూపితాః;
వలయః=చామరదండైః-యేషాంతైః+వలిశ్చామరదండే చ జరావిశ్లభచర్మణి ఇతి
విశ్వః, చూరైః = నాలవృణదైః, స్థాన్తహస్తాః - ఏతేన దైశికనృత్యం సూచితమ్,
తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే + శ్చాన్త కర్తృక వస్త్రాది దండితా చామర ప్రదాః ఏకాది భృ
త్వా య తుల్య ర్మృత్యం తదే ద్రవ్యం భవేత్ ఇతి, వేశ్యాః = మహాకాశనాథ
ముపేత్య నృత్యస్త్రైః గత్యైః, స్త్యస్తే, సఖపదేషు = సఖాత్మకేషు-సుఖాః = సుఖ
కరాః * సుఖశబ్దాత్ త్మరోతీతి ణ్యస్తాత్ పచాద్యచ్-యద్యా-సుఖాః=సుఖ
శూర్యా + సుఖశేతో సుఖే సుఖమ్ ఇతి శబ్దార్థే, వర్షస్య అగ్రబిందూః =
ప్రథమబిందూః, ప్రాప్య, త్వయి, మధురకరశ్రేణిదీర్ఘా, కటూర్కాః = అపార్కాః,
ఆమోక్ష్యస్తే, ‘పరైరుపకృతాః స స్రః సద్యః ప్రత్యుపకుర్వతే’ ఇతి భావః. కామినీ
దర్శనీయత్వలక్షణం ఇహోపాసనాఫలం సద్యో లభ్యస్య ఇతి భవతి.

తత్ర = ఆసంధ్యాపూజయందు, పాద ... నాః — పాద = అడుగుల
యొక్క - న్యాస = ఉంచుటచేత - క్వణిత = శబ్దించుచున్న - రశనాః =
మొలనూళ్లగలవారును, లీలా ... తైః - లీలా = విలాసముగా - అచభూతైః =
కదలింపఁబడిన (వివరించిన), రత్న...శిఖిః—రత్న = (మురుగుల) మణులయొక్క—
ఛాయా, = కాతులకేత - భుచిత = కమ్మఁబడిన - వశిభిః = దండములు
(పిడులు) గలవైన, చామరైః = వింజోమరలచేత, క్షాన్తహస్తాః - క్షాన్త = అలసి
న - హస్తాః = చేతులుగలవారును, అయిన, వేశ్యాః = వారస్త్రీలు - మహాకాళ
నాభునిః సృత్యనేవ యోనర్చుచున్నగణికలు, త్వత్తః = నీవలన, సఖ ... యా—
సఖపద = సఖత్వములయందు - సుఖాత్ = సుఖకరములయిన, వర్షాగ్రవిస్తృతాః =
వానయొక్క తొలిచినుకులను, ప్రాప్య = పొంది, త్వయి = నీయందు, మధు =
ర్హితా — మధుకర = రుచివైదలయొక్క - శ్రేణి = బారులవలె, సిద్ధాత్ = నిడుపు
లైన, కటాక్షైః = కదకంటిచూపులను, ఆమోక్ష్యస్తే = నిగిడింతురు.

తా. - అచటః సంద్యాపూజయందు వారాంగనలు వింజోమరలు వీచుచు న్య
త్యముచేయుదురు. వారికంకణముల కాంతులు ఆవింజోమరలదండములపై నిగిడి వానినలం
కరించు చుండును. ఆవీచుటచే నా వేశ్యల చేతులు అలసి యున్నవ్వడు నీచు కొన్ని
చినుకులను రాల్చిన సవి వారికుచములపై సఖత్వములపై పడి సెప్పించాపి సుఖము
కలుగజేయును, అందులకు వారు ప్రీతితో నీవై పు కటాక్షింతురు.

ప.—‘పాద’—హస్తవిక్షేపములకు మొలనూలు శబ్దించదు, పాదవిన్యాసముల
కైన శబ్దించును. - ‘గమన’ అనక ‘పాదన్యాస’ అనుటచే నృత్యము తెలుపఁ
బడినది. ‘రశనాః’—మొలనూలుమాత్రమేగాక కారిగజ్జెలుగూడ శబ్దించినను మొల
నూలి చిటుగంటునశబ్దము మిగుల కలమధురముగావున రశన చెప్పఁబడినది. మఱియు
రశనాకింకణులు పాదన్యాసముచే ఆనుషంగికముగా శబ్దించుటగాక, ఆకింకణులు
యథాధిపతితముగా శబ్దించునట్లుగానే పాదన్యాసము చేయుదు రని భావము.
‘లీలా’—విలాసముగా అనఁగా దయ్యారముగా పీచోపులు పీచురు, అచర్జ్ఞనియ
మనిప్రయాసతోఁగాద, లీల ప్రధానముగాను నీచుట లీలకొఱవఁగాను నీచురని ధా.
అట్లు లీలగావించినను ‘క్షాన్తహస్తాః’—వారిచేతులు అలసినవికావున వారు ‘వయిగాలి
సోఁకేన’ వెన్నవలెంగఁగొనలివేయు’ అన్నట్లు మిగుల నబలలు. ‘రత్న’—అమూ
ల్యవస్త్రాభరణములు ధరించినవారు, మిక్కిలి దర్శనీయులైన కోమలరాగము. ‘హస్తాః’—
వి యవయవమునకు పనియో అది యలయుట యుచితము. ‘వేశ్యాః’—నృత్యము శా
స్త్రీయముగా నభ్యసించువారు, మొలనూలుగలవారు; క్షుల స్త్రీలు గారు కావున, వారిం

జూచుటయందు దోషములేదు. మఱియు వలసిన సురత విద్యాప్రాబుధ్యము లేమిచేతను అత్తయు నాడుబిడ్డయు ముదలగువారివలనిలజ్జచేతను నశ్చతాద్విషంగ ముండదు. వేశ్యలకైన సురతప్రపంచమే విద్య యగుటచేతను లజ్జలేమిచేతను ఇంక నితరకారణములచేతను వాగియందు నశ్చతాద్విషంగము సుసంభవము. 'సుగ్రా'— చల్లగా ఒంటింటిబిందులు ఆసతములపై పడిన సెప్పితియును. వానిసెప్పియే గాక ఆసుఖపారవశ్యముచేత చేతుల బాటకహంస పీటును. 'బర్హాబ్రహ్మ' = విదవాన గాక ముందురాలునట్టి లోలిని లిపిదద్దచినుకురు; పద్దవానయేని వెళ్ళుట అపరితాపదురు, మేఘమును జూచుట సంభవించదు. కొంచెపాటినినచున్న అపరితాప పానక-జలేదు గావున, వానివలన మేలే కలుగుచుండుటచేత వానికంటె ఇంక సమీపనే ఒయలనే ఉండురు, మేఘునిక బాగురు. దేహము దన్యత్ర పడుచునును కొంచెముగుటచే దు స్సహములుకావు, ఊతములయందుం బడునవి సుకరములు, పినికొంటు కపిమచిను కులును సహించదగిన వే యగును. వేశ్యలను కాముకులు సురతముల శీతావశిష్టుడు రని ఊతములచే సూరింబంబడుచున్నది. వీరిమీ స్తనాంశుకముంబడా బినుకులు ఎట్లు నశ్చతములం బడుననిన-ఊతస్థానములపై స్తనాంశుకముండు పక్షిను సుగము లే యగును కావున నట్లు చెప్పటం. 'విష్ణు'—విటకార్యముగా పువుల రుద్వి నట్లు అని ధ్వని. లంఘనసంప్రీతలై ఆసర్వాంగ సుందరులు 'మధుకరత్రేపిష్ఠాక్షా'—తుమ్మెదలవారులవలె నల్లిగాసిద్ధి ములయిన 'కటాక్షా'—కడకంటిచూపుల నిన్నుం జూతురు.† కడకంటిచూపులబొమ్మ విలాసము. నిన్ను విలాసపూర్వకముగా ప్రీయకాముకునిక బొమ్మనట్లు చూతురు. మధుకరత్రేపి సామ్యముచే నేత్రనైల్య సౌందర్యము చెప్పబడినది. దానిచే వారి సౌందర్యాతిశయమును సూచింపబడి నది. 'శిర్షాక్షా' అగుటచే మేఘునిమీది ప్రీత్యతిశయము సూచింపబడినది. 'ఆమో త్యక్షే'—ఆమోర్వకమయిన ముచభూతుపు ధరణార్థకంబవును గావున 'నిన్నుకటా షములనలంకరింతురు' అని నిర్భయము, అందువలన నీ పక్షికింతువు భవ్యుడవగుదువు;

†. తోకచుక్కలంబున బిడ్డలముల పలికి తలంప మిథియై యుండును. కాంత పీఠంప దరగంటిగాని మమ్ము! మేము చేసినయపరాధ మేమి చెప్పును. నైష.

కాత్మేన్ద్రియ నిర్వర్ణయతుంచ రూప మిచ్చున్ది తత్పూర్వ సహగతానామ్ స చ ప్రీతిః ప్రియతలచనానాం సమగ్రపాతీని విలాకితాని. మాళవి.

అని భావము. అట్టినుందరీజనముల ప్రీతిపూర్వక ప్రేక్షణములు సమాటమితో సరిగా నాజ్ఞాపకములు కదా. అట్టి చూపులకు కాముకు బుద్ధిపూరుదురు గదా. తమపై వాసచినుకులు రాల్చిన నీయుపకారమునకు వారు కృతజ్ఞతచే వెంటనే నీకు తమ యా వాలుఁబుఁజూపు అనునలంకారము లాసంగుదురు. ఎవ్వరినిని వలచని వేశ్యలకు దశ్యనీయఁగ వగుటకన్న సౌభాగ్య మేమున్నది. అట్టిసౌభాగ్యము శివసేవాఫలముగా ఆచట నీకుఁ గలుగును.

పశ్చాద్ దుచ్చే ర్భుజతరువసం మణ్డలే నాభీలీనః

సాన్ధ్యం తేజః ప్రతిసవజపాపుష్పరక్తం దధానః

సృత్యారమ్భే హర పశుపతే రార్ద్రానాగాజనేచ్ఛాం

శాస్త్రోద్వేగ స్తిమితసయసం దృష్టభక్తి ర్భవాన్యా. 40.

పశ్చాత్తిది.- పశ్చాత్ = సంధ్యాబల్యనంతరం, పశుపతే = విషస్య, సృత్యారమ్భే = తాన్ధ్యప్రారమ్భే, ప్రతిసవజపాపుష్పరక్తం = ప్రత్యగ్రజపాపగుహరుణం, సంధ్యా యాం భవం తేజో దధానః, ఉచ్చైః = ఉన్నతంఘజా వివ తరవ స్తేషాం వసం, మణ్డలేన = మణ్డలాకారేణ, అభీలీనః = అభివ్యాప్తః సజ్జరరరిక్తః, భవాన్యా = భవపత్న్యాః ఇన్ద్ర వరుణ భవ శర్వ రుద్ర మృత పి మారణ్య యజ్ఞ యవన మా తు లాచార్యాణా మానుక్ ఇతి క్షిప్ అనుగాగమశ్చ, శాస్త్రోద్వేగః = గజాజినద ర్శనభయం - యయోస్తే - అతవివ - స్తిమితే-నిశ్చలే-నయనే-య స్తీన్-ర్వచి తత్ర ధోక్తమ్ + ఉద్వేగ స్వరితే క్షేత్రే భయే మథరగామిని, ఇతిశబ్దార్థః, భక్తిః = పూ జ్యేష్ఠసురాగఃః భజేః భావార్థే క్రిన్విత్యయః - దృష్టం దృష్టా వా భక్తి ర్యస్య స దృష్టభక్తిః సజ్జ, పశుపతే, రార్ద్రాం = శోచితార్ద్రాం - యన్నాగాజినం = గజచర్మ + అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ ఇత్యమరః-తత్రేచ్ఛాం, హర = నివ ర్తయ, త్వమేవ తత్థా నే భవేత్కర్థః. గజానురమర్దనానంతరం భగవాన్ ప్రహరేదేవ స్తరీయ ముద్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన విభ త్తాన్ద్రవం చ తా రేతిప్రసిద్ధిః * దృష్టభక్తి రితి కథం రూపసిద్ధిః, దృష్టశబ్దస్య * స్త్రీయాః పుంసాం దిత్వాదినా పుంసద్భావస్య దర్శనత్వాత్ - యతః * పూరణీప్రియాదిప్రియ నిషేధాత్ - భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిషు పాఠా దితి తదేవ చోద్యం దృఢభక్తిరితిశబ్దమాత్రత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే - దృఢం భక్తి రస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్ అదార్థనివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే లిఖిశేష స్వానుస

† మరుదాగమవార్తయాపి శూన్యే । సమయే జాగ్రతి సంప్రవృద్ధతాత్

అబలాసు విలాసినాన్వహూవ । న్నయనై రేవ సహోపగూహనాని. భోక్త్రబద్ధ.

కారత్వాత్ స్త్రీత్వ మవపయితమితి. భోజరాజన్తు * భక్తాచ కర్తృసాధనాయా, మిత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే నేవ్యత ఇతి కర్తార్థే భవానీభక్తి రిత్యాది భవతి, భావసాధనాయాం తు స్థిరభక్తి ర్భవాన్యా మిత్యాది భవతి ఇత్యాహ ఇతి త దేత త్వర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసంజీవిన్యాం 'వృభభక్తి రితి శ్లేష్ఠ' ఇత్యత్ర-తస్మా ద్భక్తి రిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వే న పుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్తితి శీతమ్.

పశ్యాత్ = సంధ్యాబలిహర్యాత, పశుపదే = శివునియొక్క, సృత్యా... మేభ — సృత్య = తాండవముయొక్క-ఆర మేభ = ప్రారంభమందు, ప్రతి... క్తమ్ — ప్రతిసవ = మిగుల క్రొత్తయైన - జిహ్వాపుష్ప = దాసానిపువ్వువలె - రక్తమ్ = ఎఱ్ఱనయిన, సాంధ్యం చేజి = సాయంకాల పుంసానిని (సంధ్యారాగమును), దధానః = ధరించినవాడవై, ఉచ్చై... నమ్ - ఉచ్చైః = ఉన్నతమైన భుజి = బాహువుల నెడు-తరు = చెట్లయొక్క-వనమ్ = అరణ్యమును, మణ్డిలేన = మండలాకారముగా, అగ్రీనః = అంతటను వ్యాపించినవాడవై, భవాన్యా = గౌరవేత, శాస్త్ర... నమ్ = శాస్త్ర = అణగిన-ఉద్యోగ = భయముగలవియు - (అందుచేతనే) - స్తిమిత = సత్వలములును - (అగు)-నయనమ్ = నేత్రములుగలుగునట్లుగా (అనగా భయములేమిచే నిశ్చలములయిన చూపులతో), దృష్టభక్తిః — దృష్ట = చూడబడిన - భక్తిః = పూజ్యునిరాగము కలవాడవై, పశుపదే = శివునియొక్క, ఆర్ద్ర... చాప్ - ఆర్ద్ర = రక్తముచే తడిగా నున్న-నాగానిన = ఏనుగు తోలుయొక్క-ఇచ్ఛాప్ = కోరికను, హర = తీర్చుము. గజాసురుని చంపి శివుడడు వానిచర్మమును భుజిములందు ధరించి తాండవము చేసెనని పురాణప్రసిద్ధి.

తా. — సంధ్యాపూజానంతరము, శివుడడు తాండవ మారంభించుసమయమున నీవు సంధ్యారాగముచే మిగులనెఱ్ఱవై ఆయనభుజిములపై మండలాకారముగా చుట్టుకొనుము. అట్లు చేయుటచే ఈశ్వరునికి పూర్వము తాను గజాసురుని సంహరించి వానితోలును అప్పుడే ఒలిచితియుటచే నెత్తు రోడుచున్నదానిని ఉత్తరీయముగా ధరించి తాండవముచేసిన కాలము మొదలుగా ఆ నెత్తుటితడి ఎండిపోయినందున మరల నట్టిది లభింపదాయెం గదా యని యాయనకునగుల్లో గలుగుకోరికను నీవు అట్టి రుధిరార్ద్ర నాగాదినమువలె నుండువుగావునఁ దీర్చుదవు. వాస్తవముగా అట్టి భయంకరనాగాదినమువు కావుగాన గౌరియు చూచియు చూడకముందే నిన్నెఱిగి ఆభయము తీటి నీయందమును వన్నెలను తనభర్తకు ఉత్తరీయముగా నీవుండు సాంపును నేత్రోత్సవముగా చూచుచుండును.

వ. —తరుభుజములు మిక్కిలి యన్నతములు. ‘ఎన’-భుజములనేకములు. భుజములు గొప్పవియు ననేకములు నని చెప్పట మేఘమునంతయు త్రరియమున భరించుటకు తగిన వని సూచించుటకు. ‘మల్లలేన’-చుట్టుకొనుట ఉత్తరియవేష్టనముగా నుండుటకు. ‘అభినేసః’ అతడు వ్యాపించి అంటుకొనియుండుట తాండవారవీరియందు జూచి హారముగా పడనుండుట. అగ్నియనుమద చేతుల కష్టపడకుండును. ‘ప్రతినవ’-ఎక్కువ యెటువును చెప్పకుట- గాసాని శుభ్ర వాసిన నల్లఁ బడినపును - వాకున్న అత్యంత మెఱ్ఱగా నుండును. అట్టి యెటువును చెప్పట నెత్తుట సామ్యముకొఱకు. ‘ఆరమ్భే’- కొంతనేవయసపిమ్మట సంభారక్రిమి తగ్గి పోవును. మేఘునికి ఆర్ద్రావసామ్యము పోవును. కావున నృత్యారంభము చెప్పఁ బడినది. ‘వరుచతే’ గొల్లవానికి గొంగళివలె అని భవని. ‘శాస్త’- పూర్వము గౌరి ఆర్ద్రానాగాఽసౌత్తరియముతోడి యాశిగతాండవమును చూచినదిగావున నీయందలి యాసామ్యముచే ఆర్ద్రావసమవే యని భయమై పర్యాలోచనచే కావని భయము తిటి ‘స్త్రీమిత’- ఆగ్రీసాంపు దర్శనీయముగాన శైవ్యవాల్మిక ఇతరమును చూడక భయములేమిచే కనులుమూయక తదేకనిష్ఠగా నిన్ను గోగి చూచి ‘చృష్టభక్తిః’- భక్తిపూర్వకమైన నీయానేవకు సంతోషించును. అట్టినేవచే నీవు గౌరీపరమేశ్వరులను ఉభయమును సంప్రీతులను జేసికొందువు: మహాపుర్యాయుడవు సౌభాగ్యవంతుడవు నగుదువు. కావున తప్పక యట్లు చేయుమనియు భావము. శివాలయమందు ఉజ్జయినిలో నివుఁడు ప్రత్యక్షముగా తాండవమాడునా? ప్రమాదులు సందరింతురా? ‘సావరం వీక్ష్యమాణః’ ఇట్టివర్ణన లెట్లు పొసంగును? అని యాశ్చర్యమేని - ఈయాశ్చరించినవి పరగుచునే యుండును - మనుష్యులకు గోచరింపవుగాని దివ్యులకు గోచరించును - మేఘుఁడు దివుఁడుగాన (‘తత్సందేశం జలగరవరో దివ్యవానా చచక్షే’) అతనికి గోచరించును - అని సమాధానము కవిహృదయము.

గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం

రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచితేద్యైస్తమోభిః

సౌదామన్యా కనకనికషన్నిగ్ధయా దర్శ యోగ్యీం

తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మాస్మభూ ర్విక్లబా స్తాః. 41.

ఇథం మహాకాళనాథ నేవాప్రకార మభిధాయ పున ర్నగరసంగార మేవాహ గచ్ఛన్తీనా మితి. —తత్ర = ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం = రాత్రౌ, రమణవసతిం = ప్రియ భవనప్రతి + ‘వసతిరాత్రివేశ్యసారి’ త్యమరః, గచ్ఛన్తీనాం యోషితామ్ - అభి

సారకాణా మిత్యర్థః, సూచిభిర్భద్రైః=అతిసాస్త్రై రిత్యర్థః, తమోః, రుద్ధాలాకే
=నిరుద్ధప్రప్తిప్రసారే, నరపతివభే=రాజమార్గే, కనకస్య-నికష-నికష్యత ఇతి
వ్యుత్పత్త్యా నికషపలగతరేఖ-తస్యేవ-స్నిగ్ధం=తేజో-యస్యాస్తయా + 'స్నిగ్ధంతు
చ శ్రుజే సాస్త్రే' రమ్యే స్త్రీ స చ తేజసీ' ఇతి భార్యవేనుదామ్నాద్రితై కదిక్సాదామసి
విద్యుత్ * 'తేనైకది' ఇత్యణ్యప్రిత్యయః - తయా, ఉర్విం=మార్గం, వర్షయ
ఁంచ, తోయోత్సర్గస్తనితాభ్యాం = వృష్టిగర్జితాభ్యాం - ముఖరః = శబ్దాయమానః,
మాన్యభూః, కుతః, తాః=యోషితః, విక్లవాః=భీరవః, తతో వృష్టిగర్జితే నకార్యే
ఇత్యర్థః * నాత్ర తోయోత్సర్గస్తనిత మితి విగ్రహః-విశిష్టస్యేవ కేవలస్తనిత స్యా
వ్యనిష్టత్వాత్ - న చ ద్వన్వ్వవదేల్పాచరపూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః * 'లక్షణ
శ్చోః క్రియాయాః' ఇతి సూత్ర వివ వివరీతనిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్ర స్యా
నిత్యతజ్ఞాపనా దితి.

ఇట్లు మహాకాలనాథనేమాప్రకారము చెప్పి మరల సగరసంచారమును చెప్ప
చున్నాడు.—

తత్ర=ఉజ్జయినియందు, నక్రమ=రాత్రియందు, రమణవసతిమ్—రమణ=
క్రియనియొక్క-వసతిమ్=స్థానమునకు, గచ్ఛన్తీనాం యోషితామ్=పోవుచున్న
స్త్రీలకు - (అభిసారికలకు), సూచిభేద్యైః - సూచి=సూచించే - భేద్యైః = గ్రు
చ్చి సందుచేయఁదగినవైన (అనఁగా మిగులదట్టమయిన), తమోః=దీక్షితులచే,
రుద్ధాలాకే - రుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన - ఆలోకే = దృష్టిప్రసారముగలదైన, నరపతి
వభే=రాజమార్గమందు, కనక...యా - కనక = బంగారముయొక్క - నికష = 2ర
యికగీతవంటి-స్నిగ్ధయా=చీప్తిగలదైన, సాదామన్యా - మెఱపుఁదగినచే, ఉర్విమ్=
దారిని, దర్శయ = చూపుము, తోయో...రః=లోయ = నీటియొక్క-ఉత్సర్గ=
జొరవిడుచుట(అనఁగా వాన)చేతను - స్తనిత=ఉజుములచేతను - ముఖరః=అఱచు
తాఁడవు, మాన్యభూః=కామము, (ఏలయన), తాః=స్త్రీః, విక్లవాః=భయ
స్వభావముకలవారు.

తా.—శివనేవానంతరము నీవు సగరమునఁ బోవునప్పుడు అభిసారికలు కాం
తుని తావునకు దట్టంపుఁజేకటిలో రాజమార్గమునఁ బోవుచుందురు. నీవు మెఱసి
వారికి దారిసూపుదవుగాని వాన కురినియు ఉజిమియు అపకరించి బెదరింపకు.
దానికి వారోర్వఁజాలరు, భయపడి యపాయముపాలగుదురు.

ప.—'గచ్ఛన్తీనామ్' - మాత్రాది ప్రయత్నము లక్కఱలేకయే ఉద్రిక్తకా
మలై స్వయముగా కాంతాధినులై ఒంటరిగాఁబోవు సభిసారికలయెఱిలాలస సూ

చింపఁబడుచున్నది. మగని యింటికైనచో చీకటిలోఁ బోనక్కఱలేదు. 'రమణ' యనుటచే ఆకాంతులయందాయభిసారికలకుఁ గలప్రీత్యతితయమును జారరతియు సూచితములు; 'వసంతిమ్'—అయభిసారికలు తాము తమరమణులయింటికే పోదురు కాని, వారికి గృహము విడిచి యెచటికేని సంకేతస్థలమునకు పోవు క్రయాసను కలుగఁచేయరు; రమణులమీఁదిమక్కువ యట్టిది. మఱియు, చెట్లు పొడరిండ్లు పాడు గృహములు పాడుదేవళములు మొదలగు చోట్లకు రమణులం దార్పక వారి వసతులకు పోవుట ప్రీడాసాత్మవార్ధము. 'రుద్ధాలోకే'—కామాతురతయు ఇతరులకు తెలియనీక పోవుట కానుకూల్యమును చెప్పఁబడినవి. ఇంత చీకటిలోఁ బోయినందు కై రమణులకు వీరియం దనురాగము అతశయిల్లును. అసహాయముగా నెట్లు పోదురనిన మదనసహాయలైపోవుదురు. 'నరవతివధే'—రాజమార్గమునఁగోవుట సులువుగా త్వరగా చేరుటకు, సందగొందులఁబోయిన కాకతడఁబడి పడుట ఇత్యాద్యాటంకములు కలుగును. 'సూచిత్యైః'—అచీకటులలోనికి సూదిమొనయైనఁ దూటునుగాని అంతకన్న లావుపాటిదేదియఁడూఁడు, మిగుల దట్టములు. 'తమోః'—బహువచనముచే చీకటియొక్క బాహుళ్యము మొత్తము మొత్తముగా నుండుటయఁడెప్పఁబడినవి. అంతచీకటిలో సాహసమేల ఇంటన యుండరాదా యనిన—సాహసము వలసినను చీకటియే జారరతిసాధకము గావున దానిని వర్జింపుచుకొనరు. అట్టి యంధకారోపకారమునకు కామోద్రేకమునకును రెంటిని నీవే రంరణమవుగాన, ఓమేఘుఁడా వారినిఁతోయోత్సర్గస్తనితముగఁ హస్తఃస్పృశి?—వర్షించియుంటిమి విఘ్నములపాలునేయుట నీకు మిక్కిలి యనుచితముగాన, అట్లు నీవు కేయరాదు. తోయోత్సర్గముచే అట్టిదుర్బుద్ధి కూడదని మంచిమాటగా బోధించుటయు స్తనితము చే గట్టిగా చెదరించుటయు ధ్వనితములు. ఏల యట్లు చేయఁగూడదనిన - వారు 'విక్లవాః'—ఆవిఘ్నమునకు ప్రాణములు విడుతురు. ఆదోషము నిన్నుఁదగులును. మఱి నీవేమి చేయవలసినవాఁడ వనఁగా 'దర్శయోర్విష్'—వారి నింటినుండి తేవినవాడవు నీవే గావున దారిచూపి గంతవృష్టానము తేర్చి పుణ్యము కట్టుకొమ్ము. 'దారిచూపు సాధనము 'సాదామన్యా'—నీకాంత యగు మెఱపుఁడిఁగ నీధముగ నే యున్నది. స్త్రీలకు స్త్రీలపై కనికరముండును, కావున నీభార్య స్వయముగానే యభిసారికలకు తోడ్పడఁగోరుచుండును, కాన నామెనునియమించిన నామె చక్కఁగా చూపును. మఱియు రమణాభిముఖులగు పరకాంతలతో స్వకాంతాముగ ముగా వ్యవహరించుట యుక్తముగాని స్వయముగా వ్యవహరించుట యుక్తముకాదు. ఆహేతువు చేత నీవు స్వయముగాఁగాక నీభార్యచేత ('విద్యుత్కృతః') వారి కుపకరింపుము. 'కేనకనికష'—చపలముగా తగుక్కురను మెఱవయిన భయపెట్టును, దానిని చక్కఁ

గా చూపదు; నింపాదియై సరళమై అందమైన మెఱపు చక్కఁగా చూపును బెదరు పెట్టదు, అట్టి మెఱవని విశేషణ స్వారస్యము. ఇంత సాహసము చేయు స్త్రీలకు భయమా యనినవారు భీరువులేగాని మదనవశంబదలై సాహసీంతురనియు, యక్షుఁడు కాముకుఁడును వియుక్తుఁడును గావున నతనికి కాముకురాండ్రపైని పక్షపాత మనియు, నెఱుఁగవలయును.

తాం కిస్యాంచి ద్భవసవలభోనుప్తపారావతాయాం
నిత్యా రాత్రి చిరవిలసనాత్ ఖన్నవిద్యుత్కళత్రః
సూర్యే దృష్టే పునఃపి భవా న్వాహయే దధ్వశేషం
మన్దాయస్తే నఖిలు సుహృదా మభ్యుపేతార్థకృత్యాః. 42.

తామితి.—చిరం.విలసనాత్ = స్ఫురణాత్ - ఖిన్నం - విద్యుదేవ కళత్రం
యస్య స భవా, సుప్తాః - పారావతాః = కలరవా-యస్యాం తస్యామ్-వివిక్తా
యామిత్యర్థః + పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యుహః - జనసంచార స్తత్రా
సంభావిత వివేచి భావః, కస్యాంచిత్ - భవనస్య - వలభా = ఆచ్ఛాదనే - ఉపరి
భాగ ఇత్యర్థః + ఆచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహణాత్ ఇతిహలాయుధః, తాం
రాత్రిం నీత్యా, సూర్యే - దృష్టే సతి = ఉదితే సతీత్యర్థః, పునఃపి, అథ్వ శేషం
వాహయేత్; తథాహి - సుహృదాం = మిత్రాణామ్, అభ్యుపేతా = ఆశ్లేకృ
తా - అర్థస్య = ప్రయోజనస్య - కృత్యా = క్రియా - యైస్తే - అభ్యుపేత సు
హృదభా ఇత్యర్థః; *సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సూచః + 'కృత్యా క్రియాదేవత
యోః కార్యస్త్రీ' ఋషితే త్రిపు' ఇతియాదవః * 'కృభిశ్చ' ఇతిచకారాత్కృత్
న మన్దాయస్తే ఖిలు = న మన్దా భవన్తిహి - నవిలమ్బన్త ఇత్యర్థః; * 'లోహితాది
దాబ్ధ్యోః కృత్' ఇతికృష్ * వాక్యః' ఇత్యాత్మ నేపదమ్.

చిరవిలసనాత్—చిర=చాలనే పు-విలసనాత్ = మెఱయుటచేత, ఖిన్న...
త్రః—ఖిన్న=అలసిన-విద్యుత్=మెఱపుచీకఁగయును. కళత్రః = భార్యకలవాండ్రు,
భవా=నీవు, సుప్త...యామ్—సుప్త = నిద్రించిన-పారావతాయామ్=పాపుర
ములుగలదైన, కస్యాంచిత్ భవనవలభా = ఏదేని యొకయింటి వైభాగమందు, తాం
రాత్రిమ్ = ఆ రాత్రిని (ఆ రాత్రి శేషమును), నీత్యా=గడపి, సూర్యే=సూర్యుఁడు,
దృష్టే సతి = అగవడఁగా-అనఁగా-ఉదయింపఁగా, పునఃపి = మరల, అథ్వ శేషమ్ -
అథ్వ = మార్గముయొక్క, శేషమ్ = మిగతను, వాహయేత్ = నడవవలయును, సుహృ
దామ్ = మిత్రులకు, అభ్యు...త్యాః—అభ్యుపేత = పూనుకొఁబడిన-అర్థ=ప్రయో

జనముయొక్క కృత్యాః చేయుటగలవారు, అనగా సుహృత్ప్రియోజనమును నెఱవేర్చువానికొన్నవారు, మద్దాయనైతలు = విలంబింపరు గదా.

తా.—చాలనేవు మెఱసి సీకాంత మెఱపుచు గల ఆలసియుండును కావున సీవును ఆరాత్రిశేషమును, ఎక్కడనైన ఒకయింటివలభియందు విశ్రామముకై గడపుము. అందలిపావురములు అప్పటికి నిద్రించియుండునుగాన సీకృత్రమునకు సీవును నిశ్శబ్దముచే చక్కగా విశ్రాంతి కలుగును. తెల్లవాఁగగానే మరల పఁచున మగుము. మిత్రప్రయోజనపురంధరులు కాలవిలంబము చేయరుగదా. అట్టివారిలో ఊత్తమోత్తముడవు సీవా చేయుదువు!

జ.—‘కస్యాంచిత’—మేఘునికి విశ్రామోచితములయిన వలభిలు ఎత్తయినవి అనేకములు గలవు కావున ‘ఏదేమిట వలభియందు’ అనుట. ‘హర్ష్య’ అనక ‘భవన’ అనుట—ఆవట్టణమందలి యిండ్లెల్ల హర్ష్యములే కావున ‘హర్ష్య’ అన నక్కఱలేదు. ఇండ్లెల్ల మేఘమండలము నంటునవియే. ‘వలభ’—వలభి గృహాపరిభాగము—విశ్రామార్థము రమణీయతమము. ఎట్లన దానిక్రింది యుప్పరిగయే యావనవంతులకు పడుక టిల్లుగా నుండును.—

‘ప్రాసాదానా ముపరివలభితుజ్జవాతాయనేషు

ప్రాస్తావృత్తః పరిచితగురౌగన్ధ సంస్కారగర్భః

మాల్యామోదీ ముహురుపచిత స్పృతకర్పూరవాసో

వాయు ర్వానా మభిమతవధూసన్నిధానం వ్యనర్తి.”

మాలతి.

‘సంప్రసారావతాయామ్’—పావురములు నిద్రించినవనుటచే నిశ్శబ్దముగా గుభినిద్ర కలుగుననియు, అచటి రతిభవనములయందలి రమణీమణులును రమణులును రత్యంత నిద్ర నున్నారనియు, కాన వారిచే మేఘునికిగాని మేఘునిరాకచే వారికిగాని నిద్రా భంగము లుండవనియు, భావము. అందలివారలు క్రిడాసక్తులయి యున్నచో మణిత ధ్వనులచే స్వజాతిరుతభ్రమ కలిగి పావురములు గుఱాఁచుచుండును. అట్టి మణిత ములు శాంతించిన, పావురములును ఆయుతక్రంత తీరి నిద్రించును. మణితధ్వని కపోత రవముం బోలుననుటకు.—

“తద్భ లాసక కపోత కోకిలా హంసాదిక సదృశై రుత్తక్రమైః

మిత్రతం ప్రహరణీ ప్రయుజ్యతే చాన్యథాపి రుత మిష్యతే బుధః.” కామశా.

“దధతి గృహచకోరా శృన్వతి కామ్యునిలోచ్చం

క్వచన కనకశాలాజాల కాభ్యంతరేషు,

అపి రతిభవనాని వృష్ణాయన్తి ప్రియాణాం

నిఘననగునిద్రాం మూకపారావత్యాని.”

బిమ్మ.

“ఉన్నప్టా శయనేషు చిత్రసురతక్రీడావిధేః సాక్షిణీ
 లాఘోరాగమయీ లిపిః; క్షమవశాః పారావతాః శరణే;
 సర్వం సాధక, మత్ర కం ప్రతివిధిం కుర్యుః కురగ్జీవృశః
 తాదృశ్యః ప్రసరన్తి యస్మిరుజన స్యాగ్రే శుకానాం నిరః.” చిల్ల.

“గానపీఠపరస్పరాశరం కర్మగర్భితకపోతకూపితం
 అత్ర పావరణ ముద్దీనీత్యుతం విస్తరామి కిము తే రతోత్సవమ్.” వరదా.

“వీరాయితేషు మృగశాలవిలాచనానాం
 కఙ్కోదితా న్యవరమం కలకూపితాని
 ఆమ్రేణయద్భి రథ సౌధగతైః కపోతైః
 శజ్జే గృహిత ఇన సంప్రతి నిష్క్రభావః.” కావతి.

ఇట్టి పారావతకళనము ఆతావుయొక్క సంపదను సౌఖ్యాతితయమును విశ్రామార్థ
 తనుఁ దెలుపును. ‘నీత్యా’ (గడపి) యనుట ఆరాత్రి విశ్రామార్థ ముచ్చట నిలుచుట
 యావశ్యకమని తెలుపుచున్నది. అందుల కారణము? ‘నిన్నవిద్యుత్కృత్రః’-భార్య
 యగు మెఱపుఁదీఁగ యలసియుండుట. అలయుటకుఁ గారణము? ‘చిరవిలసనాత్.’
 చాల నేపు మెఱయుట యేలయనఁగా పూర్వశ్లోకమందుఁ గోరఁబడినప్రకారము
 అభిసారికలకు దారిచూపుటకు. ఆవిలసన మంతనేపనఁగా ‘చిర’-చాలనేపు, శివతాం
 డవము ముగియుట మొదలు అభిసారికలవరువులు తీరివజకురమారమి అర్ధరాత్రము
 వఱకు; అప్పటికే పూర్వోక్తవలభీసంబద్ధ రతిభవనములందును మదనకోలాహలము
 శాంతించి స్త్రీపురుషులు నిద్రించియుండురు, పావురములును నిద్రించియుండును.
 కావున ఇంచుమించుగా ఒకటియు నరయామము విలసనమని భావము. అభిసారిక
 లంతవఱకు నడచుచుండురా యనిన_జంజాటము లేని దొకతే- 1 కై నేతలో నాన
 క్తురా లొకతే_శిశువును నిద్రపుచ్చి తరలవలసిన దొకతే_అత్తమామలనిద్ర నెదురు
 సూచున దొకతే_మగనిని గాటపునిదుర నమర్చిలేచున దొకతే_ఇట్టిలలనలకు ఎవతే
 కెప్పటికి తరల వలను పడునూ - కావున చాలరాత్రివఱకు మెఱపుఁగొమ్మకు పని
 కలిగియే యుండును.

1. ఉత్తిష్టం కరకజ్జ-ణద్యయ మిదం, బద్ధా దృఢం మేఖలా,
 యత్నేన ప్రతిపాదితా ముఖరయో ర్నజ్జీరయో ర్ముకతా,
 ఆరథే రథసాన్తయా ప్రియసఖి, క్రీడాభిసారోత్సవే
 చణ్డాల స్త్రీమిరావగుణ్ణవటాజ్ఞేపం విధత్తే విసుః. దర్శనము.

‘భిన్నవిద్యుత్’ అనుటచే మెరియవలయుండు మెరిపు మెరియుట లేదని సూచన; మెరిసినయెడల పావురములు మేలుకొని కలవరపడును, ఇంటివారును కోలాహలపడుదురు, వారికిని భంగము మేఘునికిని భంగము; ఇందువలననే ఉటుముట యు లేదని తెలియనగు. ‘వృష్టి’—సూర్యుని చూచినపిమ్మట ఆలస్యముచేయక వెంటనే మిత్రకార్యసంపాదనపరాయణత్వముచే నని భావము. మెరియు ఆలస్యము చేసిన ఇంటివారు మేలుకొందురు, నిన్నుఁగాంచి కలవరపడుదురు. ముందుగానే మేలుకోరాయనిన సురతత్రాంతులు నీమీఁదిచల్లగాలియు తగిలి గాఢముగా నిద్రింతురుగావుననే త్వరగా మేల్కొనరు. సూర్యుఁడు పొదుచునప్పుడు నిద్రింపఁగూడదుగాన, అటుపై నిద్రింపరుగానను. వారు మేలుకోనకముందే నీపు తరలవలయు. నీపు వలభిలోను వారు గడులలోను ఉండురుగావున వారికన్నముందు నీవే సూర్యునిఁ జూతువు. కావున వారు సూర్యుఁడయి మెరియ లేవకముందే నీపు తరలిపోవచ్చును. నీవును పూర్ణవిశ్రాంతినే పొందుదువుగాక—తెల్లవాఁకముందే తరలకుము. తెల్లవాఁక పిమ్మట నిద్ర మహాపురుషునికి నీకును తగదు కనుక అప్పుడు తరలవలయును.

తస్మి న్కాలే నయససలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాన్తి నేయం ప్రణయిభి రతో వత్సా భానో స్త్య జాశు,
ప్రాలేయాసం కమలవదనా త్స్పృహి హర్త్య నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్త స్త్యయి కరరుధి స్యా దనల్పభ్యసూయః. 43.

ఉత్తరమేఘమున 11-వ శ్లోకముం గనునది.

ఉరసి నిహిత స్తారో హరః, కృతా జఘనే ఘన
కలకలవతీ కాశ్చీ, పాదౌ రణన్తః పాదౌ పురౌ,
ప్రియ మభిసర స్త్యేవం ముగ్ధే త్వ మాహతః పాదౌ,
యది కి మధికత్రాసోత్పన్నా దిశః సముదీక్షనే?

ఆమరు.

అభిసారికాశేదము లభిసరించు ప్రకారములు:—

సంలీనా స్త్యేషు గాత్రేషు మూకీకృతవిభూషణా
అవగుణసంపీతా కలజౌఽభిసరే ద్యుతి.
విచిత్రోజ్జ్వలవేషా తు వలస్సు పురనిస్వనా
ప్రమోదస్థైరవదనా స్యా ద్వ్యేషాఽభిసరే ద్యుతి.
మదస్థలితసంలాపా విభ్రమాత్ఫుల్లలోచనా
అవిభగతిసంచారా స్యా త్స్వేష్యాఽభిసరే ద్యుతి.

దర్పణము.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నాల్ = పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణయిః = ప్రియతమైః, ఖడ్గితానాం యోషితాం—నాయీ కావిశేషాణామ్ + జ్ఞాతే—నన్య సగ్గవికృతే ఖడ్గి తేర్హ్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే, నయనసలిలం శాన్తిం—నేయం = నేతవ్యమ్+నయతి ద్వికర్తృకః, అతో = హేతోః, భాసాః, వర్త = మార్గమ్, ఆశు = శీఘ్రం, త్యజి, త స్యావరతో ముఖా రి త్యర్థః; విపదే—నిష్ఠమాచక్షే— సోఽపి భానుః, నలాని (అమ్బుజాని) అస్యాః సన్తితి = నలినీ = పద్మినీ + 'త్య జేఽమ్బుజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాలే తు సన్తి'యామ్' ఇతిశబ్దార్థజే—తస్యాః స్వ కాంతాయాః, కమలం = స్వరుసుమమేవ—వదనం—తప్తాత్, ప్రాలేయం=హిమ మేవ—అస్రమ్=అశ్రు, హర్తుం=శమయితుం, ప్రత్యావృత్తః=ప్రత్యాగతః, సశిన్యా శ్చ భర్తృభ్యానౌ ద్వేషాన్తరే సశిన్యన్తరగమనా త్ఫణితాత్వ మిత్యాశయః, అత స్త్వ యి, * కరాక (అంశూక) రుణ్ధీతి కరరుత్—క్విప్—తస్మి న్మరరధి సతి—హస్త రోధిని సతితి చ గమ్యతే + 'బలి హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యుతురః, అనల్పశ్యసూ యః=అధికవిద్వేషః, శ్యాత్, ప్రాయే బద్ధవిశేషవిభూతా ద్వేషరోషవిశేష శ్చ కామినాం భవతీతి భావః, కించ + 'బ్రహ్మణ మర్క మిశానం విష్టుం వా ద్వేష్టియో జసః' శ్రేయాంశి తస్య సశ్యన్తి రారవం చ భవేద్ధృవమ్.' ఇతి నిషేధాత్కార్య హని శ్చ భవిష్య తీతి ధ్వనిః.

తస్మిన్ కాలే = అసూర్యోదయకాలమందు, ఖండితానాం యోషితామ్ = ఖండిత నాయీకలయొక్క (తనకాంతుండు మఱియొకకాంతంకూడ నని తెలిసి యీర్ష్యాకుపితయగు కాంత ఖండిత యనబడును), నయనసలిలమ్ = నేత్రజలము (బాష్పము), శాన్తిం నేయమ్=శాంతి పొందింపదగినది (అనఁగా మాన్వదగినది); అతః = అహేతువువలన, భాసాః = సూర్యునియొక్క, వర్త = మార్గమును, ఆశు = త్వరగా, త్యజి=వదలుము; (అట్లు తొలగనియెడల చెఱుపుగలదు. ఏమన), సోఽపి—అసూర్యుండును, సశిన్యాః=తామరతీర (యనెడు తనకాంత)యొక్క, కమ...నాత్—కమల=తామరపువ్వును—వదనాత్ = ముఖమునుండి, ప్రాలే...స్రమ్—ప్రాలేయం=మంచ నెడు—అస్రమ్ = బాష్పమును, హర్తుమ్=మాన్యుటకు, ప్రత్యా వృత్తః = మరలవచ్చినవాడయి, (సూర్యుండు దేశాంతరములలో మఱియొక సోనిని గూడినాడు గావున ఇచటిసోని ఖండితయైనది యని యభిప్రాయము), త్వయి = నీవు, కరరధి—కర = కిరణములను (చేతులను) - రధి = అడ్డంగా, అన...యః— అనల్ప=విస్తారమయిన - అభ్యసూయః = ద్వేషముగలవాడను, శ్యాత్=అగును.

తా.—సూర్యోదయకాలమందు ఖండితనాయీకల బాష్పములను నాయకులు వచ్చి తుడిచి మాన్యుట యావశ్యకము గావున సూర్యుడ నునాయకుండు ఇచటి

నశిని వృత్తిపోయి దేశాంతరమందు నశినిసంగతిచేసి వచ్చియుండుటచేత ఖండిత నాయికయైన యిచటనశిని ఆదర్శముచే మంచుమీసచే కమల మనుముఖమెల్ల బాష్పములుగా శోకించుచుండును. అబాష్పములను తుడిచి ఆమెశోకమును మాన్పుటకు సూర్యుడు వచ్చి కిరణములనెదురొడ్డుములనుఁజూపును. ఆకిరణములకు నీవద్దపడిన ఆభగవంతుని కధికదేవుడును సీతైగలుగును, కావున ఆయన కద్దపడక త్వరత్వరగా తొలగి పోవుచుండుము. సూర్యుడు నాయకుఁడుగాను నశిని ఖండితనాయికగాను కమలము ముఖముగాను మంచు బాష్పములుగాను కిరణములు చేతులుగాను కిరణములు కమలములపై ప్రసరించి మంచును కరగించి జూచి పోదేయుట కన్నీళ్లు తుడుచుట గాను వర్ణించబడినవి.

బ.—‘నయన’-బాష్పమునక ‘నయనశలil’మనుటచే నయనశబ్దమువలననేత్రములయారణ్యము మొదలగు శోకకార్యము స్ఫురించుచున్నది. ‘నేయమ్’ - శాంతి పొందించుట ఆవశ్యకము, పొందింపనియెడల ఖండితలు వృత్తిపొందుదురని స్ఫురించుచున్నది. ‘ప్రణయిభిః’-స్త్రీకి తనప్రియుఁడు అన్యను గూడెనయెడల దుఃఖముగాని ‘అప్రియుఁ డన్యనుగూడిన దుఃఖములేదు గాన ప్రణయము చెప్పబడినది. ప్రణయము గల యాప్రియుఁడు ప్రమాణాధికములు చేసిన ఆదర్శముశాంతిపొందును గావునను ప్రణయము చెప్పబడినది. ‘నయనాదస్రవమ్’-అనక ‘వదనాదస్రవమ్’ అనుటకు మొగమెల్ల బాష్పములు గా నేడ్చుట యభిప్రాయము, అందుచే దుఃఖాతిశయము స్ఫురించుచున్నది. ‘ప్రాలేయాస్రవమ్’-రాత్రి యెల్ల మొత్తమై యున్నమంచు తెల్ల వాతీనంతట క్రమక్రమముగా పెద్దపెద్దబొట్టులయి జొలుచుండును; అట్లుంట కన్నీళ్లు విడుచుచు విడుచుచుండుటవలె నుండును. సూర్యకిరణప్రసారముచే అబొట్టులు త్వరత్వరగా మఱియు పెద్దపెద్దవిగా కూడుకొని పడిపోవును, క్రమముగా కమలమునుండి మంచెల్లఁబోవును. అది అబాష్పముల సతఁడు చేతులతో తుడిచివేయుటవలె నుండును. ‘హర్తుం బ్రత్యావృత్తిః’ - బాష్పములు తుడుచుటకు సూర్యుఁడు కోరి వచ్చెనని యభిప్రాయము; అట్లు కోరుటకు ‘ప్రణయి’యగుటరారణము. ‘అనల్పభ్యసూయః’ - సూర్యుఁడును నశినిపై మిగుల ప్రణయిగావున సూర్యునికి అసూయ. నశిని సూర్యునియందును వికసించి పగలెల్ల శోభిల్లుచుండుటచే నశిని సూర్యులకు నాయికానాయకభావమును కవులు వర్ణింతురు.

గమ్భిరాయాః పయసి పరిత శ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్;

తస్మా దస్యాః కుముదవిశదా న్యర్హసి త్వం న ధైర్యా
న్యోఘీకర్తుం చటులశసరోద్వర్తనప్రేక్షితాని. 44.

గమ్భిరాయాఇతి.—గమ్భిరానామ సరిత్, ఉదాత్తనాయికా చ భవన్యతే,
తస్యాః, ప్రసన్నే = అనురక్తర్వా ద్దోషరహితే, చేతనీయ, ప్రసన్నే = అతినిర్మల,
వయసీ, ప్రకృత్యా = స్వభావేనైవ - సుభగః = సుందరః + 'సుందరేఽధికభోగాం
శే ద్విదేతరవాసరే' తునియాంచే ఇతి చ 'సుభగః' ఇశబ్దార్థవే, తే = తవ, ఛా
యా చాసావాత్తాచ సోఽపి - ప్రతివిమ్బశరీరం వా, ప్రవేశం లభ్యతే, అపిశబ్దాత్
సాక్షాత్ప్రవేశ మనిచ్ఛీర పీతి ఛావః, తస్మాత్ = ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశస్యావశ్యం
భావిత్వాత్, అస్యాః = గమ్భిరాయాః, కుముదవత్ - విశదాని = భవశాని, చటు
లాని = శీఘ్రాణి - శఫరాణాం = మినానామ్ - ఉద్వర్తనాని = ఉల్లుఱ్ఱనాన్యేష-
ప్రేక్షితాని = అవలోకనాని + 'ప్రియ స్యా చ్చటులం శీఘ్రమ్' ఇతివిశ్వం—ఏత దేవ
గమ్భిరాయా అనురాగలిక్ష్ణు, ధైర్యాత్ = ధామ్యైర్వాత్ - ధైర్యా దితి యావత్,
మోఘీకర్తుం = విఫలీకర్తుం - నార్హసి, నానురక్తా విప్రలభ్యవ్యేత్యర్థః. ధూర్లక్షణం
తు + 'క్లిష్టాతి నిత్యం దయితా మజ్జస్థా మతిసుందరః' । అచ్చ త్యరక్తం య
త్నేన రక్తం ధూర్తో విముఞ్చతి' ఇతి.

గమ్భిరాయాః సరితః = గంభీరయనైడుపేరుగల సదియొక్క (ఉదాత్తనా
యికయొక్కయని భవించుచున్నది), ప్రసన్నే = అనురక్తమగుటచేత దోషరహిత
మైన, చేతనీయ = మనస్సునందుఁబోలె, ప్రసన్నే = స్వచ్ఛమయిన, వయసీ =
నీటియందు, తే = నీయొక్క, ప్రకృతిసుభగః—ప్రకృతి = స్వభావముచేతనే -
సుభగః = సుందరమైన, ఛాయాత్తాపి - ఛాయా = ప్రతిబింబరూపమైన - ఆ
త్తాపి = స్వరూపమయినను - (నీవాస్తవరూపము గాకపోయినను అని అపిశబ్దార్థ
ము), ప్రవేశమ్ = ప్రవేశమును, లభ్యతే = పొందును, తస్మాత్ = అశేతువు
చేత, అస్యాః = ఈగంభీరయొక్క, కుము...ని - కుముద = తెల్లగలువలవల -
విశదాని = తెల్లనివైన, చటులాని = శీఘ్రములయిన, శఫ...ని — శఫర =
మీసములయొక్క - ఉద్వర్తన = పైకి తూలుటయనెడు-ప్రేక్షితాని = చూపులను -
(ఇదియే గంభీరయొక్కయనురాగమునకు సూచకము), త్వమ్ = నీవు, ధైర్యాత్
= దిట్టతనముచేతను (వంచకత్వముచేతను), మోఘీకర్తుం = వ్యర్థముచేయుటకు,
నార్హసి = తగవు, అనురక్తరాలిని వంచించుట తగ దని యర్థము.

తా.—ఆయుజ్జయినిని దాటఁగానే నీకు ఉదాత్తనాయికవంటిది. గంభీర
యనెడినది తగులును. అటు నిలువక మిత్రకార్యార్థము త్వరపడి పోవుచున్నను, అటుక

లేక సంతోషముతో నిండినహృదయమువంటి యానదీస్వచ్ఛజలముందు నీప్రతిబింబ స్వరూపమైనను ప్రవేశింపకతప్పదు, నాయికాప్రేమస్వచ్ఛస్వప్టులవంటి నదీశఖరోద్వర్తనములను నీవు వంచించిపోవుట యుచితము గాదు, నాయికను గలని తనియించు నట్లు నదిని వర్షించి నిండింపవలయు నని తాత్పర్యము.

వ.—‘చేతనీయ’— స్వచ్ఛజలమును చుహాకపులు స్వచ్ఛస్వచ్ఛజలమునకుఁ జొల్తురు. ‘ప్రకృతిగుభగః’—అందఁగాఁడవుగాన నీవు రోరకున్నను నాయిక నిన్ను వలచును. ‘విశదాని’ - ప్రేమాతిశయముచే స్వచ్ఛములు, కుటిలములు గావు. ‘చటుల శఖరోద్వర్తన’— కుబ్జుసమిపించినప్పుడు ఆచలువకు నీటినుండి బేరినచేదలు తూలుట ప్రసిద్ధము. ‘చటుల’-శీఘ్రతచే బేరినలకు చూపులతో ఎక్కువసామ్యము లభించును. ‘మోక్షీకర్తుం నార్హసి’—వర్షించుము. ‘లవ్యతేప్రవేశమ ... ప్రక్షీతాని’ - గంభీరనాయిక మనోహరుని నిన్నుప్రేమతో వీక్షించును.

తస్యాఃకించి త్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం

హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్ముఖమ్

ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి

జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహతుః సమగ్రః. 45.

తస్యాఇతి.—హేసఖే, ప్రాప్తా - వానీరశాఖా = వేతసశాఖా - యేనతత్త ధోక్త - మతవిన - కింఞ్చిత్ = ఈషత్ - కరధృతం = హస్తాలమ్బిత - మివ స్థితం, ముక్తః=త్యక్తః - రోధః=తటమేవ - నితమ్బః=కటి-ర్యేన త త్ప్రోక్షమ్ + నితమ్బః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేఽద్రకటకే తపే ఇతియాదవః, నీలం=కృష్ణవర్ణం, తస్యాః =గమ్భీరాయాః సరితః, సలిలమేవ వసనం, నీలామ్బరధారణం విరహతాపనివారణ మితి ప్రసిద్ధిః, హృత్వా=అపనీయ, లమ్బమానస్య=వీతసలిలధారా ల్లమ్బమానస్య-అన్యత్ర జఘనారూఢస్య, తే = తవ, ప్రస్థానం=ప్రయాణం, కథమపి=కృచ్ఛ్రేణ, భావి; కృచ్ఛ్రత్వహేతు మాహ జ్ఞాతేతి:—జ్ఞాతాస్వాదః = అనుభూతరసః, కః పుమాన్, వివృతం=ప్రకటికృతం-జఘనం=కటి స్తత్పూర్వభాగోవా-యస్యా స్తామ్ + ‘జఘనం స్యా త్కటౌ పూర్వశ్రోణిభా గాపరాంశయోః’ ఇతి యాదవః, విహతుః =త్యక్తుః, సమగ్రః=శక్తః, స కోఽపీత్యర్థః.

హేసఖే = ఓయిమిత్రుడా, ప్రాప్త ... ఖమ్— ప్రాప్తః = పొందఁబడిన-వానీర శాఖా = ప్రబ్బలికొమ్మగలదైన - (అనఁగా ప్రబ్బలికొమ్మకుఁ దగులు చున్న), (అందుచేతనే), కింఞ్చిత్ = కొంచెము, కరధృతమివ - కర = చేతితో,

ధృతమివ = పట్టుకొనఁ బడినట్లున్నదియు, ముక్త...బమ్ — ముక్త = విడువఁబడిన-రోహిణి = గట్టనెడు - నితమ్బమ్ = పిఱుఁడుగలదియు - (అనఁగా పిఱుఁడునుండి జొరైనదియు), నీలమ్ = నల్లనిదియు, నగు, సలిల వసనమ్ = నీ ర నెడువస్త్రమును, హృత్వా = తొలగించి, లమ్బమానస్య = త్రాగినజలముయొక్క బరువుచే క్రిందికి వ్రాలుచున్న, (జఘనస్థలముపై ఎక్కి-న), తే = నీయొక్క, ప్రస్థానమ్ = ప్రయాణము, రథసుపి = ఎట్టకేలకు, ఛావి=జరుగునది; (విలంబమునకు హేతువును చెప్పచున్నాఁడు), జ్ఞా ... చః — జ్ఞాత = అనుభూతమైన - ఆస్వాదః = రసము గలవాఁడు, కః = ఎవఁడు, వివృ ... ఘనామ్ — వివృత = ప్రకటింపఁబడిన - జఘనామ్ = కటిపురోఛాగముగలదానిని, విహతుమ్ = వదలుటకు, సమర్థః = శక్తుఁడు? (ఎవఁడును శక్తుఁడు గాఁ డని యర్థము).

తా.—నాయక తననీతంబబింబమునుండి నల్లనివస్త్రము జొరఁగా, దానిని కొంచెము చేతఁబట్టుకొని యుండుగా, నాయకుఁడు ఆవస్త్రమును తొలగించివేసి ఆమెయొక్క-జఘనమందుఁ జేరినవాఁడు తర్హ్వార్థము రసమనుభవించిన వాఁడు విడిచిపోలేక ఎట్లు క్రిడించియే పోవునో, అట్లే ఆగంధీరానదియొక్క గట్టునుండి జొరైన నల్లనిజలమును కొంచెముగా ప్రబ్బలికొమ్మకు తగులుచున్నదానిని నీవు తొలగించి (త్రాగివేసి), అనీటిబరువుచే నదిపైవ్రేలుచున్న నీవు పూర్వము రస మనుభవించిన వాఁడవు దానిని వదలి పోలేక అందు వర్షించి ఎట్టకేలకు అవతలికి పోదువు.

ప.-ఇందు గంధీరానది నాయకగాను, వానీరశాఖ చేయిగాను, అది గట్టునుండి జొరుట వస్త్రము పిఱుఁడునుండి జొరుటగాను, అనీటికి వానీరశాఖ తగులుచుండుట వస్త్రమును నాయక కొంచెముగా చేతితో పట్టుకొనియుండుటగాను, నీటిని మేఘుఁడు త్రాగితగ్గించుట నాయకుఁడు నాయకాజఘనమునుండి వస్త్రమును తొలగించుటగాను, మేఘుఁడు నాయకుఁడుగాను, వర్షణము సంగమముగాను, నుపమింపఁబడినవి. 'కరధృత'—వస్త్రమును చేతఁబట్టుకొని యుండుట నాయకుఁడు దానిని హరించు ననులక్షణిత; కొంత జొరైనది గాన సర్వమును జొరీపోవు సన్నియ లజ్జ. 'కిఞ్చిత్' - అంతదు హరించుట నాయకకు అప్రియముకాదు గాన కొంచెముగానే పట్టియుంట. 'వానీరశాఖమ్' - తొలకరులందు వానీరము పుష్పించి తచ్ఛాఖ పుష్పభరితమై రత్నకంకణాదిభూషిత మైన స్త్రీహస్తమువలె నుండును, కావున 'కరధృతమివ' అనుట. 'హృత్వా'-లజ్జావతిగాన నాయక తానే తొలగింపదు. నాయకుఁడే తొలగించుట శృంగారము. మేఘుఁడు నదులజలమును త్రాగునా యని యాక్షేపమేని, 'త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే'-క్షీణః క్షీణః జరిలఘు వయః స్రోతసాం చోపయాజ్య' ఇత్యాదులం బరికింపవచ్చును; కొంచెమునీరు మేఘుఁడుత్రాగినమాత్రాన

వసనమెడలినట్లు వర్ణించుటకు తగినంతజలము తగ్గునా యని శంకయేని, ఏటులు వెల్లువ పొడుచునంత వర్షించు మేఘుండు ఎంతత్రాగునో యోచించుచు; ఎగువనీరువచ్చి మరలనింజదా యనిన నిండువఱకు తగ్గియుండుదా, అనితెలియే వసనముతోలగుటగా వర్ణింపఁబడినది. అనంతరము మరల వసనమును సరుదునా? 'నీలమ్' - నల్ల వస్త్రము ధరించిన విరహాతాపము శమించు నని ప్రసిద్ధి. మేఘవియోగతాపశాంతికై గంభీర నీలవస్త్రమును ధరించినదని భా. 'ముక్తరోహిణితమ్బుమ్' - వేసవికి నీరు తగ్గి గట్టును వదలినది. సాత్త్వికభావముచే వస్త్రము పిటుచుమించనిలువకలదాచిపోవును. 'జ్ఞాతాస్వాదః' - రసమెఱుంగని జుండు వదలినను వదలును, నీ వా అత్యంతరసజ్ఞుఁడవు - వేత్రవతి నిర్వింధ్యా రేవాదులగు నెన్నినదులకా సంకలనకాండవు - నీవు ఎంత మాత్రము వదలఁజాలవు. నీటిని వస్త్రమునకుఁ బోల్చుట మహాకవిప్రియము.

త్వన్విష్యద్దోచ్చసిత వసుధా గంధ సంపర్క రమ్యః

ప్రాతారంధ్రద్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః

సీచైర్వాస్య త్వపజగమిషో ద్వేషపూర్వం గిరిం తే

శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్.

46.

త్వదితి. - త్వన్విష్యద్దోచన = తవ వృష్ట్యా - ఉచ్చసితాయాః = ఉపబృంహితాయాః - వసుధాయాః = భూమిః - గంధస్య - సమపర్కేణ - రమ్యః = సురభిరత్యభః, ప్రాతఃశబ్దే నేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషః ప్రాతఃకాలత్యతే + 'ప్రాతోఽముష్పవేగేన్ద్రియయోః' ఇతివిశ్వః - ప్రాతో రంధ్రేషు = నాసాగ్ర కుహరేషు - యత్ - భవనితం = శబ్దః - తేన సుభగం యథాతథా, రన్తిభిః = గజైః, పీయమానః = వసుధాగంధలోభా దాభ్యుయమాణ ఇత్యభః, అనేన మాన్ద్య ముచ్యతే, కాననేషు = వనేషు, ఉదుమ్బరాణాం = జిన్దుభలానామ్ + 'ఉదుమ్బరో జిన్దుభలో యజ్ఞాభ్యో

1 ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర తీక్షణ విచలతః కూపోదకే మత్యవత్

భష్మిల్లః కుసుమాశ్చతో విగతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధం పునః

ప్రప్రసౌ ప్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోతీతటం దృశ్యతే

నీచ చ ఫలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేజ్జితం యోషితామ్ రతిరహస్యము.

గాఢాలింగన వామనీకృతకుచప్రోద్భిన్నో మార్గమా

సాన్ద్రప్రేమర సాతిరేకవిగతాఞ్జీనితమ్బుమ్బరా

మా మా మానద మాతి మా మల మితి యమాక్షరోల్లాపిని

సుప్తాకిన్నమృతా సుకిం మనసి మే లీనా విలీనా సుకిమ్. అమరుకము.

‘హేమదుగ్ధకః’ ఇత్యమరః, పరిణమయితా = పరిపాచయితా * ‘మితాం ప్రాస్తం’ ఇతిప్రాస్తం, ధీతోవాతః, దేవపూర్వం గిరిమ్ = దేవగిరి మిత్యర్థః, ఉపబిగమిహః = ఉపగమమిహః * గమే సనన్తా దుప్రత్యయః, తే = తవ, నీచైః = శస్త్రైః, వాస్యతి, త్వాం వీదియ్యతీత్యర్థః * సంబంధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ. ‘దేవపూర్వం గిరిమ్’ ఇత్యత్ర దేవశబ్దపూర్వత్వం గిరిశబ్దస్యైవ - నతు సంజ్ఞాన ప్రదర్శనస్యేతి - సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞిత్యావా దవాచ్యవచనం దోష మాపను రాలంకారికాః, తదుక్త మేకావల్యామ్ + య దవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్ ఇతి. సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరే బాధ్యో మేఘూపగమన యోగ్యో దేవగిరి ర్లక్ష్యత ఇతి కథంచి త్సంపాద్యమ్.

త్వన్ని...రమ్యః—త్వత్ = నీయొక్క - నిష్పన్న = వృద్ధిచేత-ఉచ్ఛస్థిత = ఉడికిన (ఉబిడిల్లిన) - వసుధా = భూమియొక్క - గన్ధ = పరిమళముయొక్క - సంపర్క = సంబంధముచేత-రమ్యః = మనోహరమగునదియ, స్రోతో...గమ్ - స్రోతః = నానీకయొక్క - రస్థి = బొక్కలయందలి - ధ్వనిత = శబ్దముచేత - సుభగమ్ = మనోహరమగునట్లుగా, దన్తిధిః = వినుచులచేత, పీయమానః = ఆహ్లాదించుచున్నదియ (ఇందుచే, మాంద్యము చెప్పబడినది), కాన...తామ్ - కానన = అడవులలోని-ఉదుమ్బరాతామ్ = మేడులను, పరిణమయితా = పండించునదియ, నైన, ధీతోవాతః = చల్లగాలి, దేవపూర్వం గిరిమ్ = దేవశబ్దము మొదటఁగలదైనగిరి శబ్దమునకు నర్థమైనదానికి (అనఁగా దేవగిరి యనుకొండకు), ఉపబిగమిహః = పోఁగోరునట్టి, తే=నీకు, నీచైః=మెల్లగా, వాస్యతి = వీచును.

తా.—నీకు గంభీరను దాటినపిమ్మట పోవలసిన గొప్పస్థానము దేవగిరి. అచటకి నీవు పోవునప్పుడు నీవయనము గులుపుగాను గుఱుముగాను ఉండును. ఎట్లన నీకు బడలిక కలుగనీయక పరిమళవంతమైన చల్లగాలి నిన్ను మెల్లగా వీచుచుండును. గాలికి ఆపరిమళ మెట్లు కలుగు ననఁగా-వర్ష మునఁ దడిసిన భూమియందొకపరిమళము పుట్టును - నీవర్షముచే పరిమళించుచున్న భూమిపై వీచుటచేత గాలి కాపరిమళము కలుగును. ఆమనోహరపరిమళముకై యెనుచులు తొండము సాచి యాగాలిని పీల్చును. పీల్చునప్పుడు తదనుభవానందముచేత నవి తొండములలో గుఱకవంటియొక విధమైనశబ్దము చేయును. ఆచల్లగాలికి అడవిమేడులు వండును. అదియెల్లం గాంచుచు అట్లు సుఖప్రయాణముగా దేవగిరి చేరుము.

ప.—‘త్వన్ని...రమ్యః’—నేల నాయొకగాను, మేఘుఁడు సాయకుఁడుగాను, వర్షణము సంగమముగాను, నీటికి తడిసి ఉబుకుట సంగమముచే వసుధానాయొక

తనియుటగాను వర్షణకార్యమయిన పరిమళము సంగమకార్యమైన 1 శోభాపరిమళములుగాను భవనిత మవుచున్నది. 'వసుధా'—'భవము ఇందుంపఁబడినది' అని పుస్తకత్వముగాను - శ్రీమంతురాలయిన నాయికను తనియించువాడవు నీభాగ్య మేమి చెప్పను - అని భవని. 'స్రోతో...గమ్'—భవనిచేయుట పరిమళస్వరస్వాతిశయము ననుభవించుటచే. 'చ నిభిః'—కొండలమీఁదను అడవులలోను నుండు నేనుగలచీత - 'దిష్నా'గానాం పథి పరిహరక'—అని చెప్పినరీతిగా ఆశాశసంహారము లయిన దిశాగజములచేతఁగాని; 'పీయమానః'—త్రాగుటను చెప్పనట్టి పాథాతుప్రయోగము ఆ గాలి 2 చట్టముగా నీచివలె నుండుటను, డప్పిగొన్నవారు పరమశివుడు చల్లని నీళ్లను త్రాగునట్లు వినుఁగు లాగాలిని చీల్చు నతిలాసను, చలుపుచున్నది. ఆలాస దాని చల్లనితావివెంపును తెలుపుచున్నది. నందనాద్యానాదిపరిమళములను యశోవృక్షముగా ననుభవించు దేవగజములకు సయితము అభిలషణీయమైన యాచలువయు పరిమళమును గాలికి 'త్యన్నిష్యన్ద' నీవృష్టిచేతనే గలిగినవి, కాన కృతజ్ఞతాబుద్ధిచే గాలి నీవయనము నత్యంతము సూహర మగునట్లు చేయును, విసరుగా వీచిన చీకాకగును. 'భవనిత'—శబ్దించుచు నేనుగలు పీల్చుననుటచే వడిగాలి యయిన నట్లు పీలువ సాధ్య పడదుగనుక మందమారుతమని తెలియుచున్నది. కావుననే నిన్ను 'శనైః'మల్లగా వీచుననుట. ఈ వాయువు ఈయొకనేవయే చేయునా? - ఇది యొకటియకాదు - 'శీతః'—ఇది తనచలువచే, 'పరిణ...రాణామ్'—అడవి మేడులను పండించును. పండించిన, మేఘుని కేమి యపకారమనఁగా - 'మేడిపండు చూడ మేలిమై యుండును' - ఒకపండ్ అట్లున్న చెట్లెల్ల తండ్రి వతండములుగా పండియున్న నేత్రోత్సవముగాదా. మేఘునికి గాలి యీపండ్లచే కన్నులపండువు చేయును, అది యొకనేవ. దారిలోనే యంత భోగముయిన మఱిపోయినచోట నెంతవిశేషమో యనిన - అది చెప్పవలయునా -

1. అభ పరిమళజా మవాప్య లక్ష్మీ మవయవదీపితమణ్ణిన్రయ స్తాః ।

వసతి మభివిహాయ రమ్యహావాః సురపతి సూనువిలోభ నాయ జిక్కుః. భారవి.

మణి శ్వాణోల్లిభః, సమరవిజయీ హేతిదళితో,

మదతీవో నాగః, శరది సరితః శ్యానపులినాః, ।

కళాశేష శృంగ్రిః, సురతమృదితా బాలపనితా,

తనిమ్నా శోభన్తే గళితవిభవా శ్చార్థిషు నృపాః.

ఈగ్రంథమందే 'పణ్యస్త్రీ'రతిపరిమళోద్ఘాతభిః' అని యున్నదిగదా.

2. శక్య మరవిన్దసురభిః కణవాహీ మానిశితరక్తాణామ్ ।

అశ్లే రనశ్లేతై రవిరళ మాజిన్ద్రతం పవనః.

శకుంతల.

అచోటు 'దేవపూర్వమ్'-గిరిసామాన్యము గాదు దేవతాసాన్నిధ్యము గలది, భుక్తి
ముక్తిప్రదము. 'దేవగిరి'యనక 'దేవపూర్వమ్' అని దేవశబ్దమును వేటుచేయుట అదే
పునియొక్క మహిమతిశయమును-అస్థలముయొక్క మహిమతిశయమును-తత్సేవచే
మేఘునికి కలుగు భోగాద్యతిశయమును - సూచించుటకు. 'వాస్యతి'—మేఘుండు
వర్షించినచోట యుట్టిన పరిమళమును గాలి కొనిపోవును సరియే - అగాలి మేఘుని
కన్న ముందేగదా పోవును-మేఘుండు దానిని వెనుకనే గదా యుండును - అపరి
మళముతో గాలి మేఘుని సేనించుట యెట్లు? అనియాక్షేపము:—చర్మణాంతరము
మేఘుండు అచోటినుండి చూచుచున్నప్పుడు పువటకు యుండునది చాలనేపు పరిమళము
ఉత్పత్తియగునే యుండును-కనుక వెనుకవచ్చుగాలియు దానిని మేఘునికడకు తెచ్చు
చునే యుండును-అని సమాధానము. 'కానన'-నగరములలో నయిన చెట్లు విశేషించి
యుండవు, నేత్రోత్పనము స్వల్పము. దేవగిర్వరణ్యములయందును మార్గారణ్యముల
యందు నయిన సస్వల్పముగా నుండును. ఇవట వాయుపునందు కవి సంప్రదా
యానుగుణముగా వైత్యహంద్య సౌరభ్యముల మూఁటిని చెప్పినాఁడు. — ఇందుచే
మేఘునికి భుక్తిముల్లుల గెండును నివ్వఁబడినవి.

తత్ర సుంద్రం నియతనసతి పుష్పమేఘీకృతాత్మా
పుష్పసారైః స్పృహయతు భవాన్వ్యోమగక్తాజలాదైః
రక్షాహేయో ర్షనశశిభృతా వానవీనాం చమూనా
మత్యానిత్యం హుతనహముఖే సుభృతం తథా తేజః. 47.

తత్రేతి.—తత్ర=దేవగిరి, నియతా వసతి ర్యస్య తం=నిత్యసన్నిహిత మి
త్యర్థః - పురాణిల తారాకా భ్యాసుర విజయసంతుష్ట సురప్రార్థనా వశా ద్భక్తైః
భజ్యమా భగవాన్పువాసినస్తనః సుంద్రో నిత్య మహం సహ శివాభ్యాం వసామీ
త్యక్తైః తత్ర వసతి ప్రసిద్ధిః, సుంద్రం = కుమారస్వామినమ్, పుష్పాణాం మే
ఘః పుష్పమేఘః - పుష్పమేఘీకృతాత్మా = కామరూపత్వా త్పుష్పవర్షకమేఘీ
కృతవిగ్రహః సకా, వ్యోమగక్తాజలాదైః, పుష్పసారైః = పుష్పసంపాతుకైః
+ 'ధారాసంపాత ఆసారః' ఇత్యుతరః, భవా = స్వయమేవ, స్పృహయతు =
అభిషిక్తు, స్వయంపూజాయా ఉత్తమత్వా దితిభావః - తథాచ శమ్భురహస్యే
+ 'స్వయం యజతి' చే దేవ ముత్తమా, సోదరాత్మజైః | మధ్యమా, యాజయేద్భృత్యై
రభమా యజనక్రియా' ఇతి. సుంద్రస్య పూజ్యత్వసమర్థక మథాస్తరం న్యస్యతి
రక్షేతి. తత్ = భగవాన్ సుంద్రఇత్యర్థః*విధేయప్రాధాన్యా న్న పుంసకత్వనిర్దేశః,

వాసవ స్నేహ వాసవ్యః*తస్యేదమ్ ఇత్యత్, తాసాం-వాసవీనామ్ = బింద్రిణాం,
చమూనాం = నేనానాం, రత్నైవ హేతుః తస్య రత్నైహేతోః = రత్నయా కారణేన -
రత్నార్థ మిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతిషష్ఠీ, నవశశిభృతా = భగవతా చంద్ర
శేఖరేణః*హతీతివహః - వచాద్యచ్ - ముతస్య వహూ - ముతవహః = వహ్నిః -
తస్య - ముతే, సంభృతం = సంఘతమ్, ఆదిత్య మతిక్రాంత మత్యాదిత్యమ్ * 'అ
త్యాదయః క్రాంత్యాద్యర్థే ద్వితీయయా' ఇతి సమాసః, తేజోహ - సాక్షైర్భగవతో
హరస్యై వేదం మూర్త్యవ్రత మిత్యర్థః, అతః పూజ్య మితి భావః; ముఖగ్రహణం
తు శుచిత్వ సూచనార్థం, తదుక్తం శక్కురహస్యే + 'గవాం వశ్చాద్విజ స్యాః' యోగినాం
వృత్త-వే ర్థవః! వరం శుచితమం విద్యా స్తథం స్త్రీవహ్నివాజినామ్
ఇతి.

తత్ర = దేవగిరియందు, నియతవసతిమ్ - నియత=నిశ్చితమైన - వసతిమ్
= ఉనికిగలవానిని (అనఁగా సదా అచట నుండువానిని), సున్దమ్ = కుమార
స్వామిని, పుష్ప...త్తా - పుష్పమేఘ = పువ్వులమబ్బుగా - కృత = చే
యఁబడిన - ఆత్మ = స్వరూపముగలవాడవై - (అనఁగా పువ్వులమేఘమువై),
వ్యోమ...ద్రోణః - వ్యోమగర్భా = ఆకాశగంగయొక్క - జల = నీళ్లచే - ఆద్రోణః
= తడివైన, పుష్పసారైః - పుష్ప = పువ్వులయొక్క-ఆసారైః = ధారాసం
పాతములచేత, భవాన్ = నీవు, (స్వయమేవ = స్వయముగానే), స్పృహయతు =
అభిషేకింపుము, స్వయముగాఁ బూజిచేయుట యత్తమముగావున నని భావము.
సంఘనిపూజ్యతను సమర్థించుచున్నాఁడు:- తత్ = ఆభగవంతుఁడు కుమారస్వామి,
వాసవీనామ్ = ఇంద్రునివైన, చమూనామ్ = నేనలయొక్క, రత్నైహేతోః-రత్న
నిమిత్తమై, నవశశిభృతా = బాలచంద్రుని వహించువానిచే (అనఁగా శివునిచే), ముత
వహముభే = అగ్నిముఖమున, సంభృతమ్ = కూర్పఁబడినదియు, అత్యాదిత్యమ్ =
సూర్య నతిక్రమించినదియు, నగు, తేజో హ = తేజస్సు గుహ, సాక్షైర్భివుని
మూర్త్యంతరము - కావున పూజ్యము-అని భావము.

తా.- దేవగిరియందు కుమారస్వామి సదా ఉండును; ఆయనను నీవు
స్వయముగా పూజించుకొప్పు. పూజాప్రకార మెట్లన్న-నీవు పువ్వుమబ్బువై ఆకాశ
గంగాజలముతో ఆ పువ్వులను తడిపి అట్టి యా పువ్వులజడివానచే స్వామికి అభి
షేక మొనరింపుము. ఆస్వామి మిక్కిలిపూజార్హుఁడు. ఎట్లైన ఇంద్రునినేనలను
రక్షించుటకై శివుఁడు అగ్నిముఖమునఁ గూర్చినదియు సూర్యనతిక్రమించునదియు
నగు తేజముగదా ఆకుమారస్వామి.

ప. — 'నియత' ఈ ఔత్తమునందు యహారస్వామి యెప్పుడును సన్నిహితౌడై యుండును - ఇతర ఔత్తములందు 'పాట్లు'గాదు - కాన ఈ ఔత్తము మహామహిమాన్వదము - కావున ఇచట 'చేసిన నేన' కడనుతావుల చేసినదానికన్న నత్యుత్కృష్ట మగు నని భావము. 'అసారైః' - అనుటచే 'పుష్పవర్షసమృద్ధియు - దానంజేసి స్నాన సంపదయు - చెప్పబడినవి. 'వ్యోమగచ్ఛానల' - పవిత్రజలములతో నని భావము. షటీయు సామాన్యభక్తులకు స్వర్గంగాజలము లభింపదు గావునను, నీకు లభించును గావునను, నీచేయునభిషేకనేవ స్వామిః అత్యంతప్రియ మగును - నీకు మహాఫలము కలుగును-అనియు భావము. 'నవశశేభృతా' - మఱియేదేవునికిని లేనిమహిమ కలవాఁడనిభావము; అంగుచేద దత్తుస్తుండదు మహారస్వామి ఇతరదేవతలకన్న మహాశ్రభావుఁడని ఫలితార్థము. 'వాసవీనాం చమూనాం రక్షిషేత్' - ఇంద్రుఁడుకూడ రక్షింప లేనివానిని రక్షించినాఁడు ఇంద్రునికన్న నధికుఁడనియు, 'చమూనామ్' - స్త్రీలింగ స్వారశ్యముచే ఇంద్రుని సేనలు శత్రువులవేదిలొఁచి బిడిన స్త్రీలవలె పడరానిపాట్లు పడఁగా తన సేనల నెఱిగినాయికలయా పాట్లకు ఇంద్రుఁడు తీర్పులేక గ్రుక్కుమిక్కునక యుండెననియు - అతనిశత్రువులు అంత మహాబలవరాకమాళాలు లనియు - అట్టి వారిని జయించిన స్కందునిమహిమ చెప్పఁదరముగాదనియు - భావము. 'మృతవహ' అనుటచే అగ్నియొక్క-పవిత్రతఁడు - స్కందునిమాతసామ్యమును - అందువలన నతని పవిత్రతయు-ధ్వనించుచున్నది. మహాపవిత్రమైన దానిని పవిత్రమయినచోట నుంపవలయునుగాన ఈ తేజస్సును అగ్నియం దుంచుట. 'అత్యాదిత్యమ్' - ఈ తేజస్సు త్రిమూర్త్యాత్మక మయినసూర్యు నదిక్రమించినది; ఎట్లన - అట్టి యాదిత్యతేజస్సును రాత్రులందు తనలో భరించునగ్ని ఈ తేజస్సును భరింపలేక గంగలోను గంగ శరవణముండును వదలినారు-కాన నీ తేజము అనఁగానుమారస్వామి సర్వదేవాదిత్యాదిభావము కలవాఁడనియు భావము. 'తేజస్సు కలవాఁడు' అనక 'తేజః' అనుటచే అనిర్వచనీయ ప్రభావమురలవాఁడని స్ఫురణ. శివునితో ననుటచే సాక్షి చ్ఛివమూర్త్యు శరమే యని భావము.

జ్యోతిర్గేహావలయి గచ్ఛత యస్య బర్హం భవానీ
పుత్ర ప్రేష్ఠాం కుసలయదశప్రాపి కణ్ఠే కరోతి
ధౌతావజ్గ హరశశ్చిరుచా పావకే స్త్రు మయూరం
పశ్చా దద్రుగహణగుభి గ్గర్జితై ర్మర్మయేథాః. 48.

జ్యోతిరితి. — జ్యోతిషః = తేజః - లేఖాః = రాజయ. స్తాసాం వలయం - మణ్డలం - యస్యాస్తీతి తథా క్తం, గచ్ఛతం = ప్రప్తం - నతు చాల్యాత్వయం చిన్న

మితిభావః, యస్యమయూరస్య - బర్హం=పిచ్ఛం + 'పిచ్ఛబర్హే నశుంసకే' ఇత్యమరః, భవానీ = గౌరి, పుత్రప్రేక్షా=పుత్రప్రేక్షాన, కువలయస్య - దళం=పత్రం - తత్ప్రాప్తితద్యోగి యథా తథా, కర్ణే కరోతి, దళేన ధారయ తీత్యర్థః' [యద్వా - కువలయస్య - దళప్రాపి = దళభాసి - ధళార్హే, కర్ణే కరోతి*క్విబన్తా త్సప్తమి-చకం కరిహృత్య తత్థాననే బర్హం వల్లే ఇత్యర్థః, నాభస్తు 'కువలయదళజ్ఞేపి' ఇతి పాత మనుసృత్య 'జ్ఞేప్తి నివాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాక్, హర శశిరుచా = హర శిరచ్ఛన్ద్రికయా, భౌతాపాక్ష్మం=స్వతోఽపిశాక్ష్మ్యా దతిభవతితనే త్రాస్తమ్ + 'అపాక్ష్మో నేత్రయో రస్తా' ఇత్యమరః, పావకస్య=అగ్నేః-అపత్యం-పావకః=స్కన్ధః * 'అత ఇహ్' ఇతి ఇహ్ - తస్య, తం=పూర్వోక్తం, మయూరం, వశ్చాత్ = పుష్పాభిషేచనానంతరమ్, అద్రో=దేవగిరీః కర్తుః - గ్రహణేన=గుహసంక్రమణేన - గురుభిః = ప్రతిధ్వానమహద్భి రిత్యర్థః, గర్జితైః - సర్వయేథాః=సృత్యం కారయ, మార్దజికభావేన భగవన్తం కుమార ముపాస్వేతి భావః. 'సర్వయేథాః' ఇ త్యత్ర * 'అణా వకర్త కా చ్చిత్తవత్సర్వకాత్' ఇత్యాత్మనేవదావ వాదః * 'నిగరణ చలనాథేభ్య శ్చ' ఇతి వరస్త్వేవదం వా న భవతి-తస్య* 'న పాద మ్యాజ్యమా జ్యేస పరిముహ రుచి సృతి వద వసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

జ్యోతి...యజ్యోతిః = తేజస్సులయొక్క - లేఖా = వరుసలయొక్క - వలయం=మండలముగలది - (అనఁగా వృత్తాకారమై ప్రకాశమానమైన తేజస్సుగలది), గళితః=తనంతలరాల్పినది (కోరికచే తాను లాగినది గాదని భావము), అయిన, యస్య బర్హమ్ = పినేమలియొక్క-పురిని, భవానీ=గౌరి, పుత్రప్రేక్షా=పుత్రప్రేక్షాన కుమారస్వామిమీఁదిప్రేమచేత, కువ ... పి - కువలయ = కలువయొక్క - దళం=రేకును - ప్రాపి = పొందినదగునట్లుగా (అనఁగా కలువతోకులలో పొందిని), కర్ణే = చెవియందు, కరోతి = ధరించుచున్నది, (కువలయదళప్రాపి = కలువతో కున కర్తవ్యమయిన - అనియు అర్థము చెప్పవచ్చును, అపక్షమున కలువతోకును మాని యీ నేమలియొకెను చెవిలో ధరించుచున్న దని యర్థము. నాభుక డనువ్యాఖ్యాత 'కువలయదళజ్ఞేపి' యని పఠించెను. అపక్షమున జ్ఞేపమునకు నిందయేని అపసారణమేని అర్థము), హరశశిరుచా = శివుని యాదలయందలిచంద్రునికాంతి చేత, భౌతా...క్షమ-భౌత = (స్వాభావికముగానే తెల్లదయ్యును) తెలుపుచేయఁబడిన-అపాక్ష్మమ్=నేత్రాంతముగలదైన, పావకేః=కుమారస్వామియొక్క, తం మయూరమ్ = అనేమలిని, వశ్చాత్ = స్వామిని పువ్వులవాసచే సభిషేకించినపిమ్మట, అద్రి ... భిః - అద్రి = దేవగిరియొక్క (దేవగిరికర్త) - గ్రహణ = గ్ర

హించుటచేత-గురుభిః = గొప్పవైన (ఆనంగా గొప్పప్రపంచస్వనులుగలవైన), గర్జితైః = ఉలుములచేత, సర్తయేథాః = సృత్యము చేయుచుము.

తా.—కుమారస్వామికి పుష్పాభిషేకము చేసినపిమ్మట ఆయన వాహనమైన నెమలిని నీవు కొండలో గొప్పగా ప్రతిధ్వను లగునట్లు ఉఱివి నాట్యమాడించుము. ఆ నెమలిపురిని స్వయముగా రాలినదానిని గౌరీ తనకొమరునివాహనముది గదా యనుప్రేమచే కలువతీకులో పొదివి కర్ణావతంసముగా ధరించును, దానికనుగొనలు శివునిచూడమాణి యగుచంద్రునివెన్నైచే మఱియు తెల్లగా ప్రకాశించుచుండును.

ప.—‘హ్యోర్ధ్వైః పావలయి’ - అంత మయినది - ఆశింపడగినయాభరణము. ఆయినను గౌరీ దానిని స్వయముగా అవతంసార్థము ఉడడదీయలేదు - ‘గళితమ్’ - అది తనంతట రాలంగా గ్రహించినది. ఏలయాడదీయలేదనిన - ‘ప్రేక్షా’ - దానికి మెప్పియగుననియు దానికుంచెతో మెట్టి గంగి దానిసాంపు చెడు ననియు. మఱి యాభరణల్యముచే దానిం దాల్చినదా యనిన-కాదు - ‘పుత్త్రప్రేక్షా’ - తన కుమారునివాహనముదిగదా యనుప్రేమచేత; అది ఇటు నటు దొరలుచు గాలికి కొట్టుకొని పోవుచునుండినఁ జూడలేక ఆభరణార్థమును నగుటచే దాని నవతంసించినది. కువళయదళమున పొదువుట పరిమళముకొఱకును నెమలిపురిని ఒరయిక తగుల నీయక కాపాడుటకును. [కలువతీకును మాని దానిని ధరించుట పుత్త్రప్రేమాతిశయముచేత, కలువతీకును నెమలిపురి నిందించుట యనంగా నల్లగులువతీకుకన్న నిది శోభిల్లుట]. ఇందువలన నానెమలి గౌరీకి అత్యంతప్రేమాస్పద మని ధ్వనితము. ‘హర ... శ్లమ్’ - శివలాలనపాత్ర మనిభావము. ‘అద్రి ... గురుభిః’ - పాత్రమును నాట్యమాడించుటకై మార్దంగికుండు మృదంగమున తాళము వాయించినపుడు తనజ్ఞులు సభ్యులు కొందఱు తొడతాళము వేసినట్లుగా అని భావము. ‘పావకే’ - మహాశుభాపునివాహనము గావున మహాప్రభావము కలదనియు గౌరీశంకరకుమారుల కందఱకు సత్యంతప్రియమైన దనియు భావము. దానిని సత్రింపఁజేయుదేని వారెల్ల అవిసాదముచేత నీవై అతితుష్టు లగుదు రనియు నీవు వారిప్రసాదమునకు పాత్రము వగుదు వనియు భావము.

ఆరా ధ్యేనం శరవణభవం దేవ ముల్లక్షితాధ్వా

సిద్ధద్వద్వై ర్జలకణభయా ద్వీశిభి ర్ముక్తమాన్తః

వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్

ప్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్. 49.

ఆరాధ్యేతి.—వినం = పూర్వోక్తం, శరాః = బాణత్వణాని + శరో బాణ త్వజే బాణే ఇతి శబ్దార్థజే - తేషాం వసం శరవణం * 'ప్రనిరస్తేశర' - ఇత్యాదినా ణత్వం - తత్ర భవో జన్మయస్య తం - శరవణభవం చేవం = సుందం + 'శర యన్తా మదానసః' ఇత్యమరః * అవజ్ఞో బహువ్రీహి ర్యధికరణో జన్మాద్యుత్తర వః' ఇతివామనః - అవజ్ఞోఽగతికత్వా దాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః, ఆరాధ్యః ఉపా స్య, వీచిః = వీణావదిభిః * వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, నీధవ్వన్ద్యైః = నీధమిధునైః - భగవన్తం సుంద ముపవీణయించు మాగతై రితి భావః, జలకణభయాత్ - జలనేకస్య వీణాక్వణనప్రతిబంధకత్వా దితి భావః, ముక్త మార్గః = త్యక్తవర్తమానః, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వః = క్రియంత మధ్వానం గతః ఇత్యర్థః, సురభితనయానాం = గవాక్ష- ఆంశ్చేన = సంజ్ఞవనేన - జాతాం తతోక్తామ్, భువి = లోకే, ప్రోతో- మూర్త్యా = ప్రవాహ రూపేణ, పరివతాం = హవనిశేషమావహ్నాం, రన్తిదేవస్య = దశపురవత్ ర్మహారాజస్య, కీర్తిం = చర్మణ్యత్యాభ్యాం నదీ మిత్యర్థః, మానయి వ్యక్, వ్యాలమ్బేథాః = ఆలమ్బ్యవతరే రిత్యర్థః. పురాకల రాష్ట్రో రన్తిదేవస్య గవాలమ్బే పేత్వకత్ర సంభృతా ద్రక్షనివృద్ధా చుర్చరాశే కాచిన్నదీ సస్యన్తే - సా చర్మణ్యతీ త్యాభ్యాయిత ఇత్యుపాఖ్యాయతే.

వినమ్ = వైదజ్ఞేషీన, శరవణభవమ్ = శబ్దవనములూ పుట్టుపుగలవాఁ డయిన, దేవమ్ = కుమారస్వామిని, ఆరాధ్య = పూజించి, వీచిః = వీణలుగల వారయిన, నీధవ్వన్ద్యైః - నీధమిధునములచేత, జలకణభయాత్ = నీటిబాట్టులభయము చేత, ముక్త...ర్గః — ముక్త = వపలంబడిన - మార్గః = దారికలవాడవై (వారు మేఘునికి దారితొలగదు రని భావము), ఉల్ల... ధ్వః — ఉల్లఙ్ఘిత = దాటుంబడిన - అధ్వః = మార్గముకలవాడవై, సుర...జామ్-సురభితనయా = గోవులయొక్క - ఆలమ్బు = యజ్ఞార్థముచంపుటచేత, జాతామ్ = పుట్టినదై, భువి = లోకములూ, ప్రోతో-మూర్త్యా = నదీరూపముగా, పరివతామ్ = మఱిన, రన్తిదేవస్య = రన్తిదేవుఁ డనురాజుయొక్క, కీర్తిమ్ = కీర్తిని (అనఁగా చర్మణ్యతీనదిని), మానయివ్యక్ = గౌరవించువాడవై, వ్యాలమ్బేథాః = కొంచెము నిలుపుము.

తా.—ఆ కుమారస్వామిని నేపించుకొని తరలుము. ఆస్వామియొద్ద వీణావాదననేవ చేసికొనుటకై వీణాపాణులుగా వచ్చునీధమిధునములు నీబాట్టులు వడనేని వీణలవాదము చెడిపోవునుగాన అభయముచేత నీదారికి తొలగిపోవుదురు. అంతట నీవు కొంతదూరము గడచి బోయి దశార్ణ దేశమందలి చర్మణ్యతీనదిని సమి

పింపుము, అనది పూర్వము బహుగవాలంభములు చేసిన దశార్జునాదుని దేవుని త్రిని తెలుపునది గావున అచట కొంచెము ఆఁగి దానిని వర్ణముచే సత్కరింపఁబడినది.

ప...సిద్ధద్వంద్వైః 'వీణిభిః'—దంపతిదర్శనము వీణాదర్శనమును శుభశకునములు; శకునభలము మహాపురుషకీర్తిభ్యాశకమైన చర్మణ్యతీనదిని దర్శించుట; సిద్ధులు ధార్య వేటుగాను భర్త వేటుగాను గాక కలసి ద్వంద్వముగానే ఏయి స్సామిని నేవించుట విరహములేని దాంఁత్యసౌఖ్యసౌభాగ్యముకొఱకు. మఱియు సంగీతము ఒంటరిగాఁజేసిన రంజన తక్కువ కావున, పూర్ణరంజనకై యిరువురును జేరుట. పరిణతామ్—అనుటచే అనది రంతిదేవునికీర్తిని తెలుపుచున్నది గాన సత్కారార్హ- 'వ్యాలమ్మేథాః' - తప్పక సత్కరింపవలసినది, అందుకై ఆఁగవలసినది. అతని శుక్రతవిశేషము లేవనఁగా- 'సురభితనయాలమ్మజామ్' - లెక్కలేనిగవాలంభములు. వానిని అనది ప్రకటించుట ఎట్లు? అనది ఆయజ్ఞములనుండియే పుట్టినదిగావున అనదికథవలన దానికారణమయినయతనియజ్ఞములును అందులకీర్తియు ప్రకటితము లగుచున్నవి. 'గవాలమ్మ' - అనక కామధేన్వపత్యములు అనుప్రసావముతో 'సురభితనయాలమ్మ' అనుటచే ఆయజ్ఞములు అపరిమేయపుణ్యభారకారణము లని భావము. 'కీర్తిమ్'—మహాజలప్రవాహము దూరమునుండి చూచుచువారికిఎండలో తళతళ మెఱయుచు తెల్లగా ప్రకాశించును గావున కీర్తిగా వర్ణించుట ఎంతయు హృదయంగమముగా నున్నది. అట్లేయినది ఈతర్వాతిశ్లోకమున ముత్యాలహారము గా వర్ణింపఁబడియున్నది.

త్వ య్యాదాతుం జల మవసతే శార్జ్గిణో వర్ణచారే

తస్యాః సిన్ధోః పృథు మపి తనుం దూరభావా త్ప్రవాహమ్

ప్రేషీష్యస్తే గగనగతయో నూన మావజ్ఞ్య దృష్టి

రేకం ముక్తాగుణమిన భవః స్థూలమధ్యేన్ద్రస్థిలమ్. 50.

త్వయా...శార్జ్గిణిః=కృష్ణస్య, వర్ణస్య(కాస్తే)కృచరే వర్ణచారే - తత్తుల్య వర్ణ ఇత్యర్థః, త్వయి జల మాదాతు మవసతే సతి పృథు మపి, దూరభావాత్ = దూరత్వాత్, తనుం=సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం తస్యాః సిన్ధోః = చర్మణ్యత్యాభ్యాయాః, ప్రవాహం, గగనే గతి ర్యేషాం తే - గగనగతయః = భేదరాః - సిద్ధ గర్భర్వాదయః. * అయ మపి బహువ్రీహిః పూర్వవ జ్ఞప్తాద్యుత్తరపదేషు ద్రష్టవ్యః- నూనం = సత్యం, దృష్టిః, ఆవర్జ్య = ఆశమ్య, ఏకమ్ = ఏకయష్టికం, స్థూలః = మహాత్ - మధ్యః = మధ్యమణిభూతః-ఇన్ద్రస్థిలః యస్య తం, భువో=భూమేః,

ముక్తాగుణం = ముక్తాహారం - ఇవ, ప్రేక్షిష్యంతే. అత్రాత్యంత నీలమేఘ సంగతస్య ప్రవాహస్య భూకణముక్తాగుణత్వే సోత్పేక్షితా దుత్పేక్షితేవేయమి తీవ్రశబ్దేన వ్యభిక్తే నిరుక్తకార ము + తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవశబ్దస్య దర్శనమ్' ఇ తీవ్రశబ్దదర్శనా దత్రా పుష్పమై వేతి బభామి.

శార్ఙ్గణిః = కృష్ణనియొక్క, వర్ణ...రే — వర్ణ = కాంతియొక్క - చారే = దొంగవైన (కృష్ణనిలపువంటి నలుపుగలవాడవైన), త్వయి = నీవు, జలమ్ = నీటిని, ఆ దాతుమ్ = గ్రహించుటకు, ఆవనతేనై = వంగినవాడవు అగుచుంచగా (వంగంగా), పృథుమపి = గొప్పదైనను, దూరభావాత్ = దూర మగుటచేత, తనుమ్ = సూక్ష్మముగా అగవడుచున్న (ప్రవాహమునకు విశేషణము), తస్యాః సిన్ధోః = ఆచర్మణ్యతీనదియొక్క, ప్రవాహమ్ = నీటి పూరమును, గగ...యః — గగన = ఆ కాశముందు - గతయః = సంచారముగలవారు - (ఆనంగా భేదరులగు నీధగంధర్వాదులు), నూనమ్ = నిశ్చయముగా, దృష్టీః = చూపులను, ఆవర్ణ్య = వంచి, ఏకమ్ = ఒకటియే కేటకలదియు, స్థూల = తిమ్ — స్థూల - గొప్పదై - మధ్య = నడిమిదైన - ఇన్ద్రనిలమ్ = ఇంద్రనీలమణికలదియునైన (ముక్తాగుణమునకు విశేషణములు), భువః = భూమియొక్క, ముక్తాగుణమివ = ముత్యాలహారమునుబోలె, ప్రేక్షిష్యంతే = చూడగలరు.

తా. — నల్లనినీవు ఆనదిలోనికి జలము గ్రహించుటకు వంగినప్పుడు ఆ కాశమున సంచారముచేయుచుండు నీధగంధర్వాదులు తెల్లనియానదిని నడుమనున్న నల్లని నిన్నును ఆదూరమునుండి చూచినవారై భూదేవి నీలనాయకమణితోడి యొంటిపేట ముత్యాలహారమును ధరించినట్లున్న దని తలంతురు.

ప. — 'అదాతుం జలమ్' — అధరోష్ఠపానస్థానియము. 'శార్ఙ్గణిః' - శార్ఙ్గధనుస్సుగలవా డగుటచే మేఘునియంద్రధనుస్సు హరిసింగివలె నుండుననియు మేఘుండు నల్లగా హరివలె నుండుననియు భా. 'శార్ఙ్గణివర్ణ' — శుత్రోష్ఠమైన నల్లవర్ణమును - గొప్పవానితోడిసామ్యమును - అందువలన గొప్పతనమును - చెప్పబడినవి. 'చారే' — అత్యంతసాదృశ్యము భావము. 'పృథుమపి తనుమ్' — దూరము నుండి చూచువారికి గొప్పదియు చిన్నదిగా నగవడును. 'ప్రేక్షిష్యంతే' — కన్నుల పండువుగా నుండునుగావున మఱిమఱి చూతురు. 'గగనగతయః' — వైనుండి దూరమునుండి చూచువారికి గదా నదియెల్ల నుత్పత్తి మొదలు సంగమవఱకు నగవడును. అట్లు నదియెల్ల నయినగదా 'గుణమివ' - పొడవుగా హారమువలె నగవడుట. 'ముక్తా' నడుమ మేఘుండున్నచోటు దప్ప కడమయెల్ల తెల్లగా ప్రకాశించుచుండును గావున ముత్యాలకేటతోడిసామ్యము. జలము రెండుగట్లనడుమ సెకటిగానే కలసియుండును

గాన 'ఏకమ్'—ఒంటిపేటతో సామ్యము. 'ముక్తాహారమున ముత్తెమునకును ముత్తెమునకును నడుమ యెడ ముందును, నీరు నదిపొడుగునను ఎక్కడను తెగకయే కలసి యుండును, ఈ సాటి 'పుష్టికలిదిగాదు' అని యాక్షేపింపకుండు; 1 ఆ కాశమునుండి మారగతులై చూచువారికి నది కొన్నికొన్ని తావుల చాటులచేత అగపడదు, చాటులేని తావుల అగపడును, కావున ఆయగపడనితావులు ముత్తెములనడిమియెడముఖగా కవిహృదయము. 'ఆవర్జ్య'—చూపులను వంచుట అనఁగా క్రిందికి చూచుట యేలనఁగా మేఘుండు మేఘమండలమునుండి 'అవనతే' - దిగి నదిని చేరియున్నాఁడు గాన. 'స్థూల'—మేఘుండు అయేటివెడల్పును మిగుల మించినయాకారముగలవాఁడు. సకలసంపదలుగలవారును నిన్ను తఱచుగా చూచువారు నైననీధగంధర్వాదులు సయితము ఆశపడిచూచునట్టిసౌభాగ్యము నీకు తన్నదిబల్గహణార్థము వంగినప్పడు కలుగునుగావున నీవు అవశ్యము అందు జిలము గ్రహించి భూదేవికి నేంద్రసిలముక్తాహారధారణసౌభాగ్యమును గలిగించి ఆమెప్రసాదమును బడయు మనియు, అట్లు సర్వత్ర దేవతాప్రసాదరాశిని సంపాదించునీమహిమచే నాసందేశము నెఱవేఱి నీమిత్రములకు నాకును నాభార్యకును మహాభ్యుదయము కలుగు ననియు ప్రక్రాంతవిషయముతో ఈవర్ణనకు సంబంధము; చర్మణ్యుని దాఁటి పొమ్ము అని మార్గకథనము.

తా ముత్తీర్య వ్రజ పరిచితభూలతా విభ్రమాణాం

పక్ష్యోక్తే పా దుపరివిలసత్కృష్ట శారప్రభాణామ్

కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషా మాత్మబిమ్బం

పాత్రీకుర్వ న్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్. 51

తామితి.—తాం = చర్మణ్యతీమ్, ఉత్తీర్య, భువో లతా ఇవ భూలతాః
* ఉపమితసమాసః - తాసాం - విభ్రమాః = విలాసాః - పరిచితాః = కప్తాః
యేషు తేషాం, పక్ష్యోక్తి = నేత్రలోహుని + 'పక్ష్య సూత్రాది సూత్యైశ్చ క్షిప్తాల్లీ-
నేత్రలోహుని' ఇతి విశ్వః - తేషామ్ - ఉత్తీపాత్ = ఉన్నమనా ధృతాః, కృష్టాశ్చ
తాః శారా శ్చ - కృష్ట శారాః=నీల శబలాః* 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః + 'కృష్ట
ర క్షితాః శారాః' ఇతి యాదవః తత శ్చ శారశబ్దాదేవ నీధే కార్యే పునః కృష్ట

1. శైలానా మవరోహతీవ శిఖరా దున్దజ్జతాం మేదిసీ,

పర్ణాభ్యస్తరలీనతాం విజహతి స్కందోదయాత్ పాపపాః,

సంధానం తనుభావనప్తసలిలవ్యక్త్య వ్రజ న్యూపగాః,

కే నా పుష్కరిపతేవ మర్త్యభవనం మత్పార్శ్వ మాసీయతే,

శ్శం.

పదోపాదానం కాష్ఠ్యప్రాధాన్యార్థమ్ - రక్షత్వం తు నవివక్షిత ముపమానానుసారాత్ - తస్య స్వాధ్యావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముదికవిరోధా దితర స్వాప్రసక్తాత్ - క్వచిత్సద్భావకథనం తూపవత్తివిషయమ్ - ఉపరి విలసన్త్యః కృష్ణశారాః ప్రభా యేషాం తేషాం, ఉద్దాని = మాఘ్యకుసుమాని + 'మాఘ్యం కుష్మత్' ఇత్యమరః - తేషాం - డేవః - ఇత స్రత శ్చాలనం - తస్య - అనుగాః = అనుసారిః - యే మధు కరా నైషాం - త్రియం ముష్టనీతి తతోక్తానాం - యీష్యమాణకుష్మానుధావి మధు కర కల్పానా మిత్యర్థః - దశపురం రన్తిదేవస్య నగరం తత్ర - వధ్వః = స్త్రీయః + 'వహూర్జాయా స్సుషా స్త్రీచ' ఇత్యమరః - తాసామ్ - నేత్రకాతూహలానాం = నేత్రాః కాతూహలానాం - సాధిలాషుష్టినా మిత్యర్థః, ఆత్మవిమ్బం = స్వమూర్తిం, పా త్రీకుర్వత్ = విషయీకుర్వత్, ప్రజ = గచ్ఛ.

తా. = ఆచర్త్యణ్వతీనదిని, ఉత్తీర్వ = దాటి, పరి...ణామ్ - పరిచిత = నేర్పడబడిన - భూలతా = తీరగలవంటికనుబాదులయొక్క - విభవాణామ్ = విలాసములుగలవియు - (హామవిలాసము నేర్చినవియు), పక్ష్య...త్ - పక్ష్య = ఊషులయొక్క - ఉత్తే పాత్ = ఎత్తుటచేత - (ఊషులెత్తి చూచుటచేత), ఉప...ణామ్ - ఉపరి = పయిని (ఆకాశముల) - విలసత్ = విలసించుచున్న - కృష్ణ = నలుపు ప్రధానముగాగల - శార = పంపవన్నెలుగల - ప్రభాణామ్ = కాంతులుగలవియు - కుష్మ...పామ్ - కుష్మ = మల్లెలయొక్క - డేవ = ఇటునటు మీటుటయొక్క - అనుగ = అనుసారులైన - మధుకర = తుమ్మెదలయొక్క - శ్రీ = శోభన - ముషామ్ = దొంగిలించునవియు - (ఇటునటు మల్లెలను మీటుటగా వానివెంట తుమ్మెదలు పోయిన నెట్లుండునో అట్లున్నవియు), అయిన, ... దశ ... లానామ్ - దశపుర = రంతిదేవుని రాజధానియందలి - వధూ = స్త్రీలయొక్క - నేత్ర = కన్నులయొక్క - కాతూహలానామ్ = అభిలాషలకు, ఆత్మవిమ్బమ్ = నీమూర్తిని, పాత్రీకుర్వత్ = విషయముగాఁ జేయుచు, ప్రజ = పొమ్ము.

తా. - చర్త్యణ్వతీని దాటినతర్వాత నీకు దశపురనగరము తగులును. ఆనగరముమీదుగా పొమ్ము. అట్లుపోయిన నీకు నేతోత్సవముగా నచటించుదగతైలు బామ విలాసములతో నిన్ను కోరికోరి చూతురు. అట్లు నిన్ను చూచుటకై వారు ఊషులనుపైకెత్తి ఇటునటు నీవైపు నిగిడించు చూపుల శబలకాంతులు నలుపుమీటు నట్టివి ఇటునటు మీటిన మల్లెలవెంట జోపు తుమ్మెదలనిరిని వంచించియుండును.

ప. - పరి...మాణామ్' - నౌజహణలు. 'పక్ష్య' - పక్షులతయు దానిచే ఉత్తమ జాతియు సౌందర్యసౌభాగ్యములును సూచించబడినవి. 'అనుగ' - తుమ్మెదలు

మల్లలవెంటుఁ బోవుట పరిమళముకొఱకును తేనెకొఱకును. 'ముహమ్'—అత్యంతసా
దృశ్యము. 'వధూ'—యవతులు, 'పాత్రీకర్వకా'—ఆరమణీయదర్శనమును పొ
గొట్టుకొనక దానికై యాదారినే పొమ్ము.

బ్రహ్మవర్తం జనపద మథ చ్ఛాయయా గాహమానః

క్షేత్రం త్తత్ప్రపథసమీశునం కారవం త ద్భజేథాః

రాజన్యానాం శితశరశతై ర్యత్ర గాఙ్గీవధన్వా

ధారాపాతై స్త్వమిన కమలా న్యభ్యవర్ష న్ముఖాని. 52.

బ్రహ్మవర్త మితి.—అథ = అనంతరం, బ్రహ్మవర్తం నామ, జనపదం = దేశ
మ్. అత్రమనుః + 'సరస్వతీ దృషద్వత్' దేవనద్యో ర్యదస్త రం తం దేవగిర్నితం
దేశం బ్రహ్మవర్తం ప్రవక్ష్యే' ఇతి, ఛాయయా = అనాతః మణ్డలేన, గాహమానః
= ప్రవిశన్—న తుస్వరూపే, 'దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరిహృత్యా న్యతో బ్రజేత్'
ఇతి, వచనాత్, త్తత్ప్రపథసమీశునమ్ = అద్యాపి శిరః కపాలాదిమత్తయా కురుపా
ణ్ణవయథ సూచక మిత్యర్థః + 'యథ మయోధనం జన్యం ప్రథనం ప్రవిదార
ణమ్' ఇత్యుక్తయః తత్ = ప్రసిద్ధం, కురుణా మిదం కారవం క్షేత్రం భజేథాః =
కురుక్షేత్రం ప్రజేత్యర్థః, యత్ర = కురుక్షేత్రే, గాఙ్గీ న్యా నీతి గాఙ్గీం ధనుర్వి
శేషః * 'గాఙ్గీజగా త్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి మత్స్యధీయో వప్రత్యయః + 'కపిధ్వ
జస్య గాఙ్గీవ గాఙ్గీవా పున్న పుంసకా' ఇత్యుక్తయః - త ధను ర్య స్య సః - గాఙ్గీవ
ధన్వా = అర్జునః * 'వా సుంజ్ఞాయామ్' ఇ త్యనవాదేశః, శిత శర శతైః = నిశిత
బాణ సహస్రైః, రాజన్యానాం = రాజ్ఞాం, ముఖాని, ధారాణామ్ = ఉదకధారా
ణాం - పాతైః, కమలాని త్వమిన, అభ్యవర్షత్ = అగ్ముఖం వృష్టవాన్, శర
వర్షణ శిరాని చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

అథ = అటుతర్వాత, బ్రహ్మవర్తం జనపదమ్ = బ్రహ్మవర్తమును దేశమును
(సరస్వతీ దృషద్వత్ సమల నడిమిదేశము బ్రహ్మవర్తమనబడును), ఛాయయా =
నీడచేత, గాహమానః = ప్రవేశించువాడనై (నిజస్వరూపముచే ప్రవేశించగూడదు -
దేవక్షేత్రాశ్రమాదులను మన్ని అన్యత్ర పోవలసిన దని ధర్మశాస్త్రవచనము), త్తత్ప్ర
...నమ్—త్తత్ప్ర = రాజులముక్క-ప్రథన = యుద్ధముయొక్క - పిశునమ్ = సూచక
మైన (ఇప్పటిని కపాలములు మొదలగునవి యగపడుచుండుటచేత కురుపాండవ
యుద్ధ సూచక మని యర్థము), తత్ = అప్రసిద్ధమయిన, కారవమ్...కురుసంబంధ
మైన, క్షేత్రమ్ = చోటిని, (కురుక్షేత్రమునకు), భజేథాః = నేవించుము (పొమ్ము),
యత్ర = ఏకురుక్షేత్రమందు, గాఙ్గీవధన్వా — గాండివ = గాండివమునువిల్లు - ధనా

—తనవిల్లుగాఁగలవాఁడు. (అనఁగా అర్జునుఁడు), శిశుశరశత్రైః = శిశు = పిల్ల మైన -
 శర = బాణములయొక్క - శత్రైః = సూర్యచేత, రాజన్యానామ్ = మూర్ధాఘ్నిక్షు
 లయినరాజులయొక్క, ముఖాని = ముఖములను, త్వమ్ = నీవు, ధారాపాత్రైః—
 ధారా = జలధారలయొక్క - పాత్రైః = పడఁజేయుటచేత - (జలధారలను కురి
 యుటచేతను), కమలానీశ = తామర పువ్వులనుంబోలె, ఆభ్యవర్షత్ = అభిముఖ
 ముగా వర్షించెనూ, (కురుక్షేత్రమున కని యన్వయము).

తా.—పిమ్మట కురుక్షేత్రమునకుఁ బోయి, దేవక్షేత్రాశ్రమాదులయందుఁ
 బ్రవేశింపఁగూడదు గాన నీవు నిజస్వరూపముచే నాకురుక్షేత్రమునఁ బ్రవేశింపకని
 నీడచే మాత్రము ప్రవేశింపుము. అది మహాపుణ్యక్షేత్ర మగుటయేగాక అత్యుదారము
 లయిన మహాపురుష సంరంభములను సూచించుచు కుతూహలము పిర్చును. ఎట్లనిన
 ఇష్టటికిని అందు కనఁబడుకపాలాదికము మున్నగుట కురుపాంచవయ్యుద్ధమును
 అర్జునాదికృత సంఖ్యాతీత రాజన్యలోకసంహారమును సూచించును.

ప.—‘క్షత్త్ర’ - పందలపోరు గాదు మహామారులయ్యుద్ధము. ‘పిశునస్’ -
 ఇష్టటికిని కపాలాదులు అగవడుచున్నవి. ‘రాజన్యానామ్’ — లెక్కలేనిమూర్ధాఘ్ని
 క్షులనే యర్జునుఁడు సంహరించెనట సామాన్యరాజాదివిషయము చెప్పవలయునా?
 ‘శత్రైః’ — అక్షయతూణీరప్రభావముచేతను - సవ్యసాచియగుటచేతను. ‘గాఙ్ధీవ
 ధన్వా’—అతనిజయములు గాండీవప్రభావముచే కలిగినవి. ‘ధారాపాత్రైః’—శర
 సంఖ్య అపరిమేయము - జడివానలోనిచినుకులవలె సంతదట్టిముగా బాణములు
 ప్రయోగించినాఁడు. ‘కమలాని’ - వానచినుకులను కమలము లోర్వనియట్లు ఆరాజ
 న్యులముఖములు అర్జునబాణముల సౌర్వలేకపోయినవి—వారు పరాజితులైరి. వాన
 నుండి కమలములను రక్షించుకొనుటకై తటాకాదులు ఏమియు చేయలేనట్లు ఆరాజ
 న్యులును స్వముఖములను పార్థబాణపాతమునుండి రక్షించుకొనుట కేమియు ప్రతి
 క్రియ చేయలేకపోయి రనియు - వారి కేమి చేయను నెడమియక సంతతధారగా
 పార్థుఁడు వారిముఖములపై బాణములు వేయుచునే యుండెననియు భావము. ముఖా
 కృతికి కమల సాదృశ్యము చెప్పటచే వారు అందగాండ్రు సౌభాగ్యవంతులు శ్రీమం
 తులు అని భావము, అట్టివారిని గూర్చినపార్థునియందు మహాప్రభావము అభిప్రాయ
 ము. ‘ప్రథన’—పార్థప్రస్తావము భీష్మద్రోణభీమాదిమహావీరులకు నవలక్షణము— అందు
 వలన ఆయుధస్వరూపము అనిర్వచనీయమనియు భావము. అట్టియాయుధమును
 సూచించుప్రదేశమును చూచుట మిగులకౌతుకప్రదము - దాని నవశ్యము చూడవల
 నిన దని భావము.

హిత్యా హాలా మభిమతరసాం రేవతీలోచనాజ్ఞాం
 బంధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాంఛనీ యాః సిషేవే
 కృత్యా తాసా మభిగమ మపాం సౌమ్య సారస్వతీనా
 మస్తోశుద్ధ స్త్వ మసి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః. 53.

హిత్యేతి. — బంధుప్రీత్యా = కురుపాంశవస్తేహముచేత (భయముచేతగాదు), సమరవిముఖః = సమర = యుద్ధమునుండి - విముఖః = వెడమొగము పెట్టినవాడై - యుద్ధాభిలాష ముని, లాంఛనీ = లాంఛనముగలవాడగు (బలరాముడగు). అభిమతరసామ్ — అభిమత = ప్రియమయిన - రసామ్ = రుచిగలదైన (హలకు విశేషణము), రేవ... జ్ఞామ్ - రేవతీ = రేవతియొక్క (బలరామునిభార్యయేరు రేవతి) - లోచన = నేత్రప్రతిబింబములే - అజ్ఞామ్ = చిహ్నముగాగలదైన, హాలామ్ = సురను, హిత్యా = వదలి, యాః = ఏసరస్వతీజలమును, సిషేవే = ఆశ్రయించెనూ, హేసౌమ్య = ఓయిసౌభాగ్యవంతుడూ, తాసామ్ = ఆ, సారస్వతీనామ్ = సరస్వతీనదీసంబంధమైన, అపామ్ = జలముయొక్క, అభిగమమ్ = సేవను, కృత్యా = చేసి, అస్తో = అంతరాత్మయందు - శుద్ధః = నిర్మలుడవు (దోషరహితుడవు), త్వమసి =

బంధుప్రీత్యా = కురుపాంశవస్తేహముచేత (భయముచేతగాదు), సమరవిముఖః = సమర = యుద్ధమునుండి - విముఖః = వెడమొగము పెట్టినవాడై - యుద్ధాభిలాష ముని, లాంఛనీ = లాంఛనముగలవాడగు (బలరాముడగు). అభిమతరసామ్ — అభిమత = ప్రియమయిన - రసామ్ = రుచిగలదైన (హలకు విశేషణము), రేవ... జ్ఞామ్ - రేవతీ = రేవతియొక్క (బలరామునిభార్యయేరు రేవతి) - లోచన = నేత్రప్రతిబింబములే - అజ్ఞామ్ = చిహ్నముగాగలదైన, హాలామ్ = సురను, హిత్యా = వదలి, యాః = ఏసరస్వతీజలమును, సిషేవే = ఆశ్రయించెనూ, హేసౌమ్య = ఓయిసౌభాగ్యవంతుడూ, తాసామ్ = ఆ, సారస్వతీనామ్ = సరస్వతీనదీసంబంధమైన, అపామ్ = జలముయొక్క, అభిగమమ్ = సేవను, కృత్యా = చేసి, అస్తో = అంతరాత్మయందు - శుద్ధః = నిర్మలుడవు (దోషరహితుడవు), త్వమసి =

నీవును, భవితా = కాగలవు; వర్ణమృతేణ = రంగుచేతమాత్రము (పాపముచేతగా దని యర్థము,) కృష్ణః = నల్లనివాడవు.

తా.—కురుక్షేత్రమందు మిక్కిలి పావనయైన సరస్వతీనది ప్రవహించుచున్నది. దానిని నేవించిన నీవు అంతఃశుద్ధుడవగుదువు. నీకు వర్ణముచేత నలుపేగాని పాపముచేత నలుపుండదు. అందులకు నివర్తన మేమనిన - గురాప్రియుడయ్యును దేవతసమర్పితమైన గురను మాని, యుద్ధప్రియుడయ్యును బంధుప్రీతిచే యుద్ధమునుమాని మహానుభావుడగు బలభద్రుడగు సూర్యవంశప్రాయశ్చిత్తముచే అంతశ్శుద్ధి కౌరినవాడై తవర్థము ఆసరస్వతీజలమును నేవించుటయే.—కావున తప్పక నీవును ఆనదిని నేవించి పుణ్యాత్ముడవగుము.

ప.—‘సాత్వాహామ్’—గురకన్న సారస్వతజలమే ఆస్వాదవంతము. ‘అభిమతరసామ్’ - సారస్వతజలము హరికన్న నభిమతతర మాయె నని భావము. ‘లాగ్నీ’ - మహాకర్మశుండు - అతడుకూడ సారస్వతజలమువలన అంతః శుద్ధుడగు కాగా - ‘సౌమ్య’ - సౌమ్యుడవు నీవు అంతశ్శుద్ధుడవగుదు వని చెప్పవలయునా? లాంగలము అనగా నాగలి, అదిగలవాడు దున్నుకొనుగ్రామిణుడగు, అట్టివాడగుకూడ ఆపాటియీ పాటిరసభేదమును కనిపట్టనేరనివాడు మాడ తనప్రియభార్యయిచ్చినగురకంటె ఈశిల్లను ఇచ్చగించె ననుటచే నివి గురకన్న రసాధిక్యము కలవని భావము. ‘రేవతీ’ - రేవతీసంగమును చెప్పటచే గురలో 1 కలువలకు బదులు కన్నులపైబింబము లుండె నని ధ్వని. ‘అభిగమమ్’ - ఈపదమును ‘అపామ్’ అనుచుని స్త్రీలింగమును నాయికాభావమును సూచించుచున్నది. బలరాముండు ‘రేవతీ’ - రేవతీసంగమును మాని ‘సారస్వత’ - సరస్వతీసంబంధియైన ‘అపామ్’ నీటినాయికల ‘యభిగమము’ చేసినాడు. అంతశ్శుద్ధిని నాయికాభిగమముచేత పొందుట మేలా కృచ్ఛ్రచంద్రాయణాది తపస్సులవలన బొందుటమేలా? ఆనదిని నేవించుట అంతశ్శుద్ధికి మహానుభావాయ మని భా. ‘సీషే’ - నేవించె ననుట కామోహచారమును ధ్వనించుచున్నది. లేక ‘అపామ్’ అను స్త్రీలింగము చేతన, ‘సీషే’ అనుటచేతను, ఆశిల్లయందు దేవతాభావము ధ్వనితము. ఆసరస్వతి శిల్ల పానమాత్రమున అంతశ్శుద్ధి నిచ్చుదేవత లని భావము. ‘త్వమపి’ - బలరాముండుకడ దింతకుముందు ఆశిల్లవలన శుద్ధుడ డాయె నని అపిశబ్దసావ్యరసము. ‘వర్ణమృతేణ’ - పాపముచేత నయిననలుపుగా దని మాత్రశబ్దముయొక్క సావ్యరసము. ‘కృష్ణ’ - లాంగలికి నీకును గలభేదము దేహమందేగాని చిత్తశుద్ధియందుగాదనియు,

అసీదసి నేమించిన అంతశ్శుద్ధిలో బలరామతుల్యుడ వగుదువు కావున తప్పక నేమింపు మనియు భావము.

తస్మాద్దచ్చే రనుకనఖిలం శైలరాజావతీర్ణం
జహ్నవీః కన్యాం సగరతనయ స్వర్గసోపానపజ్జిమ్
శాశివస్త్రభుక్రికుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఛేనైః
శమోభిః కేశగ్రహణ మకరో దిద్దులగ్నోర్మహస్తా.

54.

తస్మాచితి.—తస్మాత్ = కురుక్షేత్రాత్, కనఖిల స్వాద్రేః సమీపేనుకన ఖిలమ్ * 'అనుర్యతనుయా' ఇత్యవ్యయీభావః, శైలరాజాత్ = హిమవతః. అవతీర్ణం, సగరతనయానాం - స్వర్గసోపానపజ్జిమ్ = స్వర్గప్రాప్తి సాధనభూతా మి త్యర్థః, జహ్నవీర్నామ రాజ్ఞిః కన్యాం జాహ్నువీం, గచ్ఛేః = గచ్ఛ * విప్య క్థే లిక్, యా జాహ్నువీ, శౌర్యావక్త్రే యా - భుక్రికుటిరచనా = సాపత్న్యరో మా ద్భూక్రిభజ్జకరణంతాం, ఛేనైః - విహస్య=హసే - ఛేనై - భావశ్చా ఛేనానాం హసత్వే నాత్మేయై, ఇన్ద్రా శిరోమాణిక్యభూతేలగ్నా ఊర్ధ్వ వివ హస్తాయస్యాః నేస్త్రలగ్నోర్మహస్తా సతీ, శమోభిః కేశగ్రహణ మకరోః, యథా కాచి త్ప్రేభా నాయితా సవత్సీ మసహమానా తా మనాదృత్య స్వవల్లభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభ రారం సహ శిరోరత్నేన కేశే మ్నోకృత్తి తద్వదితి భావః; ఇదంచ పురాకిల భగీరథ ప్రార్థనయా భగవతీం గగనవథా త్వతన్తీం గక్ష్ణం గక్ష్ణాధరో జటాహూతేన జగ్రా హేతి కథా ముపజీవ్యోక్తమ్.

తస్మాత్ = కురుక్షేత్రమునుండి, అనుకనఖిలమ్ = కనఖిలము సమీపమున, శైల ... తీర్ణాత్—శైలరాజ = హిమవంతునినుండి - అవతీర్ణాత్ = దిగినదియు, సగ...జ్జిమ్ - సగర = సగరచక్రవర్తియొక్క - తనయ = కుమారులయొక్క - స్వర్గ = స్వర్గముయొక్క - సోపాన = మెట్లయొక్క - పజ్జిమ్ = వరుసయ, నయన, జహ్నవీః కన్యామ్ = జాహ్నువీని అనగా గంగను, గచ్ఛేః = పొందుము; యా = విగంగ, శౌరి ... నామ్ — శౌరి = అంబికయొక్క - వక్త్రే = ముఖము యొక్క - భుక్రికుటిః = బామముడియొక్క - రచనామ్ = చేయుటను (శౌరి చేసికొను బామముడిని); ఛేనైః = నురుగులచే, విహస్యేవ = పరిహసించునదియంచోలె, (తెల్లఁ దనముచేత నురుగు నవ్వుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది), ఇన్ద్ర...హస్తా - ఇన్ద్ర = (శిరో మాణిక్యమున) చంద్రునియందు - లగ్న = తగిలిన - ఊర్ధ్వ = అలలనెడు - హస్తా = చేతులుగలదై, శమోభిః = శివునియొక్క, కేశగ్రహణమ్ = జుట్టుపట్టుకొనుటను, అకరోత్ = చేసెను.

మేఘసందేశ:

తా.—మరుక్షేత్రమును చాటి కనభలవర్షతముచెంత గంగానదికి బోయి ఆనదిని నేనించుము. ఆనదిమహిమ చెప్పవలయుగా? సగరపుత్రులను స్వర్గము నకు బంపినది, గౌరికన్న శివునికి వల్లభయైనభార్య, గౌరి శివునిచక్క నుండగా తాను అతనినెత్తిన యెక్కి కూర్చుండి అతనిపాట్లు పట్టుకొనియున్నది; ఆమెయొక్క నురుగు గౌరివెక్కిరించునపుడువలెను అలలు శివునియొక్కచంద్రుడను చూడారత్నమును పట్టుకొనుచేతువలెను ఉండునుమా. అంతమహిమగలదిగాన ఆవశ్యము నేనించుము.

వ.—‘లైలరాజి...బిమ్మ...సగరతనయ’ - గంగ శివబటనుండి హిమాలయునిమీదద బడి అటునుండి ప్రవహించుచు దారిలో బిమ్మమునియొక్క ఒకచెవిలో దూటి మఱియొక్కచెవినుండి వెలువడి పిమ్మట చాలదూరము ప్రవహించి సగరపుత్రులయొడవను తడిపి వారిని స్వర్గమునకు పంపినది, కనుక పై మూడుపదములును కథాసందర్భక్రమముననే గ్రహింపబడినవి. మూడును వరుసగా స్వర్గవసుమతీ పాతాళములను అతిం బ్రవహించుటచే గంగకు గలిగినప్రియార్థగా భావమును తెల్పుచున్నవి. ‘అనుకనభలమ్’—మార్గప్రదర్శనపరము. ‘రాజి - బిమ్మాః కన్యామ్’-ఆశీర్వాద్యకథనము. ‘సగ...జ్యేష్ఠ’—మహిమనువర్ణనము-సీతును స్వర్గమిచ్చు నని భావము, ‘సోపానపక్షిమ్’ - స్వర్గమునకు వారు మిగుల సులువుగా పోవుటను చెప్పుచున్నది, త్రిపథగ గాన మూడుసోపానముల (మెట్లు) వలె నున్నదని చెప్పబడినది; మూడుమెట్లు ఎక్కి-నంతసులువుగా సగరతనయులు ఈగంగచే స్వర్గమునకు బోయి రని భావము. ‘భ్రుకుట’—ఒక రొకరిపై ద్వేషము సహతులకు సహజము. ‘గౌరి’—కేవల మధాంగలస్త్రీయై అతివల్లభయై యున్న సవతిగూడ భర్తృవల్లభ్యమున నతిక్రమించిన దని తెలుపుటకు గౌరికథనము. ‘రచనామ్’—గౌరి యామెకు ఓడిపోయి అసూయచే బామలు ముఖించుటకన్న మఱియేమియు చేయనేరదాయె నని భవని. ‘ఫేనైః విహస్య’—నురుగే తెలుపు - మన్నతగులని నీట నురువు మఱియు తెలుపు-గంగ తెల్లనిది గాన గంగాచలమునురువు అత్యంతధవళము, కావున అట్టినురువుతో ‘విహస్య’ అనుటచే గౌరిమిగుల నవమానమగునట్లు శకవక నవ్వి యని భావము. నవ్వును తెలుపుగా వర్ణించుట కవిసమయము. ‘ఫేనైః’-బహువచనము సమృద్ధిని నవ్వుయొక్క-యతిశయమును తెలుపును. అట్లే ‘విహస్య’-అనుశదమునందు ‘వి’ యక్షణమవసర్గము నవ్వుయొక్క-యతిశయమునే చెప్పుచున్నది. నురువు సర్వదా పుట్టుచుండునది గావున, సర్వదా హేహేహేహే యని గౌరి కవమానదుఃఖము అతిశయించునట్లుగాను అందువలని తన్నుఖవికారచే ప్లాదులను చూచిచూచి గంగ తా నానందించుచునే యుండునట్లుగాను వెక్కిరింత

నశ్వ సదా నశ్వమనే యుండు నని భావము. 'శమ్భో' - శంభు వనఁగా గుఱిముగా నుండువాఁడు. గంగ నైతియెక్కిజుట్టుపట్టుకొనినందులకు శివుఁడు మిగుల నానందించుచుండు ననిభావము. 'ఇన్ద్ర' - చూడామణి యని ధ్వని. 'ఉర్విహస్తా' - ఉర్వి యనఁగా నుంగరము, ఉంగరపుఁజేతితో భార్య జుట్టు పట్టుకొనఁగా శంభువు ఆయాభరణసంపదకు వశ్యుఁడాయె నని భావము. అట్టియాత్రిభువనగురువు చేత శిరమున వహించబడినగంగాదేవి నీ కవశ్యనేవ్యురాలని యుపదేశము.

తస్యాః పాతుం సురగజఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్థమృబల
త్వం చే దచ్చస్ఫటికవిశదం తర్కయే స్తిర్య గమ్భీ
సంసర్వన్త్యా సపది భవతః ప్రోతసి చ్ఛాయ యాసా
న్యా దస్థానోపగత యమునాసంగమే వాభిరామా.

55.

తస్యాఇతి. - సురగజఇవ = కశ్చి దిగజఇవ, వ్యోమ్ని పశ్చార్థం పశ్చార్థం పశ్చిమార్థ మిత్తర్థః * పృష్ఠదరాదిత్వా ద్నాథుః - తేన లబ్బత ఇతి పశ్చార్థలమ్పిన్క - పశ్చార్థభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్యా పూర్వార్థేన జిహ్వస్థుః ఇత్తర్థః - కేచిత్పూర్వార్థలమ్పితి పఠన్తి, అచ్చస్ఫటికవిశదం = నిర్మలస్ఫటికావదాతం, తస్యాః = గడ్గాయాః, అమ్భః = తోయం, తిర్యక్ = తిరశ్చీనం యథాతథా, పాతుం త్వం - తర్కయేః = విచారయే శ్చేత్, సపది, ప్రోతసి = ప్రవాహే, సంసర్వన్త్యా = సంక్రామన్త్యా, భవతః = ఛాయయా = ప్రతిబిమ్బేన, అసా = గడ్గా, అస్థానే = ప్రయాగాదనన్త్రిత - ఉపగతః = ప్రాప్తః - యమునాసంగమే - యయా సా తథాభూతేన, అభిరామా స్వాత్.

సురగజఇవ = దేవగజమువలె, వ్యోమ్ని = ఆకాశములో, పశ్చార్థలమ్పి = వెనుకసగముచే వ్రేలుచున్నవాఁడవై (వెనుకటిసగముదేహము ఆకాశమున నుండముండుసగము నీటివై పుచ్చించి అనియర్థము, కొందఱు 'పూర్వార్థలమ్పి'యని పఠింతురు), అచ్చ...దమ్ - అచ్చ = నిర్దోషముయిన - స్ఫటిక = స్ఫటికమణివలె - విశదమ్ = తెల్లనిదైన, తస్యాః అమ్భః = ఆగంగయొక్కనీటిని, తిర్యక్ = అడ్డముగా, పాతుమ్ = త్రాగుటకు, త్వమ్ = నీవు, తర్కయేః = విచారించువేని, సపది = తక్షణమే, ప్రోతసి = ప్రవాహములో, సంసర్వన్త్యా = జరుగుచున్న, భవతః = నీయొక్క, ఛాయయా = ప్రతిబింబముచేత, అసా = ఈగంగ, అస్థా...మేవ - అస్థాన = ప్రయాగయందుఁగాక మఱియొకచోట - ఉపగత = కలిగిన - యమునా = యమునతోడి - సంగమేవ = కూడికగలిదివోలె, అభిరామా = అందమైనది, స్వాత్ = అగును.

తా.—సీవు దేవగజమువలె సగముదేహము ఆకాశములో గంగయొక్కయోరకు వెలిగాను సగముదేహము ఓరకులోనుగాను అనఁగా సీర్లవైపును ఉండి జలము త్రాగునప్పుడు ఆస్వచ్ఛజలమున నల్లనిప్రతిబింబముచే గంగ ప్రయాగకడఁగాకయే యమునతోఁ గూడుకొన్నట్లు శోభిల్లుచుండును.

ప.—‘సురగజిభవ’—దేవగజమేని ఆకాశ సంచారముగలదిగానను నేలకు తగులదుగానను గంగాజలమును గ్రోలునప్పుడు నేలకు తగులక ఆకాశముననేయుండి క్రోలును; మేఘమును అట్లే క్రోలును; మఱియు సామాన్యగజములకు ఆకాశంగా జలపానము, సంభవింపదు, లభింపదు, దేవగజములకు లభించును, మేఘునికి పరివహవాయుస్కంధమునఁగాక పోయినను గంగ శివజటాజూటమునుండి శైలరాజుమీదికి దిగునీడకు లభించును, కాన మేఘుని గజమాత్రముతో నుపమింపక దేవగజముతో నుపమించుట. ‘వత్సార్ధలమ్బి - గంగయొక్కయోరకు మేఘుఁడు సగము వెలిగాను సగము లోనుగాను ఉండువలయును, అట్లుండిన అతని ప్రతిబింబము యమునాసంగమమువలె నుండును. ఎట్లనిన యమున గంగతో ఒకయోరనే కలియును, గంగ యొక్క ప్రవాహమునెల్లను ఆక్రమింపదు, మేఘుఁడును తనప్రతిబింబముచేత గంగ యొక్క వెడల్పునెల్ల ఆక్రమించినను త్వరగా నడిమికి పోయి నడుమకామాత్రమే నిలుకడగా ప్రతిబింబించినను యమునాసంగమసాదృశ్యము లభింపదు. తదర్థమై ఒకయోరనే సగము గంగమీఁదను సగము జయింపును ఉండు మని చెప్పట అట్లుండిన ‘సంసర్గవై’ - అతనినిద గంగలోనికి జరుగుచున్నప్పుడు గంగాప్రవాహమున కొకప్రక్కను అందులోనికి జొచ్చుచుండు యమునఁగా నగవడును. ‘ధాయయా’ స్త్రీలింగముచే యమునాసామ్యపుష్టి. ‘అచ్చస్పృటిక విశదమ్’—విశదము - గంగవర్ణము. అచ్చతాదికవనము ప్రతిబింబస్థాముకొఱకు. ‘తిర్యక్’—చతుష్పత్తువల నేలకు సరిగా వంగియుండెడిది. ‘అభిరామ’—అట్టియభిరామతను గంగకు కలుగఁజేసి గంగాదేవియొక్క ప్రసాదమును పడయుము.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగంధే ర్మృగాణాం

తస్యై విన ప్రభవ మచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః

వత్స స్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృంగై నిషణ్ణః

శోభాం శుభ్రత్రినయన వృషోత్థాతపజ్యోపమయామ్. 56.

ఆసీనానామితి.—ఆసీనానామ్ = ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం = కస్తూరి కామృగాణామ్ - అన్యథా నాభిగంధానుపపత్తైః, నాభిగంధైః = కస్తూరిగంధైః - తేషామ్

తదుద్భవత్వాత్ - ఆతపివ మృగనాశసంజ్ఞాచ + 'మృగనాశిర్మృగముదః కస్తూరిచ' ఇత్యమరః - అథవా - నాభయః = కస్తూర్యః + 'నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యాం మదేచ క్వచి దీరితః' ఇతి విశ్వః - తాసాం గన్తేః, సురభితాః - శిలా యస్య తం, తస్యా (గన్తాయా) ఏవ, ప్రభవత్యస్తాదితి - ప్రభవః = కారణమ్, తుషారైః, గౌరం = నీతమ్ + 'అవదావః సీతో గౌరః' ఇత్యమరః, ఆవలం, ప్రాప్య, వినీయతే - నేనేతి వినయసమ్ * కరణే ల్యుట్ - అప్యశ్రమస్య - వినయనే = అవసాదకే, తస్య = హిమాద్రేః, శృణ్వే నిష్ణః సక్, శుభ్ర స్తీనయసస్య (త్య) మృగకస్య) వృషా (వృషభః) + 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః - తేన - ఉజ్ఞాతేన = విదారితేన - వజ్రేన సహ - ఉపమేయామ్ = ఉపమాతు మ్భూ, శోభాం, వక్ష్యసి * వహతే ల్యుట్. 'త్రినయన' - ఇత్యత్ర * 'పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగః' ఇతి ఐత్వం న భవతి * 'మృగ్నాదిషుచ' ఇతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాది నా హిమాద్రా మేసుస్య వైవాహికగృహవిహారో ధ్వన్యతే.

ఆసీనానామ్ = పరున్నటువంటి, మృగాణామ్ = కస్తూరిమృగములయొక్క, నాభిగన్తేః = కస్తూరిపరిమళముచేత, సుర ... లమ్ - సురభిత = పరిమళవంత ముగాఁజేయఁబడిన - శిలమ్ = తొలుగలదియు, తస్యాః ఏవ = ఆగంగకే, ప్రభవమ్ = కారణభూతమును, తుషారైః = మంచుచేత, గౌరమ్ = తెల్లనిదియు, (అయిన), అవలమ్ = పర్వతమును, (అనఁగా హిమాలయమును), ప్రాప్యః = పొంది, అధ్వ ... నే - అధ్వ = మార్గముచేతనయిన - శ్రమ = బడలికయొక్క - వినయనే = తీర్చునదైన (మార్గాయాసమును తీర్చునదైన), తస్యశృణ్వే = ఆహిమవంతునిశృంగ మునందు, నిష్ణః = కూర్చున్నవాఁడనై, శుభ్ర ... యామ్ - శుభ్ర = తెల్లనిదైన - త్రినయన = శివునియొక్క - వృష = ఎద్దుచేత - ఉజ్ఞాత = కోరాడఁబడిన - వజ్ర = బురదతో - ఉపమేయామ్ = పోల్పఁదగిన, శోభామ్ = కాంతిని, వక్ష్యసి = వహింతువు.

తా. - అటుతర్వాత నీవు హిమాలయమునకుఁ బోము. ఆపర్వతము తనచ త్రాలయందు శయనించు కస్తూరిమృగముల నాభులనుండి కస్తూరి విస్తారముగా ఆరాలపై చేరుటచేత నెత్తావులు వెదచల్లుచు మంచుచేత తెల్లనై గంగోత్పత్తిచే పా వనమునై, ఎల్లవిధములనుకోరఁదగినదిగా నుండును. అట్టిదానిశృంగములలో బడలిక తీర్చునదైన యొకశృంగముమీఁద నీవు నిలిచి మార్గాయాసమును తీర్చుకొనుము. తెల్లనిశృంగముపై నున్నప్పుడు నీవు తెల్లనిశివవృషభము కోరాడి తనకొమ్ముమీఁద వహించియున్న మట్టిబురదవలె శోభించుచుండువు.

ప. — 'అనీనానామ్' — మిత్రము లేక మేలయిన కన్తూరి, అదియు విస్తారము. 'శిలమ్' — సర్వత్ర అట్లు కన్తూరిపరిమళభరితములయిన రాలుండును. నీవు విశ్వంగమున విశ్రమింపఁబోయినను అచ్చట నట్టిసురభిశిలావేదికలుండును. వానియందు విశ్రామము కలుగును అనిభావము. 'మృగాణామ్' — బహువచనము కన్తూరిబాహుళ్యమును సర్వత్ర సులభతను దెలుపును. 'తస్యా ఏవ ప్రభవత్' — పావనతయు మహాజలపాతాదులచే దర్శనీయతయు ఆనదివెంబడింబోయిన హిమాలయమునకే పోవుమపు అని మార్గమును చెప్పఁబడినవి. 'గౌరవ్' — మంచు దట్టముగా పేరియున్నదని తెలుపుచున్నది. 'తుషారైః' — బహువచనముచే నిరంతర మపరిమితముగా కురియుచుండుట సూచితము. 'గౌరవ్' — తుషారగౌరతాకథనము హరవృషభసామ్యార్థము. 'అభ్యశ్రమవిసయనే' — కన్తూరిచే గడంచించుశిలావట్టములు — మంచుచలువ — ఇత్యాదులచే మార్గశ్రమను పోఁగొట్టును. కన్తూర్యాది సమృద్ధమయిన కలయంపి చల్లి వెల్లివేసి నీధవళించినట్లుండును అనియు, ఈవిశేషణములచేతను 'తస్యాః ప్రభవత్' — అమె పుట్టినచోటు అనుటచేతను పెండ్లికై హిమాలయాని 'శృంగే' మేడల నలంకరించి రనియు భవ్నితమవుచున్నది; అందుచే పెండ్లియింట చుట్టము సర్వోపచారసత్కృతుండై సుఖించునట్లు మేఘుఁడా నీవు నచట సుఖింతువుని భావము. 'శృంగే' — ఎత్తుననుండి లోకాతీతవిమోదములను ఆహిమాలయమందలివానిని జూడకచ్చును. అందుచేతఁగూడ బడలిక తీటును. ఆనందము చెప్పనక్కరలేదు. ఈ పూర్వోక్తగుణములచే హిమాలయము మిగుల స్పృహజీయ మని భావము. 'శుభ్ర... యామ్' — నీకును అచట మార్చుండుటచే మహాసౌభాగ్యము కలుగును. ఎట్లన — కోరాడఁగా తనపైఁబడిన బురదతోడి హరవృషభముయొక్క సామ్యము మంచుకొండ శృంగముతోడ నీకుఁ గలుగుటచే ఆచోద్యమును హిమవత్సనుచరులగు ప్రమథామర గంభర్వి విద్యాధరాదులు సాధిలాషముగా చూచుచుదురు. కొందఱు హరవృషభమే యని భ్రమించుచు కొందఱు సందేహించుచు కొందఱు సామ్యశృచాత్రమని చెప్పిచు కొందఱు వాస్తవము నెఱింగి తెలుపుచు విమోదము నెందుదురు. 'శుభ్ర' — శృంగము తుషారగౌరవము — శివునియెద్ద తెల్లనిది — కావున రెంటికిని సామ్యము. అట్టిసౌభాగ్యమును అపశ్యము నీవు పొందవలయు నని భావము. 'త్రినయనవృష' — హరవృషభమునకు అవి యెల్ల సంచారప్రదేశములగుఁ గావునను, ఇతరవృషభముల కాప్రదేశములు అగమ్య మగుటచేతను తద్గ్రహణము, తత్సామ్యకథనమందు సార్వస్యంబును. పక్క — ఇంక శరతాల్ల మేఘము కాదు గావున నై ల్యము నీధము.

తం చే ద్వాయా సరతి సరశస్సన్ధసంఘట్టజన్మా

బాధే తోల్కాక్షపితమరీచాలభారో దవాగ్నిః

అర్హం స్వేనా శమయితు మలా వారిధారాసహస్రైః

రావన్నార్దిప్రశమనసలాః సంపదో హ్యుత్తమానామ్. 57.

తమిలి.—వాయా = వనవాతే, సరతి = వాతి సతి, సరళానాం = దేవదారుడుమాణాం - సుగంధాః = ప్రదేశవిశేషాః + 'అస్త్రీ' ప్రకాణ్డః సుగంధః, స్వాస్త్యా చ్ఛాభావభీష్టరోః' ఇత్యుమరః—తేషాం - సంఘట్టనేన = సంఘర్షణేన - జన్మయస్య స తథోక్తిః సన్యాతరపత్వా ప్యధికరణోఽపి బహుప్రహిః సాఘరిక్తుక్మ, ఉల్కాభిః = గుల్మిణ్యః - క్షుశితాః = నిర్దగ్ధాః - చమరీణాం - వాతభారాః = కేశసమూహా - యేన సః, దవ ఇ త్యగ్ని ర్దవాగ్ని ర్వనవహ్నిః + 'వశే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇ త్రిష్యత్' ఇతి యావహః, తం=హిమాద్రిం, బాధితచేత్ = పీడయే ద్యది, ఏనం=దవాగ్నిం, వారిధారాసహస్రైః, అలమ్ = అత్యంతం, శమయితు మర్హసి; యుక్తం చైత ది త్యాహ—ఉత్తమానాం = శుభతాం, సంపదాః = సమృద్ధయః, అపన్నానామ్ = ఆర్తానామ్ - ఆర్దిప్రశమనమ్ = ఆపన్నివారణమేవ ఫలం=ప్రయోజనం - యాసాం తా సతథోక్తా హి, అతో హిమాచలస్య దావానల స్వయా శమయితవ్య ఇతి భావః.

వాయా = అడవిగాలి, సరతి (సతి) = వీచుచుండగా, సర...న్తా—సరళ = ఒకజాతి దేవదారువృక్షములయొక్క - సుగంధ=బోదెలయొక్క-సంఘట్ట=ఒకరియొక్కచేత - జన్మా-పుట్టువుగలదైన, ఉల్కా...రః - ఉల్కా = విస్ఫులింగములచేత - క్షుశిత = కాల్పబడిన - చమరీవాల = చమఃకృగములతోఁకలయొక్క - భారాః = మొత్తముగలదైన, దవాగ్నిః = కార్పిచ్చు, తమ్ = ఆహిమాద్రిని, బాధితచేత్ = పీడించునేని, ఏనమ్ = ఆయగ్నిని, వారి...నైః - వారి=నీళ్లయొక్క-ధారా = సంతతపాతములయొక్క - సహస్రైః = వేలచేత, అలమ్ = పూర్తిగా, శమయితుమ్ = ఆడచుటకు, అర్హసి = తగుదువు; అట్లు చేత యుక్తమని సమర్థించుచున్నాఁడు, (తథా) = అట్లేగదా, ఉత్తమానామ్ = గొప్పవారియొక్క, సమృద్ధిః = సమృద్ధులు, ఆప...లాః — ఆపన్న = ఆర్తులయొక్క-ఆర్తి = పీడయొక్క-ప్రశమన=తీర్చుటయే-ఫలాః = ప్రయోజనముగాఁగలవి.

తా.—నీవు పోవు నాశమయమున ఒకవేళ దేవదారువు లారనీకొనఁగా పుట్టినదావాగ్ని యేమేని గాలికిరేగి చమరీకృగములతోఁకలను కాల్చుచునా హిమవంతునికి పీడగలిగించునెడల నీవు విశేషముగా వర్షించి యాదావాగ్నిని పూర్తిగా చల్లార్చి అతనికి ఉపకారివగుము. ఇట్లు చేయుట నీకేమి క్రొత్తయా? ఉత్తముల సంపదలు ఆర్తులపీడను నివారించుటకే గాని స్వార్థము గావుగదా.

ప.—‘వాయాసరతే’ గాలి అగ్నికి సహాయము - గాలి లేకపోయిన అగ్ని వ్యాపింపజాలదు. ‘సరళ’ - సులువుగా రగులుకొనునది. ‘సూంధమును’ జెప్పట బలిష్ఠమైన యొరయికకు. ‘చమరీవాల’—అద్రిరాజుయొక్క రాజచిహ్నమనియు దానిని కాల్పుటచే హిమవంతునికి పీడ యనియు భవని. మఱియు ‘చమర’ అనక ‘చమరీ’ అని స్త్రీలింగమును చెప్పటచే అబలబును హిమవంతునకు పుత్రికాప్రాయబును అనియు వానిని పీడించుటచే నతనికి పీడయనియును భావము. ‘భారః’ విస్తారము. ‘అలమ్’ - చేయునుపకృతిని పూర్ణముగా చేయవలసినది; కానిచో చేసిన ప్రయోజన ముండదు. అగ్ని శేష మున్న మరల వృద్ధిమొంది అడవి నెల్ల దహించును గావున శేషము ఉంపవల దని భావము. ‘దప’ - ఆటవికము, అడవిది నాగరకమ యనిది గాదు - మోటుది - కాన నటు నాశముచేయును. ‘సహనై’ - ఇందులకై ఎంతసేరైనను వెనుదివియక వ్యయముచేయవలయును. ‘అప...నామ్’ - నీవు పరోపకారనిరతుడవు, కావున బలవ్యయమును గణింపవు. ఇట్లు చేయుటచే సాక్షి ధృఢిగురుడు మహేశ్వరశ్వరుడు నీకు కృతజ్ఞతాబద్ధుడగుముత్ర మగును. ఇంత కన్న శ్రేయము కలదా! ఈశ్రేయమును నీవు పొందుదువుగాక యనియు, భావము.

యే సంరమ్భాత్పతనరభసాః స్వాజ్ఞభక్తాయ తస్మై
ముక్తాధ్వనం సపది శరభా లఙ్ఘయేయు ర్భవన్తమ్
తా న్ముద్వీధా స్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాః,
కే వా న స్త్యుః పరిభవపడిం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 58.

యభి.—తస్మై = హిమాద్రో, సంరమ్భః = సంభ్రమః = కోపోవా + ‘సంరమ్భః సంభ్రమేకోపే’ ఇతి శబ్దాంతే - తేన = గజ ఇతి భ్రాన్త్యా - ఉత్పతనే = ఉత్సవనే - రభసా = వేగో - యేషం తే తథోక్తాః + ‘రభసా వేగ హర్షయో’ ఇతి విశ్వః - యే, శరభాః = అష్టాపద మృగవిశేషాః + ‘శరభః శలభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాస్తరే’ ఇతి విశ్వః, ముక్తః = త్యక్తః - అధ్వ = శరభోత్సవనమార్గో - యేన తం - భవన్తం సపది స్వాజ్ఞభక్తాయ లఙ్ఘయేయుః * సంభావనాయాలిజ్ - భవతోఽతిదూరత్వాత్ స్వాజ్ఞభక్తాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి తేషాం లఙ్ఘన స్యేత్యర్థః, తాఞ్శరభాః, కుములాః = సంకులాః - కరకాః = వర్షోపలాః - ‘వర్షోపలస్తకరకా, ఇత్యుకురః - తాసాం వృష్టి ప్రస్యాః పాతేన - అవకీర్ణాః = వక్షిప్తాః, కుర్వీధాః = కురుష్య * విధ్యర్థేలిజ్, తుద్రోఽపృథివీపక ప్రతిఘ్నః సద్యః ప్రతిఘ్నప్రవృ ఇతి భావః, తథాహి—ఆరభ్యన్త ఇతి - ఆరమ్భః = కర్మాణి - తేషు - యత్నః

= ఉద్యోగః - స నిష్ఠులో యేషాం తే తథోక్తాః-నిష్ఠులకర్తృప్రకరణా ఇత్యర్థః, అతః
 కే వా, పరిభవపదం = తిరస్కారపదం, స స్మయి = స భవన్తి - సర్వ వివచనన్తి
 త్యర్థః. య దత్ర + 'ఘసౌపలస్తు కరక' ఇతి యాచవవచనా త్కరకశబ్దస్య
 నియతపుంలింగతాప్రాయేణ 'కరకాణా మావృష్టిః' ఇతి కేషాంచి ద్వావ్యభాసనం త
 దశ్యే నానుమన్యన్తే - 'వన్దోపలస్తు కరకా' ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే ధీరస్యా
 మినా 'కమణ్ణివా చ కరకః సుగతే చ వినాయక' ఇతి నానాథే పుం స్వపి వత్స్య
 తీతి వద తోభయలింగతాప్రకాశనాత్ - యాచవస్య తు పుల్లిశ్చతావిధానే తా
 త్వర్యం న తు స్త్రీలింగతాం ఘేన ఇతి న తద్విరోధోఽపి + 'కరకస్తు కరశ్చే స్యా
 ద్దాడిమే చ కమణ్ణివా' | పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘసౌపలే' ఇతి విశ్వప్రకాశ
 వచనే రూఢయలింగతా వ్యక్తే వేతి స కుత్రాపి విరోధవార్తా - అత ఏవ రుదః 'వ
 న్దోపలస్తు కరకా కరకోఽపి చ దృశ్యతే' ఇతి.

తస్మిన్ = ఆహిమాద్రియందు, సంర...భసాః — సంరమ్భ = తొట్టు
 పాటుచేత (కోపముచేతగాని)-ఉత్పతన = (వినుగను అనుధానిచేత) వైకిడుముకు
 టయందైన - రభసాః = వేగముగలవైన, యే శరభాః = విశరభములు (అనగా
 ఎనిమిది కాళ్లమృగములు), ముక్తాధ్వజమ్ - ముక్త = వడలబడిన - అధ్వజమ్ -
 మార్గముకలవాడవైన, భవన్తమ్ = నిన్ను, సపది = శీఘ్రముగా (తటాకం),
 స్యాశ్చభగ్నాయ - స్వ = తమయొక్క - అగ్ని = అవయవములయొక్క - భగ్నా
 య = విఠుగుటకొలకు, లష్టయేయః = దాచునో, తాక = ఆశరభములను,
 తుము ... కీర్తాక - తుముల = సంకులమైన - కరకా = వడగండ్లయొక్క - వృష్టి
 = వానయొక్క - పాత = కురియుటచేత-అవన్తాక = త్రోయబడినవానినిగా,
 కుర్వీధాః = చేయుము, నిష్ఠ ... యత్నాః - నిష్ఠుల = నిష్ప్రయోచనమైన -
 ఆరమ్భు = పనులయందు - యత్నాః = ప్రయత్నములుగలవారు, కే = ఎవరు,
 పరిభవపదమ్ = తిరస్కారాస్పదము, సస్మయి = కారు.

తా.—2.కవేళ నీవు హిమాద్రిశృంగమును వదలి అవలికి పోవునప్పుడు నిన్ను
 గని వినుగ వని బ్రహ్మనే శరభములు లొంచరపడి నీపైకి దుముకునేని నీవు వానిదా
 టునకు గోచరమైనదారిని విడిచి అవలికి పొమ్ము. అంత నవి క్రింద పడి యవయవ
 భంగమును పొందును. అంతట వానిని నీవు మొత్తమొత్తముగా వడగండ్లతోఁ గొట్టు
 ము. తుదశత్రువు నయిన నధిష్ఠేపించువానిని తత్క్షణము అణగగొట్టవలయును.
 నిష్ఠులమైనవనికి యత్నించువారికి తిరస్కారము తప్పదు.

ప.—'ముక్తాధ్వజమ్'—నీవున్నచోటన యందువేని శరభములు నీపై దుము
 కును. నీవు జరిగిన క్రిందబడును. కావుననీ వున్నచోటినుండిజరుగుము. 'సంరమ్భ'—

తొంకరపాటుచేత ఏనుఁగ యని బ్రమయ్యుట. మేఘము కొండంతయేనుఁగువలెఁగఁగా యుండును అనిన - చానిపై దుముకవచ్చునది శరభము ఎనిమిదికాళ్లది నీంహమును గూడఁ గూల్చునది గదా. కావున బలాహంకారముచేత ఆకృతిని లక్ష్యపెట్టక దుముకు నని భావము. 'కరకావృష్టిపాత'-రాల రువ్వుటవలెనని ధ్వని. పాండిత్యాంకారముగలవారు గొప్పవానినే కొంచును జింపించినవారైనను విక్రమార్క-మహారాజసభలంకారమయిన కాదాసును సామాన్యకవి యని తలంచి దురాక్షేపములుచేసి అతనియుక్తులచే వరాహతులై చీవాట్లు తిని పోదురనియు ఇందు కవిభావము.

తత్ర వ్యక్తౌ దృషది చరణన్యాస మధ్యేషుమాఖేః

శశ్వత్స్త్రిన్దై రుపచితబలిం భక్తసమ్రాః పశీయాః ;

యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమా దూర్ష్య ముద్ధాతపాపాః

కల్పిష్యంతే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః.

59.

తత్రేతి. — తత్ర = హిమాద్రౌ, దృషది = కన్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వ్యక్తం = ప్రకటం, శశ్వత్ = సదా, స్త్రిన్దై = యోగిణిః + 'నీధి ర్మిష్యంతి యోగయోః' ఇతి విశ్వః, ఉపచిత జలిం = రచిత పూజం + 'బలిః పూజోపహారయోః' ఇతి యావహః, అర్థ శ్చాసా విధు శ్చే త్యర్థేష్వః + 'అర్థః శుద్ధే సహంశేర్థమ్' ఇతి విశ్వః - స హాసా యస్య త న్యేశ్వరస్య, చరణన్యాసం = పాదవిన్యాసం, భక్తిః = పూజ్యేష్వనురాగః - తయా సమ్రాః సక్ పరీయాః = ప్రదక్షిణం కురు. * పరి పూర్వా దిశో లిక్, యస్మిన్ = పాదన్యాసే, దృష్టే సతి, ఉద్ధాత పాపాః = నిరస్త కల్పపాప సంతః, శ్రద్ధధానాః = విశ్వసంతః పురుషాః - శ్రద్ధా విశ్వాసః ఆస్తి కృబుద్ధి రితి యావత్ * 'శ్రదస్తరో రుపసర్గవ ద్వల్లి ర్వక్తవ్యా' ఇతి శత్రుర్వాద్ద ధాతేః శాసచ్, కరణస్య = క్షేత్రస్య - విగమా దూర్ష్యం = దేహత్వాగానస్తరం + 'కరణం సాధకతమక్షేత్ర గాత్రేన్ద్రియైశ్చపి' ఇత్యుక్తురః, స్థిరం = శాశ్వతం - గణానాం = ప్రముఖానాం - పదం = స్థానం + 'గణాః ప్రముఖ సంఖ్యాభావః' ఇతి వైజయంతీ - తస్య ప్రాప్తయే - కల్పిష్యంతే = సమర్థా భవిష్యంతి * కపేః పర్యాప్తవచన స్యామర్థత్వా త్తద్యోగే * 'సమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థి * 'అల మితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణప్' ఇతి భాష్యకారః. + 'అవ్యక్తో వ్యజ్ఞాయామాస శివః ప్రీచరణద్వయమ్ | హిమాద్రౌ శామ్నువావీనాం నీధయే సర్వకర్మణామ్ | దృష్ట్యా ప్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థిరయే త్తనుమ్ | ఇచ్ఛానీనశరీరో హి విచరే చ్చ జగత్ప్రయమ్' ఇతి శమ్మురహస్యే.

తత్ర = హిమాద్రియందు, దృషది = ఒకానొకశిలయందు, వ్యక్తమ్ = ప్రకటింపఁబడినదియు, శశ్వత్ = సర్వదా, స్థిథిః = యోగులచేత, ఉపచితబలిమ్ = ఉపచిత = చేయఁబడిన-బలిమ్ = పూజగదియు, (అయిన), అర్ధేన్ద్రమాశేః = ఆర్ధ = ఖండమైన-ఇన్ద్ర = చంద్రుడు. (అనఁగా పూర్ణచంద్రుడుగాక చంద్రకళ) - మాశేః = చూడఁజూచుచుండఁగలవానియొక్క - (అనఁగా శివునియొక్క), చరణన్యాసమ్ = చరణ = పాదములయొక్క - న్యాసమ్ = ఉంచుటను - (పాదచిహ్నమును), భక్తిసమ్రుః = భక్తి = పూజ్యులయందలి యనురాగముచే - సమ్రుః = వంగినవాడనై, పరియాః = ప్రదక్షిణము నేయుము, యస్మిన్ = ఏ పాదన్యాసము, దృష్టి (సతి) = చూడఁబడినదగుచుండఁగా, ఉద్ధృతపాపాః = ఉద్ధృత = పోఁగొట్టఁబడిన - పాపాః = పాపముగలవారై, శ్రద్ధధానాః = విశ్వసించువారు (అనఁగా ఆస్తిక్యబుద్ధికలవాడు), కరణవిగమాత్ = కరణ = దేహముయొక్క - విగమాత్ = దుర్భస్ = పోవుటకు సిక్కుట - (అనఁగా దేహము పోయినపిమ్మట), స్థిర... ప్తయే = స్థిర = శాశ్వతమైన - గణ = ప్రమథులయొక్క - పర = స్థానముయొక్క - పాప్తయే = అనుభవమునకు, కల్పిష్యంతే = తిర్పడుదురు, ప్రమథులగుదురు.

తా. — ఆహిమాద్రియందు ఒకానొకచోట రాతిమీద శ్రీవరమేశ్వరుఁడు తన పాదచిహ్నమును ప్రకటించియున్నాఁడు; దానిని స్థిధాదులు సదాపూజించుచుండురు. శీవును దానిఁ భక్తిసమ్రుఁడనై ప్రదక్షిణముచేయుము. దానిం గనువిశ్వాసవంతులు సకలపాపములను పోటి దేహంతమందు శాశ్వతమయిన ప్రమథపదవిని పొందుదురు.

ప. — అర్ధేన్ద్రమాశేః అని అనన్యసాధారణవిశేషణమును చెప్పట మహిమా తిశయద్యోతనార్థము. 'వ్యక్తమ్' దర్శనప్రదక్షిణాదిసేవలకు సాధ్యమని భావము. 'స్థిథిః' - పూజ్యులచే గాని ఎల్లవారికి సులభము గాదు. అలభ్యముగావున దాని నుపేక్షించుకోవలయు. 'ఉపచితబలిమ్' - శిష్టాచారప్రదర్శనముచే ఆపాదన్యాసమహిమా తిశయమందు ప్రత్యయము పుట్టించుట. 'శశ్వత్' - పూజ కవతాశమే దుర్లభ మని భావము. 'భక్తి' - భక్తి లేని సమ్రుత (నక్కవినయము) నిష్ఫలము తప్పిదముగూడ, భక్తి లేక పూజ ఖలింపదు. 'దృష్టి' ఇతరములు దీర్ఘకాలనేవాదులచే ఫలము నిచ్చునవి - ఇది దర్శనమాత్రముచే ప్రమథపదవి సొసంగునది, శ్రేయస్సునకు అతిసుఖోపాయ మని భావము. 'కరణవిగమాత్' - ఇహలోకసకలభోగము లనుభవించిన పిమ్మట - 'శ్రద్ధధానాః' - శ్రద్ధ లేనియెడల నెట్టి యత్నప్రాప్తోపాసనమున నైనను గతి కలుగ దని భావము. 'స్థిర' - యజ్ఞాదులచే సాధింపఁబడు స్వర్గాదిభోగములు పునరావృత్తి (పుణ్యమయమైనపిమ్మట మరల మునుష్యలోకమునకువచ్చుట) అనఁగా

మరల నరజన్త మెత్తుట) కలవి, ఈచరణన్యాసదర్శనపుణ్యము క్షయము లేనిది; కావున దీనిభలమైన ప్రమథత్వము 'సీర' శాశ్వతము. నీవు అగులభోపాయముచే ఆ మహాభలమును పొందుదువుగాక యని హితోపదేశము.

శబ్దాయస్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః,

సంసక్తాభి స్త్రీపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,

నిర్దాగైః స్త్రీ ముగజభవ చ త్కన్తరేషు ధ్వనిః స్యాత్

సంగీతార్థో నను పశుపతే స్తత్ర భావీ సమగ్రః.

60.

శబ్దాయస్తఇతి.—హేమేఘ, అనిలైః పూర్యమాణాః, కీచకాః=వేణువిశేషాః + 'వేణుః కీచకాస్తే న్యు ర్యే స్వన స్త్యనిలార్థతాః' ఇత్యమరః + 'కీచకో దైత్య భేదే స్యా చ్చుష్క-వంశే ద్రుమాన్తరే' ఇతి విశ్వః, మధురం = శ్రుతిగుణం యథా తథా, శబ్దాయస్తే = శబ్దంతుర్వని - స్వనస్తీత్యర్థః * 'శబ్ద వైర కల హా' కణ్ఠ మేఘభ్యః కరణే' ఇతి కృష్ణ - అనేన వంశవాద్యసంపత్తి రుక్తా, సంసక్తాభిః = సంయుక్తాభిః - వంశవాద్యానుపక్తాభి ర్వా - 'సంసక్తాభిః' ఇతిపాఠే సంరక్తకణ్ఠీభి రిత్యర్థః, కిన్నరీభిః=కిన్నర స్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహార స్త్రీపురమ్ * తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాహారసమాసః * పాత్రాదిత్వాన్నపుం సకత్వమ్ - తస్య విజయో గీయతే, కన్తరేషు=చరీషు + 'చరీ తు కన్తరో వాస్త్రీ' ఇత్యమరః, లే=తవ, నిర్దాగైః, ముగజే=వాద్యభేదే - ధ్వనిరివ - ధ్వనిరివ-మురజధ్వని రివేత్యర్థ, స్యాచ్చేత్ తస్మి, తత్ర = చరణసమీపే, పశుపతేః= నిత్యం సన్నిహితస్య శివస్య - నృత్యత ఇతి శేషః, సంగీతం = సమ్మంగీతం + 'సమ్మంగీతం తుసంగీతం న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే | త్రార్యాణాం త్రితయే చాపి' ఇతిశబ్దార్థవే - తదే వార్థః - సంగీతార్థః = సంగీతవస్తు + 'అగ్ధోఽగ్ధిశ్చేయరై వస్తు ప్రయోజన నిష్ఫుల్లిషు, ఇత్యమరః, సమగ్రః=సంపూర్ణ, భావీనను = భవిష్యతిభిరు * 'భవిష్యతి గమ్యావయ' ఇతి-భవిష్యదగ్రే జినిః.

హేమేఘ=ఓయిమేఘుడా, అనిలైః = వాయుపులచేత, పూర్యమాణాః = ఊడడబడుచున్నవై, కీచకాః = బొంగువెదుల్లు, మధురమ్=ఇంపుగా, శబ్దాయస్తే = నాదముచేయుచున్నవి (ఇందుచేత వేణుపూడుటచెప్పబడినది); సంసక్తాభిః = భక్తురాండ్రయన (లేక ఆవేణువాద్యము ననుసరించినవారైన) [సంసక్తాభిః] — అనుపాదమున మధురకంతముగలవారయిన యని యర్థము], కిన్నరీభిః=కిన్నరాంగనలచేత (కిన్నరులు దేవయోని విశేషములు-వారితల గుఱ్ఱముతలగాను శరీరమునర శరీరముగాను ఉండును), త్రిపురవిజయః - త్రిపుర = మూడుపురములమొత్త

ముయొక్క - విజయః = గెలుపు (అనగా శివుడు అనురులయొక్క మూడు పురములను గెలిచినకపు), గీయతే = పాడబడుచున్నది, కన్దరేషు = గుహలయందు, తే = నీయొక్క, నిర్హాదః = గంధీరధ్వని, మురజేషు = మద్దెలయందలి (ధ్వని) వలె, స్వాత్ చేత్ = అగునేని, తత్ర = అచట (శివచరణన్యాససమీపముందు), పశుపతేః = శివునికి (అచట నిత్యసన్నిహితుడై సృత్యము చేయుచుండువానికి), సంగీతార్థః = సంగీత = సృత్య గీత వాద్యములయొక్క - అర్థః = వస్తువు, శమగ్రః = సంపూర్ణము, భావీ నను = అగును గదా.

తా.—అచరణన్యాససమీపమునకు నిత్య సన్నిహితుడైన పరమేశ్వరుడు సృత్యముచేయు సమయముందు, సంగీతముయొక్క మూడంగములైన సృత్యగీత వాద్య ములలో సృత్య మొకటి నిద్ధమై గుండుటయు—త్రిపురసంహారకథను పాడెడు కిన్నరాంగసలపాటలు రెండువయంగమైన గీతమగుటయు - మూడవయంగమైన వాద్యము విషయమున గాలికి శబ్దించు బొంగువెదుళ్ల నాదములు గీతమునకు ప్రధానాంగమైన వేణువాద్యముగా ఊహించుట - ఆమూలవయంగమందే చేరినదియు సృత్యమున కత్యంతావశ్యకము నైన మృదంగవాద్యముగా నీయుటుములు గుహలనుండి మృదంగమాలనుండియుంబోలె శబ్దించిన, శివునికి సంగీతవస్తువు సంపూర్ణమగును. అట్లు శివనేవ చేసికొని ధన్యుడవగుము.

ప.—‘అనిలైః కీచకాః’—అనుబహువచనములచే పలువురుబజంత్రీలు పిల్లన గ్రోవులు ముగివీణలు ఊడుచున్నట్లు అని ధ్వని. కీచకగ్రహణముచే వంశవాద్యము సూచింపబడినదని మల్లినాథ పాదులవారు టీకలో వ్రాసియున్నారు. ‘అనిలైః కీచకాః’ ధనుస్త్రి, ‘వాయువులు బొంగువెదుళ్లను ఊడుచున్నవి’ అనక—‘అనిలైః పూర్వమాణాః కీచకాః శబ్దాయన్తే’—‘వాయువులచే పూరింపబడుచున్నవై బొంగువెదుళ్ల శబ్దించుచున్నవి’ అనుటచేత కిన్నరీ గానముకై శ్రుత్యార్థమై త్రిత్రియూడుటసూచింపబడుచున్నదని నేను దలంచుచున్నాను. అనగా - అట్లు శివుడు ఆటకన్నరులు పాట—వాయువులు త్రిత్రిమేఘము మద్దెలయునుగా, శివతాండవరంగము సాంగమగును. ‘వేణవః’ అనక, ‘కీచకాః’ అనుట బొంగులేనివెదుళ్లలో శబ్దముపుట్టదు గనుకను, బొంగువెదుళ్లలో పుట్టునుగనుకను. ‘సంసక్తాః కిన్నరీభిః’ అనుచో ‘సంసక్తాః’ అనుపదమునకు ‘కిన్నరాంగసల పలువురు కలసి ఏకనాదముగా ఏకతాలముందు త్రిపురదాహ మనుపాటను పాడుచున్నా’ రనునది యిప్రాయముగా నీతెలుగు వివరణము వ్రాయు నేను గ్రహించుచున్నాను. ‘త్రిపురవిజయః’—చేయునది శివనేవగావున త్రిపురవిజయముం బాడుట శివప్రసాదార్థమును పావనమును. ‘కిన్నరీభిః—స్త్రీ’లను చెప్పట కతస్యారస్యోతిశయముకొఱకు; మేఘుడును చెవులశండువుగా విశవచ్చ ననియు

భావము. 'కిన్నరాః త్రిపురవిజయం గాయన్తి'-అనక, 'త్రిపురవిజయో గీయతే' అనుటచే త్రిపురవిజయమునకు ప్రాధాన్యమును తచ్చ్యవణముచే మేఘునికిఁ గలుగు పుణ్యాతిశయమును స్ఫురింపుచున్నవి. 'గీయతే' - పాట యగుటచే శ్రుతిప్రియము; 'కన్దకేషు'-అనుట గుహలలో ప్రతిధ్వను లైనయెడల కాలక్రియాహాసము తప్పకుండ మరలమరల మద్యై వాయించినట్లుండు సని. మేఘధ్వనిమాత్రమైన మద్దలమీఁదిమొదటి వాదనగా నుండును. 'నిర్భాదః' - ఈశబ్దము సాంకయిననాడు పుష్పిని చెప్పినట్టిది. 'సమగ్ర'-ఎవఁడు లేక శమగ్రము గావో ఎవఁడు వచ్చి సమగ్రము చేసినాఁడో వాని యందు (స్వయంపాక మిచ్చినమహారాజుతో విస్తరి యిచ్చినమహారాజు పుణ్యాన భోజనముచేసేతి నన్నసామెతగా) ఎక్కువజ్ఞి ప్రియ ప్రసాదమును కలుగును-కావున నీవును శివుని గడపట నుపవరించి ఆవాయకిన్న రాదులకన్న ఎక్కువగా శివప్రసాద మును పొందుదువు గాక యని భావము.

ప్రాలేయాద్రే రుషతట మతిక్రమ్య తా స్తాన్విశేషాన్
హంసద్వారం భృగుపతియశోవత్సరం తౌక్రాఞ్చరథ్థిమ్
తే నోదీచీం దిశ మనుసరే స్తిర్యగాయామశోభీ

శ్యామః పాదో జలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః. 61

ప్రాలేయేతి - ప్రాలేయాద్రేః = హిమద్రేః, ఉపతటం = తటసమీపే

* 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా సమీపార్థేవ్యయాభావః, తాంస్తాన్ * వీ
హ్సాయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ = ద్రష్టవ్యాధాన్ + 'విశేషోఽవయవే ద్రష్టే
ద్రష్టవ్యోతమవస్తుని' ఇతిశబ్దార్థవే, అతిక్రమ్య=అదరేణ దర్శందర్శ మతీత్యే త్యర్థః
అనుసరే రి త్యనాగతేన సంబంధః, హంసానాం ద్వారం = హంసద్వారం - హంస
ప్రసాదాయినా హంసాః క్రొఞ్చరథ్థిణ చరన్తీత్యాగమః, భృగువతేః = జామద
గ్న్యస్య-యశోవత్సరం = యశశ్చేద్రవృత్తికారణ మిత్యర్థః, తౌక్రాఞ్చ స్వాద్రే
రథ్థి మస్తీ తేనక్రాఞ్చబిలేన, బలేః = దైత్యస్య - నియమనే = బంధనే - అభ్యు
ద్యతస్య = ద్రవృత్తస్య, విష్ణోః = వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య, శ్యామః = కృష్ణవర్ణః,
పాదభవ, తిర్యగాయామేన = షీప్రవవేశనార్థం తిర్యచీనదైర్ఘ్యేణ - శోభత ఇతి
తథావిధః సత్, ఉదీచీమ్ = ఉత్తరాం, దిశమ్, అనుసరేః = అనుగచ్ఛ. పురాకిల
భగవతో దేవాధ్యుక్షపే ర్థనురుపనిషద మథీయానేన భృగునర్థనేన సు-స్థస్య సు
ర్థయా క్రొఞ్చశిరిణ మతినిశితశీమిభేన హేలయా మృత్తికాభేదం భిత్త్వ తత
వివ క్రొఞ్చిక్రోడాదేవ సద్యఃసముజ్జిమ్భితే కన్తిన్నపి యశఃక్షీరనిధౌ నిఖిల
మపి జగజ్జాల హస్తావిత మితి కథా హ్రాయతే.

ప్రా లేయాద్రే = మంచుకొండయొక్క, ఉపతటమ్ = తటసమీపమున, తాంస్తాన్ విశేషాన్ = చూడఁదగినయాయాయుత్తమవస్తువులను, అతిక్రమ్య = ఆదరముతో చూచుచు దాఁటి, హంసద్వారమ్ = హంసలయొక్క దారియు (హంసలు మానసమునకు క్రొంచరంద్రముగుండ పోవు నని ప్రసిద్ధి), భృగు...వర్తన్ = భృగువతి = పరశురామునియొక్క - యశః = కీర్తియొక్క - వర్తన్ = మార్గమును - (యశః ప్రవృత్తికారణమని యర్థము) అయిన, యత్ క్రౌఞ్చరథమ్ = క్రౌంచాద్రియొక్క - రంద్ర మేది కలదో, తేన = దానిగుండ, బలి...తస్య = బలిచక్రవర్తియొక్క - నియమన = బంధించుటయందు - అభ్యుద్యతస్య = ప్రవర్తించినవాడైన - విష్ణోః = వ్యాపకఁడయిన త్రివిక్రమమూర్తియొక్క, శ్యామః = నల్లనిదైన, పాద ఇష = అడుగువలె, తిర్య...శోభి = శిశ్యుక్ = కడుపు నేలవై పు ఉండునట్టి - ఆయామ = పాడవు చేత - శోభి = శోభించువాడవై - (నేలకు సమదూరముగా దీర్ఘముగా సాఁగి), ఉదీచీం దిశమ్ = ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి, అనుసరే = పాము.

తా. — అమంచుకొండదగ్గర నానావిశేషములను చక్కఁగా చూచుచుఁ గడచి, బామదగ్గఱ కీర్తికారణమును హంసమార్గమును అయిన క్రొంచరంద్రము గుండ ఉత్తరదిక్కునకుఁ బాము. ఆద్వారమునమున దీర్ఘముగా తిరగ్మీనముగా సాఁగిన నీవు బలిబంధనార్థము ప్రవృత్తుడైన కవటవామనునినల్లనిపాదము స్పర్శముపై నుంచుటకై యెత్తఁబడినట్టిది ఎట్లుండెనో అట్లు శోభిల్లుచుండువు.

ప. — ‘తాంస్తాన్ విశేషాన్’ - చూడఁదగినవిసౌదమములు అందు పెక్కులు కలవు అని భావము; (అవి ఈగ్రంథమున విస్తరింపఁబడలేదు. కుమారసంభవ ప్రథమ స్థలలో కొంతవఱకు వర్ణింపఁబడినవి). ‘హంసద్వారమ్’ — ఆరంద్రముగుండ హంసలు సంచరించుట తత్కర్తయైన పరశురామునికీర్తి వ్యాపించుటవలె నుండు నని భావము. మఱియు హంసలు అందులోనికి పోవుటయే ఆరంద్రము ఎక్కడనున్నచో కనిపట్టుటకు గుఱు తని మార్గకథనము. ‘ఆకైలాసాత్ సంవత్సరే రాజహంసా స్సహాయాః’ — అని పూర్వమే చెప్పియుండలేదా? హంసలతోఁగూడనే పోవుచున్నచో ఆరంద్రము నీకును తెలియును, నీవును దానిగుండ పోవచ్చును. ‘యశః’ - మఱి యెవరును చేయలేనియాపని భృగువతి చేసినాడుగాన ఆయనకు యశస్సు. ‘పాదః’ - ఆసమీపముదే మేరుశిఖరమందున్న స్పర్శముపై. నుంచుటకు చాచినపాద మని యభిప్రాయము - ఆపాదమువే యనునట్లుండువు - నీకు వంశనియసాదృశ్యము లభించును. ‘విష్ణోః’ - వ్యాపకఁడగుటచే పెరిగి తన యంగలచే లోకము నాక్రమించినవాఁడని యభిప్రాయము.

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసంధిః
 కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణ స్యాత్తిథిః స్వాః ;
 శృంగోచ్ఛ్వాప్రియైః కుముదవిశదై రోవ్య వితత్వ స్థితిః ఖ ,
 రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకః స్వాస్థ్యహాసః.

62

గత్వేతి.—త్రోచ్ఛ్వాసితనిర్గమానస్తర మూర్ధ్వంచ గత్వా, దశముఖస్య = రా
 వణస్య - భుజైః = దాహుభిః - ఉచ్ఛ్వాసితాః = విష్టేషితాః—ప్రస్థానాం = సాను
 నాం-సంధయో యస్యతస్య - వితేన సయనకాతుకసదాభివృద్ధిః, త్రిర్దశ వని
 మాణ మేషా మస్త్రీతి త్రిదశాః * 'సంఖ్యయా-వ్యయ' ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః
 * 'బహువ్రీహి-సంఖ్యయే డచ్' ఇత్యాదినా శమాసాన్తుః గు బిని క్షీరస్వామీ
 త్రిదశానాం (దేవానాం)-వనితాః-తాసాం దర్పణస్య, కైలాసస్య సాఫటికత్వా ద్రాజ
 తత్వా ద్వా బిమ్బరూపిణ్యే వైవ ముక్తమ్, కైలాసస్యాత్తిథిః స్వాః, యః = కైలా
 సః, కుముదవత్ విశదైః = నిర్మలైః, శృంగోచ్ఛ్వాప్రియైః = సౌందర్యైః,
 ఖమ్ = ఆకాశం, వితత్వ = వ్యాప్య, ప్రతిదినం = దినేదినే, రాశీభూతః, త్యక్తు
 కస్య = త్రిలోచనస్య, అట్టిహాసః = అతిహాస ఇవ - స్థితః + 'అట్టా వతిశయ మేషా'
 ఇతి యాదవః. ధావశ్య ధాసత్వే నూత్నేయై-హాసాదీనాం ధావశ్యం కవిసమయ
 నిర్దష్టమ్.

(త్రాంతరంధ్ర)మునుండి వెలువడినః మ్మట), ఉర్ధ్వం చ గత్వా = ఉర్ధ్వముగా
 కూడను పోయి, దశ...సంధిః.—దశముఖ = రావణునియొక్క - భుజి = దాహువుల
 చేత-ఉచ్ఛ్వాసిత = సడలించబడిన - ప్రస్థానాం = సానువులయొక్క - సన్ధిః = అడుగులు
 కలదైన - (చూచుటకు వేడుకగా నుండు సనుట, త్రిద...ణస్య—త్రిదశవనితా =
 దేవస్త్రీలయొక్క - దర్పణస్య = అద్దమయిన (స్పటికమయ మనువక్షమందును -
 రజతమయ మనువక్షమందును-రెండువక్షములందును ప్రతిబింబము కలుగుటచే దర్పణ
 మని వర్ణన), కైలాసస్య = కైలాసమునకు, అతిః = విందపు, స్వాః = అగుము,
 యః = ఏకైలాసము, కుముదవిశదైః = కుముద = 'తల్లగలువలవలె - విశదః =
 తెల్లనివైన, శృంగోచ్ఛ్వాప్రియైః - శృంగ = శిఖరములయొక్క - ఉచ్ఛ్వాప్రియైః = పొడ
 వులచేత, ఖమ్ = ఆకాశమును, వితత్వ = వ్యాపించి, ప్రతిదినమ్ = దినదినమును,
 రాశీభూతః = పోగయినట్టి, త్యక్తుకస్య = త్రిలోచనముయొక్క, అట్టిహాస ఇవ
 బాబునవ్వయినట్లుగా, స్థితః = ఉన్నదో (ధావశ్యముచేత నల్పుగా నుత్పే)
 షీంచుట - హాసాదులకు ధావశ్యము కవిసమయనిర్దష్టము).

తా:—క్రొంచరంధ్రమునుండి వెలువడి నీవు ఊర్ధ్వముగా కైలాసమునకు పొమ్ము. దానిని పూర్వము దశవదనుడు చేతులతో నెత్తి దానికీళ్లు సడలించిన గుర్తులు ఇప్పటికిని దానియందు కొతుకపూరణ మొసంగుచుండును. మఱియు నచటికి శివనేవార్థము వచ్చుదేవాంగనలముఖముల నాత్మలము (స్వాతిక మగుటచేఁగాని రాజత మగుటచేఁగాని) ప్రతిఘటించుచు వారి కొకయర్ధమువలె నుండును. మఱియు నాకొండయొక్క ఉన్నతశిఖరములు దినదినము పేరినశివుని యట్టహాసరాసులలో యస తెల్లగా ఆకాశమున వ్యాపించియుండును.

ప.—‘భుజ’ - రావణునిభుజబలాతిశయము తోచి ఆశ్చర్యము కలిగించును; ‘ఉచ్చాస్థిత’-అప్పుడు దశవదనుడు సడలించినసంఘటన ఇప్పటికిని అట్లే సడలియే యున్నది. ‘త్రిదశ’ - ఇతరుల కగమ్యము. ‘త్రిదశవతా’—వారు గౌరీశంకరసన్నిధిని ప్రవేశించునపుడు తమవస్త్రాంతరాదులు ఉంచవలసినట్లున్నవి లేదో—‘చర్మణస్య’—కైలాసనగముయొక్క రాలయం చూచుకొని సవరించుకొని మఱి సన్నిధిం బ్రవేశింతు రని భావము. అది యొక మహావిమోహము. అట్టివారి నెల్ల నట్టివ్యాపారములం దుండఁగాఁ జూడవచ్చును. ‘అతిథిః’ - మేఘము కొండలలో 1 మేయు ననుట ప్రసిద్ధము, నిన్ను కైలాసుడు సత్కరించును, క్రొత్త యని నీవు శంకింపవలదు. ‘త్ర్యమ్బకస్య’—శివుడు స్వయము తెల్లనివాఁడు-అటుపైని విభూతి మఱియు తెలుపు-అట్టివానిహాసము పూర్వోక్త భావశ్యాసాన్నిభ్యముచేత సామాన్యహాసము కన్న తెల్లగానుండును-అట్టహాసమయిన మఱి చెప్పవలసినదేమి? అట్టి యట్టహాసములరాశి యనుటచే నత్యంతమైన యాహమ్యసంపద చెప్పఁబడ్డది. ‘ప్రతిదినమ్’—ఆదిపురుషునికి దినములలెక్క యెక్కడిది! కావున లెక్కలేనిదినములరాశి కనుక నే ‘ఉచ్చాస్థియైః ఖం వితత్య’-పొడవులచే ఆకాశము నాక్రమించినది. ‘ఉచ్చాస్థియైః’-బహువచనముచేత ఆరాశిని పెక్కుశిఖరములని తద్భాషుల్యము చెప్పఁబడినది. ఇన్నివిమోహములచే ఆకైలాసము అవశ్యనేవ్యమును పావనమును అని భావము; మార్గప్రదర్శనమును చేయఁబడినది.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిధిభిన్నాజ్ఞానాభే

సద్యఃకృత్తప్తిరదిరదనచ్చేదగౌరస్య తస్య

శోభా మద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ

మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే నాసనీవ.

63.

1 నటనపరకేపాత్ర । స్ఫుటయవనిక లన మొగిల్లు పొలిచెన్ భూభృత్తుల నవి యాకు దినుచిది । పొటలము చెలంగెఁ దాళములచప్పుడునై. ఆము.

ఉత్పశ్యామితి.—స్నిగ్ధం = మృణం-భిన్నం = మద్దితంచ - యదజ్ఞానం = కష్టం. తస్యా భే వాభా యశ్య తస్మిం స్వయి, తటగతే—సానుగతే సతి, సద్యః—కృత్తస్య = భిన్నస్య - ద్విరదరచనస్య = గజదస్తస్య - ఛేదవత్—గౌరస్య = భవశస్య, తస్మాదేః = కైలాసస్య, మేచకే = శ్యామలే + 'కృష్ణీ నీ లానీత శ్యామకాల శ్యామల మేచకా' ఇత్యుమరిః, వాసనీ = వస్త్రే, అంశస్యస్తే సతి, హలభృతో = బలభద్ర-స్యేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం, భవిత్రీం = భావినీమ్, ఉత్పశ్యామి, శోభా భవిష్య తీతి తర్కయామి త్యర్థః. శ్రౌతీ పూర్ణోపమాలంకారిః.

స్నిగ్ధ...నాభే - స్నిగ్ధ = సున్నని - భిన్న = సూత్రబడిన - అజ్ఞాన = కాటుకయొక్క - అభే = కాంతివంటి కాంతిగలవాడవైన, త్వయి = నీవు, తటగతే = సానువును పొందియుండగా, సద్యః...రస్య - సద్యః = అప్పుడే - కృత్త = కోయఁబడిన - ద్విరద = వినుఁగుయొక్క - రచన = దంతముయొక్క - ఛేద = కోతవలె - గౌరస్య = తెల్లనిదైన, తస్య = ఆకైలాసమునకు, మేచకే = నల్లని, వాసనీ = వస్త్రము, అంశస్య స్తే సతి = బుజమున నుంపఁబడినది అగుచుండగా (బుజమున నుంపఁబడగా - అనగా - బుజమున నుంపఁబడిన నల్లవస్త్రముగల), హలభృత ఇవ = బలభద్రునిసాంపునుబోలిన, స్తిమి...యామ్— స్తిమిత = నిశ్చలమైన (ఊపుపాటులేని) - నయన = కన్నులతో - ప్రేక్షణీయామ్ = చూడఁదగినదైన, శోభామ్ = సాంపును, భవిత్రీమ్ = కాంగలదానిని, (అట్టిసాంపు గలుగునని), ఉత్పశ్యామి = తలంచెదను.

తా.—మిగులనల్లనినీవు సానువునఁ జేరఁగా అతిభవశమైన యాకైలాసమునకు నల్లనియుత్తరీయమును బుజమునఁదాల్చిన బలరామునిశోభ కలుగు నని తలంచెదను.

శ.—తటగతే—తటమును చెప్పట అంశమువంటిదని ఉపమాపుష్కర్థము. 'స్నిగ్ధ'—నైల్యాతిశయముకై. 'భిన్న'—కాటుకలొ అప్పుడే చీలినచోట దుమ్ము మొదలైనవి లేమిచే నైల్యాతిశయము. 'సద్యఃకృత్త'—అప్పుడే కోసినకోతలొమాపు ఉండమ గనుక ధావశ్యాతిశయము 'స్తిమితనయన'—ఊపుపాటువలని విష్ణుము సౌర్యమియు అత్యంతదర్శనీయతయు భావము. 'సతి'—మేఘుండు తత్సౌర్యము లేక అప్పుడే కొండసానువునఁ జేరినట్లే, అప్పుడే తెచ్చి బుజముపై నుంపఁబడిన నల్లవస్త్రముని భావము, ఔవశ్యసాభాగ్యమునకై యిట్లు చెప్పట.

హిత్యా తస్మై భుజగవలయం శంభునా దత్త మాస్తా
క్రీడాశైలే యదిచ విహరే త్పాదచారేణ గౌరీ

భగ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితా న్నర్జలాఃః

సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయా. 64.

హిత్వేతి.—తస్మిన్ క్రీడాశైలే = కైలాసే + కైలాసః కనకాద్రి శ్చ మ
వరో గర్భమాదనః । క్రీడాధం నిర్మితాః శంఖో ద్వైతైః క్రీడాద్రయోఽభవత్ ఇతి
శంభురహస్యే, శంభునా = శివేన, భుజగ ఏవ - వలయః = కంజుణం - తం, హిత్యా =
గౌర్యా భీరుత్వా త్యక్త్యా, దత్తహస్తా = దత్తహస్తావలమ్బునా సతి, గౌరీ, పాద
చారణ, విహరేత్ = విచరేత్, యది = తస్మి, అగ్రయా = పురోగతః, తథా
స్తమ్భితః = ఘనీభావంప్రాపితః - అన్తర్జలస్య ఓఘః = ప్రవాహాయస్య స తథా
భూత స్సక్, భగ్గీనాం = వర్షణాం-భక్త్యా = రచనయా, విరచితవపుః = కల్పితశరీ
రః సక్, మణీనాం తటం మణితటం త స్యారోహణాయ, సోపానత్వం కురు = సోపా
నభావం భజే త్యర్థః.

తస్మిన్ క్రీడాశైలే = ఆక్రీడాశైలమందు, శమ్భునా = శివునిచేత, భుజగ
వలయమ్ - భుజగ = పామ నెడు - వలయమ్ = కంకణమున, హిత్యా = (గౌరీ భయ
పడునని) తీసివేసి, దత్తహస్తా - దత్త = ఈబడిన - హస్తా = కైదండకలదై, గౌరీ
= ఉమ, పాదచారణ = కాలినడకను, విహరేద్యది = సంచరించునెడల, (నీవు),
అగ్రయా = ముందుఁగోవువాడవును, స్తమ్భిత... వాఘః — స్తమ్భితః = ఘనీభావము
పొందింపబడిన (గడ్డకట్టునట్లుచేయబడిన)-అన్తః = లోపలి - జల = నీ శ్లయొక్క
ఓఘః = ప్రవాహముగలవాడవును, భగ్గీభక్త్యా - భగ్గీ = వర్షములయొక్క-భక్త్యా =
రచనగా, విరచితవపుః — విరచిత = కల్పింపబడిన - వపుః = దేహముగలవాడ
వును, (అయి), మణి...ణాయ, మణి = రత్నములయొక్క - తటం = సానువు
యొక్క - ఆరోహణాయ = ఎక్కుటకొఱకు, సోపానత్వం - మెట్లభావమును, కురు =
చేయుము (పాడుము).

తా.—కైలాస మనునాక్రీడాశైలమందు నీవు పోయియున్నప్పుడు ఒకవేళ
గౌరీ శివునితోఁగూడ పాదచారమున విహరించుచున్నయెడల నీవు వారికి ముందు మిగిలి
నీనీళ్లను గట్టిచేసికొని మెట్టుమెట్టుగా మడంగినవాడవై ఆమెకు రత్నసానువు
లెక్కుటకు మెట్లవరుసవై నేమింపుము.

ప.—‘దత్తహస్తా’—గౌరియొక్క స్వాధీనపతికాత్వము గూఁచింపబడినది.
‘భుజగవలయం హిత్యా’—ఆమెకు భయము కాకుండుటకై న శివునియపచారనై పుణి
గూఁచితమైనది. ‘భగ్గీ’ - మె ట్లుగుటకు. ‘స్తమ్భిత’ - కాలు దిగబడకుండుటకు.
అట్టి తత్వాదనేవావసరము నీకు దొరకును - దానిచే కృతార్థుడ వగుము.

త త్రావశ్యం వలయకులిశో ఘట్టనోగ్గిర్ణతోయం

నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రీధారాగృహత్వమ్,

తాభ్యో మోక్ష స్తవ యచి సఖే ఘర్మలభ్యస్య న స్యాత్,

క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయే స్తాః. 65.

తత్రేతి.—తత్ర = త్రేలానే, అవశ్యం = సర్వథా, సురయువతయః = దేవ
ప్రమదాః, వలయకులిశాని = కజ్జ-ణకోటయః. శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటి
మాత్రం లక్ష్యతే-తైః-ఉద్ఘట్టనాని=ప్రహారాః-తైఃఉగ్గిర్ణమ్ = ఉత్సృష్టం - తోయం
యేన తం-త్వాం, యన్త్రీషు ధారా యన్త్రీధారా స్తాసాం గృహత్వం = కృత్రిమ
ధారాగృహత్వం, నేష్యన్తి = ప్రాపయిష్యన్తి, హేసఖే = మిత్ర, ఘర్మే = నిదా
హే - లభ్యస్య - ఘర్మలభ్యత్వం చాస్య దేవభూమిషు సర్వదా సర్వర్తుసమాహారాత్
ప్రాథమికమేఘత్వా ద్వా-యత ఉక్తమ్ 'ఆమోఘస్య ప్రథమ' ఇతి, తవ తాభ్యః =
సురయువతిభ్యో, మోక్షో న స్యా ద్యది తదా, క్రీడాలోలాః = క్రీడా సక్తాః -
ప్రమత్తా ఇ త్యర్థః, తాః = సురయువతీః, శ్రవణపరుషైః = కర్ణకటుభిః, గర్జితైః
కరణైః, భాయయే = త్రాసయే * అత్ర హేతుభయాభావా దాత్మనేవదం పుగా
గమశ్చ న.

తత్ర = త్రేలాసమందు, అవశ్యమ్ = సర్వథా, సురయువతయః = దేహం
గనలు, వల ... తోయమ్-వలయ=మరుగులయొక్క-కులిశ = కొనలచేత (నూజం
చులవాలుపే రయినకులిశశబ్దము లక్షణచే అంచునుమాత్రము తెలుపుచున్నది)-ఉద్ఘ
ట్టన=కొట్టుటచేత - ఉగ్గిర్ణ=వెలువడిన - తోయమ్ = సీగ్లగలవాడవైన, త్వామ్ =
నిన్ను, యన్త్రీ...హత్వమ్ - యన్త్రీ = యంత్రములయందైన - ధారా =
ధారలయొక్క - గృహత్వమ్=ఇంటిభావమును, నేష్యన్తి = పొందింతురు - [కృత్రిమ
ధారాగృహముగాఁ జేయుదురు], హేసఖే = ఓయిచెలికాఁడా, ఘర్మలభ్యస్య
- ఘర్మ = వేసవియందు - లభ్యస్య = పొందబడిన (దొరకిన), తవ=నీకు, తాభ్యః
= ఆయమరాంగనలవలననుండి, మోక్షః = విడువల, న స్యా ద్యది = కలుగదేని,
క్రీడాలోలాః=ఆటవరాకుననున్న, తాః = ఆ స్త్రీలను, శ్రవణపరుషైః - శ్రవణ =
చైపులకు - పరుషైః=కటువులయిన, గర్జితైః = ఉడుములతో, భాయయే=భయ
పెట్టుము.

తా.—అచట వేసవియందు దొరకిననిన్ను సురాంగనలు పోనీయక పట్టుకొని
తమకుంకణలయందలి వజ్రములయందుతో గీచి నీలోపలికిరు ధార్మధార్మలు

గా వెలువడునట్లు చేసి నిన్ను కృత్రిమధారాగృహముగాఁ జేయుదురు. వేసవి యందు అత్యంతసుఖప్రదమని నిన్ను వారు ఒకమట్టున వదలరేని వారిని ఆటవరాకున నున్నప్పుడు ఆక స్త్రీకముగా చెవికి కటుపుగా బడబడ ఉఱిమి భయపెట్టి ఆభయములో వారు ఇతికర్తవ్యతామూఢులై యుండఁగా తప్పించుకొని పొమ్ము.

ప.—‘కులిశ’—గులిశము మేఘమును భేదించి వర్షించునట్లు చేయునది. అట్టి సాధనము స్వల్పముగా వీరికిని కలదు, ఎట్లునిన - కంకణములందుఁ దాపినవజ్రమే తత్కానీయము. పెద్దకులిశమయిననూ మేఘమును చీల్చి వాన నెల్ల పోఁజేయును, వీరి సాధనములు పలయకలహములు చిన్నచిన్నగావున చిన్నచిన్నరంధ్రములు మాత్రమే చేసి మేఘునికి ధారాగృహప్రయోజనమును తత్సంపర్యమును కలిగించును. ‘ఉద్ధీర్ణ’—పైవైపు బెడ్డముచేత బలపూర్ణమయినతోలుసంచునుండి పైకి వచ్చుమని సన్ననిబలధార లేచినట్లు - అని యగ్నిప్రాయము. ‘యువతయః’—బహువచనముచే పలువురు చుట్టుకొని పయతావుల బెడ్డములు చేసి పెక్కుధారలు పైకి దుముకునట్లు చేసి ఆదర్శనీయతపను చలువకును ఆనందింతును అని భావము. ‘వజ్రం న కిచ్చి వసి ధారయితవ్య మేకే పుత్రుర్ధిషి రబలాభిరుశన్తి తవ్జ్ఞాః’—అని వరాహమిహిరాచార్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు; కావున స్త్రీలకు కంకణములయందు వజ్రముం బుండవే - పుత్రులం బడయఁగోరుస్త్రీలు వజ్రము ధరింపఁగూడదుగదా - యనిన, ‘సుర’ - వారు దేవార్కనఁబానికిభర్తలు బడయుకొరికయే గాని పుత్రులం బడయుకొరిక లేదు. మఱియు నట్టికలహములును క్రీడలును అదిత్యాదులగు పెద్దల కుండవు గాన ‘యువతయః’ అని వరాహమిహిరాచార్యుఁడు చెప్పినాఁడు. ‘ఆవశ్యమ్’ - అనుట ఘర్జిత శయమును క్రీడావరాహమిహిరాచార్యుఁడు తెలుపుచున్నది. మేఘుఁడు అట్టితంతాల లోఁ బడ నేల దారిలోఁ గనిరాదా యనిన-అట్లు వారిచేతిలోఁ బడుట మేఘునికి మిగుల అష్టాదశకరమయినబంధనముగా నుండును గావున ఆయాసందమును అనుభవించు మని యిష్టునియవదేశము. అట్లుగా మఱి అనుభవించుచు నచటనే యుండురాదా యనిన - సందేహ మేమి కాను? కావున ‘మోక్షః’ - స్వార్థమైన పిమ్మట మిత్రార్థమై వారినుండి తప్పించుకొని పోవలసినది అని భావము. ‘ఘర్జ’—వేసవి యగుటచే నీలవేషధీకిని వదల రని యగ్నిప్రాయము. ‘క్రీడాలోలాః’ - పరాకుగా నున్నప్పుడు బడబడమనిన వదలివేయుదురు. సంగతి యెఱిగి మరల పట్టుకొనునంత లోపల తప్పించుకొని పోవచ్చు నని యగ్నిప్రాయము.

హేమామోభజప్రసవి సలిలా మానస స్యాదదానః,

కుర్వ న్మామం క్షణముఖపటప్రీతి మైరావశస్య,

ధున్వ సుల్పద్రుమకిసలయా న్యంశుకాని స్వవత్తై,
 రానాచేష్టేర్జలద లలితై ర్విద్విశేస్తా నశేన్ద్రమ్. 66.

హేమతి—హేజలద, హేమామ్భజానాం - ప్రసవి = జనకం * 'జిహ్వతీ'.
 ఇత్యాదినేనీప్రత్యయః, మానసస్య సరసః, సలిలమ్ = ఉదకమ్, ఆదదానః = పిబ
 నిత్యర్థః, తథా, విరావణ్య = ఇంద్రగజస్య - కామచారిత్వా ద్వా శివసేవార్థ
 మింద్రాగమనాద్వా సమాగత స్యేతి భావః, క్షణ=జిలాదానకాలే - ముఖే వచేన
 యా ప్రీతి స్తాం, కుర్వత్, తథా, కల్పద్రుమాణాం - కిసలయాని = పల్లవభూతాని,
 అంశుకాని = సూక్ష్మవస్త్రాని + 'అంశుకం వస్త్రమిత్రే స్యాత్పరిధానాత్తరి
 యయోః । సూక్ష్మవస్త్రే నాతు దీప్తా' ఇతి శబ్దార్థవే, స్వవత్తైః=మేఘవత్తైః,
 ధున్వత్, నానా = బహువిధాః-చేష్టాః = తోయపానాదియేషు తైః, లలితైః
 =క్రీడితైః+ 'నాభావశ్చదే స్త్రీసృత్యే లలితం త్రిషు శుద్ధరే । అస్త్రీయాం ప్రమదా
 గారే క్రీడితే జాతశ్చలైః' ఇతి శబ్దార్థవే, తం నశేన్ద్రమ్ = కైలాసం, కామం = య
 భేష్టం, నిర్విశేః = సముపశ్ఛిన్వ - 'నిర్విశే భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః;
 యభేచ్ఛవిహరో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలమ్, సహామిత్రం చ తే కైలాసః
 † 'మేఘవర్జితయో రబ్జసూర్యయో రభివన్ద్యయోః' ఇతి జీమాతయో ర్దుష్టిరమ్య
 మోర్చిత్రతా స్వయ' మితి దర్శనా దితి భావః.

హేజలద = ఓ మేఘుడా, హేమా...సవి—హేమ = బంగారపు - అ
 మ్భజ = తామరలయొక్క - ప్రసవి=జనకమున (సలిలమునకు విశేషణము),
 మానసస్య = మానససరస్సుయొక్క, సలిలమ్ = నీటిని, ఆదదానః = గ్రహిం
 చుచు (త్రాగుచు), విరావణ్య = ఇంద్రగజమునకు (కామచారి యగుటచేత గాని
 శివసేవార్థము ఇంద్రనిరాకచేత గాని వచ్చినట్టిది యని యభిప్రాయము), క్షణ...
 ప్రీతిమ్-క్షణ = మేఘుండు మానసజలమును గ్రోలుమునమున - ముఖవట = ముఖ
 వస్త్రముచే నయిన - ప్రీతిమ్ = సంతుష్టిని, కుర్వత్ = చేయుచు, కల్ప...యాని
 —కల్పద్రుమ = కల్పవృక్షముయొక్క—కిసలయాని = చిగుళ్లయిన, అంశుకాని =
 పలిపవస్త్రములను, స్వవత్తైః = నీగాలిచేత, ధున్వత్ = కదలించుచు, నానాచే
 ష్టైః—నానా = అనేకములయిన-చేష్టాః = తోయపానాదిచేష్టలుగల, లలితైః =
 క్రీడితములచేత, తం నశేన్ద్రమ్ = ఆ కొండను, కామమ్ = యభేచ్ఛముగా, నిర్విశేః
 =భోగించుము.

తా.—ఆకొండయందు నీవు నానాక్రీడల ననుభవించవచ్చును ; పండితాదు
 రలను ఈసంతటిమానససరోజలమును త్రాగవచ్చును ; విరావణగజమునకు క్షణము

ముఖపటముగానుండి దానిని మెప్పింపవచ్చును ; కల్పవృక్షదుహలములను నీగాలిచే కదలింపవచ్చును ; ఇట్టిక్రిడలను అందు యభేచ్ఛముగా ననుభవించువు.

ప.—‘హేమామ్భజి’—అద్భుతగుణాతిశయములు గలజలము; దానిని త్రాగిన నీవును స్వర్గదేహుండ వగుదువు. ‘విరావణస్య ముఖపటప్రీతిమ్’—ముఖపట మగుటచే ఎండ నివారితమై విరావణమునకు సీపై ప్రీతి కలుగును. ‘క్షణ’—మానసజలపానకాల మందు - హేమాంభోజివసమధ్యను మానసమున విరావణము విహరించుచుండు నని యు, ఆసమమున నీవు జలము త్రాగుచు రవంతనేవు ఆగజమునకు ముఖపట మవు గవ్వునియు భావము. ‘ముఖపట’ - ముఖమునకుఁగదా కదలుచేహముకంటె ఎండ దుస్సహము. జలపానసమయమందు మొగమునకు చలువ మఱియు ప్రియము గా నుండును. ‘కల్పద్రుమ’ - చెట్టున నున్నదుహలరూపపర్ణాదికము లని భావము; గురాంగనాశృతములను గాలిచే నెగురఁగొట్టుట దుర్వర్తనముగాన చెట్లయంతలివే ఉద్దేశింపఁబడినవి. మానసజలపానాదిక్రిడతవిశేషమును ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పియు మరల ‘లలితైః’ అనుటచే ఇట్టిదిగా నీయిష్టమయినయేక్రిడతమునుగాని అనుభవించు మని భావము. ‘నగేంద్రమ్’—నగ మేఘములకు సహజమైత్ర గావున నీక్రిడలకు నిర్విరోధ మని భావము.

త స్యోత్పన్నే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగక్ష్ణాదుకూలాం

న త్వం దృష్ట్వా న పున రలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిణ్,

యా వః కాలే వహతి సలిలోద్ధార ముచ్చై ర్విమానా

ముక్తాజాలగ్రధిత మలకం కామిని వాభిబృన్దమ్.

67.

తస్యేతి.—ప్రణయినః = ప్రియతమ-స్యేవ, తస్య = కైలాసస్య, ఉత్పన్నే = ఉద్భవభాగే ఉరౌచ + ఉత్పన్నో ముక్తసంయోగే సక్త స్థూర్ధ్వతలేపి చ, ఇతి మాలతీమలాంఘాంఃగక్ష్ణా దుకూలం (కుభ్రవస్త్ర) మివే త్యుపమితసమాసః - స్రస్తం గక్ష్ణాదుకూలం యస్యాస్తాప + ‘దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే’ స్యా దుత్తరియే సితాంశుకే’ ఇతి శబ్దార్థవే - కామిన్యాంతు స్రస్తం గక్ష్ణవ దుకూలం యస్యాస్తాం త ధోక్తామ్, అలకాం = కుభ్రవనగరిం, దృష్ట్వా, కామినిమితేతి శేషః, హే కామచారిణ్, త్వం పునః = త్వం తు, న జ్ఞాస్యస ఇతి న - కింతు జ్ఞాస్యస వివే త్యర్థః, కామచారిణ స్తే పూర్వమపి బహుకృత్యో దర్శనసంభవా దజ్ఞాన మసంభావిత మేవేతి నిశ్చయార్థం నన్వయప్రయోగః - తదుక్తం + ‘స్త్రుతి నిశ్చయ సిద్ధా ర్థేషు నన్వయప్రయోగః’ ఇతి, ఉచ్చై (రున్నతాని) విమానాని (సప్తభూమిక భవనాని) యస్యాం సా ఉచ్చైర్విమానా + ‘విమానాస్త్రీ’ దేవయానే సప్త

భూమా చ సద్దని' ఇతి యాచపః - మేఘసంవాహనస్థానసూచనార్థ మిదం విశేషణమ్ - అన్యత్ర - విమానా = నిష్కాపా, యాలకా, పః = యష్టాకం, కాలే, మేఘకాల ఇత్యర్థః, * కాలస్య సర్వమేఘసాధారణ్యా వ్య ఇతి బహువచనం, సలిల ముద్గిర తీతి సలిలాద్ధారం = స్రవత్సలిలధార మిత్యర్థః, అభ బృన్దం = మేఘకదమ్బకం, కామినీ = స్త్రీ, ముక్తాజాలైః = మూర్తికసరైః - గ్రగితం = ప్రత్యుత్తం + 'పుంశ్చల్యాం మూర్తికే ముక్తా' ఇతి యాచపః, అలకమివ = చూర్ణకుస్తలానీవ * జాతా వేకవచనమ్ + 'అలకా శ్చుర్భవస్తలః' ఇత్యమరః, వహతి = విధర్తి. ఆత్ర కైలాస స్యానుపూనాయకత్వ మలకాయాశ్చ స్యాశీనపతికాశ్చ నాయకాత్వం చ ధ్వన్యతే + 'ఏకాయస్తోఽనురూలః స్యాత్' ఇతి, 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాశీనపతికా మతా' ఇతి చ లక్షయన్తి ఉదాహరన్తి చ - 'అలయ స్మలకప్రాంతా న్రవయ స్పత్త్ర' ముష్టాదీః । ఏకా విశాదయ న్నానాం ఛాయావదనువర్తతే' ఇతి.

ఇతి శ్రీ మహామహేశాపాధ్యాయ కోలచల మల్లి నాథగూరి విరచిత
యా సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా శమేతో మహాకవి
శ్రీ కాదాసవిరచితే మేఘదూతే మహాకావ్యే పూర్వమేఘః.

ప్రణయినః = ప్రియతముండయిన, తస్య = కైలాసునియొక్క, ఉత్పన్నే = ప్రభాగమందు (తొడయందును), స్రస్త...కూలామ్ - స్రస్త = జాటిపోయిన - గడ్డాదుకూలామ్ = వలిపవస్త్రమువంటిగంగగడ్డలైన - [కామినీవహమున - స్రస్త = జాటినట్టి - గడ్డాదుకూలామ్ = గంగవంటిచోటవస్త్రముగలదైన], అలకామ్ = కుజేరనగరిని, దృష్ట్వా = చూచి, (కామనినిహాలే సని శేషము), హేతామచారికా = ఓయికామచారి, త్వం పునః = నీవయిన నీ, సజ్జాస్యనే ఇతి న = తెలిసికొనక బోవు - తప్పక తెలిసికొందువు - చూడగానే ఇది యశయని నీకుం దెలియును. ఉచ్చైర్విమానా - ఉచ్చైః = ఉన్నతములయిన (ఇండ్లను విశేషణము) - విమానా = వింతతస్తులయిండ్లుగలదైన [రెండవపట్టున - గంభీరరాలును కోవములేనిదియు నైన], యా = ఏయలకానగరి, పః కాలే = మియొక్క కాలమందు - అనగా మేఘకాలమందు (కాలము సర్వమేఘములకు సాధారణము గావున 'వః' అని బహువచనము), సలిలాద్ధారమ్ - సలిల = నీళ్లును - ఉద్ధారమ్ = స్రవించుచున్న, అభ బృన్దమ్ = మేఘసమూహమును, కామినీ = కాముకురాలయిన స్త్రీ, ముక్తాజాలైః ముక్తాలసరములతో - గ్రగితమ్ = క్రవ్వబడిన, అలకమివ = ముంగురులంటి, వహతి = ధరించును.

తా.—కైలాసముయొక్క యుపరిభాగమందు అలకానగరము ప్రియతముని తోడయందు కామినియుంబోలె సొంపొందుచుండును. కామచారి వసుటచే ఇంతకు ముందే దానిని పలుమాటు చూచిన నీకు ఇప్పుడు మరలఁ జూడఁగానే అది యంత యని తెలియకపోదు. మేఘములకు మీకును ఆయలకకును విశేషమైన సంబంధము కూడఁ గలదు. ఎట్లన - ఆయలకాపురి మేఘకాలమందు నీరు స్రవించుచున్న మేఘ పంక్తివలన ముత్యాలసరములచే నలంకృతములయిన ముంగురులుగల కామినిబోలె శోభిల్లుచుండును.

ప.—కైలాసునికి ప్రియతముఁడు, ఉపరిభాగమునకు నీటి, గంగానది జాటుకు వలినైఁట యెడఁట, అలకకు కామిని, నీటిదించువులు పరియుచున్న మేఘములకు ముత్యాలసరములతోడి ముంగురులును ఉపమానములు. ప్రియతమునితోడ కైలూర్పుండి పరిపంపుఁబయ్యెద జూటి ముత్యాలసరములతోడి ముంగురులు గలిగి శోభిల్లు కామినిబోలె - అలకాపురి కైలాసునివైభాగమున తాను నెలకొన్నదై తన వెంటి గంగ జూటుచుండఁగా సజలోద్ధార మేఘములతో శోభిల్లుచుండు ననియభిప్రాయము; అత్యంతదర్శనీయ యని భావము. నీవలనఁగదా ఇప్పు యలకాపురికి అట్టిశోభ గల్గును అని భావము. 'గర్జాదుకూలాప్' - తెలుపుగావున దుపాలసామ్యము. 'కామచారికా'—అంతకుముందే పలుమాటు చూచినాఁ డనిభావము. 'విమానా' 'ఉత్పన్నే' 'స్రస్త దుకూలా' ఇత్యాదులచే కైలాసునియం దనుకూలనాయకత్వమును అలక యందు స్వాధీనపతికాత్వమును సూచితములు. తెల్లవలివముచే పద్మినీ జాతి - 'ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్'. 'వి(గత)మానా'-మానము తీసిన దను నీచే తత్పూర్వ ముండిన దని తెలియుచున్నది; అందులవిశేష మే మనఁగా—అలక తీసినస్థితిలో ప్రేమావేశము బలియము - అలిగినకాలమందు నిబద్ధమైయున్న ప్రేమ రసమెల్ల అలక తీసినప్పడు మిక్కిలిగాఢముగా ప్రకటమై వెల్లివిరియును, కావున 'అమానా' అనక 'విమానా' అని మహాకవి ప్రయోగించినాఁడు. అలక తీసి నాయననితోడపై నెక్కిననాయకవలె అలక శోభిల్లుచుండు ననిభావము. ఇట్లు అనుకూలదాంపత్యభోగవర్ణనము తనకును అట్టిమంచికాలము వచ్చునా యని యిట్లునియాశంపను సూచించుటకును, సర్గమును ఇట్టివర్ణనతో ముగించుట కవి పతిత్వ వ్యాభ్యుక్తుపాధ్యాయాదులకు సమస్తమంగళ సంపాదనార్థంబును.

అంద్రవివరణముతోడి పూర్వమేఘము

స మా త్త ము.

మేఘనందేశ్వరి

ప్రియో సర్గః.

విద్యుత్వస్తం లలితవనితాః, నేద్రచాపం సచిత్రాః,
సంగీతాయ ప్రహతముఖాః, స్నిగ్ధగిర్భూరఘోషమ్,
అస్తంతయం మణిమయభువ, స్తుభ్ధ మభ్రంలిహాగ్రాః,

ప్రాసాదా స్త్వా తులయతు మలం చుత్ర శైవై ర్విశేషైః. 1.

విద్యుత్వస్తమితి. — యత్ర = అలకాయాం, లలితాః = రమ్యాః - వనితాః
= స్త్రీయో - మేఘ తే, సహ చిత్రై ర్వర్జిత ఇతి సచిత్రాః + అలభ్యా
శ్చర్యయో శ్చిత్రమ్ ఇత్యమరః * తేన స హేతువ్యయోగే' ఇతిబహు వ్రీహిః
* 'వోపసర్జనస్య' ఇతి సహశబ్దస్య సభాషః, సంగీతాయ = గ్రామ్యమికాయ,
ప్రహత మురజాః = తాడిత మృదంగాః + 'మురజస్తు మృదగ్గే స్యాద్ధృక్కా-ముర
జయో రపి' ఇతిశబ్దార్థవే, మణిమయ్యః = మణివికారాః - భువః = క్షీడాపానభూ
మయః - మేఘ తే తథోక్తాః, అభ్రం లిహస్త్రీతి - అభ్రంలిహని = అభ్రజ-హని
* 'వహభే'లిహః' ఇతి భిచ్ ప్రత్యయః * 'అరుద్విష్' దిత్యాదినా ముహూమః -
అగ్రాణి = శిఖరాణి - యేషాం తే తథోక్తాః - అతితుగ్ధ ఇత్యర్థః, ప్రాసాదాః =
దేవగృహాణి + 'ప్రాసాదో దేవగృహజాప్' ఇత్యమరః - విద్యుతో-స్య సస్త్రీతి
విద్యుత్వాక్ - తం, నేద్రచాపమ్ = ఇంద్రచాపయంత్రం, స్నిగ్ధః = శ్రావ్యః - గమ్భీరః
= ప్రగల్భః - ఘోషః = గర్జితం - యస్య తమ్, అస్తః = అస్తగతం - తోయం యస్య
తమ్, అస్తస్తాయమ్ = అస్తస్సలిలం, తుగ్ధమ్ = ఉన్నతం, తావం, తై నై ర్విశేషైః
లలితవనితత్వాదిసర్వైః కరతైః, తులయతు = సమీకర్తుమ్ * తులాశబ్దా తత్తు-
రోతీతి ణ్యన్తా త్తుముక్ ప్రత్యయః, అలం = పర్యాప్తాః + 'అలం భూషణ
పర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకమ్' ఇత్యమరః. * అత్రోపమానోపమేయభూత మేఘ
ప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుర్వనితాదీనాం యథాసంఖ్య మన్యోస్యసాదృశ్యా నైఘ
ప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధి రితి విష్ణుప్రతివిష్ణుభావే నేయం పూర్ణోపమా - వస్తుతో

భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయో రుపమాసౌపమేయధర్మయోః వ్యభ
గుపాదానా ద్విమృప్తతేవిమృభావః.

ప్రాసాదవర్ణనము.—యత్ర = ఎచట (అలకాపురమందు), లలితవనితాః
= రమణీయలై నస్త్రీ లుగలవియు, సచిత్రాః = చిత్రపులతో (ఆలేఖ్యములతో)
కూడుకొన్నవియు, సంగీతాయ = సంగీతముకొను, ప్రహల మురజాః=వాయిం
జలబడిన మద్దెళలుగలవియు, మణిమయఘవః = మణివికార మైనభూములు (క్రీడాపా
నభూములు) గలవియు, అభింగి...గ్రాః - అభింగిలిహ - ఆకాశము పెరయుచున్న-
అగ్రాః=కొన్నగలవియు(అనగా ఆత్మన్నతములును), అగు, ప్రాసాదాః=దేవాల
యములు, విద్యుత్స్వప్తమ్ = మెఱుంగుచుండగలవాడవును, నేస్త్రీచాపమ్ = ఇంద్ర
ధనుస్సుతోకూడుకొన్నవాడవును, స్నిగ్ధ...షమ్ - స్నిగ్ధ = శ్రావ్యమున -
గమ్భీర = ప్రగల్భమున - ఘోషమ్ = ఉడుముగలవాడవును, అస్తస్త్రీయమ్
= లోపల జలముగలవాడవును, (అగు), త్వష్ = నిన్ను, త్రైస్తై ర్విశేషైః = వైచే
ష్వబడిన లలితవనితత్వాదిధర్మములచేత, తులయితుమ్ = సరిపోలుటకు, అలమ్ =
చాలియున్నది. ఇచట ఉపమాసౌపమేయములయిన మేఘప్రాసాదములయొక్క
ధర్మములయిన విద్యుద్వనితాదులకు యథాసంగ్యముగా (వరుసగా) గలిగిన య
సౌందర్యసాదృశ్యమునుబట్టి మేఘప్రాసాదములకు సాదృశ్యము నీధించినది గావున
వింబప్రతిబింబభావముచే ఇది పూర్ణోపమ.

ప.—అలకాపురమందలిప్రాసాదములు ఆత్మత్కృష్టము లని భావము.

హస్తే లీలాకమల, మలకే బాలకుద్దానువిధ్న,

నీతా లోధ్రిప్రసనరజసా పాణ్డతా మాననే శ్రీః,

చూడాపాశే ననకురవకం, చారు కణ్ఠే శిరీషం,

నీమస్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్. 2.

సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తుసంపత్తి మహా.—

హస్తఇతి.—యత్ర = అలకాయాం, వధూనాం = హస్తే, లీలార్థం కమలం
లీలాకమలం - శరల్లిజ్జ మేతమ్ - తదుక్తం + 'శర త్వజ్జుజలక్షణా' ఇతి, అలకే -
జాతా వేకవచనమ్ - అలకేష్వి త్వర్థః, చాలకుస్తైః = ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైః -
అనువిధ్న - అనువేధో - గ్రథన మిలియావత్ * నపుంసకే భావేక్తః - యద్యపి
కుద్దానాం శైశిరత్వ మప్యస్మి + 'మాస్యం కుద్దమ్' ఇ త్యభిధానాత్ - తథాపి హే
మస్తే ప్రాదుర్భావః శిరీ ప్రాధత్వ మితి వ్యవస్థాభేదేన హేమస్తకార్యత్వ మి

త్యాగయేన చా లేతి విశేషణమ్ - 'అలకమ్' ఇతి ప్రథమాస్తపాతే సప్తమిప్రకమ
 భజ్జః స్వాత్ - నాథస్తు నియతపుష్టిజ్ఞతాహని త్వేతి దోషాస్తర మాహ-త దసత్
 † 'స్వభావవక్త్రాణ్యలకాని తాసా' మితి † 'నిర్మానాన్యలకాని పాటిత ముః
 కృత్స్నైఽధరః ధృష్టితః' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు సమంసకలిజ్ఞతాదర్శనాదితి,
 ఆననే = ముఖే, లోభోన్విప్రసవానాః=లోభోన్విప్రమృతాం - వైశిరాణాం రజసా =
 పరాగేణ + 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పి వృక్షాణాం గర్భమోచనే' ఇతి విశ్వః, పాన్డు
 లాం = పితృజ్ఞప్తం, నీతా = ప్రాపితా, స్త్రీ = శోభా, చూడాపాతే = కేశపాతే,
 సవికురవః = వాసస్తః పుష్పవిశేషః + 'తత్ర శోణే కురవక స్తత్ర పీతే కురవ
 కః' ఇత్యమరః, కన్యే, చారు = శేషం, శిరీషం = త్రిపుం = పుష్పవిశేషః, నీమస్తే
 = చుస్తకేశవిభాషామ్ + 'నీమస్త మస్త్రీయాం చుస్తకేశవిభాషా ముదాహృతమ్'
 ఇతి శబ్దార్థవే త వివగమః త్వదుపగమః - ఘనాగమకాల ఇత్యర్థః - తత్ర జాతం
 త్వదుపగమః - వార్షికలింగమిత్యర్థః - నీపం = కదమ్బుకుసుమంచ, సర్వ త్రాస్తీతి
 శేషః - అస్త్రీ ర్భవతివరః ప్రథమపురుషోఽప్రయజ్యమానోఽప్యస్త్రీతి న్యాయాత్;
 ఇత్థం కమలవద్దాది తత్తత్కార్యసమాహారాభిధా నాదర్శన సమాహరసిద్ధిః - కా
 రణం వినా కార్య స్వానీధే రితి భావః.

అలకాపురమందు సర్వదా సకలర్తుసంపత్తి కల దని చెప్పుచున్నాడు:—

యత్ర = అలకయందు, వధూనామ్ = స్త్రీలయొక్క, హస్తే = చేతియందు,
 లీలా కమలమ్ = లీలాసార్థమయిన తామరయు - (ఇది శరదృతుచిహ్నము) అల
 కే = తలవెండ్రుకలయందు (జాత్యేకవచనము), బాల...ర్థమ్ . బాల = అభినవ
 ములయిన - కున్ద = మొల్లలయొక్క - అశవిదమ్ = ముడియు - (ఇది హేమం
 తర్జులక్షణము 'హస్యం పున్దప్' అ.ట.చే మొల్లలు శిశిరర్తుపునంగూర్చు గలుగును -
 అయినను వానికి హేమంతమందు ప్రాదుర్భావము శిశిరర్తుపున ప్రాధీయం అని అవస్థా
 భేదముచే హేమంతకార్య మనునభిప్రాయముతో బాలవదవిశేషము ప్రయోగింపఁ
 బడినది), ఆననే = ముఖమందు, లోభో...జసా—లోభోన్విప్రసవ = లూడ్వగం
 బువృషయొక్క - రజసా = పరాగముచేత, పాన్డుతామ్ = పిశంగిమను, నీతా =
 పొందింపబడిన, స్త్రీః = శోభయు - (శిశిరర్తులక్షణ మిది), చూడాపాతే = కేశ
 కలాపమందు, నవ కురవకమ్ = క్రొత్త గోరంటపువ్వును (గోరంట వసంతర్తువుల
 పూచును), కన్యే = చెవిలో, చారు = కోమలమయిన, శిరీషమ్ = దిరిసెనపువ్వును -
 (ఇది శ్రీస్తుర్తువుల పూచును), నీమస్తే = పాపటయందు, త్వదుపగమజిమ్-త్వత్ =
 నీయొక్క ఉపగమ = రాకవలన - జిమ్ = పుట్టనదైన, నీపమ్ = కదంబపుష్ప
 మును - (ఇది వర్షర్తులింగము), సర్వత్ర 'అస్త్రీ = కలదు' అని శేషము.

య త్రోస్మ త్తభ్రమరముఖరాః సాదపా నిత్యపుష్పాః,
హంసశ్రేణీ గచితరశనా నిత్యపద్మా నలిన్యః,
కేకోత్పల్యా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా,
నిత్యజ్యోతాన్విః ప్రణిహతలమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః. ౩.

యత్రేతి - యత్ర = అలకాయాం, పాదపాః = పుష్పాః, నిత్యం పుష్పాః
యేషాం తే నిత్యపుష్పాః - సతుముఖనియమా దితి భావః, అతపివోన్నతై రభ్రమరైః -
ముఖరాః = శబ్దాయమానాః, నలిన్యః = పద్మిన్యా, నిత్యం పద్మాని యాసాం తాః
నిత్యపద్మాః - స తు హేమస్తాదివర్జ మిత్యర్థః, అతపివ హంసశ్రేణీః - రచిత రశనాః
= కల్పిత మేఖలాః - నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః, భవనశిఖినః = క్రీడా
మయారాః, నిత్యం భాస్వతః కలాపా (బద్ధాణి) యేషాం తే తథోక్తాః - స తు
వర్షాన్వే వేతి భావః, అతపివ కేకాభిః - ఉత్పల్యాః = ఉద్గ్రీవాః, ప్రదోషాః =
రాత్రయః, నిత్యం - జ్యోతాన్విః = చంద్రికా - యేషాం తే నిత్యజ్యోతాన్విః -
స తు శుక్లపక్ష వివ, అతపివ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిః (వ్యాప్తిః) యేషాం తే,
తే చతే రమ్యా శ్చేతి తథోక్తాః - సయనసుఖగా ఇత్యర్థః.

యత్ర = అలకాయందు, పాదపాః = పుష్పములు, నిత్యపుష్పాః - నిత్య =
ఎల్లప్పుడు (మునునియమము నశేషింపక) - పుష్పాః = పువ్వులుగలవి, (అందుచే
తనే), ఉన్న...ఖరాః - ఉన్నత = ముదిరిన-భ్రమర = తుష్పదలచేత-ముఖరాః
= శబ్దించుచుండునవి, నలిన్యః = తామరకొలంకులు, నిత్యపద్మాః - నిత్య = ఎల్లప్పు
డును (హేమంతాదులయందు నైనను మానక) - పద్మాః = తామరలుగలవి, (అందు
చేతనే), హంస...శనాః-హంస = హంసలయొక్క - శ్రేణీ = వరుసలచే-రచిత =
కల్పించబడిన - రశనాః = మొలనూళ్లుగలవి - (సదా హంసలచే పరివేష్టించబడి
యండునని భావము), భవన శిఖినః = క్రీడా మయారములు, నిత్య...లాపాః -
నిత్య = (వర్షాకాలమందుమాత్రమే గాక) సదా - భాస్వత్ = ప్రకాశించుచుండు-
కలాపాః = పురులుగలవి, (అందుచేతనే), కేకోత్పల్యాః - కేకా = కేకలచేత -
ఉత్పల్యాః = మెడ యెత్తునవి, ప్రదోషాః = రాత్రులు, నిత్యజ్యోతాన్విః - నిత్య =
(శుక్లపక్షమందుమాత్రమే గాక) ఎల్లకాలములయందు - జ్యోతాన్విః = వెన్నెల
గలవి, (అందుచేతనే), ప్రతి...రమ్యాః - ప్రతిహత = పోగొట్టబడిన - తమః = చీక
టులయొక్క - వృత్తి = వ్యాప్తిచే - (చీకటిని తలచూపనీయమిచ్చే) - రమ్యాః = రమణీ
యములును (చూచుటకు సౌఖ్యనియమిచ్చి యని యర్థము).

ప. — 'యత్రో...పుష్పాః' — అలకాపురియందు ఎప్పుడును వసంతమే, 'హంస...లిన్యః' - ఎప్పుడును శరవృతువే, 'కేకో...లాపాః' - ఎప్పుడును 'వర్షర్తువే, 'నిత్య...దోషాః' - రాత్రులన్నియు నెన్నెలరాత్రులే, ఉద్యాన వద్దక రమయూర యామినులు కాలనియము లేక ఎల్లప్పుడు అన్నివిగముల శోభిల్లుచుండును.

ఆనందోత్థం నయనసలిలా యత్ర నాన్యై ర్నిమిత్తై,

ర్నాన్య స్తాపః కుసుమశరజా దిప్యనాయోగసాధ్యాత్,

నా ప్యన్యస్మాత్ ప్రణయకలహో ద్విప్రయోగోపపత్తిః,

విత్తేశానాం న చ ఖలు వయో యావనా దన్య దస్తి. 4.

ఆనందోత్థం. — యత్ర అలకాయాం, విత్తేశానాం = యక్షణం + 'వితృధిపః కుబేరః' స్వాత్వభా దనిక యక్షయోః, ఇతి బద్ధార్థ వే, ఆనందోత్థమ్ = ఆనందజన్య మేవ - నయనసలిలమ్, అన్యై ర్నిమిత్తైః శోకాదిభి ర్నాస్తి, ఇష్ట సంయోగేన = ప్రియజన సమాగమేన - సాధ్యాత్ = నిర్వహియాత్ - న త్వప్రతికార్యా దిత్యర్థః, కుసుమ శర జాత్ = మదన శర జన్య తాపాత్, అన్య స్తాపా నాస్తి, ప్రణయ కలహో దన్యస్తా న్నరణాదికారణాత్, విప్రయోగోపపత్తిః = విరహప్రాప్తి రస్మి నాస్తి; కించ, యావనా దన్య ద్వయో వార్థకం నాస్తి ఖలు. ఏతద్భోగ ద్వయం ప్రక్షీప్త మపి వ్యాఖ్యం.

యత్ర = అలకాపురమందు, విత్తేశానాం = యక్షులకు, ఆనందోత్థమ్ - ఆనంద = ఆనందముచేత - ఉత్థమ్ = పుట్టునచే - నయనసలిలమ్ = కన్నీరు, అన్యైః = ఇతరమైన, నిమిత్తైః = (శోకాది) కారణములచేత, న = లేదు, (అచట కన్నీరు ఎవరికైనఁ గలిగిన ఆనందముచేతఁ గలుగునేగాని ఇతరమైన శోకాదికారణముల చేతఁ గలుగదు అని యర్థము), ఇష్ట...ధ్యాత్ - ఇష్ట = ప్రియజనలతోడి - సంయోగ = కూడికచేత - సాధ్యాత్ = పోగొట్టఁదగినదైన (ప్రతిక్రియారహితము కా దని యర్థము), కుసుమశర జాత్ = మదనునివలన పుట్టునట్టితాపముకంటె, అన్య స్తాపః = వేఱుతాపము, న = లేదు, ప్రణయకలహాత్ = పాలయలుకకంటె, అన్య స్తాత్ = వేఱుకారణమువలన, విప్ర...ప త్తిరసి. విప్రయోగ = విరహముయొక్క - ఉపపత్తిరసి = సంభవమయినను, న = లేదు, (కించ = మఱియు), యావనాత్ = జివ్వనముకంటె, అన్య ద్వయశ్చ = వేఱు వయస్సు (ముసలితనము) కూడ, న = లేదు, ఈరెండుశ్లోకములు కాళిదాసప్రణితములు కావు - మరియెవరో చేసి ఇందు వేసినారు.

తా. — అలకాపురమందు. యావనభోగములు తప్ప వేఱొందువలన లేదు.

యస్యాం యతాః సితమణిమయా న్యేత్య హర్ష్యస్థలాని

జ్యోతిశ్చాయాకుసుమరచితా న్యుత్తమస్త్రీసహాయాః

ఆసేవస్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం

త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు శస్త్రైః పుష్కరే హ్యహతేషు.

5.

యస్యామితి.—యస్యామ్ = అలకాయాం, యతాః = దేవయోని

విశేషాః, ఉత్తమస్త్రీసహాయాః = లలితాజ్ఞానాసహచరాః సస్త్రైః, సితమణిమయా

ని = స్ఫటికమణిమయాని - చంద్రాకాంతమయాని వా, అతపిత, జ్యోతిషాం = తార

కాణాం - ఛాయాః = ప్రతిబింబస్వేవ - కుసుమాని-తైః - రచితాని = పరిష్కృ

తాని + 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా దృష్పత్యై, ధాన్యరాత్నసు' ఇతి వైజ

యస్త్రీవితేన పానభూమి రస్థానశోభత్వము క్తవ్, హర్ష్యస్థలాని, ఏత్య = ప్రాప్త్య,

తవ గమ్భీరధ్వనిరివ ధ్వని ర్యేషాం తేషు త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు, పుష్కరేషు = వాద్య

భాణములేషు + 'పుష్కరం కరహస్తాగ్రే వాద్యభాణముఖే జలే జ్యోమ్ని పత్యై ఫలే

ఖడ్గే తీర్థాషణివిశేషయోః,' ఇత్యుకరః, శస్త్రైః = మస్త్రైః, ఆహతేషు సత్సు, ఏత

చ్చ వాద్యం సృత్యగీతయో ర పుష్కరం కరహస్తం, కల్పవృక్షప్రసూతం = మందారవృక్షో

ద్భవం - కల్పవృక్షస్య కాష్ఠితార్థప్రదత్వా న్యగ్రసి తత్ప్రసూత మితి భావః, రతిః

ఫలం యస్య త ద్రతిఫలాఖ్యం - మధు = మద్యమ్, ఆసేవస్తే = ఆదృత్య పిబ స్తీతృభ్యః

† తాలక్షీర సితామృతామల గుహోన్మత్తాన్ధి కాళాహ్వయా

దా రిష్టద్రుమమౌళ తేషు కదళీ గుల్మప్రసూనై ర్యుతమ్

ఇథం చేత్తథు పుష్పభస్మపచితం పుష్పద్రుమాలావృతం

'కావళేన స్తరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శితం మధు.' ఇతి మదిరార్ణవే.

యస్యామ్ = అలకాయాం, యతాః = యక్షులు, ఉత్త...హాయాః = ఉత్తమ

= లలితలైస-స్త్రీ = అంగనలు - సహాయాః = సహచారిణులుగా (అనగా

వరాంగనలం గూఢుకాని), సితమణిమయాని = తెల్లమణులతో చేయబడిన (స్ఫటిక

మణివికారములైన, లేక, చంద్రకాంతమణివికారములైన), (అందుచేతనే), జ్యోతి

...తాని-జ్యోతిషాం = సజ్జతములయొక్క- ఛాయా = ప్రతిబింబములనెదు-కుసుమ

= పుష్పములచేత- రచితాని = అలంకరించబడిన (అందుచేత పానభూమియొక్క

శోభ ఒకస్ఫటిక మణివలెనుగా దని తెలుపబడుచున్నది), హర్ష్యస్థలాని =

మేడల ప్రదేశములను, ఏత్య = పొంది (అట్టిమేడలదాదాపత్యైజేరి), త్వద్గ...షు-

త్వత్ = నీయొక్క-గమ్భీర = ధీరమైన-ధ్వనిషు = నాదమునంటి (ఉడుమునంటి)

నాదముగలవైన, పుష్కరేషు = వాద్యభాండముఖములు, ఆహతేషు (సత్సు) =

వాయుంపరబంధునవి (అగుచుండఁగా) (వాద్యములు నృత్యగీతములకుఁ దుపలక్షణము_ అనఁగా నృత్యగీతములుకూడ కలవని యర్థము), కల్పవృక్షప్రసూతమ్=మందార వృక్షోద్భవమయిన (కల్పవృక్షము కోరినదానిని ఇచ్చునదిగాన మద్యముకూడ అందు ఉద్భవించు నని భావము), రతిభలమ్=పుష్పకృతముగాన గురతమే భలముగాఁ గలదైన (రతిభలమనుపేరుగలదైన), మధు=మద్యమును, (మధువు పుష్పమయము గావున దానికి పండు విది యనిన - రతియే పండు అని భావము), ఆ నేవనై= ఆదరముతో త్రాగుదురు.

తా.—ఆయలకాపురమందు యక్షులమేవలపైతలములు చంద్రరాంత మణులతోఁగాని స్ఫటికమణులతోఁగాని నిర్మింపఁబడియుండును. అందు రాత్రులలో నక్షత్రప్రప్రబింబములే పువ్వులుచల్లినట్లు అలంకారముగా నుండును. ఆప్రదేశముల యందు యక్షులు పరాంగనలతోఁగూడినవారై నృత్యగీతవాద్యములు చిత్తమును ఆనందపెట్టుచుండఁగా, ఆదరముతో రతిభలమనుపేరుపుష్పాసవమును తమకుసర్వాస్థిష్టము లిచ్చునదై నకల్పవృక్షమునండి పుట్టినదానిని నేవించి, దానికి భలమయిన గురతము ననుభవించుచుండురు.

ఇచట కొందఱు ‘నీతమణి’ యనుటకు ‘మరకత’ యని వలించి - తెల్లనిమణి భూమియందు తెల్లని నక్షత్రములు ప్రతిబింబించుట సంభవించు తనియు దానందజేసి ‘నీతమణి’ యనుపాఠము సరిగా దనియు వివరించిరి. మల్లిఖసూరి ఇంతమాత్రము ఊహింపకపోలేదు; రాత్రివేళ నల్లనిమణులయందలి ప్రతిబింబము స్ఫుటముగా నగ జడదు, అగపడినను నలుపుతిరిగి వివర్ణమై యుండును, మీనగుణమయినయవ మానము చెప్పట మందము. స్ఫటికాదిమణిమయమైన తెల్లని హర్ష్యపరితలమందు నల్లనియాకాశమును ప్రతిబింబిత మగునుగాన దానితో తద్గత మయిననక్షత్రములు స్ఫుటముగా ప్రతిబింబించుట మిగులసరిగతమై యున్నది - అట్టిది ప్రకటగుణ మైన యవమానము శ్రేయము. మల్లినాథపాఠమే సరి యనుటకు కుమారసంభవము లోని యాక్రిందిశ్లోకముం గనవచ్చును:—

“యత్ర స్ఫటికహర్ష్యేషు నక్షత్ర మాపానభూమిషు
బ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాశ్నువ స్త్యవహరతామ్.”

మందాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భిః,
ర్మందారాణా మనుభుతురహం ఛాయయా వానితోష్ఠాః,
అన్వేష్యవైః కనకసకతాముష్టినిజ్ఞే పగ్నాః
సంక్రిడన్తే మణిభి రమరప్రాధితా యత్ర కన్యాః.

మన్వాకిన్యా ఇతి.—యత్ర = అలకాయామ్, అమరైః ప్రార్థితాః— సుష్టర్య
ఇత్యర్థః, కన్యాః = యక్షకుమార్యః + కన్యా 'కుమారికా నార్యః,' ఇతి విశ్వః,
మన్వాకిన్యాః = గడ్డాయాః, సలిలేన - శిశురైః = శిశువైః, మరుద్భిః = మారుతైః,
నేవ్యమానాః = విజ్యమానాః సత్యః, తథా, అనుతటం = తథేషు - రోహన్తీత్యను
తటరుహః - ఓష్ఠ * 'ఉపపద మతిత్' ఇతి సమాస-తేషాం మన్దారాణాం, ఛాయ
యా = అనాతపేన, వారితోష్ఠా = శమితాతపాః సత్య, కనకస్య నీకతాను -
ముష్టిభిః - నిక్షేపేణ = న్యాసేన - అభివా-కనకనీకతానాం ముష్టిషు నిక్షేపేణ - గూ
ఢైః = సంవృతైః, అతపిత - అన్వేష్టవ్యైః = మృత్యైః, ముఖైః = రత్నైః, సంక్రీ
డన్తే = గూఢమణిసంజ్ఞయా దైశిక్రీడయా సమ్యక్క్రీడన్తీత్యర్థః * క్రీడన్తీత్యను
సంపరిభృత్య శ్చ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్ + రత్నాదిభిః రాయితాదా గురైర్ద్రష్టవ్యకర్తృభిః
కుమారిభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గూఢమణి స్మృతా రాసక్రీడా గూఢమణిర్ద్రష్టవ్యక
స్మలాయనం పిచ్చ కన్దుక దణ్డాద్యైః స్మృతా దైశిక్రీడయః; ఇతి శబ్దార్ణవే.

యక్షకన్యాసౌభాగ్యవర్జనము:—యత్ర = అలకాయందు, అమరప్రార్థితాః -
అమర = దేవతలచే - ప్రార్థితాః = కోరబడిన - కామింజబడిన (మక్కిలి అంద
గత్తియ లని యర్థము)-కన్యాః = యక్షకుమారికలు, మన్వాకిన్యాః = ఆకాశగంగ
యొక్క, సలి...రైః-సలిలే=నీటిచే - శిశురైః = చల్లనివైన, మరుద్భిః=వాయువు
చేత, నేవ్యమానాః (సత్యః) = వివరించుచున్న(వారై), అనుతటరుహం-అనుతటా-
గట్టులయందు - రుహం = మొలచిన, మన్దారాణాం = కల్పవృక్షములయొక్క,
ఛాయయా = నీడచేత, వారి...ష్టాః - వారిత=తొలగింపబడిన - ఉష్టాః (సత్యః)
=ఎండగల (వారై), కన...గూఢైః - కనక నీకతా = బంగారపు టిగుకయొక్క -
ముష్టి = పిడికిళ్లయందు-నిక్షేప=ఉంచుటచేత, గూఢైః = దాచబడిన, (అందు
చేతనే), అన్వేష్టవ్యైః = వెదకవలసినవైన, ముఖైః = రత్నములతో, సంక్రీడన్తే =
(గూఢమణి యనుపేరియాటను) ఆడుకొనుచుండురు.

తా.—ఆయలకాపురమందు పెండ్లికానియక్షకన్యలు దేవతలచేతనైతము
కామింజబడినయందగత్తియలు ఆకాశగంగయొద్దను కల్పవృక్షములనీడలో ఆకాశ
గంగాతుపారములం దడిసినపిల్లలెమ్మరలు తమరు పిచుచుండగా గూఢమణి యను
క్రీడ నాడుచుండురు. ఆక్రీడ యెట్లునగా:—ఒకతెను కన్నులుమూసి, దానిచే దోసిట
ఇసుకయెత్తించి, రెండుమూఁడుతావుల ఇసుకదోసిట్లు పోయించి అందులో సెక
యిసుకరాశియందు ఒకరాతిని దాచి, పిన్నుట ఆపిల్లకు కన్నుమూత వదలివేసి
దానిని రాయి యొక్కడ నున్నదో కనుగొను చుండురు-తప్పిపోయిన మరల కన్నులు

మూసి, అట్లే చేయుదురు; అది కనుంగొనిన మఱియొకదానిని అప్రకారమే చేయు
మందురు. ఇందులకు ఆ యక్షకుమారికలకు వట్టి యిసుకకు బదులు బంగారపు
టిసుకయు రాతికి బదులు మణులును నీధముగా నుండును.

ప — 'అమరప్రార్థి రా.' — అనుటచే ఈకన్యలు దేవతలకు స్వాధీనమైన
యర్హులై రంభా మేనకా తిలక్ త్రమాదులకంటె అంపగతై అనియు, 'నేవ్యమానాః'
అనుటచే వీరికి వాయువు పంకావా యడనియు, అట్లు వీరింగొలుచుటచే జాయుదేవుడు
తన్ను కృతార్థునిగా నెంచుకొని యానందించు ననియు, 'భాయయా.' — అనునీ
లింగస్వారస్యముచే కల్పతరువులను వీరికి ఆతపత్రగ్రాహినియగుదాని యనియు, 'కన
కమఃబల'చే పింద్యైశ్వర్యము మహాన్నతమనియు, ఈవర్ణనచే 'సీమేఘమా, నీవు
లోకోత్తర సౌందర్యైశ్వర్యములగుల కన్యామణులను అలకాపురమునకు గాంతువు.
అట్టివారు మఱియెచటను లేరుగాన అట్టికన్యలదర్శనమే అలకాపురమునకు ఆన
వారు' అనియు, భావము.

సీవీబద్ధోచ్చస్వనితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం

తేమం రాగా దనిభృతకరే మ్వాక్షిపత్న ప్రయేషు,

అర్చిస్తుక్తౌ నభిముఖ మపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్

హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7.

నీవీతి. — యత్ర = అలకాయామ్, అనిభృతకరేషు = చవల హస్తేషు, ప్రీ
యేషు, నీవీ = వసనగ్రన్థిః + 'నీవీ పరిగణితే గ్రన్థా స్త్రీణాం జఘనవాసనః, ఇతి విశ్వః.
నీవీతి బద్ధా నీవీబద్ధః + చూతవృక్షవ దక్షానగు క్త్యమ్-తస్య-ఉచ్చస్వనితేన = త్రుటి
తేన - శిథిలం, తేమం = దుకూలం, రాగాత్ = అనురాగాత్, అక్షిపత్న = ఆ
హరత్సు సత్న, హ్రీ మూఢానాం = లజ్జా విగురాణాం, విమ్బం = విమ్బికాళం +
'విమ్బం ఫలే విమ్బికాయాః ప్రతివిమ్బే చ మణ్డలే,' ఇతి విశ్వః - విమ్బమి వాధరో
యాసాం రాసాం విమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణాం + 'విశేషా' కామినీ కాన్తా
భీరు ర్విమ్బాధ రాణ్ణా' ఇతిశబ్దార్థవే, చూర్ణస్య = కుంభు-మాదేః - ముష్టిః, అర్చిర్భిః
= మయాభైః - తుక్తౌ + 'అర్చి ర్చయూఖ శిఖయోః' ఇతివిశ్వః, రత్న ప్రదీప
ప్రదీపా నభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యపి, విఫలప్రేరణా = దీపనిర్వాపణాక్షమత్వా
నిచ్చలతేపా, భవతి; అత్రాక్షానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యా మాధ్యం వ్య
జ్యతే.

యక్షజాతి స్త్రీపురుషుల విప్రంభవిహరణము:— యత్ర = అలక
యందు, అనిభృతకరేఘ = చపలహస్తయిన (చీరను లాగివేయ యత్నించుచు
నారు గావున చేతులు వణకుచున్న వని యర్థము), ప్రియేఘ = ప్రియులు, సీపీ
...లమ్ — సీపీ=పోకముడియనెడు- బద్ధ = ముడియొక్క - ఉచ్చస్థితి=సడలుట
చేత - ఇథిలమ్ = జొరైనదైన, డౌమచ్ = దుపూలమును, రాగాత్ = అనురా
గముచేత, అఘోషత్సు (సర్పు)=లాగివేయువారు (అగుచుండుగా), (అనఁగా స్త్రీల
పోకముడి పీడఁగా దుపూలము జొరసానె ననియు దానిని లాగివేయుటకు ప్రియులు
చేతులు చాచి రనియు ఆరసాతిరేకముచేసయినసాత్త్వికభావముచేత ఆప్రియుల
చేతు లాపనిచేయునప్పుడు వణకుచుండె ననియు అర్థము), ఖ్రి మూఢానామ్ =
నీగ్ధచేత మూఢలయిన (అనఁగా ప్రతిక్రియ నూహింపజాలనివారయిన), విమ్బాధ
రాణామ్ = దొండపండుపంటిమోవిగల స్త్రీలయొక్క, చూర్ణముష్టిః = కంఠముమీ
దలయినపొడుముయొక్కపిడికిలి, అర్చిస్తుక్లా - అర్చి=కిరణములచేత-తుక్లా
= ఉన్నతములయిన (అనఁగా విస్తారము కిరణములు గలిగి ప్రజ్వలిల్లుచున్న),
రత్నప్రదీపాత్ = దీపముబగానున్న రత్నములను, అభిముఖమ్ = ఎదురుగా, ప్రా
ప్యాపి = పొందియు (అనఁగా రత్నదీపములమీఁద పోయి పడియు), విఫలప్రేరణా-
విఫల = ప్రయోజనములేని - ప్రేరణా = చల్లుటగలది - (అనఁగా దేదీప్యమాన
ములయిన యారత్నదీపములను ఆర్పలేనిదిగా), భవతి = అగుచున్నది.

తా.—అలకాపురమందు ఇట్టివిమోహములను చూడఁగలవు, ఎట్టివనఁగా:—
బిందాధరలసీవి సడలి చీర జొలుచున్నప్పుడు ప్రియులు చీరను లాగివేయుటకు
ఆదియే కుంచినమయముని [అనఁగా - చీర తానే జొరసాపుచున్నదిగావున
ఆస్త్రీలు ఎఱిగి సవరించుకొనునంతలోపల లాగివేసిన గుబువుగా తప్పక ఊచి
వచ్చు నని] దానిని చేయించాచి లాగి వేయుదురు. అట్లు చేయునపుడు ఆచేయి
రసాతిరేకమువలనిసాత్త్వికోదయముచే వణకుచుండును. అవణకుచే ఆచేయివలు
ప్రియులకుత్థితపుండలంపు నెఱుంగునంతలో చీర పోవుటయు లబ్ధిచేత తమగన్నత
పురుషులకు కానరాకుండుటకై కుంచిప్రతిక్రియ నూహింపజాలక చీకటిచేయఁ
గోరినవారై తమయొద్ద నీధముగా చేతి కలవడునట్టి కంఠమాదిచూర్ణములను పిడికిట
నెత్తి రత్నసీపములను ఆర్పివేయుట ఆదీపముల మీఁదికి చల్లుదురు. అవి రత్న
దీపము లగుటచే వీరుచల్లినచూర్ణంపుఁబిడికిలి తమపై పడినను ఆటవు. అట్లు విఫల
ప్రయత్నలై తుదకు వల్లభులయంక పాళియందే దాగుదురు.

ప.—‘నీవీబద్ధాచ్ఛన్వనీత’-1 నీవీక సడలుట ప్రియనిమిది కామారేకముచేత, ‘ప్రియేషు’ - ప్రియులు గావున ‘అనిభృతకరేషు’ - రసారేకముచేత వేషభు వగు సాత్త్వికభావము కలిగినది. ‘ప్రామాధానామ్’-నిగ్ధ కలంచినది గాన తగినప్రతిత్రియ నూహింపఁజాలక, ‘రత్నప్రసీపాః’-రత్నప్రభలు అజవని ఎఱింగియు అర్బుటకై కుంపము చల్లుదురు; ‘రత్న’ములు గావున మూర్ఛముష్టి ‘విసల’-వృద్ధమైనది. మఱియు ‘ప్రియేషు’ - అనుటచే ఇట్టి శృంగారచేష్టలు భర్తృకళత్రమాత్రముల కైనఁ గలుగవు, ప్రియలకును ప్రియులకు నైనఁ గలుగు ననిభావము.

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛాసిజాలిగ్గీతానా

మగ్ధగ్లాని సురతజనితాం తన్మజాలావలమృషిః

త్వత్సంరోధాపగమవిశదై శ్చన్ద్రసిందై ర్విశీగే

వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యదైవ శ్చన్ద్రకాన్తాః.

యతీతి.—యత్ర = అలకాయాం, నిశీథే = అర్ధరాత్రే + ‘అర్ధరాత్ర నిశీథా ద్వా’ ఇత్యమరః, త్వత్సంరోధస్య = మేఘావరణస్య - అపగమేన - విశదైః = నిర్మలైః, చన్ద్రసిందైః = చన్ద్రరశ్మిభిః + ‘పాదా రశ్మిక్షీ’ తుర్యాశాః? ఇత్యమరః, స్ఫుట జల లవ స్యదైవః = ఉల్బ కామ్బు కణ స్రావిణిః, తన్మజాలావలమృషిః = వితానలమ్బి సూత్రపుష్పాధారాః తద్దణగుమ్మితా ఇత్యమరః, చన్ద్రకాన్తాః = చన్ద్రకాన్తమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః - ఉచ్ఛాసితాని = క్రాన్త్యా జలనేకాయ వా ప్రశిఖితాని - ఆలిగ్గీతాని యాసాం తాసాం స్త్రీణాం, సురతజనితామ్, అగ్ధగ్లాని = శరీరభేదమ్ - అపయవానాం గ్లానతా మితి యావత్, వ్యాలుమ్పన్తి = అపనుచన్తి.

అట్లు ప్రియాంకపాశీనిలీన లయిన యాముగుదల తరువాతినింగారము:—

1 స్రస్తా నీవీ న భలు సహసా, సా స్వయం ముక్తబధ్దా;

మాత్తుం నైవేచ్ఛతి కుచపటీ, మాత్తనా నైవ భిన్నా;

ద్రష్టుం నైవోన్నమయతి ముఖం, నైవర ముల్లోకనం తత్;

వీడాం తస్యాః విఫలయతి యః కోఽపి భావానుబంధః. బిల్వణీయము

కాన్తే దృష్టిపథం గతే నయనయో రాసీద్వికాసో మహాః,

ప్రాప్తే దృగ్దన మాలయం పులకితా జాతా తను స్ఫుభువిః,

వక్షోజగ్రహణోత్సృకే సమభవ త్వర్వాజ్ఞకమ్పాదయః,

కణ్ఠాలిగ్గనతత్పరే విగతా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్.

పుష్పబాణ

యత్ర = ఆయలకాపురమునందు, నిగోధే = అర్ధరాత్రుమందు, త్వత్సం... శబ్దే - త్వత్ = నీయొక్క - సంరోధ = అడ్డగించుయొక్క - ఆపగము = తొలగఁగఁజేత - విశదైః = నిర్మలమయిన, చంద్రప్రకాశైః = చంద్రకిరణములచేత, జల... స్థితిః - జలలవ = స్థితికణములను - స్థానితః = చొరంగునవియు, తన్త... లక్ష్మిః = (మేలుకట్టునుండి ప్రేలాడుచున్న) దారపుగుంపే ఆధారముగాఁగలవియు (అనఁగా ఆధారములగుఁ గ్రువ్వఁబడినవియు), సయిన, చంద్రప్రకాశైః = చంద్ర కాంతములు, ప్రియ...నామ్ - ప్రియతమ = అప్రియమైన కాంతులయొక్క భుజి = బాహువులచేత - ఉద్భాసిత = సజలంపఁబడిన - అల్పిణితానామ్ = కాఁగిలింతలుగలవారైన, స్త్రీకామ్ = స్త్రీలయొక్క, గురత జనితామ్ = క్రిడచే కలిగిన, అజ్ఞానితామ్ = అవయముల బడలికను, వ్యాలుమ్మని = పోఁగొట్టును.

తా.-అస్త్రీలు కామక్రిగలం దేలిసమిష్టుట ప్రియతములు కాఁగిలింతలను సజలంపఁగా ఆక్రిడలచేయిన యాచెయవలయవయవములయలయకను మేఘావరణము తొలఁగఁగఁజే పట్టపగటివలె ప్రకాశించువెన్నెలకు కరంగుచున్నచంద్ర కాంతములు మేలుకట్టుకొనిదారముల ప్రేలుచుండునవి చిలికెడురుంపురులు హరించును.

ప.-‘ప్రియ’ అనుటచే పురుషులకు వేశ్యాంగనలతోడ కూలిక గలుగు నీ రసక్రిడవలెఁగాక, భర్తృమాత్రులకు కళత్రమాత్రములతోఁ గలుగుముతుకర్తృవిశేషమువలెనుం గాక, అయిత్తు స్త్రీలకు తమదయితులతోడ కామరసావేశముతోఁడిక్రిడ చలువఁననియు, ‘రతు’ అనుటచే అత్యంగ మోహావేశముతో క్రిడించునావల్లభులు నిర్దయాలింగన చుంబన రకస్యముకాది కామకృత్యవిశేషముచే, 1 ‘అజ్ఞ’ ఒక్కొక్కయవయవమును నలిపిపని గాని పెట్టుదు రనియు, రతమాత్రమున నైన నింతయలఁత పొడము, ‘గు’ రత చుచుచే మహారథారకమైన రతముగాన ఇంతయు పొడము ననియు ‘త్వత్ సంరోధ అపగము’-‘ఓమేఘమా, క్రీడాకాలమందు నీసంరోధము మునుఁగుఁ బీడఁకఱిసెనుగని 2 సమీరణప్రచారమును మందపఱిచి యుపకారకమైనట్లే, తదనంతరమును నీయవగమును ఉపకారకముగాన, నీపు తదనంతరము అవలికి జరు

1 తవ న జానే హృదయం । మమ పున ర్మదసో దివాపి రాత్రిమపి

నిర్భ్రాణ తవతి బువత్ । స్వయి యుక్తమసారథా న్యస్తాని. శకుంత.

ఇందు ‘అజ్ఞాని’ అనుబహుచనప్రయోగముం బరికింపుడు.

2 శీతలాదివ సంతప్తం ప్రాప్య షీత్యా న్నభిస్వతః

నభో బహుర సీర్షణిం చీమూతగులకమ్మశమ్.

గుము' అనియు, 'అవగమవిశదైః' మేఘము జరిగిన వెంటనే ప్రకాశింపఁగొడఁగుటచే అంతవఱకు క్రీడాసమయమందు దూరమందుండి తదనంతరము తమవని చేయవచ్చిన (శూన్య) సేవకులవడువున చంద్రపాదములు అగపడి వారిని నేదఁదెచ్చుట యనుతమ పనికి సంబంధించు మారంభించు ననియు, 'తన్తజ్జాలవంహ్వాః' అనుటచే మేఘవరణా వగమమువలన పిల్లతెమ్మెరలు వివంహింపఁగడు దూరముల వ్రేలుచంద్రకాంతములు వెనుకకు ముందునకు ఘోరసలాడఁగొడంగును గావున, అంతవఱకు నిశ్చలముగానున్న యాచంద్రకాంతముల యిప్పటియాయాఁగులాట, అవి క్రీడాసమయమందు ఎడనీ యుండి తదనంతరము అప్పుడే నేదఁదెచ్చుట యను తమవనికై వచ్చినట్లు అగపడు ననియు, 'లవ' అనుటచే స్థూలబిందువులయిన దుస్సహములగునుగాన పన్నీరుచిలికి నట్లునన్నముగా తుషారము వ్యాపించుచుండు ననియు, 'చంద్రాకాంతాః' చంద్రుని ప్రియమిత్రులు గావున, చంద్ర 'పాదైః' చంద్రునికాలిచప్పుడు విన్నమాత్రా న తదా శయ పైఱిగి పనిచేయఁగదలు ననియు, 'వ్యా'లుమ్మని యనుటచే ఈచంద్ర కాంతతుషారము రతిష్టానిని చక్కఁగా నివారించు ననియు, 'నిశీథే' అనుటచే నిత్య తృటయావనులైన యక్షులరతము 'యామమాత్రం సహస్వ' యని ముందు చెప్పఁ బడురీతిగా యామకాలపరిమితముగావునను రాత్రి త్రియామగావునను రతాంత కాలము నిశీథ మగు ననియు, భావము.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమి
 రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోష ముత్పాద్య సద్యః,
 శజ్జాస్పృష్టా ఇవ జలముచ స్పృద్ధృశో జాలమాన్యైః
 ధూమోద్ధారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి. 9.

నేత్రేతి.—హేమేఘ, నేత్రా = కేరకణ, సతతగతినా = సదాగతినా - వాయునా + 'మాతరిశ్వా సదాగతిః' ఇత్యమరః, యద్విమానాగ్రభూమిః - యస్యాః = అలకాయాః - విమానానాం = సప్తభూమికభవనానామ్ = అగ్రభూమిః = ఉపరిభూమికాః, నీతాః = ప్రాపితాః, త్యామివ పశ్యన్తి యా తే త్యాదృశః - త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః * 'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనేక ఇన్' ఇతి కచ్చిత్యయః, జలముచః = మేఘాః, రాలేఖ్యానాం = సచ్చిత్రాణాం + 'చిత్రం లిఖితరూపం స్యా దాలేఖ్యం తు ప్రయత్నతః | నిర్మితోత్తమ చిత్రమ్' ఇతిశబ్దార్థవే, స్వేపాం - జలకణికాభిః = జలకణైః - దోషం = స్ఫుటనమ్, ఉత్పాద్య, సద్యః, శజ్జాస్పృష్టా ఇవ = సాపరాధత్వా ద్భయవిష్టా ఇవ + 'శజ్జా వితర్క భయయోః' ఇతి శబ్దార్థవే, ధూమోద్ధారస్య = ధూమనిర్గమస్య - అనుకృతౌ = అనుకరణే - నిపు

ణాః = కుశలాః, జర్జరాః = వికీర్ణాః సంతా, జాలమాన్యాః = గహక్షరశ్రేణిః, నిష్ప
తస్త్రినిష్కాగ్రానిన్విః యథా కేనచిదస్త్యః పురసంచారవతా దూతేన గూఢవృత్త్యా
రహస్యభూమిం ప్రాపితా స్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోష ముత్పాద్య సద్యః సాశ
జ్ఞాః క్లప్తవేనా నైరా జారాః క్షుద్రమాన్యాన్విష్టామస్తతద్వదితి ధ్వనిః. ప్రకృ
తార్థే శక్త్యాస్పృష్టా ఇవే ద్యుత్యేత్తితా.

(హేమగు = హేమచంద్ర), నేత్రా = ప్రేరకుడైన, సతతగతినా = వా
యువుచేత, యద్వి - ఘామి. - యత్ = ఆయలకాపట్టణముయొక్క - విమాన =
విడంతస్తులమేడల - అగ్రభూమిః = ప్రైయంతస్తులను, సీతాః = పొందింపఁ
బడినవై, తాదృశః = నీవంటి, కలముచ = మేఘములు, ఆలేఖ్యానామ్ = శ్రేష్ఠ
మయినచిత్తరువులకు, స్వ...దోషమ్ - స్వ = తమయొక్క - జలకణికా = నీటి
బిందువులచేతనైన - దోషమ్ = (పొక్కుటయను) చెబుచును, ఉత్పాద్యకలిగించి,
సద్యః = తత్క్షణమే, శక్త్యాస్పృష్టా ఇవ = (సావరాధము లగుటచే) భయపడినవో
యనునట్లు, ధూమా...పుణాః - ధూమ = పొగయొక్క - ఉద్గార = వెలువడుట
యొక్క - అనుకృతి = అనుకరణమందు - (అనఁగా వెలువడుచున్నపొగయొక్క
రూపమును ధరించుటయందు), నిపుణాః = నేర్పరులై, జర్జరాః = సడలినవై, జాల
మాన్యాః = కిటికీదారులగుండ, నిష్పతస్త్రి = వెలువడును.

తా. — సర్వదా గమనశీలమైన వాయువుచే ఆయలకాపురమందలి యేడంత
స్తులమేడలయొక్క ప్రైయంతస్తున ప్రవేశపెట్టబడినవై నీవంటి మేఘములు ప్రళస్తము
లయినయచటిచిత్తరువులను తమచినుకులచే తడిసి పొక్కునట్లు చేసి ఆతప్పనకై
తమకు దండన కలుగునని భయపడినవియంబోలే ఆభయముచే మాటురూపము
దాల్చి దూటిపోవుచున్నవియం బోలేను సడలి పొగవంటిరూపమును దాల్చి కిటికీల
గుండ వెలువడుచుండును. మేఘములయొక్క యాచర్య ఎట్లున్న దన — జూరలు
అంతఃపురసంచారముగల యెవకాడయిన మాత్ర అంతిపురి నేకాంతస్థలమునకు
రహస్యముగా తమ్ము ప్రవేశపెట్టఁగా అచటి స్త్రీలకు కలగించి భయము
చెంది మాటువేషము వేసికొని క్షుద్రమాన్యముల వెలువడుచురుగా — అట్లున్నది.

ప — మేడ లత్యోన్నతము లని భావము.

అక్షయ్యాస్తర్భనననిధయః ప్రత్యపాం రక్షకణ్ఠై

రుద్ధాయద్భి ర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్థమ్

వైభ్రాజఖ్యం విబుధవనితా వారముఖ్యాసహాయా

బంధాలాసా బహిరుపవనం కామినో నిర్వృతన్తి.

అక్షయ్యేతి.—యత్ర = అలకాయాం, తేఱు శక్త్యాః క్షయ్యాః*క్షయ్య
జయ్యా శక్త్యాః ఇతి నిపాతః—తతో నభిమానః—భవనానా మస్తరవర్భవనమ్
* అవ్యయాభావసమాసః—అక్షయ్యా అస్తరభవనం నిభయో యేషాం తే తథా
క్తాః—యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థ మిదం విశేషణం, వివిధవనితాః = అపరసః
తా వివ - వారముభ్యాః = వేద్యాః—తా వివ సహాయా యేషాం తే తథాక్తాః
+ 'వారస్త్రి' గాః కా వేద్యా రూపజీవాభ సాజనైః సత్కృతా వారముభ్యా స్వాత్
ఇత్యమర, బద్ధాలాపాః=సంధానిత సజ్జాపా, కామినః—కాముకాః, ప్రత్యహమ్
అహస్యహని * 'అవ్యయం విభక్తి—' ఇత్యాది నావ్యయాభావః + 'అనన్య'—
ఇతి సమాసానైః ప్రతి * 'అవ్యయం'—'ఇతి టిలోపః, రక్త' = మధురః
కణ్ఠః=కణ్ఠస్వనిః—యేషాం తే త్రై—రక్తకణ్ఠైః=సుందరకణ్ఠస్వనిని, భనపరియశః
= కుబేరకర్తృమ్, ఉద్గాయద్భిః=ఉచ్చైర్గాయద్భిః—దేవగానస్య గాధారగ్రామ
ప్రాయత్వా త్రరతరం గాయద్భి రిత్యర్థః, కిన్నరైః, సార్థం=సహ, విద్రాజ న్యేదం
వైద్రాజిమ్, వైద్రాజ మిత్యాఖ్యా యస్య త ద్వైద్రాజాఖ్యమ్ + 'విద్రాజేన గజే
స్థ్రిణ త్రాతం వైద్రాజ మ్భూయా' ఇతి శముఖరహస్యే—వైత్రరభస్య నామస్తర
మేతత్, బహిరుపవనం = బాహ్యద్యానం, నిర్విశన్తి = అనుభవన్తి.

యత్ర=అయలకాపురమందు, అక్ష...సయః.—అక్షయ్య=తఱుఁగశక్యము
గాని-అస్తరభవన=ఇంటిలోపలినిభయః=నిఘయగలవారు-(ఈవిశేషణము యక్షులకు
యథేచ్ఛభోగములు కలవని తెలుపుటకు), వివి...వనితాః=వివిధవనితాః=అపరసల
నెదు-వారముభ్యా = వినసత్కృతలయినవేద్యలు-సహాయాః=సహచారిమలుగాఁగల
వారై, బద్ధాలాపాః=మంటలు మునిలేక-సజ్జాపములందును, కామినః=కాముకులు, ప్ర
త్యహమ్=ప్రదించుము, రక్తకణ్ఠైః=రక్త=మధురమైన-కణ్ఠైః=గొంతుకలవారైన, (అందు
చేతనే), భనపరియశః = కుబేరనిర్తరిని, ఉద్గాయద్భిః-(దేవగానము గాంధార
గ్రామప్రాయముగా నుండు గావున) వైష్ణవిలో పాడుచున్న, కిన్నరైః సార్థమ్
= కిన్నరులతోఁగూడ, వైద్రాజాఖ్యమ్—వైద్రాజి=వైద్రాజమును—ఆఖ్యమ్=
శేరిటిదైన, బహిరుపవనమ్ = బాహ్యద్యానమును, నిర్విశన్తి = అనుభవించురు.

తా.—అయలకాపురమందు ఇండ్లలో, తఱుఁగనినిధానములుకలవారు అందు
చేతనే సకలభోగములను సంపాదించ సమర్థులయిన కాముకులు అపరసలనెదు హ
రాంగనా మత్తులకలను తోడ్కొని వైత్రరభ మనుబాహ్య ద్యానమునకుఁబోయి
అచట మధురమైనకంఠముతో కిన్నరులచే కుబేరనిర్తరిని వైష్ణవియందు పాడిం

మచు (క్షణమాత్రాంతరాయమైనను ఓర్వమిచే మాటలాడక-లేక-సల్లాపములాడుచు) ఆలించుచు ఆనందింతురు; ఉద్ధానవిహారాది విసౌదములం గూడఁ జేయదురు.

గత్యుత్కమా దలకపతితై ర్యత్ర మద్వారపుష్పైః

పత్రైశ్చేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభి శ్చ

ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైః శ్చ హస్తైః

ప్రైశో నూనః సవిట రుచియే సూచ్యతే కామిసినామ్. 11.

గతి — యత్ర అలకాయాం, కామిసినామ్ = అభిసారికాణామ్ + కా
స్తాస్థిని యాయాతి సంకతం సాభిసారిక ఇత్యమరం, నిః భవో నైశో మార్గః
సవిటః = సూర్యస్య ఉదయే సతి, గత్యా = గమనేన - ఉత్క-మ్పత్ = చలనం-
తస్తాద్భతోః అలకేభ్యః పతితైః, మద్వారపుష్పైః = సురతరుసుమైః, తథా, పత్రై
ణాం = పత్రైలతానాం - పత్రైః = పత్రైః పతితై రితి శేషః, తథా, కర్ణేభ్యో విభ్రశ్య
స్తీతి కర్ణవిభ్రంశిని తైః కనకస్య కమలైః కనకకమలై శ్చ * పష్ట్యా విషయీతార్థ
లాభే సతి మయిటా విగ్రహేంద్రధ్యాహారనోషః - ఏవ మన్యత్రా వ్యసంసంధేయం,
తథా, ముక్తాజాలైః = మాత్రకసరైః - శిరోనిహితై రిత్కర్ణైః, తథా, స్తనయోః -
పరిసరః = ప్రదేశః - తత్ర శిన్నాన్ని సూత్రాని యేషాం తైర్వారై శ్చ, సూచ్యతే
జ్ఞాప్యతే. మార్గతమద్వారకుసుమాదివిజ్ఞై రయ మభిసారికాణాం వన్నా ఇతి ద్ర
ష్టృభి రనుసీయత ఇత్యర్థః.

యత్ర = ఆయలకాపురమందు, కామిసినామ్ = అభిసారికలయొక్క
(అభిసారిక యనఁగా కాంతునిం గవయిటకై సంకతస్థానమునకుఁ బోవునీ),
నైశః = రాత్రివైన (అనఁగా వారు రాత్రి నడచిపోయిన)-మార్గః = దారి, సవి
టః = సూర్యునియొక్క, ఉదయే = ఉదయము కాఁగానే, గత్యుత్కమాత్ —
గతి = గమనముచేత నయిన - ఉత్క-మ్పత్ = చలనములన, అలకపతితైః —
అలక = కురులనుండి - పతితైః = పడినవైన, మద్వారపుష్పైః = కల్పవృక్షపుం
బువ్వులచేతను, (అట్లే), పత్రైశ్చేదైః — పత్రై = మకురికాపత్రములయొక్క -
శ్చేదైః = (క్రిందఁబడిన) భుండుములచేతను, కర్ణ = చెవినుండి - విభ్రంశిభిః = జూటి
పడినవైన, కనక కమలైశ్చ = వనిండి తామరలచేతను, ముక్తాజాలైః = (తలనుం
దాల్పఁబడిన) ముత్రపుసరులచేతను, (అట్లే), స్తన = కుచములయొక్క - పరిసర
= చెంతను - శిన్న = పెరిగిపోయిన - సూత్రైః = దారములుగలవైన, హస్తైః
= ముత్యాలపేరులచేతను, సూచ్యతే = తెలుపఁబడుచున్నది. దారిలో రాలియుండు

మందారకుఁగుమాది లింగములచే ఈదారిని అభిసారికలు పోయిరని చూపజు
ఁజూపింతు ర; యర్థము

తా.—ఆయలకాపురమందు అభిసారికలు కాంతాగ్నినురై అలంకరించుకొని
సంకేత స్థానములకుఁ బోవునప్పుడు నడుకత్తో పాటువలని కంపముచేత తలనుండి
మందారపుష్పములును, చెక్కులనుండి మకరికాపత్త ప్రిభండములును, వీనులనుండి
వసించి తామరలును, కొప్పనుండి ముత్రైపుసరులును, స్తనతటమునుండి కరిగి హార
ములును, నేల రాలఁగా, వానిని తెల్లవాఁడఁగానే కని ఆగుర్తులచేత లోకులు రాత్రి
ఆకామినులు పోయినచోర్లములను తెలిసికొందురు.

ప.—మందారపుష్పాదులు కరికఁజాదులవలె దృఢనిబద్ధములు గావు గాన రాయి
నసయ్య, ప్రసవిత యనఁగా (పేరకఁడును గావున) సూర్యుఁడు తాను వచ్చియు
రాకమునుపే వేడుకఁకాడై ఆయభిసారికలగుట్టు బయటవేసి లోకులకు మతూహలము
కలిగించుననియు భావము. ‘హరైః’ అనుటచేతనే స్తనములు గమ్యమగుచుండఁగా
మరల ‘స్తనపరిసర’ అనుటచే హారముల మకరికాపత్త ప్రిభేదములు మొదలయినవి
రాలుట గత్యుత్కంపముమిత్రమేగాక నిద్రింపఁబోవు వల్లభునిపొందును తలంచుకొను
టచేఁ గలిగినట్టివి-1 చనుఁగవ యుబుకువొందుట చెక్కిల్ల గగుర్కొనుట చెమర్చుట
లోనగు కామేంగితములు మాఁ లోడ్పడె ననియు భావము. అభిసారికలు భూషణము
లను చవ్వదుకానీయరే గాని వానిని ధరియింపకుండు ప్రియులను గూర్చిపోరు. ‘కా
మినినామ్’ అనుట కాహతిశయముచే కాంతధ్యానపరవశతై యభిసరించునప్పుడు
పుష్పవతనాదికమును జేపు తమగుట్టు బయటపెట్టుదానిని తెలియఁజాల రనిభా
వ్యనర్థము లాలోచింపక సంకేతములకు ప్రియసంగమార్థ మేఁగుదు రని భావము.

మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షా ద్వ్యసంతం
ప్రాయ శ్చాపం న వహతి భయాన్మస్మశిః పట్పదజ్యమ్,
సభూభిజ్జప్రహితసయనైః కామిలక్ష్మ్యే వ్యసౌనైః
స్తస్యారమ్భ శ్చతురవనితావిభ్రమై రేన సిద్ధః. 12.

- 1 తద్వక్త్రాభిముఖం ముఖం వినమితం, దృష్టిః కృతా పాదయోః,
తత్సల్లాపమతూహలాకులతరే శ్రోత్రే నిరుద్ధే మయా,
పాణిభ్యాం చ తిరస్కృతః సపులకః స్వేదోద్గమా గ్జయోః,
సఖ్యః కిం కరవాణి యాన్తి శతధా మత్కృత్సంధయః. అమరు.
పూర్వమేఘము 36-వ పుటలోనిజ్ఞాపికం గనుఁడు.

కుత్స్యేతి.—యత్ర = అలకాయాం, కున్త్యః = కామః, ధనవతిః (కుబేరస్య) సఖేః ధనవతిసఖః * 'రాజాహః సఖిభ్యః ప్రసాదేన' - తం దేవం = కుమాదేవం, సాక్షే ద్వసత్తం = సఖిన్నేహ నిజరూపేణ వర్తమానం, కుత్వా = జ్ఞాత్వా, భయాత్ = ఛాలేక్షణభయాత్, షట్పదా ఏవ జ్యో (హర్షి) యస్య తం చాపం, ప్రాయః = ప్రాచుర్యేణ, న వహతి = న విభర్తి; కథం తర్హితస్య కార్యసిద్ధి రిత్యత ఆహ 'సప్రభాభగ్గోలి' - తస్య = కున్త్యః, ఆరమ్భః = కామిజనవిషయో విజయవ్యాపారః, సప్రభాభగ్గం యథాతథా ప్రహితాని = ప్రయత్నాని-నయనాని = దృష్టయో - యేష తై స్తస్మాక్తే, కామిన ఏవ లక్ష్మ్యేణి తేషు - అమోఘైః = సఫలప్రయోగై రిత్యర్థః - కున్త్యఃచాపం ఓపి క్వచిదపి మోఘః స్యా దితి భావః, చతురా శ్చ తా వనితా శ్చ తాసాం - విభ్రమైః = విలాసైః, రేవ, సిద్ధో = నిష్పన్నం, య దనర్థకరం పాతీకఫలంచ తత్ప్రయోగా ద్వరం నిశ్చితసాధనప్రయోగ ఇతి భావః.

యత్ర = అయలకాచురమందు, కున్త్యః = కున్దులు, ధనవతి సఖమ్ = కుబేరుని చెలికాండయిన, దేవమ్ = దేవుని (అనంగ హరుని), సాక్షేత్ వసన్తమ్ = (సఖినిమిదిన్నేహముచే) నిజరూపముతో నున్నవానిని, కుత్వా = తలంచి, భయాత్ = ఛాలేక్షణభయమువలన, షట్పద జ్యమ్ = తుమ్మెదలు సారికాగల దైన, చాపమ్ = వింటిని, ప్రాయః = ప్రచురముగా, నవహతి = (చేత) బూసఁడు; (అట్లయిన నతనికి కార్యసిద్ధి యెట్లనిన దెల్పవచ్చునాఁడు), తస్య = ఆకున్త్యఃని యొక్క, ఆరమ్భః = కామిజనవిషయవిజయవ్యాపారము, సప్రభాభగ్గమ్ = బామ ముడితోఁగూడ, ప్రహితసయనైః - ప్రహిత = ప్రయోగింపఁబడిన - నయనైః = నేత్రములుగలవియు, కామిన్ద్రీయైశ్చ = కాముకులనెడ గుఱులయందు, అమోఘైః = వ్యర్థముగానివియు, నయిన, (కుదనుని చాపము ఒకవేళ తప్పినను తప్పనని భావము), చతు...భ్రమైః - చతుర = చదురుగత్తెలయిన - వనితా = స్త్రీయొక్క - విభ్రమై రేవ = విలాసములచేతనే, సిద్ధో = నెఱవేఱుచున్నది; వ్యర్థమును పాతీక ఫలము నగుసాధనమును ప్రయోగించుటకంటె నిశ్చితఫలముగు సాధనమును ప్రయోగించుట మే లగుట.

ప.—'ధనవతిసఖమ్' - ధనముగలవానిచెలి కానికి భయండుట లోకములలో కలిగినదే యనియు, చెలిమిచేతనే కుహేశ్వరుఁడు అచట నిజరూపముతో కైలాసమున నివసించుచున్నాఁడనియు, 'షట్పదజ్యమ్' - తనవింటినారి (తుమ్మెదలు) యుం కారముచే తనరాక వారునికి తెలిపి తనకు ముప్పతెచ్చనని భువననికి భయమునియు

తుష్టాదనారివిల్లుగాక వేటువిండ్లచే అనఁగా చదురుగత్తెల కనుబొమవిండ్లచే మదనుని కార్యము నెఱవేటుచున్నదనియు, 'లక్ష్మ్య' అనుటచే బొమలు విండ్లుగాను చూపులు బాణములుగాను నున్నవనియు, 'కామిలక్ష్మ్యేషు' - అనుటచే పితరాగలక్ష్మ్యములనే లోబఱుచునట్టియాబొమవిండ్లకును చూపులచూపులకును కామిలక్ష్మ్యములు ఏపాటి! అనియు, 'అమోఘైః' - మదనునిచాపబాణములు ఒకవేళ తప్పిననుం దప్పననియు, సంద్విఘలమగు స్వభావవ్యాపారమునకు అటంకము గలిగినను అంతకన్న నుత్తమ సాధనములచేత మదనునివని మేలే ఆయెననియు భావము.

వాస శ్చిత్రం మధు నయనయో ధ్యభిమాదేశదక్షం
పుష్పద్భేదం సహ కిసలయై ర్భూషణానాం వికల్పాన్
లాటోరాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా
మేకః సూతే సకల మబలామణ్డనం కల్పవృక్షః.

13.

†కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం | చతుర్థా భూషణం ప్రామాః
స్త్రీణా మన్యచ్చ దైశిక్ ఇతి రసాకరే, తదే వైతదాహ వాస ఇతి. — యస్యామ్
= అలకాయాం, చిత్రం = నానావర్ణం, వాసః = వసనం - పరిధేయమణ్డన మే
తత్, నయనయో ర్విభ్రమాణామ్ - ఆదేశే = ఉపదేశే - దక్షమ్, అనేన విభ్ర
మద్వారా మధు సౌ మణ్డనత్వ మిత్యవధేయం - తచ్చ కుట్టలాదివ ద్దేహధార్యేస్త
ర్భూషణం, మధు = మద్యం, కిసలయైః = పల్లవైః, సహ, పుష్పద్భేదం = కుసు
మోదయమ్, ఉభయంచేత్యర్థః, ఇదం తు కచధార్యం, భూషణానాం, వికల్పాన్ =
విశేషాన్, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణకమలయోన్యాసస్య = సమర్పణస్య -
యోగ్యం, రయ్యజేనేనేతి రాగో రజ్జుకద్రవ్యం - లాటేవ రాగః లాటోరాగః తమ్,
ఇనం చాక్లరాగాదివిలేపనమణ్డసూచలక్షణం, సకలం = సర్వం - చతుర్విధ మ
పీత్యర్థః, అబలామణ్డనం = యోపిత్రసాధనజాతమ్, ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ, సూతే
= బిసయతి, సతునానాసాధన సంపాదనప్రయాస ఇత్యర్థః.

కచధార్యము దేహధార్యము పరిధేయము విలేపనము నని స్త్రీభూషణములు
నాలుగువిధములు, ఇతరము దైశిక్ చునఁబడును, అదే చెప్పవచ్చునట్లు :-

యస్యామ్ = ఆయలకాపురమందు, చిత్రమ్ = నానావర్ణములుగల, వాసః
= వస్త్రమును (ఇది పరిధేయమండనము), నయనయోః = నేత్రములకు, వి...క్షమ్
— విభ్రమ = విలాసముయొక్క - ఆదేశః = ఉపదేశమందు (అనఁగా, - చూపులకు
విలాసములు కలిగించుటయందు) - దక్షమ్ = సమర్థమైన, మధు = మద్యమును
(విభ్రమము ద్వారముగా మద్యమునకు మండనత్వ మని యెఱుంగవలయును - అదియు

కుండలాదులవలె దేహధార్యమందు అంతర్భూత మయినది), కిసలయైః సహ = చిపు
 శ్లత్తోఁ గూడ, పుష్పద్భేదమ్—పుష్ప = పుష్పలయొక్క - ఉద్భేదమ్ = ఉదయ
 మును (పూతను) (అనఁగా - చిపుష్పను పుష్పలను రెండింటిని-ఇది కచధార్యము),
 భూషణానామ్ = అభరణములయొక్క, వికల్పాః = విశేషములను (వేఱువేఱు
 భూషణములను - ఇది దేహధార్యము), (కిం) చ = మఱియు, చర...యోగ్యమ్—
 చరణకమల = తామరపంటియడుగులయందు - న్యాస = ఉంచుటకు - యోగ్యమ్
 = తగినదైన, లాఘోరాగమ్ = లఘుకరంగును (ఇది అంగరాగముమొదలయిన విలే
 పనమండనమునకు ఉపలక్షణము), సకలమ్=(ఈ) సమస్తమును (అనఁగా నాలుగు
 విధములయిన), అబలా మణ్డినమ్ = స్త్రీ భూషణమును, ఏకః కల్పవృక్షః = కల్ప
 వృక్షము, సూతే = కనుచున్నది; వారికి నానాలంకార సంపాదనప్రయాసము
 లేదని యర్థము.

తా.—అలకాపురమందు అంగనలకు పరిధేయమండనమయిన పలువన్నెల
 వస్త్రమును, చూపులకు విలాసములు కలుగఁజేయుటచే దేహధార్యమండనములో
 చేరునదైన మద్యమును, కచధార్యమండనములయిన చిపుష్పను పుష్పములను, పాద
 కమలములకు పారాణియై విలేపనమండనములో అంతర్భూతమయిన లఘుకరంగును,
 నాలుగువిధములయిన స్త్రీమండనములను, కల్పవృక్షమే ఇచ్చుచున్నది. వారికి అలం
 కారసంపాదనప్రయాసము లేదు.

తత్రాగారం ధనపతిగృహం నుత్తరేణాస్మదీయం,
 దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన
 యస్యోపాస్తే కృతకతనయః కాంతయా వర్ధిభో మే
 హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమందారవృక్షః.

14.

ఇథ కులకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవన స్వాభిజ్ఞాన మహా-తత్రేతి—
 తత్ర = అలకాయాం, ధనపతిగృహః = కుచేరగృహేభ్యః, ఉత్తరేణ = ఉత్తరస్తి
 న్నదూరదేశే * 'ఏన బన్యతరస్యా మదూరేఽపఞ్చమ్యాః' ఇ త్యేనప్రతిత్యయః—
 అవ్యయ మేతత్ * 'ఏనపా ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా + 'గృహః' పుంసి చ
 భూమ్నైవ' ఇత్యమరః - 'ధనపతిగృహ' 'దితి పాతే 'ఉత్తరేణ' ఇతి నైనప్రతిత్య
 యాస్తం, కింతు 'తోరణేన' ఇత్యన్య విశేషణం తృతీయాస్తం - ధనపతిగృహం దుత్త
 రస్యాం దిగి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం తేన లక్షిత మిత్యర్థః, అస్తాక మిద మస్తది
 యం * 'వృద్ధాచ్చ' ఇతి ఛత్రత్యయః, అగారం = గృహం, సురపతిధనుశ్చారుణా

= మణిమయత్వా దభ్రజ్జ-మత్వా చేష్టచాపసుందరేణ, తోరణేన=బహిర్ద్వారేణ
 + 'తోరణోన్మేషీ బహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః, దూరాత్, లక్ష్మ్యం=దృశ్యమ్, అనేనాభి
 జ్ఞానేన దూరత వివ జ్ఞాతుంశక్య మిత్యర్థః; అభిజ్ఞానా వైరమాహ - యస్యాగారస్య,
 ఉపానై=ప్రాకారాంతఃపార్శ్వదేశే, కాంతయా, వర్ధితః = పోషితః, కృతక
 తనయః=కృత్రిమ గుతః - పుత్రీత్వే నాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః, హస్తేన ప్రాప్త్యే
 = హస్తావచేయః - స్తబకైః = గుచ్ఛైః-నమితః - స్తబకభారాల్లిప్యమాన ఇత్యర్థః
 + 'స్యాద్దచ్చకన్తు స్తబకః' ఇత్యమరః, బాలః = కోపాలః, మన్దార వృక్షః=కల్ప
 వృక్షః, అస్తీతి శేషః.

ఇట్లు అలకాపురమును వర్ణించి అందు తనయింటిని గుర్తులతో వర్ణించు
 మున్నాడు:—

తత్ర = ఆయలకాపురమునందు, ధనవతి గృహణ = కుజేరుని యింటికి,
 ఉత్తరేణ = ఉత్తరమునరంగుఱగా, అస్తదీయమ్ = మదైన, అగారమ్ = ఇల్లు,
 సుర...రుణా—సురవతిధనుః = (మణిమయమయినందుచేతను అభ్రంకమయి
 నందుచేతను) ఇంద్రాయుధమువలె - చారుణా = అందమయిన, తోరణేన=బహి
 ర్ద్వారముచేత, దూరాత్ = దూరమునుండి, లక్ష్మ్యమ్ = చూడశక్యమయినది (అగ
 వడునది), ఈగుర్తుచేత దూరమునుండియే కనిపట్టుటకు శక్య మని యర్థము; ఇంకొక
 గుర్తును చెప్పవచ్చును:—యస్య = ఆలోగిటియొక్క, ఉపానై=సమీపమందు
 (ప్రాకారములోపలిప్రక్కను), మే = నాయొక్క, కాంతయా=ప్రియచేత, వర్ధితః
 = పెంపబడినదియు, (అందుచేతనే), కృతకతనయః=కృత్రిమ పుత్రుడు యనినది
 యు - అనగా పుత్రుడుగా అభిమానింపబడినదియు, హస్త...మితః—హస్త=
 చేతితో - ప్రాప్య = అందుకొనశక్యమయిన - స్తబక = పూగుత్తలచేత - నమితః=
 బంపబడినదియు, (అయిన), బాలమన్దారవృక్షః = లేతమందారవృక్షము, (అస్తీ
 = కలదు).

తా.—ఆయలకాపురమందు మాయిల్లు కుజేరునిమందిరమునకు ఉత్తరమున
 రంగుఱగా నున్నది - మాయింటిని దూరమునుండియే కనుంగొనుటకు ఒకగుర్తుగలదు -
 విదనగా - నానామణిమయమై మబ్బుల సెరయుచు ఇంద్రధనుస్సువలె అందముగా
 ప్రకాశించుచుండు బహిర్ద్వారము; మాయింటికి మఱియొకగుర్తు కలదు - విదనగా -
 మాయింటిప్రక్కను ప్రాకారమునకు లోపలివై పున నాభార్యచే పెంపబడి చేతికం
 దెడుపూగుత్తులతో వంగియుండు బాలమందారవృక్షము.

వ.—కుజేరునియింటికి యత్తునియిల్లు దక్షిణముందున్న దనక ఉత్తరముందున్న
 భ్రమర యేల యనగా - శ్రేష్ఠోత్పత్తమయిన యా ధనవతిమందిరమును దర్శించుటకు

మేఘుడడు ప్రయత్నాంతరముతో వెదకికొని పోనక్కఱ లేదు - అనుషంగికముగా త్రోవలోనే తద్దర్శనముకూడనిధించును - అని సూచించుటకు. ధనపతిమందిరమును యక్షుడడు విస్తరించివర్ణింపమికి కారణమేమన-యక్షునితప్ప త్రిమూర్తులును దాడుట జాలని మదనప్రతాపముచేతనేగాని వేటాంటు సంభవించినది కాకయున్నను, అందు చేతనే క్షమింపఁదగినదై యున్నను, కనికరింపక ధనపతి శశించినాడను ససూయయే కారణము; 'దూర్ఘక్ష్యమ్' ఇతనియిల్లు ఉన్నతముగాన దూరమునకగపడు ననియు, అట్టియిల్లు గలవాడని చెప్పటచే ఇతఁడును యక్షులలో గొప్పవాడే గాని సామాన్యుడను గాఁ డనియు, కనుకనే ఇతనియిల్లు 'ఉత్తరేశ' కు జేయియింటి చెంత నున్నదనియు, భావము. 'సురపతిఁనుశ్చారుణా' అనునుపమచే తోరణము మణిమయ మనియు, మేఘముల సౌరయుచున్నదనియు, అందుచేతనే, ఇంద్రధనుస్సువలె నున్నదనియు తెలియవలయును. 'ఉపాస్తే' - బాలమందారవృక్షము కృతకపుత్త్రుఁడగుటచే దగ్గఱనే పెంపఁబడుచున్నది. 'కాంతయా వర్ధితః' - 1 ప్రమదలకు ఇట్లు చిన్నవృక్షములయందు ప్రీతి ప్రసేదమేగదా. 'హస్తప్రాప్యస్తభక' - చేతఁ బుణ్యకందగినవి పిల్లవాని ననుబుద్ధులు మొదలయినవి సూచింపఁబడు చున్నవి. 'నమితః' - వంగుట పూగుత్తుల విస్తారమును, ఆవిస్తారము పెంచిన ప్రేమను, సూచించుచున్నవి. 'హస్త...మితః' - చేతులుచాచి యెత్తుకొచ్చుని తల్లిమీడికి వాలుచున్న పుత్త్రునివలె అని, భావము.

వాపీ చాస్మి నృరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా

హైమై శ్చన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాఙ్కైః

యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం

నాథ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచ స్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15.

ఇతః పరం పశ్యంతిః శ్లోకై రభిజ్ఞానాన్తర మాహ : - వాపీతి. - అస్మికైః. మదీయాగారే, మరకతశిలాభిః = గారుత్తతమసిభిః - బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరేభవా వైదూర్యాః * విదూరాభ్యాః ఇతి ఇష్టత్రత్యయః - వైదూర్యాణాం వికారా వైదూర్యాణి * వికారార్థేఽస్త్రిత్యయః - స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాశాని యేషాం తైః, హైమైః = సావర్ణైః, వికచకమలై శ్చన్నాః, వాపీ చ =

1 పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్థతి జలం యష్టా స్వపీతేషు యా,

నాదతే ప్రియమణ్ణినాపి భవతాం స్నేహేన యా పజ్జవత్,

ఆద్యే వః కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా మహా సుత్సవః,

నేయం యాతి శకున్తలా పతిగృహం సర్వై రనుజ్ఞాయతాత్,

కాకుం.

దీర్ఘికావ + 'వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః, అస్తీతిశేషః, యస్యాః = వాప్యాః, తోయే = సలిలే, కృతవసతయః = కృతనివాసాః, హంసాః, త్వాం = మేఘం, ప్రేక్ష్యోపి = వీక్ష్యోపి, వ్యవగతశుచః = వర్షాకాలేవ్యవజలత్వా ద్వివృతదుఃఖాః సంతః, సంసిక్ష్ప్తం = సంనిహితం - సుగమ మసీత్యర్థః, మానసం = మానససరః, నాధ్యాస్యన్తి = సోత్కృష్టాస్యన్తి * 'ఆధ్యాన ముత్కృష్టా పూర్వకం స్వరణమ్' ఇతి కాశికాయామ్.

ఇది మొదలు అయిదు స్తోకములచే ఇంకను ఆనవాళ్లను చెప్పవచ్చున్నాడు:—

అస్మిన్ = మాహాగిరి, మర...మాగ్ధా—మరకతశిలా=గరుడమణులతో-

బద్ధ = కట్టబడిన - సోపానమాగ్ధా = మెట్లుదారికలదియు, స్నిగ్ధ...నాళైః—స్నిగ్ధ = మృదువైన - వైదూర్య = వైదూర్యమణివికారముయిన - నాళైః = తూండ్లుగలవైన, ప్రేమైః = సువర్ణవికారములయిన, వికచ కమలైః = వికసించిన కమలములచే, ఛన్నా = కప్పబడినదియు, నయిన, వాపీ చ=దిగుడుబావియు, (అస్తీ = కలదు), యస్యాః = ఆబావియొక్క, తోయే = జలమందు, కృత వసతయః = చేయబడిన నివాసముగలవైన - అనఁగా నివసించుచున్నవైన, హంసాః = మరాళములు, త్వామ్ = మేఘుని, ప్రేక్ష్యోపి = చూచియు, వ్యవగత శుచః = పోయిన-దుఃఖముగలవై - అనఁగా వర్షాకాలమందును ఆబావిజలము అకలుషముగా నుండుటచే దుఃఖము లేనివై, సన్నిక్ష్ప్తమ్ = సమీపమందున్న (సులువుగా పోవుటకు శక్యమయినవైనను), మానసమ్ = మానససరోవరమును, నాధ్యాస్యన్తి = కోరవు.

తా.—మాహాగిరిలో దిగుడుబావి యొకటి గలదు. దానిమెట్లు గరుడమణి మయములు. అందు మెఱయుచుండు వైదూర్యనాళములుగల వికసించినబంగారపుచదామరలు నీటిని అంతట కప్పియుండును. ఆజలము వర్షాకాలమునఁగూడ నిర్మలముగానే యుండుటచేత అందు స్థిరనివాసముగానే కదిరినవై హంసలు మేఘమును గాంచియు సామీప్యముచే సులువుగానే పోదగినదానినైనను మానససరోవరమును తలపెట్టవు. మానసమునకన్న ఆడిగ్గియ రమణీయము.

ప.—'వికచ' - ఆబంగారుచదామరలు వికసించియుండుటచే మఱియు చోటు ఆవరించును, వికసితములయిన కడు నేత్రోత్సవముగా నుండును - 'ఛన్నా' - కప్పబడినది - అనఁగా తామరలే అగపడునుగాని నీరు అగపడదు-తామరలు అంతవిస్తారముగా నున్నవి. 'కృత వసతయః'—స్థిరముగా కాపురములు కదుర్చుకొన్న పనియ-మానసమునకన్న నిడియే వానికి రమ్య మనియు-కృతశబ్దస్వారస్యము. 'సన్నిక్ష్ప్తమ్'—దగ్గఱనున్నను పోవనుట ఈబావియొక్క రమణీయతాతిశయమును తెలుపుచున్నది.

తస్యా స్తీరే రచితశిఖరః పేశలై రిన్ద్రనీలైః

క్రీడాశైలః కనకకదళీవేష్టనప్రేక్షణీయః;

మధ్యేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ

ప్రేక్ష్యోపాస్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16.

తస్యా ఇతి.—తస్యాః = వాప్యః, తీరే, పేశలైః = చారుభిః + 'చారా దక్షేచ పేశలః' ఇత్యుపసర్గః, ఇన్ద్రనీలై, రచితశిఖరః—ఇన్ద్రనీలముపయశిఖర ఇత్యర్థః, కనకకదళీనాం—వేష్టనేన = పరిధినా—ప్రేక్షణీయః = దర్శనీయః, క్రీడాః శైలః క్రీడాశైలః, అస్తీతి శేషః, హేసఖే, ఉపాస్తేషు = ప్రాస్తేషు—స్ఫురితాః తడితః—యస్య తం తథోక్తమ్—ఇదం విశేషణం కనకకదళీవేష్టనసామ్యార్థము క్తమ్—ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య సామ్యభావిక మితి త్వా మిత్యనేన సూచ్యతే, త్వాం, ప్రేక్ష్య = విక్ష్య, మధ్యేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః—తస్య శైలస్య మగ్ధల హిణీప్రియత్వా ద్ధేతో రిత్యర్థః, కాతరేణ = భీతేన, చేతసా, భయం చాత్ర సానస్తమేవ + 'వస్తూనా మనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్' స్మరణా తీర్తనా ద్యావీ సానన్దా, భీర్యథా భవేత్' ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవ = క్రీడాశైలమేవ, స్మరామి, ఏవకారో విషయా న్తరవ్యవచ్చేదార్థః—సదృశవ స్త్వనుభవా దిష్టార్థస్త్వైతి ర్థాయత ఇత్యర్థః; అతపి వాత్ర స్మరణాభ్యోలంకారః—తదుక్తం + 'సదృశానుభవా దన్యస్త్వైతి స్మరణ ముచ్యతే' ఇతి. నిరుక్తకారస్తు 'త్వాం తమేవ స్మరామి' ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వారోప హచక్ష్మే—త దసంగతమ్—అనార్జవాత్—అద్రావ్యకారారోపస్య పురోవర్తి న్యనుభవాత్తకత్వేన స్మరణశబ్దప్రయోగాయోగాత్—శైలత్వభావనాస్త్వైతి రిత్యపి సూపవద్యతే భావనాయాః స్త్రుతిత్వే ప్రమాణాభావా దారోప స్యానుపయోగా త్యాదృశ్యోపన్యాసవైయక్త్యా చ్చ—విసదృశేఽపి సాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనా దితి.

తస్యాః = ఆదావియొక్క, తీరే = ఒడ్డున, పేశలైః = అందములైన, ఇన్ద్రనీలైః = ఇంద్రనీలములతో, రచితశిఖరః—రచిత = చేయఁబడిన—శిఖరః = శృంగముకలదియు, కన...ణీయః—కనకకదళీ = బంగారపుటరఁడులయొక్క—వేష్టన = చుట్టుకొనుటచేత—అనఁగా చుట్టును బంగారపుటరఁడులుండుటచేత—ప్రేక్షణీయః = దర్శనీయమును, అయిన, క్రీడాశైలః = ఆటకొండ—ఆటకొఱకు కట్టింపఁబడిన కొండ, (అస్తీ = కలదు), సఖే = ఓమిత్రుడా, ఉపా...తమ్—ఉపాస్త = ప్రాంతములయందు—స్ఫురితః = విలసిల్లినట్టి, తటితమ్ = మెఱపుఁగఁబడఁగల—(కనకకదళీ

వేష్టనసామ్యార్థము ఈవిశేషణము చెప్పబడినది - ఇంద్రసీలసామ్యము మేఘమునకు స్వయముగానే కలదు - అది 'త్వామ్' అనుటచే సూచింపబడుచున్నది, త్వామ్ = నిన్ను, ప్రేత్యోపి = చూచియు, మద్దేహిన్యాః ప్రియః భృతి = (ఆక్రీడాశైలము) నా భార్యకు ప్రియ మనెడు హేతువునుబట్టి, కాతరేణ = భయపడుచున్న, చేతనా = మనస్సుతో, (ఇచట భయము ఆనందముతోఁగూడినదే), తమేవ = ఆక్రీడాశైలమునే, స్వరామి = తలంచుచున్నాను.

తా.—ఆబావిమొద్దున క్రీడాశైల మొకటి యున్నది, దానికిరము ఇంద్ర సీలమపిమయము, దానిచుట్టును బంగారపుటరంటు బున్నవి. అట్లు ఆశైలము దర్శనీయమై యున్నది. అది నాప్రియతమకు ప్రియ మను హేతువునుబట్టి నిన్ను ప్రాంతముల స్ఫురించుచున్న మెఱపులుగలవానిని కని (నీమెఱపులు ఆకనకకదళికలవలెను నీవు ఆశైలమువలెను ఉండుటచేత) ఆక్రీడాశైలమునే తలంచుచున్నాను.

రక్తాశోక శ్చలకిసలయః శ్రీసర శ్చాత్ర శాస్త్రః

ప్రత్యాసన్నో కురవకవృక్షే రాధాసీమన్లుపస్య,

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ

కాష్ఠ త్వనోఽవదనమదిరా దోహదచ్చద్ద నాస్యాః. 17.

రక్తేతి.—అత్ర = క్రీడాశైలే, కురవకా ఏక - వృక్షః = ఆవరణం-యస్య తస్య కురవకవృక్షే, మథా (వసంతే) భవా మాధవ్య స్తాసాం మణ్డప స్తస్య = అతి ముక్తలతాగృహస్య + అతిముక్తః పుష్టికః స్యా ద్వాసస్తీ మాధవీలతా ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్న = సంనికృష్ట, చలకిసలయః = చల్లలపల్లవః, అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాజ్ఞలిత్యం వ్యజ్యతే, రక్తాశోకః - రక్తవిశేషణం తస్య శ్చ రోదీపకత్వా దుక్తం †, ప్రసూనకై రశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా | బహునీధి కరః శ్వేతో రక్తో_త్ర స్తరవర్ధనః ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్, కాస్త్రః = కమనీయః, కేసరః=వసుళ శ్చ + అథ కేసరే | వసుళో వజ్రాళః ఇత్యమరః, స్త ఇతి శేషః, ఏకః = తయో రన్యతరః. ప్రాథమికత్వా దశోక ఇత్యర్థః, మయా సహ, తవ సఖ్యాః = స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః, వామపాదాభిలాషీ-దోహదచ్చద్దనే త్యత్రా పిసంబధనీయమ్ - స చాహం చ అభిలాషిణా విత్యర్థః, అన్యః = కేసరః, దోహదః = పృథుడినాం ప్రసవకారణం సంసారద్రవ్యమ్ + తరుగుల్లలతాదీనా మకాలే కళలైః కృతం | పుష్పా ద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదః స్యాత్తు తత్త్రియా' ఇతి శబ్దార్థే - తస్య-భర్తా = వ్యాజేన + కపటో_స్త్రీ) వ్యాజి ద మ్భావభయ

శ్చర్త కైతవే ఇత్యమరః, అస్యాః = తవ సభ్యాః, వదనమదిరాం = గట్టాష
మద్యం, కాజ్ఞాతి - మయా స హే త్యత్రాపి సంబంధస్థియమ్; అశోకవకుళయోః
స్త్రీపాదతాడనం గట్టాషమదిరా చ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః.

† ‘స్త్రీణాం స్పర్శా త్ప్రియజ్ఞ ర్వికసతి, వకుళః సీఘగట్టాషనేకా,
తృదాఘాతా దశోక, స్థిలకకురవకా వీక్షణాలింగనాభ్యామ్,
మందారో నర్తవాక్యా, త్వటుమ్బుదుహసనా చ్చమ్బుకో, వక్త్రీవాతా,
చ్ఛూతో, గీతా న్నమేరు ర్వికసతి చ, పురో నర్తనా తర్క్కికారః.’

అత్ర = అక్రీడాశైలమందు, కుర...చృతేః = కురవక = గోరంటలే.చృతేః
= ఆవరణము (వెలుగు) గాఁగల, ప్రత్యాసన్నా = చెంగటివైన (దగ్గఱనున్నవైన),
చల కిసలయః = చంచలములయినచిగుళ్లుగల (దీనిచే ఈవృక్షము పాదతాడనాను
గ్రహమునకై చేదోయి మొగిల్చి వేడుచున్న దని వ్యంగ్యము), రక్తాశోకః = ఎఱ్ఱ
యశోకము (ఎఱ్ఱయశోకము స్వరోద్ధీపకము), కాస్త్రః = కమనీయమయిన, కేస
రశ్చ = పొగడ యు, (స్త్రః = కలపు); ఏకః = వీనిలో ఒకటి (మొదట చెప్పబడి
నదగుటచే) అశోకము, మయాసహ = నాతోఁగూడ, అస్యాః తవ సభ్యాః = ఈనీ
చెలియొక్క - అనఁగా నాభార్యయొక్క, వామపాదాభిలాషీ = ఎడమయందుగు
(తన్ను)ను కోరునది (దోహదచ్ఛర్తనా అని యిచటను సంబంధించియున్నది),
అన్యః = ఇతరము అనఁగా పొగడ, దోహదచ్ఛర్తనా - దోహద = ప్రసవకారణ
ద్రవ్యముయొక్క - శర్తనా = వ్యాజముచేత, (అస్యాః తవ సభ్యాః = ఈనీ చెలి
యొక్క), వదనమదిరాష్ = గండూషమద్యమును (పుక్కిలింపినసారాయిని), కా
జ్ఞాతి = కోరుచున్నది (‘మయా సహ’ అని యిచటను సంబంధించియున్నది).

తా.—అక్రీడాశైలములో సౌకమాధవీలతామంటపము కలదు. దానిమట్టును
గోరంటచెట్లు వెలుగుగా నున్నవి. ఆమంటపముచేత చంచలదళమయినయొకరక్తాశో
కమును అందమయినయొకపొగడయు కలపు ; నేనును ఆరక్తాశోకమును నాసఖి
యొక్క వామపాదతాడనమును కోరుదుము - అశోకము దోహదవ్యాజమునను
నేను ప్రణయాపరాధదండనగాను కోరుదుము. ఆపొగడయు నేనును నాసఖియొక్క
గండూషమద్యమును కోరుదుము - పొగడ దోహదవ్యాజమునను నేను నిశీతోత్సవ
మందును కోరుదుము.

భా.—‘శర్తనా’—బిడములయినయశోకవకుళములుగూడ నాసఖియొక్క
వామపాదగండూషమద్యములను రసముచేఁ గోరును, అందులకు దోహదము వ్యా
జము. ఇట్లు బిడములకుఁగూడ నాసఖియందు రసము పొడముచుండఁగా అబ్జిడమ

నయిననాతగులము ఎట్టిదో చెప్పవలయునా? అని భావము. 'వామ'—వామపాదతా
దనము ఎక్కువతిరస్కారమును తెలుపును ; అట్లు అపరాధము చేసి నాసభిచేత
ఎడమయడుగుచే తన్నుతినుయోగము నాకెన్నటికి కలుగునో యని భావము. 'వద
నమదిరావ్'—అట్లు నేను దండన పొందినతరువాత, అనగా తన్ను తిన్నతర్వాత,
నన్నుఁగూర్చి వచ్చుత్తపురాలయి నన్ను క్షమించునామియ సానుగ్రహముగా సెసంఖ
గండూషమద్యము నాకెన్నటికి కలుగునో యని భావము. 'సహ మయా'—వాని
కిని వామపాదవదనమదిరలు నే నుండిననే గలుగును నేను లేనప్పుడు వానిపనియు
గున్నయే యని సార్వరస్యము.

తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయస్మి

రూలే బద్ధా మణిభి రనతిప్రాథవంశప్రకాశైః

తాతైః శిష్టావలయసుభగై ర్నర్మితః కాస్తయా మే

యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః.

18.

తన్మధ్యభిః—కించేతి చార్థః, తన్మధ్యే = తయో ర్వృక్షయో ర్మధ్యే,
అనతిప్రాథానామ్ (అనతికఠోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేహం
తైః = తరుణవేణుసచ్చాయై రిత్త్యర్థః, మణిభిః—మరకతశిలాభిః, మూలే, బద్ధా = రచి
తా-కృతవేది కే త్యర్థః, స్ఫటికం (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం) యస్యాః సా స్ఫ
టికఫలకా, కాఞ్చనస్య వికారః - కాఞ్చనీ = సౌవర్ణీ, వాసయస్మి = నివాస
దణ్ఠి, అస్తీతి కేషః, శిష్టా = భూషణధ్వనిః + 'భూషణానాం తు శిష్టతమ్' ఇత్య
మరః* భిదాదిత్వాదజ్-శిబిధాతు రయం తాలవ్యాది ర్మతు దన్త్యాదిః † 'యోషే
వ శిష్టై' ఇతిత్రుతిదర్శనాత్ - శిష్టాప్రధానాని చ వలయాని (కజ్జ-కాని)చ- సు
భగాః (రమ్యాః) తైః, తాలైః=కరతలవాదనైః, మే=మమ, కాస్తయా, నర్మితః
= స్మృతంకారితః, వః = యష్టాకం, సుహృత్ = సఖా, నీలకణ్ఠః = మయూరః
+ 'మయూర్ బర్హిణో బర్హి నీలకణ్ఠః భుజిష్ఠభుక్' ఇత్యమరః, దివసవిగమే = సా
యంకాలే, యాం యస్మి మధ్యాస్తే-యస్యాం యష్ట్యా మాస్త ఇత్యర్థః*అది శీజ్
స్థాసాం కర్త' ఇతి కర్తత్వా ద్విత్వీయా; 'తత్రాగారమ్' ఇ త్యారభ్య వచ్చును
శ్లోకేషు సమృద్ధవస్తువర్ణనా దుదాత్తాలంకారః - తదుక్తం + 'తదదాత్తం భవే
ద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణితే' ఇతి. 'న చైషా స్వభావోక్తి ర్భావికం వా-తత్ర య
థాస్థితవస్తువర్ణనాత్ - అత్రతు కవిప్రతిభోత్థాపితసంభావ్యమనైశ్వర్యశాలివస్తు
వర్ణనా దారోపితవిషయత్వ మితి తాభ్యా మస్మభేదః' ఇ త్యలంకారసర్వస్వకారః.

(కిం)చ=మఱియు, తత్తత్త్వే - తత్ = ఆవృక్షముల - మత్త్వే = నడుమను
 అన...కాశైః - అనతప్రాథ = మిగులముమరని-వంశ = వెదురుయొక్క-ప్రకాశైః
 = చాయవంశిచాయగల (లేతవెదురువర్ణముగల అని యర్థము), మణిభిః = మణు
 లతో (మరకతమణులతో) = వచ్చులతో, మూలే = అడుగున, బద్ధా = కట్టబడి
 నదియు (మరకతమణివేదికగలది యని యర్థము), స్ఫటికఫలకా - స్ఫటిక = స్ఫటిక
 శిలామయముయిన - ఫలకా = పలక (పీఠము) కలదియు, కాశ్చానీ = బంగారపు
 దీయు, నైస, వాసయస్థిః = నివాసమయినగడ, (అస్త్రీ=కలదు), శిష్టా...భగైః -
 శిష్టా = గల్లుగల్లురనుభవని ప్రధానముగాగల - వలయ = కడియములచేత-ముఖైః
 = రమ్యములైన, తాశైః = కరతలతాడనములచేత (చేతులతో తాళము వేయుట
 చేత), మే = నాయొక్క, కాస్తయా = ప్రియచే, నర్తితః = నృత్యమాడింపఁబడిన
 దైత్య, ఖం = ఘొయొక్క, సుహృత్ = చేలి (అనగా మేఘములకు మిత్రమయిన),
 నీలకణ్ఠః = నైమలి, దివసవిగమే = సాయంకాలమందు, యావ = ఆవాసయస్థిని,
 అధ్యాస్తే = ఎక్కి-కూర్చుండును.

తా. - ఆ రెండుచెట్లనడుమ మూలపుడు నైమలికిఁగల ఒకబంగారపువాస
 నందు నాటబడియున్నది. దానిమట్టున క్రింద వచ్చులయరంగు వేయబడియు
 న్నది. ఆవాసధండముతుదన ఆ నైమలి కూర్చుండుటకై స్ఫటికంపుబలక యొకటి
 యున్నది. ఆ నైమలిని నాప్రాణేశ్వరి కంకణములకుఁబుర్రుఁబుర్రు నాదముతో చేతుల
 తాళము వాయించుచు నృత్యమాడించును. ఆఫలకముపైని ఆ నైమలి రాత్రివేళ విశ్ర
 మించును.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితై ర్లక్షణైః ర్లక్షయేథా

ద్వారోపాస్తే లిఖితవపుషో శఙ్ఖపద్మాచ దృష్ట్యా

తౌమచ్ఛాయం భవన మధునా మద్వియోగేన సూనం

సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పువ్యతి స్వా మభిఖ్యామ్. 19.

విభి రితి. - హే సాధో = నివుణ * సాధుః సమర్థో నివుణో వా, ఇతి కా
 శికాయాం, హృదయే నిహితైః = అవిస్తృతై రిత్యర్థః, ఏభిః = పూర్వోక్తైః
 లక్షణైః = తోరణాదిభి రభిజ్ఞానైః, ద్వారోపాస్తే - ఏకవచన మవివక్షితం - ద్వార
 పార్శ్వయో రిత్యర్థః, లిఖితే - వపుషీ = ఆకృతీ - యయో ప్తా తథోక్తా, శఙ్ఖ
 పద్మే నామ నిధివిశేషా + 'నిధి ర్నా సేవే ర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధిః' ఇత్య
 మరః, దృష్ట్యా చ, సూనం = సత్యమ్, అధునా = ఇదానిమ్ * అధునా' ఇతి
 నిపాతః, మద్వియోగేన = మమ ప్రవాసేన, తౌమచ్ఛాయమ్ = ఉత్పన్నోపరక్షా

కాన్రి, భవనం = మద్భవం, లక్షయేథాః = నిశ్చినుయాః, తథాహి, సూర్యా
పాయే = సూర్యావగమే సతి; కమలం = పద్మం, స్వామ్ = ఆత్మీయామ్, అభి
ఖ్యాం = శోభామ్ + 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః * 'ఆతశ్చోపసగ్నే'
ఇతి కప్రత్యయః, న పుష్యతి = సౌపచిసౌతి - ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ
గృహపతివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

సాధో = ఓశమర్థుడా, హృదయ నిహతైః = మనస్సులః ఉంబబడిన,
విభిః = పూర్వోక్తములయిన, లక్షణైః = గుర్తులచేతను (ఈగుర్తులను మఱవక
జ్ఞప్తియుంచుకొనియు), ద్వారోపానై = ద్వారపార్శ్వములయందు, లిఖితవపుషా-
లిఖిత = వ్రాయబడిన - వపుషా = ఆకారములుగలవైన, శబ్ద వద్వై = శంఖము
వద్దము అనునిధులను, దృష్ట్యాచ = చూచియు, నూనమ్ = సత్యముగా, అధునా
= ఇప్పుడు, మద్ వియోగేన = నాయొక్క దేశాంతరగమనముచేత, టేమచ్చ
యమ్ - టేమ = (ఉత్సవములు మానుటచే) టీజించిన - ఛాయమ్ = కాంతిగలదైన,
భవనమ్ = ఇంటిని, లక్షయేథాః = ఆనవాలుపట్టుము; (తథాహి = అట్లేగదా),
సూర్యాపాయే - సూర్య = సూర్యునియొక్క-అపాయే = పోవుటయందు (అనగా
సూర్యుడు ఆస్తమించినప్పుడు), కమలమ్ = తామర, స్వామ్ = తనదైన, అభి
ఖ్యామ్ = శోభను, న పుష్యతి ఖలు = తాల్చుకదా; సూర్యుడు లేని తామర
వలె గృహపతి లేని యిల్లు శోభిల్ల దని యర్థము.

తా.—ఓయ సమర్థుడా నేను చెప్పినయీగుర్తులను మఱవక జ్ఞప్తియుంచు
కొనిపోయి వీనివలన నాయొంటిని ఆనవాలుపట్టుము. ఇవియే గాక మాయొంటిద్వార
మునకు ఇరుప్రక్కలను గోడలపై శంఖచక్రములు చిత్రించబడియున్నవి. ఆగుర్తు
వలనగ గూడ మాయొంటిని కనిపట్టుము. అయినను, నేను లేమిచే మాయెల్లు ఇప్పుడు
శోభాహీనముగా నుండును: సూర్యుడు లేని తామరవలెనే గృహపతి లేనిగృహము
శోభిల్లదు గదా.

ప.—‘సాధో’—‘సమర్థుడా’ అనుట ఈగుర్తులను మఱవక జ్ఞప్తియుంచు
కొనిపోయి ఈగృహమును మేఘుడు కనిపట్ట సమర్థుడని సూచించుటకు; శంఖపద్మ
ములును మఱియొకగుర్తు; ఈసమయమున శోభాహీనమయి యుండుటయు సౌక
గుర్తు; యక్షి ఇతనియందే తత్పరురాలుగావున ఇతడు లేని సమయమున సోత్సవ
ముగా నుండ దనియు, సూర్యసామ్యము చెప్పినందున మరల ఇతడుచేరగానే
గృహము సోత్సవ మగు ననియు, సూర్యపద్మ సంబంధమును చెప్పటచే తనకును
వద్దిని యెనయక్షికిని గలయన్యాయాన్యాయరక్తి ఎట్టికారణములచేతను తప్పిపోవునది
తాదనియు, భావము.

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః

క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానా నిషణ్ణః

అర్హ స్వస్తరభవనపతితాం కర్తు మల్పాల్ప భాసం

ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యదున్మేషదృష్టిమ్. 20,

నిజగృహనిశ్చ యానస్తరం కృత్య మాహ గత్వేతి. — హేమేఘ, శీఘ్రసంపాత విహేతు స్తస్య - శీఘ్రసంపాతహేతోః శీఘ్రప్రవేశార్థ మిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ + 'సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేద సంవిదోః' ఇతి శబ్దార్థవే, సద్యః = సమది, కలభస్య = కరిపోతస్య - తను రివ తను ర్యస్య తస్య భావ స్తాం - కలభతనుతామ్ = అల్పశరీరతాం, గత్వా = ప్రాప్య, ప్రథమకథితే = 'తస్యా స్తీరే' ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానా - నిషదనయోగ్య ఇత్యర్థః, క్రీడాశైలే, నిషణ్ణః = ఉపవిష్టః సక, అల్పాల్పా = అల్పప్రకారా - భాః = ప్రకాశో - యస్యాస్తాం * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విరుక్తిః, ఖద్యోతానా మాళీ తస్యాః - విలసితేన = స్ఫురితేన - నిభాం = సమానాం, విద్యదున్మేషః = విద్యుత్ప్రకాశః - స నివ దృష్టి స్తాం, భవన స్వాస్తరస్తరభవనం తత్ర - శతితాం = ప్రవిష్టాం, కర్తు మర్హసి; యథా కశ్చి త్క్రించి దన్విష్యత్ క్వచి దన్నతే స్థిత్యా శన్తైశ్చై రతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టి మిష్టదేశే పాతయతి తద్వదితి ధ్వనిః.

తనయింటిని ఆనవాలుపట్టినతర్వాత చేయవలసినపని చెప్పచున్నాడు:—

శీ...తోః - శీఘ్ర = త్వరితమైన - సంపాత = ప్రవేశమనెడు - హేతోః = హేతువుచేత (శీఘ్రప్రవేశము కలుగుటకై యని యర్థము), సద్యః = తత్క్షణమే, కల...తామ్ - కలభ = గజశిశువుయొక్క - తనుతామ్ = దేహమువంటి దేహము కలిగియుండుటను (అల్పదేశాత్వమును), గత్వా = పొంది, అనఁగా చిన్నయాకార మును దాల్చి, ప్రథమకథితే - ప్రథమ = మొదట ('తస్యా స్తీరే' ఇత్యాదికముచే) - కథితే = చెప్పబడిన, రమ్యసానా - రమ్య = రమణీయమైన - సానా = శబులు గలదైన - (కూర్చుండ నింపయిన యని యర్థము), క్రీడాశైలే = ఆటకొండ యందు, నిషణ్ణః—కూర్చున్నవాడవై, అల్పాల్పభాసమ్ - అల్పాల్ప = అల్పప్రకార మయిన - భాసమ్ = ప్రకాశముకలదియు, ఖద్యో...నిభామ్ - ఖద్యోత = మిడుగులులయొక్క - అశీ = సమాహముయొక్క - విలసిత నిభామ్ = స్ఫురణముతో సమానమును, (అయిన), విద్య...ష్టిమ్ - విద్యుత్ = మెఱపుయొక్క - ఉన్మేషః = ప్రకాశమనెడు-దృష్టిమ్ = చూపును, అస్త...తామ్ - అస్తరభవన = ఇంటిలోపల

పతితామ్ = ప్రవేశించినదానినిగా, కర్తుమ్ = చేయుటకు, అర్హానీ = తగుదువు. ఎవఁడేని ఏమయిన వెదకువాఁడు ఎక్కడనేని ఒకయెత్తయినచోట ఉండి మెల్ల మెల్లగా నిడుదచూపులను ఇష్టమయినచోటికి ఏప్రకారము నిగిడించునో ఆప్రకారము అని ధ్వని.

తా.—ఎవ్వఁడేనిదేనియిన వెదకువాఁడు ఒక యున్నతప్రదేశమున ముడిగి యుండి మెల్లమెల్లగా నిడుదచూపును ఇష్టమయినచోటికి నిగిడించునుగదా, ఆప్రకారమే నీవును అక్కడికిఁబోయి నీకు త్వరగా ప్రవేశముకలుగుటకుఁగాను వెంటనే ఏనుఁగుఁచిల్లయంతచిన్నయాకారమును చాల్చి పిమ్మట కూర్చుండుటకు రమణీయముగానుండు సానువులగులపైన యాక్రీడాశైలములో కూర్చున్నవాఁడవైమిథుం గుఱులగుంపుయొక్క ప్రకాశమువలెనుండు నీమెఱుఁపుఁజూపును అయింటిలోనికి నిగిడించుము.

తస్మి శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వవిమృధరోష్ఠీ

మధ్యే యమా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః

శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకసమాస్త్రనాభ్యాం

యా తత్రాస్తే యవతివిషయే సృష్టి రాద్యేవ ధాతుః. 21.

తస్మితి.—తస్మి = కృశాక్షి - నతు పీవరీ + 'శ్లేష్టం దశ్రం కృశం తను' ఇత్యమరః * 'వోతో గుణవచనాత్' ఇతి జీవ, శ్యామా = యవతిః + 'శ్యామా యావనమధ్యస్థా' ఇత్యుత్పలమాలాయాం, శిఖరాణ్యేషాం స స్త్రీతి శిఖరిణః - కోటి మస్త్రః + 'శిఖరం శైలవృక్షైగ్ర కఠే పులక కోటిభి' ఇతి విశ్వః - శిఖరిణః - దశ నాః = దస్తా-యస్యాః సా శిఖరిదశనా-ఏతే నాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుక్కురత్వంచ సూచ్యతే - తదుక్తం సాముద్రికే † 'స్నిగ్ధాః సహః సరూపాః సుఖ జ్జుయః శిఖరిణోఽస్తిప్తాః | దస్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగ త్సృష్ట్యం' తామూలరసరక్తేఽపి స్ఫులభాసః సమాదయాః | దస్తాః శిఖరిణో యస్యా శ్చిశం జీవతి తత్పతిః' ఇతి, పక్వం (పరిణతం) విమ్బం (విమ్బికాఫలం) మిహాధరోష్ఠోయస్యాః సా పక్వవిమృధరోష్ఠీ * 'శాకపార్థివాదిత్వా నృభ్యమపదలోపీ సమాసః' ఇతి వామనః * 'నానోదరోష్ఠ'—ఇత్యాదినా జీవ, మధ్యే యమా = కృశోదరీ త్యర్థః, చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయోః) యస్యాః సా తథోక్తా - ఏతే సాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే - తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే ‡ 'చకిత మృగదృగాభే ప్రాస్తరక్తే చ నేత్రే' ఇతి, నిమ్ననాభిః = గమ్భీరశాఖిః - అనేన నారీణాం నాభిఃమ్భిర్యా నృదనరసాతిరక ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే,

శ్రోత్రీభారాత్ - అలసగమనా = మందగమనీ - నతు జిహ్వాదోషాత్ - ప్రసాభ్యాం -
స్తోకసమ్రా = ఈషదవసతా - నతు వపుర్దోషాత్, యవతయ వివ విషయ ప్రస్థి
స్యవతివిషయే-యవతి రధిక్య త్వే త్యర్థః, ధాతుః = బ్రహ్మణః, ఆద్యా సృష్టిః =
ప్రథమశిల్ప - మివ స్థితీ త్యుత్తరే - ప్రథమనిర్మితా యవతి రియమే వే త్యర్థః -
ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశా చ్ఛిల్పనిర్మాణ సౌప్యవం
దృశ్యత ఇ త్యాద్యవిశేషణంతథాచాస్తీః ప్రవక్ష్యేన కుత్రాప్యేవంవిధరామణీయకం
రమణీరత్న మస్తీతి భావః, త దేవంభూతా యా స్తీ-తత్ర = అనర్భవనమ్, ఆస్తే
= నివసతి, తా మి త్యుత్తరశ్లోకేన సంబంధః.

చూచినఁ గలుగుభలమును గుర్తులతో రెండుశ్లోకముల చెప్పచున్నాఁడు:—

తస్యే = కృతాంఠి (చికిత్సనది - బలిసేనదిగాదు), శ్యామా = నడియావనము
గలది, శిఖరిదశనా—శిఖరి = మొనలుగల - దశనా - దంతములుగలది - (మొనగల
దశనములు ఒకశుభలక్షణము - అది గలయంగన భాగ్యవంతురాఁగాను తద్గుర్త చిరా
యువుగాను ఉండురు), పక్వ...రోష్ఠీ—పక్వ = పండిన-బిమ్మ = దొండపండునుబో
లిస-అధరోష్ఠీ = క్రిందిపెదవిగలది, మధ్యే = నడుమున, యేమా = కృచించినది -
(సన్నమైననడుముగలది), చకి...క్షణ—చకిత = బెదరిన - హరిణీ = ఆడులేడి
యొక్క - ప్రేక్షణా = చూపులవంటిచూపులుగలది (ప్రవిశేషణముచే నీమె వచ్చి
నీజాతి స్త్రీ యని తెలియ నగుచున్నది-) నిమ్న నాభిః—నిమ్న = లోతయిన. నాభిః
= పొక్కిలిగలది - (పొక్కిలి లోతయిన స్త్రీలకు మదనరసము అధికము), శ్రోత్రీ
భారాత్ = శ్రోత్రీ = పిఱుండలయొక్క - భారాత్ = బరువుచేత, అలసగమనా -
అలస = మందమంబున - గమనాజనడకగలది, ప్రసాభ్యామ్ = చనుదొయిచేత
స్తోక...సమ్రా—స్తోక = కొంచెము - సమ్రా = వంగినది(యే), యవతివిషయే—
యవతి = జీవరాత్రిడనెడు - విషయే = విషయమందు, ధాతుః = బ్రహ్మయొక్క,
ఆద్యాసృష్టిరివ = తొలిశిల్పమాయనగుట్లు (శిల్పప్రాంతకముగా మొదటినిర్మా
ణమును అధికప్రయత్నముతో చేయటచే దానియందు శిల్పసౌప్యవము ఉండును -
ఈయన్నిప్రాంతముచే 'ఆద్య' విశేషణము వేయఁబడినది - అందుచేత ఈప్రపంచము
లో నెచటను ఇంతయందక త్రే యయిన రమణీరత్నము మణిలేఖని భావము), తా
= (ఇట్టిదైన) ఏ స్త్రీ, తత్ర = ఆయింటిలోవల, ఆస్తే = కలదో, (తావ = ఆ
స్త్రీని - అని ముందటిశ్లోకముతో నన్వయము).

తా.—అప్రకారము నీవు చూడఁగా అందు నీ కొకానుకయంగన యగవడు
ను. ఆయంగన యెట్టి దనఁగా - సన్ననిది, దంతములు మొనగలవి - ఆలక్షణముచేత
భాగ్యవంతురా లనియును తద్గుర్త చిరాయు వనియు తెలియునుగదా; అధరోష్ఠము

దొండపండుంబోలియుండును, నడుము సన్నము; చూపులు బెదరినలేడిచూపులవలె నుండును. ఈగుర్తుచే ఆలతాంగి పద్మినీజాతిస్త్రీ యని విశదము; పొక్కిలి లోఁడు. ఈలక్షణము మదనరసాతిరేకమును సూచించును; పిటుందులబరువుచే నడక మందముగా నుండును; చనుదోయిచరువుచే అయబలాహుని కొంచెము వంగినదై యుండును; స్త్రీవిషయమున బ్రహ్మచేపునియొత్తు మహాప్రయత్న సాధితమయిన మొదటిని ర్వాణమో యనునట్లు ఆసుంపరి విరాజిల్లు చుండును. అట్టియంగనారత్నము ఈప్రపంచములో మఱి యుండదు.

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
 దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మి వైకామ్
 గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసే ష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
 జాతాం మన్యే శిశిరమధితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్. 22.

తామితి.—సహచరే = సహచారిణి అనేన వియోగాసహిష్టుత్వం వ్యజ్యతే, మయి, దూరీభూతే = దూరస్థితే సతి, సహచరే = చక్రవాకీ - దూరీభూతే సతి, చక్రవాకీం = చక్రవాకవధూ - మివ * జాతే రస్త్రీ విషయా దయోపధాత్ ఇతి జీవ, పరిమితకథాం పరిమితవాచమ, ఏకామ్ = ఏకాకినీం స్థితాం, తామ్ = అస్త ర్భవనగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీథాః = జీవితతుల్యాం మత్ప్రేయసీ మవ గచ్ఛే రిత్యర్థః - 'తస్యై' ఇత్యాది పూర్వోత్పన్నై రితి శేషః; లక్షణానామన్యథాభావ మాశ జ్యోతిశా గాఢేతి.—గా ఢోత్కణ్ఠాం = ప్రబల విరహవేదనాం + 'రాగే త్వలబ్ధివిషయే వేదనా మహతీతు యా । సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం విదు ర్భుధాః' ఇత్యభిధానాత్, బాలాం - గురుషు = విరహమహత్సు, ఏషు దివ సేషు గచ్ఛత్సు (వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ = శిశిరకాలేన, మధితాం పద్మినీం వా పద్మినీమివ * ఇవవ ద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దణ్డీ, అన్యరూపాం = పూర్వవిపరీతా కారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినీవ విరతా ణాన్యార్థశ్చ జాతేతి తర్క యా మిత్యర్థః, ఏతావతా నేయ మన్యేతి భ్రమితవ్య మితి భావః.

సహచరే = సహచారి నైన, మయి = నేను, దూరీభూతే (సతి) = దూర గతుడగుగా (ఉండగా), సహచరుడ నుటచేత ఎడదబాపు సౌర్యనివాస డని భావము, సహచరే చక్రవాకీ దూరీభూతే (సతి) = సహచారి యయిన జిక్కవ దూరగతముగా (ఉండగా), చక్రవాకీమ్ ఇవ = జిక్కవయిల్లాలి వలె, ఏకామ్ = ఏకాకినిగా నున్న దానిని, పరి...థామ్—పరిమిత = మితమయిన - కథామ్ =

సంభాషణగలదానిని (మితభాషిణిని). తామ్=అంతర్భవనగత యయిన యాస్మీని, మే ద్వితీయం బీజితమ్ = నాయొక్క రెండవ ప్రాణమునుగా (ప్రాణసమ యయిన ప్రియనుగా), ససేథాః=(తస్యై శ్యా మేత్యాది పూర్వోక్త లక్షణములచే) ఎఱుంగుము; పూర్వోక్తలక్షణములు మాటి యుండునూ యని సందేహించినవాడై యత్తుడు వలుకుచున్నాడు:—గాధోత్కణ్ఠామ్—గాధ = ప్రబలమయిన - ఉత్కణ్ఠామ్ = విరహవేదనగలదైన, బాలామ్ = ఆబాలను, గురుషు ఏషు దివసేషు = విరహముచే దీర్ఘములయిన యీ దినములు, గచ్ఛత్సు (సత్సు) = జరుగుచుండగా, శిశిర మశితామ్—శిశిర = శిశిరకాలముచేత - మశితామ్ = పీడింపబడిన, పద్మినీమ్ ఇవ = తామరతీగ్రనంబోలే, అన్యరూపామ్ = వేరు రూపముగలదిగా, జ్ఞాతామ్ = అయినదానిగా (మాటినదానిగా), మన్యేతలంచుచున్నాను, (మంచు వెబ్బకు పద్మిని రూపుమాటినట్లు విరాళితామనకు నాశ్రేయసి రూపుమాటియుండునని తలంచెదను - కనుక ఆచెలివను చూచినప్పుడు నాశ్రేయసి కాదని బ్రమయకుము అని భావము.)

తా.—సహచర మయినచక్రవాకము నెడఁబాసి వెతలఁబడుచున్నచక్రవాకి వోలే సహచరుడ నయిననన్నుఁ బాసి ఒంటిగా పరితపించుచు ఆయింటిలోపల అగపడుదానిని మితభాషిణిని నేను జెప్పినగుర్తులచేత నాప్రాణిపియనుగా నెఱుంగుము. ఒకవేళ నేను జెప్పినలక్షణములు కొన్ని మాటి యుండును; శిశిరకాలమున మంచుదెబ్బ తాఁకినతామరతీగ్రవోలే ఆ బాల విరహాద్విరము లయినయీదినములలో విరహవేదనచే రూపు మాటి యుండు నని తలంచెదను; అంతమాత్రాన ఆగుందరి నాభార్య గా దని నీవు భ్రమపడకుము.

ప.—‘పరిమితకథామ్’—1 మితభాషణము ఉత్తమాంగనాస్వభావము. ‘ద్వితీ

1. ‘వాతెఱి లొంటికై వడి మాటులాటడు.’

ఆము.

‘గతాగతకుతూహలం నయనయో రపాక్షావధి,

న్మితం కులనతభ్రువా మధర ఏవ విశ్రామ్యతి,

వచః ప్రియతమశ్రుతే రతిధిరేవ, కోవక్రమః

కదాచిదపిచే, తదా మనసి కేవలం మజ్జతి.

రసము.

‘పదన్యాసో గేహః దృశీ రహిభణారోహణసమో,

నిజావాసా దన్య దభవన మఽరస్వీపతులితమ్,

వచో లోకాలభ్యం కృపణధనతుల్యం మృగదృశః,

పుమా నన్యః కానా ద్విధురివ చతుర్థి సముదితః.’

సుభా.

యని జీవితము' అనుట 1. శ్రేయోమతిశయమును గూచించును. ఏకామ్-చెలికత్తెలు లోనగువారు ఎందఱున్నను మదేకాయత్తచిత్త యగుటచే ఏకాకినిగా తీసిండు చున్నది. 'గురుఘ' - 2. విరహులకు విరహవేదనచే దినములు యథాస్థితికన్న దీర్ఘములుగా నుండును.

ఇచటఁ గొందఱువ్యాఖ్యాతలు శిశిరమృతామ్' అనుచోట శిశిర మనఁగా న్నుం పని వివరించినారు. 'ఏషు దివసేషు' అని యూవిరహదివసములు శిశిర కాలము వలెను - విరహవేదన మంచువలెను - ఆమె పద్మినివలెను - ఉండె ననుభావముచే శిశిర మనఁగా శిశిరకాల మని మల్లినాథగూరిగారు వివరించినారు. మంచు ఇతరకాలము లందుఁగూడ పడినను ఆశిశిరకాలపుమంచువలె పద్మినిని రూపుమాపదు గావున - శిశిరకాలమును చెప్పటచే తదియమైనమంచే రూపుమాపుసాధన మని విశేషమునుట చేతను - శిశిర మనఁగా 'శిశిరకాల' మనువ్యాఖ్యయే 'హిమము' అనువ్యాఖ్యకన్న సాంఘికముగా నున్నది.

'సహచరే' అనుట యతుఁడు యక్షిని ఎప్పుడును ఇంతవఱకు ఎడఁకాక్షిణ వాఁడు కాఁడనియు-దాన 3 కృత్రువుమిరహము ఆమెకు మిగుల దుస్సహమనియు - గూచించుచున్నది. 'చక్రవాకీమివ' - చక్రవాక్యవహనము వారిశ్రేయోమతిశయమును

1. 'త్వం జీవితం త్వ మసి మే హృదయం ద్వితియం

త్వం కామదీ నయనయో రమృతం త్వ మక్లే

ఇత్యాదిభిః ప్రియశలై వసురుధ్య ముగాం

తా మేవ శాస్త్ర మథవా కి మి హూత్తరేణ.'

ఉ. రా. న.

2. 'అహో అహోభి ర్మహిమా హిమాగమే2

వ్యతిప్రవేదే ప్రతి తాం స్మరాద్దితామ్,

తపర్తు పూర్తా పపి మేదసాం భరా

విభావరీభి ర్భిభరామ్భుభూనిరే.'

నైష.

'మహిమ హిమవేళలందు నమ్మనవలికి

మాసరము లయ్యెఁ దలఁపంగ వాసరములు,

పొడవు గలిగి తపర్తు సంపూర్తియందు

నంచితాయామనతు లయ్యె యామనతులు.

శృం. నై.

'వర్ష త్యమ్బువమా లేయం వర్ష త్యేషా చ శర్వరీ,'

చంద్రాలో

3. 'అశ్వాన్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే.'

ఉ. మే.

'ఇత్యంభూతాం ప్రథమవిరహే తామృతం తర్కయామి.'

ఉ. తే.

1 విరహః సహిష్ణుతను తెలుపుచున్నది; మఱియు చక్రవాకములవిరహము రాత్రిమాత్రమే గావున వీరివిరహమును పరిమితకాలమే యునెయు పిమ్మట తీరిగల దనియు నభిప్రాయము. 'బాలామ్' అనుట కనికరమును తెలుపుచున్నది.

నూనం తస్యాః ప్రబలరుది తోఁచ్ఛాననేత్రం ప్రియాయా

నిశ్వాసానా మశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్

హస్తస్యస్తం ముఖ మసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా

ద్వితో దైన్యం త్వదనుసరణ క్షిప్తకాన్తే భిభర్తి.

23.

నూనమితి.—ప్రబలరుదితేన - ఉచ్ఛానే = స్థపుటితపుటే - నేత్రే యస్య తత్ * ఉచ్ఛానేతి శ్వయతేః కర్తరిక్తః * 'ఓదిత శ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వం * 'వచి స్వపి' - ఇత్యాదినా సంప్రసారణమ్ * 'సంప్రసారణా చ్చ' ఇతి పూర్వరూపత్వం * 'హలః' ఇతి దీర్ఘః తత్ర * 'చోష్ఠిః' శూడనునానీకేచ' ఇతి ఊహదేశకృతే రూపసిద్ధి రితి నాథోక్తా వర్తమానసామిష్యప్రక్రియా ప్రామాదికీ త్యుపేక్షణీయా తథాసతి ధాతో రికారస్య గత్యభావా దూహదేశే చోష్ఠ రస్త్యత్వేన విశేషణా చేృతి - వితేన విషాదో వ్యభ్యతే, నిశ్వాసానాం = నీతూరాణామ్ - అశిశిరతయా = అస్తస్సంతా పోష్టత్వేన, భిన్నవర్ణో (విచ్ఛాయో) 2 ధరోష్ఠో యస్య తత్, హస్తే న్యస్తం హస్తస్య స్తమ్, వితేన చింతా వ్యభ్యతే, లమ్బాలకత్వాత్ = సంసూరాభావా ల్లమ్బుమానకు స్తలత్వాత్, అసకలవ్యక్తి = అసంపూర్ణాభివ్యక్తి, తస్యాః = ప్రియాయాః, ముఖం, త్వదనుసరణేన = త్వదుపరోధేన - మేహునుసరణే నేతి యావత్, క్షిప్త కాన్తేః = క్షీణకాన్తేః, ఇన్ద్రోః, దైన్యం = శోచ్యతాం, బిభర్తి, నూన మితి వితర్కే + 'నూనం తర్కే-2 ర్థనిశ్చయే' ఇత్యురః. పూర్వవత్ తథాపి న భ్రమితవ్య మితి భావః.

ప్రబ...త్రమ్ - ప్రబల = అధికమయిన - రుదిత = ఏడ్చుచేత - ఉచ్ఛాన = ఉబ్బిన - నేత్రమ్ = కన్నులుగలదియు - (ఇందుచే విషాదము సూచించబడుచున్నది), నిశ్వాసానామ్ = నిష్టూర్పులయుక్క, అశిశిరతయా = (లోపలితాపము వలని) వేడిమితేత, భిన్న...ష్ఠమ్ - భిన్న = చెడిన - వర్ణ = ఛాయగలదైన - అధరోష్ఠమ్ = క్రిందిపెదవిగలదియు, హస్తస్యస్తమ్ - హస్త = చేతిలో-న్యస్తమ్ = ఉంచబడినదియు - (ఇందుచే చింత తెలియుచున్నది), లమ్బాలకత్వాత్ - లమ్బు =

1 'విషా నశిషత్తా' ప్రరగత మపి నహదర మవశ్యస్తీ ఆతురా చక్రవా క్యారసతి.

శాకుం..

(దుష్టమిత్ర) వ్రేలుచున్న - అలకత్తాన్ = ముంగురులు గలదగుటచేత, అసకలవ్యక్తి = అసంపూర్ణావస్థావ్యక్తి (సంపూర్ణముగా ఉపదనిది)యు, (అయిన), తస్మాః ప్రియాయాః ముఖమ్ = ఆప్రేయసిముఖము, త్వద...కాంతైః - త్వత్ = సీయొక్క - ఉపసరణ = అడ్డపడుటచేత - క్లిష్ట = చెడిన - కాంతైః = ప్రభుగలవాడైన, ఇన్ద్రాః = చంద్రునియొక్క, దైన్యమ్ = శోచ్యతను, విభర్తి సూనమ్ = పొంది యుండు నని తలచెదను.

తా. — నీవు పోయి చూచునవ్వడు - మిక్కిలి యేడ్చియుండుటచేత కన్నులు ఉబ్బి, లోపలిదుఃఖమువలన వేదనిష్టార్థులు నిండించుచు, అనిష్టార్థులచే అభివృద్ధికాంతి చేసి, చింతాక్రాంతిచే చుట్టి చేతనగుడ, దుష్టుకౌసమివలన ముంగురులు వ్రేవేలుచుండుటచే చక్కగా అగవడక కొంచెకొంచె గుగపడునదై ఆ నాప్రియతమును నియంత్రింపఁబడునకు గాంతిదప్పిన చంద్రుడవువలె దీనమై యుండు నని తలచెదను.

ప. — ఉపహాసమయినచంద్రునియందు - (క) మబ్బుఅడ్డపడుట, (చ) పూర్ణముగా అగవడమి, (ట) కాంతి లేమి, (త) దైన్యము, చెప్పఁబడినవి. ఉపహేయమయిన ముఖమందును - (క) సంస్కారము లేక వ్రేలాడుముంగురులును, (చ) పూర్ణముగా అగవడమి, (ట) కన్నెవి దిగిచూచి ఏడ్చియేడ్చి కన్నులు ప్రభుమానీ ఉబ్బి యుండుటయు, (త) దైన్యమును-చెప్పఁబడినవి, 1 'రుదిరము' 'ప్రబలము' గావున కన్నులు 'ఉచ్ఛాస' - ఉబ్బినవి; 'ప్రబల' మనుటచే ఎనిమిది నెలలు నిరంతరము ఏడ్చుచుండె నని తెలియుచున్నది. 'అః' - దుఃఖతయముచే నిష్టార్థులు మిగులవేడియెక్కినవి. 'భిన్నవర్ణ' - నేడలో నుండుటచేత మంచివన్నె గలిగియుండుటయు ఎండలో పాటుపడుటచేత వన్నెచేయుండుటయు వేడిచే దేహకాంతిచెడుటకు ప్రసీద్ధనిదర్శనములుగదా. 'హస్తస్య ప్రమ్' - నీవు చింతచే చెక్కిలి ఎడమచేతనుంచుకొనిన ఆచింత తీచి మేలు కలుగు ననియు పడిచేత నుంచుకొనిన అనిష్టపర్యవసాయి యగు ననియు పురుషులకివి విపరీతమనియు భకునశాస్త్రము; కనుక ఇటు

1 'ప్రవాసో భిన్నదేశత్వం కార్యం చ్ఛాపా చ్చ సంభ్రమాత్.

తత్రాజ్ఞచేష్టా సూచిన్య మేకవేణీధరం కరః,

నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసరుదితభూమిపాతాది జాయతే.

అగ్నేష్వసౌమ్యం తాపః పాణ్డూతా కృతతా రుచిః

అశ్మతిః స్యా దనాలమ్బ్య ప్రస్తయోన్మాదమూర్ఛనాః

మృతి శ్చేతి క్రమాత్ జ్ఞేయా దశ స్మరదశా ఇహ.'

దర్పణము.

యః 1 ఎడమచేత చెక్కిలి యుంచుకొని చింతాక్రాంతురాలై యుండు నని మెఱుంగునది. 'త్వదుపసరణ'—చంద్రునికి మేఘావరోధదైన్యమును చెప్పటచే యఃముఖదైన్యముకూడ మేఘకృతమైన యాచంద్రదైన్యమువలె త్వరలోనే తీటి పోవునది యనియు గూచిత మగుచున్నది. 2 'లబ్ధులకత్వాత్'—ప్రోషితభర్తుక లబ్ధుల పతివ్రతలు 'ప్రోషితే మలినాకృతా' యనుస్మృతప్రకారము దేహసంస్కార ములను బట్లరు, 3 ఇంద్రో ర్నాన్యచ్' ఎట్టిదీనాపథ్యలోనున్నను చంద్రునితో సామ్యము తప్పదాయెను.

అలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖంతి
పుచ్చంతి వా మధురవచనాం శాదికాం పజ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేలి. 24.

సర్వవిరహిణీసాధారణాని లక్షణాని సంభావన యోత్రేష్యం 'అలోక' ఇత్యాదిని స్త్రీభిః :—

అలోక ఇతి. — హే మేఘ, సా = మత్రియా, బలిభు = నిత్యేభు ప్రోషితాగ మనార్థేభు శ దేవతారాధనేభు - వ్యాకులా = వ్యాపృతా - వా, విరహేణ - తను = కృశం, భావగమ్యమ్ = తత్కార్య స్యాదృష్టచరత్వా త్సంప్రతి సంభావన యోత్రేష్య మిత్యర్థః, మత్సాదృశ్యం = మదాకారసామ్యం - మత్ప్రతికృతి

- 1 'శశుజిల నేయం యస్యాం విపాఙ్మర మానసం
కరకిసలయే కృత్వా వామే ఘనశ్వసితోద్గమా
చిరయతి మయి వ్యత్రాహతా మనాన్ స్ఫురీతాశరా
విరమితమనోమస్య ర్థప్తా మయా రుదతీ ప్రియా.' నాగ.
- 2 'హ్లాసం పాఙ్మ కృశం విలాసవిసరం లబ్ధులకం చాలసం
భూయ ప్రత్యణజాతకా నిసుభగం ప్రాప్తే మయి ప్రోషితే
సాతోపం రతికేళితత్తరభసం రమ్యం కిమ ప్యాదరాత్
పీతం యత్కుతసా ర్థయా మున బిదం త క్కే-న విస్తర్యతే.' అమరు.
- 3 'పాటన నేయమిం గురులు కైందుడి శీర్ణపటరపంకలా
లాటికమై దరన్వితవిలాసపుండ్రిక పొంకి వాడుటం
దేబ దొరంగి విన్ననగుసీమొగమో యన మాని చంద్రుడొ
పాటలగంధి వ్రాలె నదె భానురుచిం దనకండు ముగ్ధుడొ.' భువన.

మిత్యర్థః, యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధపస్త్యస్తరగత మాకారసామ్యం తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వివక్షిత మితర థాలేఖ్యత్వాసంభవాత్ - అబియ్యోశే 'అలేఖ్యైఽపి చ సాదృశ్యమ్' ఇత్యభిధానాచ్చ, లిఖన్తి = క్వచి త్ఫలకాదౌ విన్యస్త్యన్తీవా, చిత్రదర్శనస్య విరహిణాం విమోదోపాయత్వా దితి భావః, - ఏతచ్చ కామశాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచిత మస్తాభి రఘువంశ సంజీవన్యాం 'సాదృశ్యప్రతికృతి దర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర, మధురవచనాం = మజ్జుభాషిణీమ్, అతవివ, వజ్జరస్థామ్ = హింస్రేభ్యః కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః; శారికాం = స్త్రీపక్షివిశేషమ్, హేరనీకే, భర్తుః = స్వామిసః, స్వరసీ కచ్చిత్ + 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః, భర్తారం స్వరసీ కి మిత్యర్థః * 'అధీగర్థదయేశాం కర్తృణి' ఇతి కర్తృణి షష్ఠీసాచ శేషాధికారా చేషత్వవివక్షాయా మేవ - కర్తృత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతితి వేదితవ్యమ్, స్వరణే కారణమాహ - హి = యస్తాత్కారణాత్ - త్వం తస్య భర్తుః, ప్రీణాతీతి ప్రియా * 'ఇగువధజ్ఞాప్రీతిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః - అతః క్రేమాస్పదత్వాత్ స్వర్తు మర్తనీతి భావః, ఇత్యేవం పృచ్ఛన్తి వా-వా శబ్దౌ వికల్పే + 'ఉపమాయాం వికల్పే వా' ఇత్యమరః, తే = తవ, అలోకే = దృష్టివశే, పురా నిపతతి = సద్యో నిపతిష్య తీ త్యర్థః + 'స్యా త్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః * 'యావత్పురా నిపాతయోర్లబ్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

సర్వవిరహిణీసాధారణలక్షణములు ఈ మెయందును ఉండు సని తలంచి వానిని మూడుస్థానములఁ జెప్పచున్నాఁడు.

(హేమేఘ = ఓమేఘుఁడా), సా = నాస్త్రియతమ, బలివ్యాకులావా - బలి = (ప్రాప్తితుండ నయిన నేను మరల తనకడకు వచ్చుటకై) ఇష్టదేవతారాధనముల యందు - వ్యాకులా వా = వ్యాపృతగాఁ గాని, విరహతను - విరహ = వియోగముచేత - తను = కృశమయిన, (అందుచేతనే), భావగమ్యమ్ - భావ = భావనచే - గమ్యమ్ = ఎఱుంగదగినదైన - (అట్టికార్యము లోకములో మఱియెచటను లేనిది గావున ఇష్టము నావిషయమున ఉహచేత ఉత్ప్రేక్షింపఁదగినది అని యర్థము), మత్సాన్యశ్యమ్ - మత్ = నాయొక్క - సాదృశ్యమ్ = ఆకారసామ్యమును - (నాప్రతిమను అని యర్థము), లిఖన్తి వా = (చిత్రఫలకము మొదలగువానియందు) వ్రాయుచున్నదిగాఁ గాని (చిత్రదర్శనము విరహములకు విమోదోపాయ మనిభావము), మధురవచనామ్ = మధురభాషిణి యైన, వజ్జరస్థామ్ = వంజరములొనున్న (పిల్లి మొదలయినఘాతుకజంతువులనంది తక్షింపఁబడెనదానిని అని యర్థము), శారికామ్ = గౌరవంకను, (హే) రనీకే = (ఓ) రసజ్ఞురాలా, భర్తుః = (మన) దొరను, స్వరసీ కచ్చిత్ = తలంపు వా, హి = ఎందుచేతననఁగా, త్వమ్ = నీవు, తస్య =

ఆయనకు, ప్రియా = ప్రియపు - (ఆయనకు నీవు ప్రేమాస్పదముపు గావున ఆ యనను స్మరింపఁదగుదువు అని యర్థము), ఇతి = ఇట్లని, పృచ్ఛస్తీవా = అడుగు చున్నదిగాఁ గాని, తే ఆలోకే = నీ దృష్టిలో, పురా నివతతి = వడఁగలదు.

తా.—నీవు పోయి చూచిన నాప్రియతమ నావచించునీవిధములలో నేదే సుకవిధమున ఉండును.—నేను మరల త్వరగా డేమముగా వచ్చుటకై ఇష్ట దేవ తాపూజ చేయుచు నైన ఉండును ; విరహముచేత అతికృశమైన నాస్వరూపమును చిత్తరువున వ్రాయుచునైన ఉండును; వంజరములో నున్న మంజుభాషిణియైన పెంపుడుగొరవంకను ‘ఓరసజ్జురాలా, నీవు మనసామిని తలంతువుగదా? ఏల తలంప వలయు నన్న ఆయనకు నీవై ప్రేమగదా?’ అని అడుగుచు నైన ఉండును.

ప.—‘వ్యాకులా’—పూజను ఇతరవిషయములు మనస్సున చొరసీయక ఏకాగ్రచిత్తముతో చేయుచుండు నని భావము. ‘ప్రతిమాప్’ అనక 1 ‘సాదృశ్యమ్’ అనుటచే ఆరూము, ప్రతిమ యనిపించుకొనఁదగినంతపాటిది గాదు - ఆపృష్ఠచర మయిన విరహకార్యముచేత భావనాగోచరమే గాని దృష్టిగ్రాహ్యము గా దని భావము. ‘మధురవచనాప్’ అనుటచే ఇంతకు పూర్వము తలచుచున్న వియోగిని 2 ఈ కారక భర్తృసంబధములయిన మంజుభాషణములతో ఓదార్చియున్న దని సూచిత మగుచున్నది. ‘శజ్జరస్థాప్’—పెంపుడుగొరవంకగావున మధురవచనమై ఆమెతోనమడుంబుగుభయై ఆమెను ఓదార్చుకొనియున్నది - అడవిగొరవంక యైన ఇది ఘటించదు. ‘రసికే’ అనుటచే, యక్షునిగుణసంపదను గ్రహింపఁగలది - అతని ప్రేమను అనుభవించినది-అందునకు తగినట్లు బదులు ప్రేమించునది - కనుక అతనిని స్మరించును - అని భావము.

ఉత్సజ్ఞే వా మలినవసనే సౌమ్య నిశీప్య వీణాం

మర్దోత్రాజ్ఞం విరచితపదం గేయ ముద్గాతుకామా

తస్మి మాద్ధ్యాం నయనసలిలైః సారయిత్యా కథంచిద్

భూయోభూయః స్వయమవికృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ.25.

ఉత్సజ్ఞేతి.—‘సౌమ్య=సాధో, మలినవసనే ‘ప్రోషితే మలినా కృతా’ఇతి స్మరణా దిత్యర్థః, ఉత్సజ్ఞే = ఉరొ, వీణాం నిశీప్య, మమ గోత్రం (నామ) ఆజ్ఞం (చిహ్నం) యస్య త తథోక్తం మన్నామహీతం యథాతథా + గోత్రం నామ్ని

1 ఉ. మే. 43-వ శ్లో. వ్యాఖ్యలో ‘వియోగే’ ఇత్యాది చూచునది.

2 ఉ. మే. 27-వ శ్లో. వ్యాఖ్యలో ‘సఖ్య భాతీ’ ఇత్యాది చూచునది,

కులేఽపి చ'ఇత్యుక్తం, విరచితాని పదాని(గుప్తి జన్తాని)యస్యతత్త్వోక్తం, గేయం = గానార్థం ప్రబంధం. 'గీతమ్' ఇతి పాతే స ఏవార్థః. ఉద్ధాతుమ్ = ఉచ్చైర్గతం కామో యస్యో సా * 'తుం కామ మనసో రసి' ఇతి మకారలోపః - దేవయో నిత్యైర్దాధారగ్రామేణ గాతుకా మే త్యర్థః. తదుక్తం + 'షడ్జ మధ్యమ నామానా గ్రామా గాయన్తి మానవాః' సతు గాధారనామానం స లభ్యే దేవయోనిభిః' ఇతి, తథా, నయనసలితైః = ప్రియతమస్త్వతిజనితై రభుభిః, ఆర్ద్రాం తన్త్రీం, కథం చిత్ = కృచ్ఛేణ, సారయిత్యా = ఆర్ద్ర త్యావపారణాయ కరేణ ప్రమృజ్య-అన్యథా క్వణనాసంభావా దితి భావః, భూయోహూయః = పునః పునః, స్వయమ్ = ఆత్మ నా, కృతామపి - విస్తరణానర్థాదు పీత్యర్థః, మూర్ఖనాం = స్వరాలోపావరోహ క్రమం + 'సమగ్రేషు విహమేన సాదయన్తు స్వపూర్వగాః' స్వరాణాం స్థాపనాః సాన్తా మూర్ఖనాః సప్త సప్తహి' ఇతి సంగీతరత్నాకరే, విస్తరన్తీవా, ఆలోకే తే నివతతి' ఇతి పూర్వే ణాన్వయః, విస్తరణం చాత్ర దయతగుణస్త్వతిజనితమూర్ఖావశా దేవ, తథాచ రసరత్నాకరే + 'వియోగాయోగయో రిష్టగుణానాం కీర్తనాత్ స్మృతేః' సాక్షాత్కారోఽనవా మూర్ఖా దశధా జాయతే తథా' ఇతి, మత్సాదృశ్య మిత్యాదినా మనఃసక్లానవృత్తిః గూఢితా.

(హే) సౌమ్య-(ఓ) సౌమ, మలిన వసనే=మలినమైన వస్త్రముగలదైన, ఉత్కణ్ఠే = తొడమీద, వీణామ్ = వీణను, నిక్షీప్య = ఉంచుకొని, మద్గోత్రా జ్ఞమ్-మత్ = నాయొక్క - గోత్ర = నామచును - అజ్ఞమ్ = గుఱుతు గలది యగునట్లుగా, విర...దమ్-విరచిత = రచించబడిన- పదమ్=పదములుగలదైన, గేయమ్=పాటను, ఉద్ధాతుకామా - ఉద్ధాతుమ్ = ఉచ్చైర్గతముతో (అనగా దేవయోనులకుమాత్రమే సాధ్యమైన గాంధారగ్రామములో) పాడుటకు - కామా = కోరికగలదై, నయన సలితైః = (ఇంతలో ప్రియతమునిస్తరణముచేతఁ గలిగిన) రాష్ట్రములచే, ఆర్ద్రామ్ = తడినీన, తన్త్రీమ్ = (వీణ) తీరగన, కథంచిత్ = ఎట్ట కేలకు, సారయిత్యా = (తడిగా ఉన్నయెడల నామము పుట్టదుగావున) తుడిచి, భూయోహూయః = మరలమరల, స్వయమ్ = తనచేతనే, కృతామపి = చేయబడినదాని నైనను, మూర్ఖనామ్ = స్వరస్థాపనావిశేషమును, విస్తరన్తీ = (ప్రియతముని గుణముల స్మరణచేఁగలిగినమూర్ఖులన) మఱచుచున్నదిగా నయిన (తే ఆలోకే నివ తతి = నీ దృష్టిలో పడును).

తా.-నాప్రియతము యీవిధముగా నైన ఉంచును:- వియోగదుఃఖముచే సంసార-దములుచునినందున మలినవస్త్రయై, మలినవస్త్రముయినతొడమీద వీణను

ఉంచుకొని - నామీద నాపేరు ఉదాహరించి చేసినపాటను. గాంధారగ్రామమున పాడంగోరినదై - నాస్త్వరణవలనఁ గలిగినకస్త్విత్తచే తంతువులు తడియఁగా-తడితంతువులయందు నాదము పుట్టదుగావున - ఆతడిని విరహయాసముచే ఎట్టకేలకు తుడిచి వేసినదై - తాను పాడఁదలంచినమూర్ఛనను తానే కల్పించినదానినైనను ఇంతలో నాస్త్వరణవలనఁ గలిగినమూర్ఛవలన మాటిమాటికి మఱచుచు - మాటిమాటికి జ్ఞప్తిచేసి కొనుచు - నైన - ఉంచును.

వి.—కొందఱు 'తస్మిన్ గ్రాహ్యే' అని బహువచనముగా పఠించి అనేకతంతువులను ఒకమాటే తుడిచిన దనుటచే యత్యేంగనయొక్క నేర్పుసూచిత మగుచున్నదనియు అందుచేత ఆపాఠమే మేలనియు చెప్పదురు. బాష్పములు గురియుట-తానే కల్పించుకొన్న మూర్ఛనను చూచిచూచికి తానే మఱచిపోవుట-ఇట్టిదురవస్థలోనున్న యత్యేంగన వైదగ్ధ్యము చూప ననుట హృదయంగమము గాదు. అటు సుంకల్పింపకఁ పోయినను అభ్యాసవశముచేత అనేకతంతువులను ఒకమాటే తుడువఁగా నేర్పు విని యుక్త మాయె నని చెప్పదురేని - 'కథంచిత్' 'అనుటచేత విరహయాసమువలన ఒక తీఁగనను తుడుచుటయే కష్టముగా నుండె ననియు పెక్కు-తంతువుల నయిన తుడువఁ దలంపనే తలంప దనియు గ్రహించుట సొంపుగా నున్నది; కావున 'తస్మిన్ గ్రాహ్యే' అని ఏకవచనపాఠమే శ్రేయము.

శేషా న్నాసా నిర్వహదివసస్థాపిత స్వావధే ర్వా
విన్యస్యస్త్రీ భువి గణనయా దేహాదీదత్తపుష్పైః
సంభోగం వా హృదయనిసితారమ్భ మాస్వాదయ స్త్రీ
ప్రాయే జైతే రమణవిరిహే ష్వజ్ఞనానాం వినోదాః. 26.

శేషానితి.—అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః). - తస్మాత్ స్థాపితస్య = తత ఆరభ్య నిశ్చితస్య, అవధే = అన్తస్య, శేషా = గతావశిష్టా, మానాః, దేహాదీదత్తపుష్పైః - దేహా = ద్వార స్వాధారదారు + 'గృహవగ్రహణీ దేహా' ఇత్యమరః - తత్ర - చత్తాని-రాశిజ్ఞేన నిహితాని -యాని పుష్పైః తైః గణనయా = ఏకో ద్వా విత్వాదిసంఖ్యానేన, భువి = భూతలే, విన్యస్యస్త్రీ వా, పుష్పవిన్యాసైర్వాసా న్గణయన్త్రీ వేత్సర్థః, యద్వా, హృదయే నిహితః = యసే సంకల్పితః - ఆరమ్భః = ఉపక్రమ - యస్య తత్ (అథవా-హృదయనిహితాః-ఆరమ్భాః-చుమ్మనాదయో వ్యాపారాః - యస్మిం స్తం) సంభోగం = రతిమ్ - ఆస్వాదయ స్త్రీవా =

అనుభవస్తీవా, ఆలోకే తే నివతతి' ఇతిపూర్వేణ సంబంధః; నను కథ మయం నిశ్చయ ఇత్యాశక్యం అర్థాంతరన్యాసేన పరిహరతి:— ప్రాయేణ = బాహుశ్యేన, అన్యనానాం, రమణ విరహేషు=ప్రియ వియోగేషు, ఏతే=పూర్వోక్తాః విసౌదాః = కాలయాపనోపాయాః, ఏతేన సంకల్పాన స్తోక్తా - తదుక్తం + 'సంకల్పనాభవిషయమసౌరభ ఉదాహృతః' ఇతి.

విర...తస్య—విరహ= వియోగముయొక్క - దివస = ప్రభమదివము మొదలుకొని - స్థాపితస్య = నిశ్చయింపబడిన - అవధేః=అంతముయొక్క, శేషా= అవశిష్టములయిన, మాసాః = నెలలను, దేహ...పుష్పైః—దేహాశీ=గడపమీద - రత్న=(రాశిగా) పెట్టబడిన - పుష్పైః = పువ్వులతో, గణనయా = ఒకటి రెండు మూడు అని లెక్కపెట్టుటతో (లెక్కపెట్టుచు), భువి = నేలమీద, విన్యస్యస్తీవా = ఉంచుచుగాని (పువ్వులను ఉంచుచున్నను నుపాయముచేత మాసములను లెక్కపెట్టుచు గాని), హృద...రమ్భమ్—హృదయ = మనస్సున - నిహిత= సంకల్పింపబడిన - ఆరమ్భమ్ = ఉపక్రమములదైన (లేక - హృదయనిహిత = మనస్సున సంకల్పింపబడిన - ఆరమ్భమ్ = చుబబాలింగనాదివ్యాపారములుగలదైన), సంభోగమ్ = రతిని, ఆస్వాదయస్తీవా = అనుభవించుచుగాని; (తే ఆలోకే నివతతి = నీదృష్టిలో పడును)- ఇట్లుండు నని ఏమి నిశ్చయము అని యాశంకించుకొని సమాధానము చెప్పవచ్చునాడు:—ప్రాయేణ = తరచుగా, అంగనానామ్ = స్త్రీలను, రమణ విరహేషు = ప్రియులతోడి వియోగములయందు, ఏతే = ఈ చెప్పబడినవి, విసౌదాః=కాలము గడపుటకు ఉపాయములు.

తా.—నాప్రియతమ యీవిధముగానైన ఉండును: - గడపదగ్గర కూర్చుండి దానిమీద రాశిగా పువ్వుములు పెట్టుకొని ఇంక నెన్నిమాసములను నేను వత్తునో ఆమాసములను ఒకటి రెండు మూడు అని లెక్కపెట్టుటగా ఆపువ్వుములను ఒక మాసమున కొక పువ్వుము సూచకముగా గడపమీదనుండి తీసి నేలపెట్టుచుగాని, మనస్సులో మత్సంభోగభావనను అనుభవించుచు గాని, ఉండును. ఇట్లుండు నని ఎట్లు చెప్పదు ననగా - సాధారణముగా ఇవే గదా ప్రియవియు క్తలైన తరుణులకు కాలయాపనోపాయములు.

ప.—'దేహాశీ'—ఆమె గడపయొద్దకూర్చుండుట ఏల యనగా—నాయకుండు ఏక్షణములో వచ్చునో యని యెదురు చూచుటకు. ఇంక కొన్ని నెలలకే గాని రాదని యెఱుంగును గదా యనిన - దైవానుగ్రహబలమున ముందే వచ్చునుగాక యని

యాశంస, 1 ఇందులకు గీతక్రింది యమరుశ్లోకమును చూడవచ్చును. ఇచ్చట కాల వ్యవధాన మనియు అమరుశ్లోకమందు దేశవ్యవధాన మనియు ఇంతియ భేదము. 'దత్త'-ఇచట గడవను పూజించిన పుష్పములని కొందఱు వివరించినారు. గృహ స్వామి శాశ్వతోపితుడై తద్భార్య విరహభారాలపయై ఉండఁగా 2 ఉత్సవహీన మైన యీ కాలములలో దేహశీపూజ పుష్పాదికముతో విరివిగా చేయఁబడె ననుట సమంజసము గాదు - 'తేనుచ్ఛాయం భవన మధునా.' 'విరాహ హృద్ధానానామ్'— అని కొందఱు పఠించి ఆపాతమే మేలనిరి. హిశబ్దము లేనిమాత్రమున అర్థస్ఫూర్తి యేమియు చెడదు. 3 అథాంతరన్యసనమందు హిశబ్దము లేనిప్రయోగము లెన్నియేని కలవు. ఇచట హిశబ్ద మున్న దోషమా యనిన, 'హేహ్య' అనుట శ్రుతికటువు గదా?

సవ్యాపారా మహాని న తథా పీడయే ద్విప్రయోగః

శక్తే రాత్రౌ గురుతరశుచు నిర్విరోదాం సఖిం తే

మత్సందేశైః సుఖయితు మలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే

తా మున్నిద్రా మవనిశయనాం సద్భవాతాయనస్థః.

27.

1 'దేవై రవరితా శతై శ్చ సరితా ముర్విభృతాం కాననై

ర్యత్నేనాపి న యాతి లోచనవళం కాన్తేతి జాన న్నపి

ఉద్భీవ శ్చరణాగ్రరుద్ధవసుధః ప్రోవృజ్య సాన్తే దృశా

తా మాశాం పథిక స్రవైవ కిమపి ధ్యాయక ముహు ర్విక్షతే.' అమరు.

2 'శాకుంతలనాటకమందు దుష్ప్రంతమహారాజు శకుంతలావియోగ కాలమందు వసంతోత్సవమును నిశ్చయించినాఁడు:—

ద్వితీయా.—(భా.) సఖి, అవలక్ష్మిస్వ హం యావ దగ్రపాదస్థితా

కామదేవార్చనాయ మాతాజుగ్రాహవయం కరోమి.

ప్రథమా.—(భా) యది మ మా వ్యర్థ మర్చనఫలస్య.

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ) కఙ్కృకీ.—మాతావ దనాత్మజ్ఞే దేవేన ప్రతిషిత్థే

వసనైతస్సవే త్వ మామ్రుకలికాభజ్ఞ మారభసే.

ఉభే ఖీతే.—(భా.) ప్రసీద త్వార్యః అగృహీతార్థే ఆవామ్.

3 'ఘటో జన్మస్థానం మృగవరిజనో భూర్జవనసః

వనే వాసః కన్దాదిక మళన మేవంవిభగుణః

అగస్త్యః పాథోధిం యదకృత కరామ్భాజకుహరే

క్రియాసిద్ధి స్సంత్యే భవతి మహతాం 'నాపకరణే.'

సవ్యాపారా మితి.—హేసఖే అహని = దివసే, సవ్యాపారాం = పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవర్తనం, తేసఖేం = స్వప్రియాం, విప్రయోగః = మద్విరహః, తథా = తేనప్రకారేణ * ప్రకారవచనే థాత్ ఇతి థాల్పిత్యయః. స పీడయేత్ - యథా రాత్రా వితిశేషః, కింతు రాత్రౌ, నిర్విసౌదాహ = నిర్వ్యాపారాం, తేసఖేం, గురుతరా శు గ్యస్యా స్తాం - గురుతరశుచవమ్ = అతిదుర్భరమఃఖాం, శజ్జే = తర్కయామి + శక్తి-వితర్కభయయోః, ఇతి శబ్దార్థవే, అతో - నిశీథే = అర్థరాత్రే, ఉన్నిద్రామ్ = ఉత్సృష్టనిద్రామ్; అవని రేవ శయనం (శయ్యా) యస్యా స్తాం = నియమార్థం స్థణ్ణిలశాయినీం, సాక్ష్యం = పతివ్రతాం + 'సతి సాక్ష్యే విప్రతా' ఇత్యమరః-అతో నాన్యథా శక్తి-తవ్యమితిభావః, తాం = త్వత్సఖీం, మత్సందేశైః = మద్వాత్సాహి, అలం = పర్యాప్తం, సుఖయితమ్ = ఆనందయితమ్, సద్వవాతాయనస్థః = సౌభగవాక్షగత స్సక్, పశ్య + 'సఖ్యో ధాత్రి చ పితరా మిత్రదూతశు కాదయః | సుఖయ స్తీప్తకథనముఖోపాయై ర్వియోగినీమ్' ఇతి రసరత్నాకరే, దూత శ్చాయం మేఘ ఇతిభావః. అనేన జాగరావ స్థోక్తా.

(హేసఖే = ఓమిత్రమా), అహని = పగలు, సవ్యాపారామ్ = పూర్వోక్తములయిన బలి చిత్రలేఖనాది వ్యాపారములుగలవైన, తే = నీయొక్క, సఖీమ్ చెలిని - అనగా నాప్రియతమను, విప్రయోగః = విరహము, తథా = ఆప్రకారముగా (అనగా రాత్రియందుంబోలె), స పీడయేత్ = బాధింపదు, (కింతు = మఱి యేమనిన), రాత్రౌ = రాత్రియందు, నిర్విసౌదాహ = నిర్వ్యాపారమైన, తేసఖీమ్ = నీచెలిని - అనగా నాప్రియతమను, గురు...చమ్—గురుతర = అతిదుర్భరమయిన - శుచవమ్ = దుఃఖముగలదానినిగా, శజ్జే = తలంచుచున్నాను; (తతః = అంధువలన), నిశీథే = అర్థరాత్రమందు, ఉన్నిద్రామ్ = వదలినినిద్రగలదైన (నిద్రను వదలివదైన-మేలుకొన్నదైన), అవని శయనామ్ = నేలయే పడుకొనిగలదైన (నియమార్థము నేలబరున్న), తాం సాక్ష్యమ్ = ఆపతివ్రతను, మత్ సందేశైః = నా వాత్సల్యతో, అలం = పూర్తిగా, సుఖయితమ్ = ఆనందపెట్టుటకు, సద్వవాతాయనస్థః (సక్) = సౌభముయొక్క గవాక్షమందు ఉన్నవాడవై, పశ్య = చూడుము.

తా.—1 పగలు నాప్రియనిని ఆబలిచిత్రలేఖనాది వ్యాపారములయం దుండు

1 'వయస్య రజన్యా సహ విజృమ్భతే మదనబాధా;

కార్యాన్తరితోత్పత్తిం । దిసం మయా సిత మనతికృతిచ్చేతి

అవినాదదీర్ఘయామా । కథం ను రాత్రి గ్గమయితవ్యా.' మిత్రమోర్వశి.

టచే వియోగభారము అంతగా బాధింపదు. రాత్రి అట్టివ్యాపార మేమియు నుండదు గావున నాప్రియతమకు వియోగశోకము భరింపరానిదిగా నుండును. కనుక నీవు ఆతరుణిని అర్థరాత్ర సమయమున దర్శించి ఆత్యంతానందమును కలిగింపుము. అర్థరాత్రముయొక్క విశేష మే మనఁగా-ఆయంబల నిద్రపట్టక ఆత్యంతశోకమును అనుభవించుచుండు సమయ మది. ఆపన్నుడు ఆరకుని ప్రత్యర్థమై నేలఁబరుండియుండును. రాత్రి పరకాంతను పోయి దర్శించుట యుచితము గాదని శంకింపకుము. పతివ్రత గావున ఆచెలిని అట్టిసమయములో సందర్శించుటకు తగినచోటు ఏదనఁగా మేడకిటికి అందుఁ గూర్చుండి ఆవ్రతివ్రతను హెచ్చరించి నాసందేశ ముంచి ఆనందపఱచి రక్షింపుము.

వి.—ఇచట కొందఱు 'అలప్' అను పాఠముకన్న 'అతః' అనుపాఠము మేలని వివరించినారు. 'అతః' అని ప్రయోగింపక పోయినను తదర్థము గమ్య మగును. 'అలప్' అనుటచే-పగలయిన సామాన్యసుఖము గలుగును రాత్రియయిన సంపూర్ణ సుఖము గలుగునుగాన- 'సంపూర్ణసుఖమునే కలిగించుటకై రాత్రియందేచూడుము' అని యర్థము మిగుల రసపుష్టముగా నుండును. కనుక మల్లినాథులవారు గ్రహించినపాఠమే సరి. 'అవనిశయనానన్నవాతా యనశ్శః' అని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు పఠింతురు. దానియర్థము 'నాచెలియొక్క నేలపడుకకు దగ్గఱనుండుకిటికిలో కూర్చున్నవాడవై' అని. లోపలికి పోయి చూడకముందు వివాతాయనము ఆమెకు సమీపమా ఎట్లు తెలియును? ఒకకిటికిగుండ ప్రవేశించి మఱియొకకిటికిలోనికి ఇంటిలోపల కలభతనుండైనను మహాభూతమువలె మేఘుండు సంచరించుచున్నను, ఒకకిటిలో తల పెట్టి ఇట్లు చుట్టి మఱియొకకిటికిలోనికి వచ్చినను, ఆమె చూచెనేని భయసంశయములు గలిగి కార్యము చెడి రసాభాసముకాదా! కనుక మల్లినాథసూరిపాఠమే శ్రేయము.

అధితౌమాం విరహశయనే సంనిష్ణైకపార్శ్వం

ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేమాం హిమాంశోః

సీతా రాత్రిః క్షణభివ మయా సార్థ మిచ్చార్తై ర్యా

తా మే వోన్మై ర్విరహమహతీ మశ్రుభి ర్యాపయన్తిమ్. 28.

పున స్తా మేవ విశిష్టి 'అధితౌమామ్' ఇత్యాదిభి శ్చతుర్భిః—అధితౌమా మితి.—అధినా = మనోవ్యథయా - తౌమాం = కృశాం + 'పుం స్వావి ర్ద్యసనీ వ్యథా' ఇత్యవర్యః - తౌయతేః కర్తరిక్తః * 'తౌయో మః' ఇతి నిష్ఠాతకాశస్య మ

కారము, విరహ శయనం తన్నీ స్వరహశయనే-వల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థం, సన్నిపక్ష మేకం పార్శ్వం యస్యా స్తావ్, అతవివ, ప్రాచ్యాః = పూర్వస్యా దిశః-మూలే ఉపయాదిప్రాంతఇత్యర్థం - ప్రాచీగ్రహణం ఊజావస్థాద్యోతనార్థం- మూలగ్రహణం దృశ్యత్వాద్యర్థం, కళామాత్రం = కలైవ - శేషో యస్యా స్తాం, హిమాంశోః, తనుం = మూర్తి - మివ స్థితాం, తథా, యా రాత్రి ర్మయా సార్థవ - ఇచ్చయా కృతాని రతాని తైః * శాకపార్థి వాదిత్వా స్వధ్యమపదలూపీ సమాసః, క్షణభవ, సీతా = 'యాపీతా, తాం = తజ్ఞాతీయామేవ రాత్రిం, విరహేణ - మహతీం = మహత్తేన ప్రతీయమానావ్, ఉష్ణై రశ్రుభిః యావయన్తివ్ * యాతేర్ణ వైచృత్యప్రత్యయః * 'అర్తీహీ' ఇత్యాదినా పుగాగమః, స వివ కాలః సుఖినా మల్పః ప్రతీయతే దుఃఖినాం తు వివరీత ఇతి భావః. ఏతేన కార్వావస్థాంతా.

ఆ సమయమున ఆమె యుండుస్థితినే మరల నాలుగు స్లోకముల వర్ణించుచున్నాడు.

అధిక్షమావ్—అధి = మసౌవ్యాధిచేత - క్షమావ్ = కృశించినదై, విర... యనే—విరహ = వియోగముయొక్క - శయనే=పడుకయందు (అనగా పువ్వులు చిగుళ్లు మొదలయినవానితో చేసిన పాన్పునందు), సన్ని...త్వావ్—సన్నిపక్ష = పరుండిన - ఏకపాశ్వావ్ = ఒకప్రక్కగలదై, ప్రాచీ మూలే = పూర్వయొక్క తొలిభాగమందు (తూర్పును చెప్పట చంద్రునియొక్క ఊజావస్థను సూచించుటకు, మూలమును చెప్పట చంద్రకళ కంటికి అగవడుటకు), కళా...శేషావ్—కళామాత్ర = ఒకకళమాత్రమే - శేషావ్ = మిగులుగాగలదైన (అనగా కడమకళలెల్ల పోయి ఒకకళమాత్రము మిగిలియున్న), హిమాంశోః = చంద్రునియొక్క, తనువ్ ఇవ స్థితావ్ = దేహమువలె ఉన్నదానిని, (ఇంక నెట్టిదాని ననగా), యా రాత్రిః = ఏ రాత్రి, మయా సార్థవ్ = నాతోడ గూడ, ఇచ్చారతైః = ఇచ్చచే చేయఁబడినరతములచే, క్షణభవ = క్షణకాలమువలె, సీతా = గడపఁబడినదో, తావ్ వివ రాత్రివ్ = ఆరాత్రినే (అనగా ఆరాత్రివంటిరాత్రినే), విర...తీవ్—విరహ = వియోగముచేత - మహతీవ్ = దీర్ఘముగా అగవడుచున్నదానిని (రాత్రిని), ఉష్ణైః అశ్రుభిః = వేడి కన్నీళ్లతో, యావయన్తివ్ = గడపుచున్నదానిని.

తా.—నాకోమలి మసౌవ్యాధిచేత కృశించి విరహతాపశాంతికై చివురుచాన్పుమీద ఒత్తిలి పరుండియుండును. అస్థితిలో ఆచిగురుచాన్పు సంద్యారాగయుక్త మైనతూర్పుదిక్కుయొక్క తొలిభాగమువలె నుండును. అట్టియాపాన్పున నాప్రియ 'ప్రాచీ'మూలముననుండెడి యేకకళావశ్యమైన చంద్రరేఖవలెనుండును. ఈవిరహము

రానియవ్వడు రాత్రులు నాచెలికి నాతోఁగూడ పూర్వసంకల్పితములయిన సురతము లనుభవించుచుండుటచేత క్షణములవలెఁ గడచినవి, అట్టిరాత్రులే ఇప్పుడు నాచెలికి ఎంతనేపటికిని వేగక అత్యంతదుఃఖకారణములై సదా బాష్పదయము కలిగించుచుండును; (అట్టిస్థితిలో నుండునాప్రాణప్రియను సేపు దర్శించుము).

ప. - 'ఆధి'—వ్యాధివలనియైత మేని నై ద్యముచే తీఱిపోవును, మనోవ్యాధి వలనియైత మైననో మనోవ్యాధికి మందులేనందున తీఱక యిట్లే యుండును. యక్షుండు తనతోడివిరహమువలనియాధి యామెకు నిశ్చయముగావున ఆయాధివలని యైతమతయు ఆమెను వదలకయుండు నని 'ఆధి' యనుటచే నూచించుచున్నాఁడు. ఆయాధి తాపముపెట్టి శోషిలఁజేయుచున్నదిగావున ఆతాపము శమించుటకై, 'విరహ'శయనే. (సామాన్యశయనమునకు తాపము నడంప శక్తిలేనందునను - విరహావస్థ యందు యథాపూర్వముగా హంసతూలికాదితల్పములయందు శయనించుట వతి ప్రతాప్రతవిరుద్ధంబు గావునను) చివుళ్లతోను పువ్వులతోను రచియింపఁబడిన పాస్సన శయనించియుండును. 'సన్నిషజ్జైకపాశ్వాప్'—అలవాటుప్రకారము ఒత్తిగలి పరుండి పార్శ్వమున నన్నుఁ గానమిచేఁ గలిగిన దుఃఖాతిరేకమువలనిబడత్వము చేతను సామ్యునీబుటచేతను తాపశాంతియేని మరణమేని త్వరగా కలుగఁగోరియు అట్లే ఒత్తిగలియే యుండును. 'ప్రాచీ'—ఆకాశముయొక్క మధ్యప్రదేశాదికము చంద్రునితోఁగూడియున్నను ఎఱ్ఱగా నుండదు-చంద్రునితోఁగూడినతూర్పు ఎఱ్ఱగా నుండును-విరహశయనము చిగుళ్లవలన ఎఱ్ఱగానే యుండును - ఆసామ్యమునకై తూర్పు చెప్పఁబడినది. పడమటిచంద్రకళ కెంజాయ పుట్టింపక చలువలు వెదచల్లుచు దేదీప్యమానమై క్షణక్షణప్రవర్ధమానముగా నుండును - కాన పడమటిని చెప్పలేదు. తూర్పుచంద్రకళ యేని ఆతపగోచరమై కాంతిహీనమై క్షణక్షణక్షీయమాణమై యుండును; యయ్యెంగనయు తాపయు క్తయై క్షణక్షణము కృశించుచుండును. ఆచంద్రకళ కృశించుచుండుట కన్నుల కగపవనియట్లే యయ్యెంగన కృశించుచుండుటయు మేఘుండు చూచుచుండగా 'ఇదిగో ఈక్షణము ఇంత కృశించినది, ఈగడియకు ఇంత కృశించినది' అని చెప్పటకు శక్యము కాదు. ఆమెదేహము సహజముగా బంగారపు వన్నె గలదై అపై విరహపాండిమ గలిగినందున కేవలము ధవళముగాక కందువాటి యుండును, ప్రాచీచంద్రకళయు (ఆకాశమధ్యచంద్రకళవలెఁగాక) కేవలము ధవళముగాక యీషదారుణ్యవిశిష్టమై యుండును. ఆమెకు విరహ మెట్టిదో చంద్రకళకు సూర్యుఁ డట్టివాఁడు. తూర్పున చంద్రకళ కృష్ణచతుర్దశీప్రాతఃకాలమున నుండనోవు. దానిని సూర్యుండు క్షణక్షణమునకు ముఱియుముఱియు సమీపించి ధ్వనికి

(కవిప్రాణోక్తిస్థితిముగా) తావమును ద్వానిని హెచ్చుచేయుచుండును. అమెకును ఇవ్వడు విరహము క్షణక్షణమునకును అతిశయించి తావద్వానులను హెచ్చు నేయుచున్నది. ప్రతీచీచంద్రకళయైన సూర్యునికి మఱియు దూర మగుచుండును, విలాస వికాసములు హెచ్చుచుండును, రేఖయు ఎదుగుచుండును, కావున అది విరహము తీటుదశలో యయ్యెంగన కవహానము గాఁ దగునుగాని విరహదశలోఁ దగదు. ఈ హేతువులఁ బట్టియు, పూర్వోక్తమయిన సంపూర్ణసావ్యశ్యలాభముం గోరియు కవి తూర్పును చెప్పినాఁడు. మఱియు సూర్యుఁడుదయించి చంద్రకళకు ఇంకను సమీప గతుఁ డగునేని అప్పటికి ఆకళ కంటికే కనఁబడదు, మఱియుఁ గొంతనేపటికి సూర్యునితో కలసినప్పుడు ఆకళయు ఊణమై పోనేపోవును, అట్లే యయ్యెంగనకు నభోమాసవిరహము ఇంకను సమీపగత మైనప్పుడును సాయెన్నభోమాసమందును వైఁజెప్పిన చంద్రకళకుఁ గలిగినగతియే కలుగును, అనియు, ప్రాచీనబద్ధసావ్యశ్యము. 'మూలే'—వైఁజెప్పిన రెం డనిష్టములును చంద్రకళకు మూలమును వదలినప్పిట్ట గలుగునుగాని తత్సూర్యమే కలుగవు. యయ్యెంగనకు అట్టియనిష్టములు రాకముందే మేఘునిచేత సందేశమందిన అవి తప్పను గావున నిండుసామ్యమునకై అనిష్టములలో వడకయున్నచంద్రకళను చెప్పటకై ప్రాచీ 'మూలమును' చెప్పినాఁడు. 'కార్యసామ్యముకై' 'కళామాత్రశేషామ్' కళామాత్రమును చెప్పినాఁడు. ఉపరాగవిశేషమందు రేఖాంశ మాత్రావశిష్టమయిన సూర్యమూర్తిని ఉపమానముగా చెప్పక ఇవట 'హిమాంశోః' చంద్రమూర్తిని జెప్పట కోమలతాపాండిమల కొఱకు; మఱియు నిట్టియవస్థ కలిగినందున చూచువారికి దుఃఖము కలుగఁజేయుచున్నదిగాని యిట్టియవస్థ లేనియెడ నేత్రములకు అమృతవర్తిగా నుండుననియు హిమాంశుశబ్దసావ్యశ్యము. 'కళా'—యక్షవనిత ఒత్తిగిలి శయనించియున్న నడుము సన్న మగుటచే మధ్యను పల్లిముగాను అటనుండి ఒకవైపు వక్షోజములు శిరంబును క్రమింపబడుచుండునుగాను రెండవవైపున నితంబమును పాదములును శయనరీతిచే నున్నతములుగాను ఉండుటచే అమె వంకరగా నుండునుగాన అనంపుకొఱకు చంద్రకళకు పోల్పఁబడినది. 'మూలేతనుమ్' సామాన్య చంద్రకళ నడుమ వెడల్పుగాను ఆగ్రములవైపు క్రమముగా సన్నగిల్లియు ఉండును. అదియే తూర్పుమూలమున నుండఁగా దానిమధ్యభాగము సంపూర్ణముగా పైకి రానప్పుడు అమధ్యభాగము కడమ రెండుభాగములకంటె మిగుల సన్నమయిన రేఖగాఁ గాని లేక కంటి కగపడకయే గాని యుండును. అతిసూక్ష్మమయినయక్షవనితనడుమ పల్లవశయనములలో మునిగిపోయి ఈషడ్వృత్త్యముగాఁ గాని కేవల దృశ్యముగాఁ గాని యుండును. వక్షోజ నితంబములును పల్లవములలో దిగఁబడి యున్నను అవి నడుముకంటె ఎక్కువగానే కంటి కగపడును, నడుము అగపడినను

వానికన్న తక్కువగానే అగవడును, గావున అట్టిపూర్ణసామ్యముకై ప్రాచీ 'మూల
మం' దలిచుండ 'తనువు'ను చెప్పినాడు. 'రాత్రిర్గతా' అనక 'రాత్రిః' నీతా' అనుట
చే యక్షవనిత రాత్రియెల్లను నిద్ర కడమీయక భోగములం గడపిన దనియు, 'క్షణ
ఇవ' అనుటచే రాత్రి ముగిసెనే గాని విసౌదములు ముగియలే దనియు, 'ఇచ్చార
తైః' అనుటచే 'ఈరాత్రి ఈరతవిశేషములం దేలుదునుగాక' యని వగలెల్లసంకల్పిం
చుకొనుచుండి ఏదినము ఎట్టిరతబంధాదీకమును కోరుచున్నదో, లేక, యక్షుడును
ఏయేదినము ఎట్టిరతబంధాదీకమును కోరుకొనియుండునో, అట్టిరతాదులలో ఆయా
రాత్రినెల్ల గడపి రనియు, 'తామేవ' అనుటచే విరహము తప్ప ఆరాక్షులకును ఈ
రాక్షులకును మఱియేభేదము లేదనియు, కావున ఈరాక్షులం గలిగిన యాయాస
మునకెల్ల విరహమే ఏకకారణమనియు, 'విరహామహతీ' మనుటచే విరహులకు రాత్రి
ఎంతనేపటికిని వేగ దనియు-అనఁగా అతిదీర్ఘముగా నగవడు ననియు, 'ఉత్తమై' అను
టచే బాష్పములు శోకజనితము లనియు, 'సా యాతీ' అని చెప్పక 'తాం యాపయ
స్తీ' అనుటచేత రాత్రి గడవక అతిదీర్ఘముగా తోఁచుటచే మహావ్రయాసపడి దానిని
ప్రయత్న పూర్వకముగాఁ గడపుచున్న దనియు, 'అశ్రుభిః' అనుటచేత అట్లురాత్రిని
గడపుటకు శోకబాష్పములే సాధనము లాయె ననియు - అనఁగా అశ్రువునకును అ
శ్రువునకును నడుమ విరామ ముండెనేని అనడిమికాలము అశ్రువులచేఁ గడవఁబడిన
కాలము గాదుగావున అట్లు విరామములేక ఎడతెగనిబాష్పధారలు గురియుచు
రాత్రియెల్ల నుండు ననియు, 'అశ్రుభిః' అను బహువచన స్వారశ్యముచే ఒకనిమేష
మునకు ఒకయశ్రువుగా నిమేషాదిసూక్ష్మకాల భాగములను లెక్కపెట్టుటకు నా
యశ్రువులు పూసలుమొదలయినవానివంటి సాధనములుగా నుండెడు ననియు,
భావము. అప్పుడు ఇచ్చారతములును ఇప్పుడు బాష్పములు నని వ్యతిరేకము.

పాదా నిన్దో రమృతశిశిరా జ్జౌలమార్గప్రవిష్టాః

పూర్వప్రీత్యా గత మభిముఖం సునివృత్తం తత్రైవ

భేదా చ్ఛ్మక్షుః సలిలగురుభిః పక్ష్మభి శ్చాదయంతి

సాభేఽహ్నివ స్థలకమలినీం న వ్రబుద్ధాం న సుప్తామ్. 29.

పాదా నితి.—జౌలమార్గప్రవిష్టాః = గవాక్షవివ రాగతాః, అమృతశి
రాః, ఇన్ద్రాః, పాదాః = రశ్మిఃప్రతి, పూర్వ ప్రీత్యా = పూర్వస్నేహేన -
పూర్వవ దానర్థకరా భవిష్య నీతి బుద్ధ్యేతిభావః, అభిముఖం యథాతథా గతం,
తత్రైవ సునివృత్తం = యథాగతంతత్రైవ ప్రతినివృత్తం-తదా లేమా మతివ దుస్స

హత్వా దితి భావః, చతుః = దృష్టిం, భేదాత్ = దుఃఖాత్, సలిలగురుభిః = అశ్రు
 దుర్భరైః, వత్సభిః ఛాదయన్తిష్, అతఏవ, సాభే = దుర్దినే, అహ్ని = దివనే,
 నప్రబుద్ధాం = మేఘావరణా దవికసీతాం, ననుప్రాప్తమ్ = అహరి త్యమురుశితామ్
 *ఉభయత్రాపి నభర్గస్య నశబ్దస్య సుపుపేతి సమాసః, ఫలకమలిసీ మివ స్థితామ్,
 ఏతేన విషయద్వేషాభ్యా వష్టి దశా సూచితా.

జాలమార్గప్రవిష్టాః—జాల = కిటికీయొక్క - మార్గ = త్రోవగుండ-ప్రవిష్టాః
 = (ఇంట) జొచ్చినవైన, అమృతశిరాః - అమృత = అమృతముచే - శిరాః
 = చల్లినవైన, ఇన్ద్రో = శుంద్రనియొక్క, పాదాః (ప్రతి) = కిరణములను
 (గూర్చి), పూర్వప్రీత్యా - పూర్వ = మునుపటి - ప్రీత్యా = నేహముచేత (మును
 పటివలె ఆనందకరము లగు ననుభావముచేత), అశిముఖం (యథాతథా) = ఎదు
 రుగా, గతమ్ - పోయినదియు, (యథాగతం) తతైవ = (ఎట్లు పోయినదో) అట్లే,
 సన్నివృత్తమ్ = వెనుకకు మరలినదియు (ఆసమయమందు ఆచంద్రకిరణములు అతి
 దుస్సహము లగుటచేత నని భావము), అయిన, చతుః = దృష్టిని, భేదాత్ = దుఃఖ
 మువలన, సలిలగురుభిః - సలిల = అశ్రువులచేత-గురుభిః = దుర్భరములైన, వత్సభిః
 = ఔషులతో, ఛాదయన్తిష్ = కప్పచున్న దానిని, (అందుచేతనే), సాభే = మేఘు
 చ్చన్నమయిన, అహ్ని = దివమందు, నప్రబుద్ధామ్ = (మేఘావరణముచే) వికసీంపనిది
 యు, ననుప్రాప్తమ్ = (వగలగుటచేత) ముకుళింపనిదియు, అయిన, ఫలకమలిసీ (మివ)
 స్థితామ్ = నేలతామరతీగవలె (నుండుదానిని) (చూడుము అని 27-తో నన్వయ
 ము), ఈవర్ణనచేత విషయ ద్వేష మనెడు నాటవమదనావస్థ సూచింపబడినది.

తా.—కిటికీగుండ చంద్రకిరణములు ఇంటిలోనికి ప్రసరించును. చంద్రకిరణ
 ములు అమృతముచేత చల్లనివిగదా. అవి పూర్వము చల్లగా ఆనందకరముగా
 నుండినందున ఆప్రీతిచేత నాప్రేయసేద్యప్రీతి యిప్పుడు వాని కెదురుపోవును. అయినను,
 ఇతరులకు చల్లని వైనను చంద్రకిరణములు విరమలను దహించును గావున ఇప్పు
 డవి ఆవిరహిణిదృష్టిని దహింపసాగును. అంత నాయబల వానిని చూచుట మానును.
 అవి కలిగించినపిడచే కన్నులనిండ బాష్పములు గ్రమ్ముకొనును. అట్టిబాష్ప పూరిత
 ములయిన ఔషులతో కన్నులు సగము మూతవడి నారమణి మబ్బుగ్రమ్మిన వగటి
 యందు—వర్ష బిందువులు గ్రమ్మి - వగలగుటచేత చక్కగా ముకుళింపక-మబ్బుగ్రమ్మి
 యుండుటచే పూర్ణముగా వికసీలక - యుండుపుష్పములతోడి నేలతామరతీగవలె
 నుండును.

ప.—రశ్మీః—ఇత్యాదిపదములు ప్రయోగింపక, 'పాదాః' అనుట వచ్చు
 చున్న చంద్రభియదుగులు అగవడంగానే ఆ మెద్యప్రీతి పూర్వకముగా ఎదురువో

పునుచంద్రుడే వచ్చిన ఎంతప్రీతితోఁ జూచునో యని చంద్రునియాగమనమును సూచించుటకు. 'అమృతశిశిరాః' అవి అమృతముచే చల్లని వగుట దృష్టి వాని కెదురువోపుటకు హేతువు. తన్ను చల్లఁబడుచునుగదా యనునాసనేత ఎదురువోపు నని భావము. 'జాలమార్గ' - యక్ష కాంత యక్షునితోఁగూడ పూర్వము మేడమీఁ దను ఇతరస్థలములయందును వెన్నెలసీకాయలు చేసినట్లు ఇప్పుడు అతని నెడఁబాసిన సమయములలో విహరింపడు. విరహిణులు చంద్రికాచంద్రముజాదులు సలుపనందులకు కవిసమ్మతిః—

‘సప్రాణా చే జ్ఞనకతనయా’ కి న్నతిష్ఠేత మహ్యం ?

హింసై) సు త్వై ర్న ఖలు నిహతా, ర క్తనీతా న పృథ్వీ,

గోదావర్యాః పులిసవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యాత్,

యుక్తం న క్తంచరకబన్దైః సర్వథా సస్థితా సా.’ భోజనంపుపు.

ఆమెకు కాంతునితో పూర్వ మనుభూతము లయినరమణీయప్రదేశములను విరహమందుఁ జూచిన శోకము కలుగును. అందులకు - నీతాదేవిని త్యజించి శ్రీరా ములు శంబూకవధార్థము దంగకావనమునకుఁ బోయి పంచవటిదర్శనముచే నన్న భవించినదుఃఖము నిదర్శనముః—

రామః.—అనేన పఞ్చవటిదర్శననే—

అన్త ర్జీనస్య దుఃఖాగ్నే ర ద్యోద్ధామం జ్వలివృతః

ఉత్పీడభవ భూమస్య మోహః ప్రా గావృణోతి మామ్. ఉ. రా. చ.

చంద్రకరణదులు విరహులకు తాపకరము లగుట యత్యంతప్రసిద్ధము. వెన్నెల నీకారి యేఁగిన హేతువుచే ఇప్పుడు యక్షులైన ఇంటిలోపలనే ఉండును గావునను, కిటికీలు మొదలయిన ద్వారములనే చంద్ర తత్కిరణ దర్శనము గలుగవలయునుగావు నను, గవాక్షమార్గము చెప్పఁబడినది. 'పాదాః సన్నివృత్తమ్' - అనుటచే కిరణము లకే అడుగులకే బడలినది, సాక్షుచ్చంద్రుని కేని ఎంత యలయునో యనియు, తంద్రు నైన చూడనే చాలదనియు, భావము. 'గతమ్ సన్నివృత్తమ్' - అని చక్షు స్సునకే విశేషణములు చేయుటయందు స్వారస్య మేమనఁగా ఆమెయొక్కక్రేరణ లేకయే అలవాటుప్రకారము దృష్టి ఎదురువోయినది, కిరణములు వేఁవఁగా మరలి నది అని. 'భాదయన్తీమ్'—అని యక్షగుండరికి విశేషణము చేయుటయందు లోక ములూ తల్లికడనుండి శిశువు తల్లికి తెలియక పోయిలోనినివ్వకడకు వడివడి పోయి చేత పట్టి కాలి ఏడ్చుచు మరలఁగా దానిని ఆతల్లి బాష్పపూరితపక్షయై పొదివి యెత్తి తనయొక్కనం జేర్చి బాహువులతోఁగట్టి యోదార్చుకొనురీతి నని భావము. 'బాష్ప' అనక 'సరిలి' (గురుః పక్షిః) అనుటచే చంద్రకరణము తాదాసహజము

నకు నివృత్తాఽకిన శిశువునకుం బోలె మంటను చల్లార్చు కప్పడములతో నుపచారము చేసినట్లుగా ననియ్యు, పట్టినాయము. ఆమె నీటను గాక నేలను ఉన్నదిగాన స్థలకమనినతోఁ బోల్చుచుండినది.

నిశ్వాసే నాధరకిసలయక్లేశినా విక్షేపస్త్రీం

శుద్ధస్నానా త్పరుష మలకం నూన మాగ్జలమ్బుమ్

మత్సంభోగః కథ ముపనమే త్వష్ణజోఽపీతి నిద్రా

మాకాఙ్క్ష స్త్రీం నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశామ్. 30.

నిశ్వాసేతి.—శుద్ధస్నానాత్ = తైలాదిరహితస్నానాత్, పరుషం = కఠినస్పర్శం, నూనం = నిశ్చయేన, ఆగ్జలమ్బుమ్ * గుఱ్ఱపువేతి సమాసః, అలకం = చూర్ణకుస్తలాఽ-జాతా వేకవచనమ్, అధరకిసలయం క్లేశయతి క్లిశ్నాతీతి వా తేన తథోక్తేన-ఉష్ణే నేత్యర్థః * క్లిశ్యతే ద్ద్యతాత్ క్లిశ్నాతే రణ్యన్తా ద్వా తాచ్ఛిలికోఽనిః, నిశ్వాసేన, విక్షేపస్త్రీం = చాలయస్త్రీం, తథా, స్వప్నజోఽపి = స్వప్నావస్థాజన్మ్యాఽపి - సాక్షాత్సంభోగాసంభవా దితి భావః, మత్సంభోగః, కథం = కేన ప్రకారేణ, ఉపనమేత్ = ఆగచ్ఛేత్ - ఇత్యాశయే నేతి శేషః + ఇతి నై వోక్తార్థత్వా దప్రయోగః ప్రయోగేవా నపానరుక్త్య మిత్యాలంకారికాః * ప్రార్థనాయాం లిజ్, నయనసలిలోత్పీడేన = అశ్రుప్రవృత్త్యా - రుద్ధావకాశామ్ = అక్రాంతస్థానామ్ - దుర్లభా మిత్యర్థః, నిద్రా మాకాఙ్క్షస్త్రీమ్, స్వప్న హేతుత్వా దితి భావః. అ త్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే.

నూనమ్ = నిశ్చయముగా, శుద్ధస్నానాత్ - శుద్ధ = గంధతైలాదిరహితమైన-స్నానాత్ = స్నానముచేత, పరుషమ్ = గఠుకయిన, ఆగ్జ = చెక్కిలిపొడుగునను లమ్బుమ్ = వ్రేలుచున్న, అలకమ్ = ముంగురులను (జాత్యేకవచనము), అధరకిసలయక్లేశినా - అధరకిసలయ = చిగురువంటిదైనయధరోష్ఠమును-క్లేశినా = పీడించునదైన-వేడిదైన అనియర్థము, నిశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచే, విక్షేపస్త్రీమ్ = చోరుచున్న దానిని, (ఇంక నెట్లున్న దానిని?) స్వప్నజః అపి = కలయందుఁ గలుగునది అయినను-సాక్షాత్సంభోగము కలుగకపోయినను అని భావము, మత్సంభోగః = నాసంగముము, కథమ్ = ఎట్లైనను, ఉపనమేత్ = కలుగునా, ఇతి = అనెడియాశచేత, నయ...కాశామ్ - నయన = కన్నులయొక్క - సలిల = నీటియొక్క-ఉత్పీడ = ప్రసరణముచేత, రుద్ధ = ఆక్రమింపఁబడిన - అవకాశామ్ = చోటుగలదైన-(భాష్యముః అవ్యతిర్లుమందుటచేత దుర్లభమయిన అని యర్థము). నిద్రామ్ =

నిద్రను, ఆకాష్ఠాస్త్రీమ్ = కోరుచున్నదానిని, నిద్ర స్వప్నమునకు హేతువు గావున స్వప్నమునకై నిద్రను కోరుచున్నదని భావము. ఇచ్చట బాష్పములు విడుచుటచేత లజ్ఘాత్యాగ మను మదనావస్థ సూచింపఁబడినది.

తా.—ఆమె గంధత్రైలాదికము లుపయోగింపక స్నానముచేయుటచేత ముంగురులు గలుగులై చెక్కిల్ల పొడుగునను చెదరి యుండును. ఆమెయొక్క నిట్టూర్పులు ఉష్ణములై చిగురుపంటిమెత్తనియధరోష్ణమును క్షేకపెట్టుచుండును. అట్టి యానిట్టూర్పులు చెక్కిల్లమిది యాముంగురులను అవలికి నెట్టుచుండును. మఱియు గామె యక్షునితోడిసంభోగము సాక్షాత్తుగాఁ గాకపోయినను కలలోనైనను ఎట్లయినఁ గలుగునా యని కలకొఱకు నిద్రను కోరి పరుండియుండును, గాని శోకాతిరేకముచే కనులనుండి మిక్కుటముగా నిరంతరము బాష్పములు ప్రసరించుచుండునే గాని నిద్రమాత్రము పట్టదు. అట్టిస్థితిలో నుండునామెను మేఘుండు పోయి చూడవలయు నని తా.

ప.—‘నిశ్వాసేన’ అని నిపూర్వకముగా చెప్పటచే శ్వాసము దీర్ఘమనియు, ‘కిసలయ’ అనుటచే అధరము చిగురువలె నెఱ్ఱిగాను మృదువుగాను ఉండు ననియు, క్షేక మార్వదని, ‘క్షేశినా’- అనుటచే నిట్టూర్పు వేడిది యనియు, అధరమును బీటబువాఱ శోషిలఁజేసి వన్నెచాయించు ననియు, ‘శుద్ధ’- విరహావస్థగావున ఉత్తమసంస్కారములమీఁద నరుచిచేత గంధత్రైలాభ్యంగము మాని కేవలబల స్నానమే చేయు ననియు, త్రైలాభ్యంగములేనిస్నానమయినందుననే, ‘పరుషమ్’ ముంగురులు బిజుణుగా నుండు ననియు, బిజుణులు గావుననే ఒకటితో నెఱుకటి అణఁగి యుండక, ‘ఆగణ్డలమృప్తే’- చెక్కిలిపై చెదరి యుండు ననియు, ‘రుద్ధ’ అనుటచే కన్నులనుండి పుట్టుచున్న బాష్పములు నిద్రను కన్నులలోనికి చొరగింపక వెనుకకు గెంటివేయుచున్నవనియు, భావము.

ఆద్యే బద్ధా విరహాదివసే యా శిఖా దామ హిత్యా
శాప స్యాన్తై విగళితశుచా తాం మ యోద్వేష్టనీయాం
స్పర్శక్లిప్తా మయమితనఖే నాసకృ త్సారయన్తిం
గణ్డాభోగా త్కఠినవిషమా మేకవేణీం కరేణ.

31.

అవ్య ఇతి.—ఆద్యే = విరహాదివసే, దామ = చూలాం, హిత్యా = త్యక్త్యా, యా శిఖా, బద్ధా = గ్రథితా, శాపస్యాన్తే, విగళితశుచా = వీతశోకేన, మయా, ఉద్వేష్టనీయాం = మోచనీయాం, స్పర్శక్లిప్తా-స్పర్శసతి మూలకేశేషు

సవ్యథా మిత్యర్థం, కఠినా చ సా విషమా నిమోన్నతా చ తాం * భిక్షుక్షణ్ణాదివద
స్యతరస్య ప్రాధాన్యవివక్షయా * 'విశేషణం విశేష్యణ బహుళమ్' ఇతిసమాసః,
ఏకవేణీమ్ = ఏకీభూతవేణీం * 'పూర్వకాల' ఇత్యాదినా తత్పురుషః, తథాభూతాం
తాం శిఖామ్, అయమితాః = అకర్తృపానాః - నఖా యస్య తేన కరేణ, గడ్డా
భోగాత్ = కపోలవిస్తారాత్, అసకృత్ = ముహుర్ముహుః, సారయన్తీమ్ = అవసా
రయన్తీ 'తాం పశ్య' ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. అసకృత్సారణా చ్చిత్తవిభ్రమ
దశా సూచితా.

ఆద్యే = మొదటిదైన, విరహాదివసే = వియోగదినమందు, దామ = పుష్ప
మాలికను, హిత్యా = మాని, యాశిఖా = వితలకట్టు, బద్ధా = కట్టబడినదో, శా
పస్య = శాపముయొక్క, అన్తే = చివరయందు - అనగా శాపము ముగిసినవ్వడు,
విగళితశుచా - విగళిత = తీటిన - శుచా = దుఃఖముగలవాడనగు, మయా = నాచేత,
ఉద్యేష్టనీయామ్ = విప్రబదవలసినదియు, స్పర్శక్లిప్తామ్ - స్పర్శ = స్పర్శము క
లిగినవ్వడు, క్లిప్తామ్ = (కేవలమాలములయందు) సెప్పితోఁ గూడుకొన్నదియు, కఠ
ినవిషమామ్ - కఠిన = వరుషమును - విషమామ్ = ఎగుడుదిగుడును, అయిన, ఏక
వేణీమ్ - ఏక = ఒకటే అంటగా అయిన-వేణీమ్ = బడగానున్న, తామ్ = ఆశిఖను,
అయమితనఖేన - అయమిత = త్రుంపఁబడనికొనలుగల - నఖేన = గోళ్లుగలవైన,
కరేణ = చేతితో, గడ్డాభోగాత్ - గడ్డా = చెక్కిలియొక్క - ఆభోగాత్ = వివి
ధముండి, అసకృత్ = మాటిమాటికి, సారయన్తీమ్ = త్రోసేయుచున్నదైన, (నా
కాంతను చూడుము ఆని ౨7-వశ్లోకముతో నన్వయము). పలుమాటు త్రోయుటచే
చిత్తవిభ్రమము సూచించఁబడుచున్నది.

తా.—నాతో వియోగము ఏదినమందు కలిగినదో ఆదినమే ఆతరుణి పువు
దండను చెరువుకొనకయే తలవెండ్రుకలను కట్టుకొన్నది. ఆశిఖను శాపము తీటిన
వెంటనే నాదుఃఖము తీటి నేను పోయి వివ్వలయును. అంతపాటకును ఆశిఖ సంస్కా
రములేక అట్లే ఒకటే బడగా అంటగట్టుకొని యుండును. దానిని తాకిన
యెడల అందలివెండ్రుకలవేరులయందు సెప్పిగలుగును. మఱియు ఆయేకవేణి కఠ
ినముగాను ఎగుడుదిగుడుగాను ఉండును, విశాలమైనచెక్కిలివైఁ బడియుండును,
దానిని నాసఖి ఎక్కువగా నెదిరియున్నగోళ్లుకల తనచేతితో చెక్కిలినుండి పలుమాటు
ఆపలికి త్రోసేవేయుచుండును. అట్లుండు నాతన్నిని సీవు చూడుము.

ప.—'ఆద్యే' - నాతోడియెడఁదాపు కలిగినదినమందే నాకాంతవిరహవ్రత
మారంభించినది. 'బద్ధా' - తలవెండ్రుకలు తమంతట అట్లు అంటకట్టుకొనిపోలేదు,

మఱి యేమనిన, ఆ కాంత వానిని విరహవ్రతార్థము అట్లు కట్టుకొన్నది. 'దా మ హి త్యా' - విరహవ్రతముగావున పువ్వులసరములను తలలో ధరింపలేదు. 'మయా ఉ ద్వేష్టనీయామ్' - మహాపతివ్రతగావున నేను విషవటకు-ఆయంటబడను అట్లే ధరించి యుండును; 'స్పర్శక్లిష్టామ్' - మువ్వుటమొదలయినసంస్కారములు లేనందున తాఁ కి న సెప్పి గలిగించును. 'అయమితనభేన' - గోరుకానలు గిల్లివేయకుండుట వ్రతార్థ మును, దేహసంస్కారనిరపేక్షతచేతను. 'అసకృత్' - పలుమాఱు త్రోయుట చిత్ర భ్రమచేత.

సా సన్న్యస్తాభరణ మబలా పేశలం ధారయన్తి

శయ్యాత్సక్లే నిహిత మసకృ ద్దంఘదుఃఖేన గాత్రం

త్వా మ ప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్య త్వవశ్యం,

ప్రాయ స్సర్వో భవతి కరుణావృత్తి ర్ద్రాస్తరాత్మా. 32.

నేతి.—అబలా = దుర్బలా, సంస్మ్యస్తాభరణం = కృతత్వా త్వరిత్యక్తాభరణమ్, అసకృత్ = అనేకకాలం, దంఘదుఃఖేన = దంఘవ్రకారేణ * 'వ్రకారే గుణ వచనస్య' ఇతి ద్వైర్భావః, శయ్యాత్సక్లే నిహితం, పేశలం = మృదులం, గాత్రం = శరీరం, ధారయన్తి = వహన్తి, అనే నాత్యంతాశక్త్యా మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే, సా = త్వత్సఖీ, త్వా మపి, నవజలమయం = నవామ్బురూపమ్, అస్రం = బాష్పమ్, అవశ్యం = సర్వథా, మోచయిష్యతి*ద్వికర్తృగు వచాదీనా ముపసంఖ్యానమ్' ఇతి ముచేః వచాదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, తథాఽపి, ప్రాయః = ప్రాయేణ, ఆర్ద్రాస్తరాత్మా = మృదుహృదయః - మేఘ స్తు ద్రవాస్త్రశరీరః, సర్వః, కరుణా = కరుణామయీ-వృత్తిః = అంతఃకరణవృత్తిః - యస్య సకరుణావృత్తి ర్భవతి; అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గతవ్య మనంతరదశాపరిహారా యేతి సందర్భాభిప్రాయః. నను కిమిద ముదిహం చక్షుఃప్రీతి ముపే త్యైవస్థాస్తరా జ్యేష్ఠ తత్రభవా స్రవి రా దృతవాన్? ఉచ్యతే—

† : సంభోగో విప్రలమ్భ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే

సంయు క్తయో స్తు సంభోగో విప్రలమ్భ వియు క్తయోః.

పూర్వానురాగ మనాభ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా

విప్రలమ్భ శ్చతు ర్థాత్ర ప్రవాస స్తత్ర చ త్రిధా.

కార్యతః సంభ్రమా చ్ఛాపా దన్తీన్కావ్యే తు శాపజః.

ప్రాగసంగతయో ర్మూసోః సతి పూర్వానురంజనే

చక్షుఃప్రీత్యాదయోఽవస్థా దశ గుర్వస్తక్రమా యథా.

దృష్టిన సస్థినకల్పా జాగరః కృత తారతిః
 త్రీత్యా గోష్ఠాద మూర్ఛాన్తా ఇత్యనన్దదశా దత్త.
 పూర్వసన్దతయో రేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్
 న తత్ర పూర్వవ చ్ఛుష్కీతి రుత్పత్తు మర్హతి.
 హృత్సన్దస్య తు సిద్ధ స్యా ప్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే
 అన్యా శ్చ పూర్వవ ద్వాచ్యా ఇతి తావ ద్ద్యవస్థితిః.
 వైయథ్యా దాదిహం హిత్యా వైరస్యా దన్తిమాం తథా
 హృత్సన్దాది రిహవప్త కవి రప్తా వితి స్థితిః.
 మతానదృశ్యం లిఖన్తితి వద్యేఽన్తి స్రవతిపాదితా
 చక్షుఃప్రీతి రితి ప్రోక్తం నిరుత్తరకృతా న తత్.
 చక్షుఃప్రీతి రభవే చ్ఛిత్రే ప్సదృష్టచరదర్శనాత్
 యథా మాలవికారూప మగ్నిమిత్రస్య వశ్యతః.
 ప్రోషితానాం చ భర్తృణాం క్షుద్ర ప్తాదృష్ట పూర్వతా
 అథ తత్రాపి సందేహా స్వకలత్రాణి పృచ్ఛతు
 కిం భర్తృప్రత్యభిజ్ఞా స్యా త్మిన్ నై దేశికభావనా
 ప్రవాసా దాగతే స్వస్తి నిత్యలం కలహై ర్వృథా.' ఇతి.

అబలా = దుర్బలయు, సన్న్య...రణమ్ - సన్న్యస్త = వదలబడిన-అథ
 రణమ్ = భూషణములుగలదై (ఆతస్య కృశించినందున కంకణహారాద్యాభరణ
 ములు ఆమెదేహమునుండి బాటిపోయిన వని యర్థము), అసకృత్ = మాటిమాటికి,
 దుఃఖదుఃఖేన = దుఃఖప్రకారముగా, శయ్యోత్సర్జే - శయ్యా = పొన్నయొక్క -
 ఉత్సర్జే = ఉపరిభాగమందు, నిహితమ్ = ఉంచబడిన, శేశలమ్ = మృదువయిన,
 గాత్రమ్ = శరీరమును, ధారయన్తీ = ధరించుచున్నదియనై, (ఇది అత్యంతాశ
 క్తిచే మూర్ఛావస్థ సూచించబడుచున్నది), సా = ఆనీచెలి, త్యామసి = నిన్ముం
 గూడ, నవ జల మయమ్ = నూతన జల రూప మయిన, అస్రమ్ = బాష్పమును,
 అవశ్యమ్ = తప్పకుండ, మోచయిష్యతి - విడుచునట్లు చేయఁగలదు; (అట్లేగదా),
 ప్రాయేణ = తఱచుగా, ఆర్థోస్తరాత్తా - ఆర్థి = మృదువైన - అస్తరాత్తా =
 వృదంతులుగలవాఁడు (మేఘునిశరీరము లోపల ద్రవమయముగదా), సర్వః =
 ఎల్లవాఁడును, కరుణావృత్తిః - కరుణా = దయామయమయిన - వృత్తిః - అంతః
 కరణవృత్తిగలవాఁడు, భవతి = అగును. కావున ఈయవసరములలో నీవు త్వరగా
 పోయి ఆనంతరక్షణను అనఁగా మరణమును తప్పించవలయును అని భావము.

తా.—నీచెలి కృశించినందున ఆభరణములు జూటిపోఁగా నీరాభరణమైనతన మృదుదేహమును పలుమాటు కష్టముతో శయనముమీద ఉంచి మూర్ఛితయై ప్రాణముతో నుండును. ఆస్థితిలో నున్నయాలతాంగిని చూడఁగానే నీకును కన్నీళ్లు కలుగును, పిల యనఁగా—మృదుహృదయముగలవారికెల్ల బిరులదుఃఖమును చూచిన కరుణ కలుగును గదా. ఆమూర్ఛాదశ మాత్రక యల్లే యుండునేని యంతిమదశ కలుగును గావున దానిని వారించుటకై నీవు త్వరగా పోవలయును.

జ.—‘సన్న్యస్తాభరణమ్’—కార్యముచే తొడవులు మానిన. దని మల్లినాథ సూరి వ్యాఖ్య, [అరతిచే ఆభరణములను రోసిన దని నేడలంచెద.] ‘అబలా’-సహజముగానే దుర్బల, అందుమీద ఈవిరహము, కావున దీనిని భరించి బ్రతుకుట దుర్లభము. ‘పేశలక్ష్’ - శయనముకన్న ఆదేహమే మృదువు - శయనము ఆకోమలదేహమును కందఁజేయును, కనుక అతన్ని ‘దుఃఖదుఃఖేన’ - దుఃఖప్రకారముగా దేహమును శయనము దుంచును; సదా కూర్చుండలేక నిలుచుండలేకయు శయనమువై బడు నేగాని శయనభౌఖ్యముకొఱకుఁ గాదని భావము. ‘శయ్యాత్సజ్జే’ - నపుంసకలింగమయినశయన శబ్దమును చెప్పక స్త్రీలింగమయినశయ్యాశబ్దమును చెప్పటచే - కష్టమువచ్చినఘాతురు తనతల్లి (ఉత్సజ్జ) యెడిలోఁ బడి మూర్ఛితురాలైనరీతిగా నని భావము. ‘ధారయన్తిక్’ - అనుటచే మరల నన్ను గూఢనాశచే ప్రాణములు కాపాడుకొనుచు ఉండును గాని ప్రాణముమీదియాశచేతఁ గాదని భావము. ‘తస్య ముఖ్యసి’ అనక ‘త్యాం మోచయిష్యతి’ అనుటచే ఆస్థితి మాఫలకు మిక్కిలి జాలి కలిగించుననియు, ‘అవశ్యక్’ అనుటచే కఠిన చిత్తులకుఁగూడ జాలి పుట్టించును మృదుహృదయునికి నీకు జాలిపుట్టించుటయందు సందేహము లేనేలేదనియు, ‘అస్రం మోచయిష్యతి’ అనుటచే ఆవియోగిని చూడఁగానే నీవు రాల్చువర్షించువులు బాష్పము లగునుగాని సాహస్యమయినచినుకులు గావనియు, భావము.

జానే సఖ్యా స్తవ మయి మనః సంభృతస్నేహ, మస్మా
దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తా మహం తర్కయోమి,
వాచాలం మా న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి

ప్రత్యక్షం తే నిఖిల మచిరా ద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్. 33.

న స్వీద్యశీం దశా మాప స్నేతి కథం త్వయా నిశ్చిత మత ఆహ భాన ఇతి—
‘హేమేషు, తవ సఖ్యా మసౌ మయి, సంభృతస్నేహం = సంభితానురాగం, జానె,
అస్తాత్ = స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే - ప్రథమగ్రహణ దుఃఖాతిశయ
త్యోతసార్థం, తాం = త్వత్సఖీమ్, ఇత్థంభూతాం = శ్రూర్వతావస్థా మావస్థామ్,

అహం తర్కయామి. నను సుభగమానినా మేష స్వభావో య దాత్మని స్త్రీణా మనురాగప్రకటనం త త్రాహ వాచాల మితి.—సుభగ మాత్మానం మనస్త ఇతి సుభ గమన్యః * ఆత్మమానే భవ్య' ఇతి భవ్యత్వయః * ఆరుద్ధిష్ఠత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః-తస్య భావః-సుభగమన్యభావః = సుభగమానిత్వం, మా, వాచాలం = బహుభాషిణం, న కరోతి ఖలు, సౌందర్యాభిమానా న్నప్రలపా మి త్వర్థః + 'సౌజ్ఞ ల్పాక స్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాకో' ఇత్యమరః * ఆలజాటచాబహు భాషిణి' ఇ త్యాదన్వృత్తయః, కింతు హేభ్రాతః మయోక్తయత్ 'ఆధియేమా' ఇత్యాది తత్, నిఖిలం = సర్వమ్, అచిరాత్ = శీఘ్రమేవ, తే = తవ, ప్రత్యక్షం. భవిష్య తీతి శేషః.

ఇట్టిదశలో నుండునని నీ వెట్లు నిశ్చయించుకొందువు అను నాశంకకు చెప్పవచ్చును:—

(హేమేఘ = ఓయిమేఘుడా), తవ = నీయొక్క, సభ్యాః = చెలియొక్క, మనః = మనస్సును, మయి = నాయందు, సంభృతస్నేహమ్ - సంభృత = నింపఁబడిన - స్నేహమ్ = చెలిమిగలదానినిగా, జానే = ఎఱుఁగుదును, అస్తాత్ = స్నేహజ్ఞానము నెడియొకారణమున, అహమ్ = నేను, ప్రభమవిరహే - ప్రభమ = మొదటిదయిన - విరహే = వియోగమందు (ప్రభమ మనుట దుఃఖాతిశయమును తెలుపుటకు), తామ్ = ఆనీచెలిని, ఇత్థంభూతామ్ = పూర్వోక్తమయినయవస్థలో నుండుదానినిగా, తర్కయామి = ఊహించెదను. తమ్ము స్త్రీలు కామించిన ప్రకటించినానుట అందగాండ్ర మని తలంచుకొనుకాములకు స్వభావము - అనునందులకు చెప్పవచ్చును — సుభగమన్యభావః = సుందరమానిత్వము - అనగా తన్ను తాను అందగానిగా తలంచుకొనుగుణము, మామ్ = నన్ను, వాచాలమ్ = మిక్కిలిమాటలాడువానిగా, నకరోతిఖలు = చేయదుగదా, నేను సుందరఁడను అనునభిమానముచేత నిట్లు వదరుటగాదు-అని యర్థము, (మఱియేమనిన), భ్రాతః = తమ్ముడా, యత్ = ఎది, మయా = నాచే, ఉక్తమ్ = చెప్పఁబడినదో (తత్ = అది), అఖిలమ్ = సమస్తమును (ఆధియేమా మిత్యాదిగా చెప్పఁబడినవెల్లను), అచిరాత్ = శీఘ్రముగానే, తే = నీకు, ప్రత్యక్షమ్ = ప్రత్యక్షము, (భవిష్యతి = అగును).

తా.—నాప్రియ యిట్టియవస్థలో నుండునని యెట్లు ఎఱుంగుదు ననగా - ఆప్రియకు నాయం దత్యంతానురాగ మని నాకు తెలియును, ఇదియ ప్రభమ విరహము, ప్రభమవిరహమున దుఃఖము అధికము గదా - ఈ కారణములంబట్టి నేను ఆరణ్యజిగీషి తైఁదెప్పినయట్లుండునని యూహించుచున్నాను. అందగాండ్ర మని తలంచుకొనుకాములు-తమ్ము స్త్రీలు కామించినట్లు చెప్పకొనుట. సభ్యాః

అయినను నేను ఆతరగతివాఁడను గాను, త్వరగానే నీవే పోయి నేను ; చెప్పినయ
వఱకు ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁగలవు.

ప.—యఱుఁడు ‘మమ భార్యా’ అనుటకు లజ్జించి ‘తవ సఖీ’ అనుట.
‘భ్రాతః’ - బంధుకృత్యము చేయుచున్నాఁడుగావునను, మైత్రీవిశేషముకొనుటను,
తల్లిని జూచునట్లు నిశ్చంకముగా ఆమెను జూడవచ్చు ననియు, ఆమె తల్లియొంటోలే
గౌరవింపఁదగిన పతివ్రతయనియు గూచించుటకును, ‘తమ్ముఁడా’ అని పిలుచుట.

రుద్ధాపాక్షప్రసర మలకై రజ్జనన్నేహమాన్యం
ప్రత్యాదేశా దపి చ మనునో విస్మృతభూవిలాసం
త్వ య్యాసన్నే నయన ముపరిస్పంది శక్తే మృగాఘ్నః
మీనక్షోభా చ్చులకునలయ శ్రీతులా మేష్య తీతి. 34.

రుద్ధతి.—అలకైః, రుద్ధాపాక్షయోః ప్రసరా యస్య త త్తతోక్తమ్,
అజ్ఞానేన న్నేహః (న్రైధ్యం) తేన శూన్యమ్, అపిచ=కించ, మధుసౌ=మద్యస్య,
ప్రత్యాదేశాత్ = నిరాకరణాత్ - పరిత్యాగా దిత్యర్థః + ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః,
ఇత్యుపరిః, విస్తృతో - భూవిలాసో = భూభక్తి యేన తత్, నయనస్య రుద్ధా
పాక్షప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్న మితి భావః, త్వ య్యాసన్నేసతి - స్వకు
శలవారాశానీ నీతి శేషః, ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగే - స్పర్శతే = స్పృశతి - ఇత్యుపరి
స్పర్శి, తథా చ నిమిత్తనిదానే ‘స్పృష్టా స్థాస్థి చ్యుత్త’లాభం । లలాటే పట్ట మం
కుకమ్ । ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వ । మపాక్షే హని మాదిశేత్’ ఇతి, మృగాఘ్నః =
త్వత్సఖ్యాః, నయనం-వామమితి శేషః । ‘వామభాగ స్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్థు
దక్షిణః । దానే దేవాదిపూజాయాం స్పృష్టేలంకరణేఽపిచ’ ఇతి శ్రీణాం వామ
భాగప్రాశస్త్యాత్, మీనక్షోభాత్ = మీనచలనాత్ చలస్య కువలయస్య - క్రియా =
శోభయా - తులాం = సాదృశ్యమ్, ఏష్య తీతి, శక్తే = తర్కయామి*తుల్యాక్తై
రతులోపమాభ్యాం తృప్తి యాన్యతరస్యాత్’ ఇత్యత్ర సదృశపర్యాయస్య తులాశబ్దస్య
ప్రతిపేధా దత్ర చ సాదృశ్యవాచిత్యా త్తవ్యోగేఽపి తృప్తీయా.

అలకైః = ముంగురులచేత, రుద్ధాపాక్షప్రసరమ్ - రుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన-
అపాక్ష = కడఁగఁబడియుక్క - ప్రసరమ్ = వ్యాపించుటగలది, అజ్ఞానన్నేహశూన్యమ్ -
అజ్ఞాన = కాటుకచేతనగు - న్నేహ = జిడ్డుచేత - శూన్యమ్ = విరహితమును,
అపిచ = మరియు, మనునః = మద్యముయొక్క, ప్రత్యాదేశాత్ = మానుకొను
టచేత (అనఁగా మద్యము త్రాగుటను మానినందున), విస్తృతప్రావిలాసమ్-విస్తృత

= మహావచన - భూవిలాసమ్ = బామవిలాసము గలదియు, త్వయి ఆసన్నే (సతి) = నీవు సమీపగతుడవు (అగుచుండగా) - అనగా నాకు శలవార్తను చెప్ప నుండగా, ఉపరిస్పద్ధి - ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగమునందు - స్పద్ధి = అదరుచున్నదియు, (అయిన), పృగాఢ్యైః నయనమ్ = ఆ లేడికంటియొక్క (ఎడమ) కన్ను (ఉర్ధ్వభాగమున కన్ను అదరిన ఇష్టప్రాప్తి కలుగును - స్త్రీలకు ఎడమ పార్శ్వము అదరుట ప్రశస్తము), మీనక్షోభాత్ - మీన = మత్స్యములయొక్క - క్షోభాత్ = కలఠవలన, చల...లామ్ - చల = కదలుచున్న - కువలయ = కలువలయొక్క - శ్రీ = శోభతో - తులామ్ = సామ్యమును, విష్యతి ఇతి = పొందును అని, శశేక్ర = ఉపహించెదను.

తా.—కేశసంస్కారము లేనందున నాప్రేయసి యెడమకంటి ప్రక్కను ముంగురులు వ్రేలుచుండును. వానియట్లుచే అకంటినుండి క్రేవచూపులు ప్రసరింపకుండును, అకంట కాటుకయుండదు. మఱియు విరహము సంభవించినప్పటినుండి మద్యనేవ మునిగిది గావున మద్యపానమువలన గలుగునవైన బామవిభ్రమములు ఇప్పుడు ఆనయనమున బొత్తిగా నుండవు. మఱియు ఆవామనయనము నాడేమ హార్తను నీవు చెప్పఁబోవునప్పుడు ఇష్టప్రాప్తిగూఢకశకునముగా ఉపరిభాగమందు అదరును. లేడికన్నులవంటికన్నులుగలదైన నాప్రియయొక్క యాయెడమకన్ను ఆస్థితీలో ఎట్లుండు నని తలంతు ననగా క్రింద స్త్రీలో మత్స్యములు కలఠవెట్టఁగా వైని చలించుచున్న కలువవలె శోభిలుచుండు నని తలంచెదను.

ప.—‘అలకైః రుద్ధ’-అనుటచే కేశసంస్కారము లేదనయు, ‘న్నేహ’ అనుటచే కాటుక యుండదు సరియేగదా దానిజిహ్వయినను ఉండదనియు, కాటుకమాని ఎనిమిదిమాసములు అగు ననియు, ‘విస్తృత’ - మఱిచియేపోయిన దనుటచే - భూవిలాసములు మద్యనేవవలన గలుగునుగాన - మద్యనేవ ముని ఎనిమిదిమాసములు అగును గావునను భూవిలాసములు ముని అప్పటికి బహుకాల మగుననియు భావము. అతీవర్ణన ప్రస్తుతము గావున ‘మృగాఢ్యైః’ అన్నాఁడు.

వామ శాఛిన్యాః కరరుహపదై ర్ముచ్యమానో మదీయై

ర్ముక్తాజాలః చిరపరిచితా త్యాజితో వైవగత్యా

సంభోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం

యాస్య త్యూరుః సరసకదళీ స్తమ్భకార శ్చలత్వమ్. 38.

వామఇతి.—మదీయైః, కరరుహపదైః=సఖిపదైః + ‘పునర్భవఃకరరుహా సఖాః స్త్రీ సఖిన్యో స్త్రీయామ్’ ఇత్యమరః, ముచ్యమానః = పరిహీయమాణః,

సఖాజురహిత ఇత్యర్థః-ఊర్వో ర్ముఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే 'కల్మ కుక్షీ
కుచ పార్శ్వ భు జోరః। శ్రోణి సక్తిఘ సఖాస్పదమామూః' ఇతి, చిరపరిచితం-చిరా
భ్యస్తం, ముక్తాజాలం = మూర్తికసరమయం కటిఘ్రాషణం, దైవగత్యా = దైవవ
శేన, త్యాజితః - సమృద్ధి సఖపదోష్టభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయథ్యా
దితి భావః * త్యజితే ద్ద్యవైత్ కర్తృణిక్తః * 'ద్వికర్తృసు పచాదీనాం చోపసక్త్యాన
మిష్యతే' ఇతి పచాదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, సంభోగా నైమమ, హస్తసంవాహనానాం
= హస్తేన మర్దనానాం + 'సంవాహనం మర్దనం స్యాత్' ఇత్యమరః, సముచితః
= యోగ్యః, సరస ఇతి యః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ సవిషీతః-తత్రైవపాదైశ్చ
సమృద్ధాత్-స చాసౌ కఠినస్తమృ శ్చ స ఇవ - గౌరః = పాణ్డురః + 'గౌరః శరీరే
స్థిధార్థే శుక్లే పీతే ర్బరణే ర్షిచ' ఇతి మాలతీమలాయామ్, అస్యాః ప్రియాయా వామ
ఊరుః, చలత్వం = స్పష్టనం, యాస్యతి = ప్రాప్యతి 'ఊరోః స్పష్టా ద్రతిం
విద్యా దూర్వోః ప్రాప్తిం గువాససః' ఇతి నిమిత్తనిదానే.

మదీయైః = నావైన, కరరుహ వదైః = గోళ్ల చిహ్నములచేత (సఖ
క్షతములచేత), ముచ్యమానః = విడువబడుచున్నదియు (సఖాంకములులేనిది
యని యర్థము), చిరపరిచితమ్ = చిరకాలము అలవాటుపడిన, ముక్తాజాలమ్
= ముత్రేపుసరులుగానుండు కటియలంకారమును, దైవగత్యా = దైవవశమున,
త్యాజితః = వదిలివేయునట్లు చేయబడినదియు, (ఇప్పుడు సఖక్షతములవేడి
లేనందున శీతోపచారమయినయాముక్తాజాలము నిష్ప్రయోజనముగావున దానిని
ఇపుడు ధరించుట లేదని భావము), సంభోగా నై - సంభోగ = సురతక్రీడయొక్క-
అనై = అవసానమందు, మమ = నాయొక్క, హస్తసంవాహనానాం - హస్త =
చేతితో - సంవాహనానాం = ఒత్తుటలకు, సముచితః = అలవాటైనదియు, సరస
గౌరః - సరస = పరిపక్వమై యెండకయున్న- కఠినస్తమృ = అరటికంబమువలె-
గౌరః = తెల్లనిదియు, (బిస), అస్యాః = ప్రేయసియొక్క, వామః ఊరుః = ఎడ
మతొడ, చలత్వమ్ = అదరుటను, యాస్యతి-బొందఁగలదు, అనఁగా ఎడమతొడ
యదరు ననుట. ఎడమతొడ యదరుట రతిరాభమును సూచించును.

తా.-పూర్వము సురతక్రీడలయందు నేను ఆప్రేయసితోడయయు సఖక్ష
తములు చేయుచుంటిని, వానివలనివేడిని పోగొట్టుకొనుటకు ప్రీయ ముక్తాసరమ
యమయినచల్లనికటిఘ్రాషణమును సదా ధరించుచుండినది. అతొడను సంభోగాంత
మందు నేను నాహస్తముతో పూర్వము ఒత్తుదును. ఇప్పుడు దైవవశమున మాకు వి
యోగము కలుగఁగా ఆయూరువునందు ఆసఖక్షతములు లేవు, తదర్థమైనముక్తా
జాలంబును లేదు, ఆయొత్తుటయు లేదు, చక్కఁగా నెదిగనవై శోషిల్లకయున్న

యరఁటికంబములవలె తెల్లగా నుండునట్టియాయెడనుయూరువు నాజ్ఞమును నీవు తెలుపునప్పడు రతిలాభశకునముగా అదరును.

ప.—‘వామః’-స్త్రీలకు ఎడమయూరువు అదరుట శుభముగాని కుడిది యదరుట శుభముకాదు. ‘జౌలమ్’-జౌలము గానియెడల ఊరువులయందలి నఖిక్షతములకు తగులునట్లు ధరించుట శక్యముగాదు. ‘చిరపరిచితమ్’-చిరకాలమిత్రమునుంబోలె జౌలమును వదలుట అతిదుఃఖకర మనియు, వలకచే యుండరాదాయనిన, ‘దైవగత్యా’-దైవకృతమై అనివార్యమయిన వియోగమువలన వదలుట అనియు, ‘త్యాజితః’ అని నిజంతప్రయోగముచే ఊరువుచే దనకిష్టముకానిముక్తాజౌలత్యాగమును దైవగతి బలాత్కారమున చేయించినదనియు, భావము. ‘హస్త’ అనుట ప్రీత్యతిశయమును ద్యోతననీయుచు ‘సరసకదళీస్తమ్భశౌర’మై నేత్రోత్సవ మిడునట్టి యాయూరువులను ఒత్తుటకు యత్నుండు తానే యభిలషించుచుండెనని తెలుపుచున్నది. ‘సంవాహనానామ్’ అని బహువచనము బహుప్రకారములను సూచించుచున్నది; మఱియు, ఆమె వలదన్నను ఇతఁడే మరల మరల ఒత్తుచుండె ననియుండెలుపుచున్నది. ‘సరస’ అనుట పరిపక్వతను తెలుపును, పరిపక్వమయినదనియందే విశేషము జలముండును, ‘స్తమ్భ’ అనుట విపుగా ఎదుగుటను తెలుపును; విపుగా ఎదిగి పరిపక్వమయినయరఁటియందుఁగదా శౌరత్వముండును, ‘శౌరః’-ఎప్పుడును వస్త్రావృతమై యుండుటచే ఊరువులు శౌరముగా నుండును; మఱియు నిపుడు విరహపాండిమచే సహజమయిన శౌరత్వము హెచ్చియుండును, గావున కేవలకదళిని ఉపమగా చెప్పక ‘సరసకదళీస్తమ్భము’ను చెప్పినాఁడు.

వి.—కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు ‘సరసకదళీగర్భశౌరః’ అని వదించిరి; కొందఱు ఆ పాఠమే శ్రేయమని తలంచిరి. కదళియొక్క-వైపట్టలు పసరుగా నుంచుటవలన ఊరువులకు ఉపమానములు గామిచే వైపట్ట లూడ్చినకదళియే లక్షణచే లభించుచున్నది, మఱియు సరసవిశేషణము అట్టిదానినే సూచించుచున్నది. కావున ‘గర్భ’ అను పాఠముకన్న పుష్టి మొదలయిన యితరధర్మములను సూచించుటచే ‘స్తమ్భ’ అనుపాఠమే శ్రేయము.

తస్మి న్నాథే జలద యది సా లభ్యనిద్రాసుఖా స్యా
దన్వా వ్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ,
మాభూ దస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలభ్యే కథంచిత
సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రధి గాఢోపగూఢమ్.

తన్నీన్నితి. — హజిలద, తన్నీన్కాలే = త్వదవసర్వణకాలే, సా = ముద్రి
యా, లబ్ధం నిదానుఖం యయా తావ్యశీ - స్యాద్యది = స్యాచ్చేత్, వినాం =
నిదానామ్, అన్వాస్య = వశ్చదానిత్యేత్యర్థః * ఉపసర్గవశా త్వకర్తకత్వమ్, ప్ర
నితవిముఖా = గర్జితపరాజ్ఞుభా - నిశ్శబ్ద స్పృక్ - అన్యథా నిదాభక్తిః స్యా దితి
భావః, యా మూత్రం = ప్రహరమూత్రం + 'ద్యా యామ ప్రహరా సమా' ఇత్య
మరః, సహస్య = ప్రతీక్షస్య, శక్తయో రేకవారసురతస్య యామావధికత్వా
త్వస్మేఽపి తథా భవితవ్య మిత్యభిప్రాయః - తథాచ రతిరహస్యే + 'ఏకవారా
విధి ర్యామో రతస్య పరమో మతః' చణ్డశక్తిమతో ర్యూనో రుచ్ఛట్రక్రమవర్తినాః'
ఇతి; యామసహనస్యప్రయోజన మాహ మానూ దితి - అస్యాః = ప్రియాయాః,
ప్రణయిని = ప్రేయసి, మయి, కథంచిత్ = కృచ్చేరిణ, స్వప్నలభ్యే సతి, గాఢోప
గూఢం = గాఢాలింగనం * నపుంసకే భావేక్తః, సద్యః = తత్క్షణం, - కణ్ఠాత్ -
చ్యుతః = ప్రస్తో - భుజిలతయోః - గ్రన్థిః = బద్ధా - యస్య త త్తథోక్తం,
మాఘాత్ = మాస్తు, కథంచి ల్లబ్ధ స్యాలింగనస్య విఘాతో మాభూదిత్యర్థః; న చాత్ర
నిద్రోక్తిః 'తా మున్నిద్రా మితి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్చేదేన విరుధ్యతే - పునః స
ప్రమాద్యవస్థాను పాఠీకనిద్రాసంభవాత్ - తథాచ రసరత్నాకరే + 'అశక్తి రో
దనం నిద్రా నిర్ల జ్ఞానర్థవా గచ్ఛిమః! సప్రమాదిషు జాయంతే దశాభేదేన వా శుచా'
ఇతి.

జిలద = మేఘుండా, తన్నీన్కాలే = ఆసమయమందు (నీవు సమీపించుసమయ
మున), సా = ఆనాప్రియతమ, లబ్ధ...నుభా—లబ్ధ = పొందఁబడిన - నిద్రా =
నిద్రచేనయిన - నుభా = నుభముకలది, స్యాత్ యది = అగునని, వినామ్ = అ
చెలిని, అన్వాస్య = కను పెట్టుకొనియూండి, ప్ర ... ఖః - ప్రనిత = ఉటుమునకు - విము
ఖః = పరామ్ముఖుండవై - ఉటుముక - శబ్దము చేసిన నిద్రాభంగ మగు నని భావ
ము), యామమాత్రమ్ = జామునేపుమాత్రము, సహస్య = ఎదురుచూచుచుం
డుము, (శక్తిగలవారికి ఒకమాటు సురతము యామకాలము పట్టును-స్వప్నమందును
అట్లే అగునని భావము,) జాము ఎదురుచూచుటకు ఫలమును చెప్పవచ్చునాడు:—
అస్యాః = ప్రియకు, ప్రణయిని = ప్రియుండనయిన, మయి = నేను, కథంచిత్ =
ఎట్టకేలకు, స్వప్నలభ్యే సతి—స్వప్న = కలలో - లభ్యే ఇతి = దొరకనివాడను
కాఁగా, గాఢోపగూఢమ్ - గాఢ = దృఢమయిన . ఉపగూఢమ్ = కవుఁగలి,
సద్యః = తత్క్షణమే, కణ్ఠ ... గ్రన్థి — కణ్ఠ = మెడనుండి - చ్యుత = జాటి
నడచిన - భుజిలతా = తీగలవంటిభుజములయొక్క - గ్రన్థి = ముడిగలది, మా

భూత్ = కాకుండునుగాక; ఎట్టకేలకు లభించినయాలింగనమునకు సద్యోవిఘాతము కాకుండునుగాక యని యర్థము.

తా.—మేఘుడా, నీవు పోయి చూచుసమయమున నాప్రియకు నిద్రా సుఖము లభించియుండెనేని నీవు ఉటుమక నిశ్శబ్దమునై నిద్రాభంగమునేయక జామునేపుమాత్రము కనుపెట్టుకొని యుండుము. విలయన, ఎట్టకేలకు సఖికి నిద్రపట్టి నేను కలలో లభించి అప్పుడే తీగలవంటి తనభుజములతో నాకంఠమును చిగువుగా కవుంగలించుకొని యుండగా తత్క్షణమే ఆయాలింగనమునకు విఘాతము కలుగకుండునుగాక.

‘జలధర’ యనక సీరిచ్చువాడా యని యర్థముగునట్లు ‘జలద’ యనుట ఉపకారిత్వమును సూచించును; లోకోపకారివి గావున నిన్ను యాచించెద ననియ, నీవు నాకోరిక చేసెదవనియు భావము. ‘లబ్ధ’ అనుటచే నిద్ర పట్టుట అరుదని తెలియచున్నది. ‘స్తనితవిముఖిత నిద్రాభంగము కాకుండుటకు. ‘యామమాత్రమ్’ - జాము నేపు కనుపెట్టుటకు కారణము టీకలోనే చెప్పబడియున్నది. ఆస్వప్నము అనిద్రలో ఎప్పుడు వచ్చునో యని శంక యేని - నిరంతరచింతావశమున మొదలనే వచ్చునుగావున నిరీక్షించుట బహుశః సఫలమే యగును. ఆసమయమున నిద్ర శచ్చునని యూహించుట యేల యనగా - మేఘముమీది చల్లగాలిచే నిద్ర కలుగుట సాధారణమే, అత్యంతము బడలియున్నయబలకు కలుగుట మఱియు ఉపపన్నముగా నున్నది. ప్రణయిని - ప్రణయినిగాన నిరంతరము చిరకాంతితుండ ననియు అట్టి నాతోడిసమాగమమునకు భంగముచేయుట క్రూరకృత్యమనియు భావము. ‘కథంచిత్’-అనుటచే నిద్రపట్టుట అరుదనియు, ‘అతా’ అనుటచే ముడివేయుటకు అనుకూల మనియు, కనుకనే ‘గ్రంథి’-ముడివేయు ననియు అనగా తన్నువిడిచి మఱి పోకుండునట్లు నామెడకు తన్ను కట్టివేసికొను ననియు భావము.

వి.—కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు ‘యామమాత్రమ్’ అనుచో పద్మసీజాతి స్త్రీయొక్క నిద్ర జామునేపే యనియు, అందుచే జామునేపుమాత్రమే కనుపెట్టు మనుట యనియు వివరించిన్నారు.

తా ముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలే నానిలేన

ప్రత్యాశ్వస్తాం సమ మభినవై ర్జాలకై ర్జాలలీనామ్

విద్యుద్ధరభిః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే

వక్తుం ధీరః స్తనితవచ్చై ర్దానినీం ప్రక్రమేథా

తామితి.—తాం = ప్రియాం, స్వస్య - జలకణికాభిః = జలవిందుభిః - శీతలే నాలిలే న, ఉత్థాప్య = ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వా ద్వ్యభివానిలసమాధి ర్యజ్యజ్యతే—యథాహ భోజరాజః 'మృదుభిర్ద్వందైః పాచే శీతలై ర్యజినైః స్రజా । శ్రుతౌచ మధురై ర్గీతై ర్విద్రాతో బోధయే త్ర్యభుమ్' ఇతి, అభినవైః = నూతనైః, మాలతీనాం జాలకైః సమం = జాతి కుట్టలై స్సహ + 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి + 'ఊరకో జాలకం క్షీపే కలికా కోరకోఽస్త్రీయామ్' ఇతి చామరం, ప్రత్యాశ్వస్తాం - శిరానిలసంపర్కా త్సుసరుజ్జ్వితా మిత్యర్థః * శ్వసేః కర్తరిక్తః * 'ఆదితశ్చ' ఇతి చకారా ద్విత్వపేదః, ఏతే నాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే, త్వత్సనాథే = త్వత్సహితే + 'సనాథం సప్రభం ప్రామణ్య స్సహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దార్థవే గవాక్షే, స్త్రీమితనయనాం = కోఽసా వితి విస్తర్యాన్నిశ్చలనేత్రాం, మానినీం = మనస్వినీమ్ - అనౌచిత్యాసహిష్టు మిత్యర్థః విద్యుద్గోఽనస్తోయస్య స విద్యుద్గర్భః—అన్తర్గతవిద్యుత్ - ఇత్యర్థః + 'గర్భో' అవసరకేఽన్మైఽగ్నౌ సుతే వవనసంకపే । కుక్షీసజన్తా చ' ఇతి యాదవః - దృష్టిప్రతిఘాతేన వత్తు ర్దుభావలోకసప్రతిబద్ధకత్వా న్నవిద్యోతితవ్య మితిభావః, భీరో = భృష్టస్సక్ - అన్యథా ఫలద్యాదిత్వేన అనాశ్వాససప్రసక్తా దితి భావః, స్తనితవచనైః - స్తనితా న్యేవ వచనాని తై ర్యక్తం, ప్రక్రమేథాః = ఊరక్రమస్వ * విద్యుద్గో లిక్ * 'ప్రాపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇ త్యాత్త నేవదత్.

తామ్ = ప్రియమ్, స్వజ...లేన - స్వ = నీయొక్క - జలకణికా = నీటిబిందువులచేత - శీతలేన చల్లనిదైన, అనిలేన = గాలిచేత, ఉత్థాప్య = మేలుకొలిపి, (దీనిచేత ఆమె ప్రభువుగావున వీవనలగాలితో మేలుకొలుపుట సూచించబడుచున్నది, అభినవైః = క్రొత్తలయిన, మాలతీనాం జాలకైః సమమ్ = జాజి మొగ్గలతోఁ గూడ, ప్రత్యాశ్వస్తామ్ = చల్లగాలి తగలుటచేత మఱల ఉజ్జ్వలించబడినదియు, (జాజిమొగ్గలతోఁగూడ ననుటచే ఆమె పువ్వువలె సుకుమారమయిన దని తెలుపబడుచున్నది), త్వత్ సనాథే - త్వత్ = నీతో - సనాథే = కూడుకొన్నదయిన, గవాక్షే = కిటికీలో, స్త్రీమితనయనామ్ - స్త్రీమిత = ఎవ రితఁడు అని ఆశ్చర్యము చేత) నిశ్చలమైన - నయనామ్ = కన్నులుగలదియు, (అగు), మానినీమ్ = అనౌచిత్యము సూర్యుని నాప్రియభామను, విద్యుద్గర్భః—విద్యుత్ = మెఱపు - గర్భః = లోపలఁగలవాడనై (మెఱపుఁదీఁగను లోపల అణచుకొని యని యర్థము—మెఱసిన యెడల దృష్టి ప్రతిఘాతమై మాటలాడువారిముఖము అగవడకపోవునుగాక మెఱయఁ గూడదని భావము), భీరో = దిట్టతనముకలవాడనై (అటుగాక తడఁబడుచు పలికిన ఊరడింపు గలుగ దని భావము). స్తనితవచనైః - స్తనిత = ఉలుములే అనెడు -

వచనైః = మాటలచేత, వత్తుమ్ = సంభాషించుటకు, ప్రకృమేథాః = ఆరంభించుము.

తా.—ఆకోమలి యత్కృష్టప్రకృతిగాన ప్రభువులను విసనకట్టలచల్లగాలిచే నిద్రలేపునట్లు ఆకోమత్తును నీవు నీచినుకులచే తడసి చల్లనైనగాలితో నిద్రలేపుము. అట్టి నీచల్లగాలిచే జొడిమొగ్గులును వానివలెనే ఆసుకుమారియు నేదదేటిస పిమ్మట సంసదేశమును ఆచెలువకు చెప్పనారంభించుము. అట్లు సంసదేశమును చెప్ప సమయమందు నీవు కూర్చుండుకొటికీవైపు అపూర్వపురుషుడవు నీవెవరవో అని ఆయువిద నిశ్చలనేత్రములతో చూచుచుండును. నీవును మెఱుమక మెఱుపును నీలోపలనే నిలుపుకొని దిట్టడవుగా నీయుటుములనెడి మాటలచే నామానవతితో నాసందేశమును చెప్పము.

ప.—‘సజలకపి కాశితలే నానిలేన’ - అనుట యక్షసుందరియొక్క ప్రాభవమును సూచించుచున్నది. ఉజ్జిమి యదావడి చేసిన భయపడును అపాయముగలుగు నని భావము. ‘ప్రత్యాశ్వస్తామ్’ - చల్లగాలిచే బడలికతీగిన సంసదేశమును వినుటకు తగినస్థితికి వచ్చునని భావము. ‘మాలతీ నామ్’ - జొడిమొగ్గులతోఁగూడ ననుటచే ఈమె వానివలె కోమలమయిన దనియు, మేఘముమీదినుండి వీచెడిశిశిరానిలమునకు జొడియెంత రెక్కొనునో ఈమెయు అంత నేదదేటుననియు భావము ‘జాలక్తైః’ నిండా రవిరిసిన జొడిపువ్వులయిన శిశిరానిలమునకు మఱి పుష్టిని పొంద నేరవు సరిగదా, రాలిపోయినను పోవును గావునను, మొగ్గులయిన పుష్టిని పరిమళాతిశయమును పొందును గావునను, మొగ్గులను చెప్పినాఁడు. యక్షవారోహకు ఎపుడును ఎలబివ్వనంపుసౌభాగ్యమే, విరహభేదమందు ఒడలిసంస్కారములు అలంకారములును లేమిచేత ఆసౌభాగ్యము ముకుళితమై యుండును, మేఘునివార్తచే అభేద మెడలఁగానే వెండియు విబ్రంభింపఁదొడంగును. మొగ్గుయు చినుకులకు రెక్కొని యనంతరము వికసించి నెత్తావులు వెదచల్ల సాగును. యక్షికి విరహముచే కార్యమును పొండిమయు, జొడిమొగ్గుకు వికసించుచు నయినసన్నఁదనమును నైసర్గికమయిన తెల్లఁదనమును, గలవు. జాతి వర్జితరర్తువులం బూవదు, అది ఆశ్వాసనమునకు మేఘైకశరణము, యక్షియు యక్షునితలంపున సంసదేశరూపాశ్వాసమునకు మేఘైకశరణ. ఇట్ల సీసామ్యమెల్ల తుల్యయోగితావిధముచేత కవి సూచించినాఁడు. సమయమునకు నీచలువలేనియెడల జొడిమొగ్గు ఏప్రకారము వాడి యెండిపోవునో, ఆప్రకారమే నాకాంతయు ఆసమయమునకు నీవు ఆయాసము తీర్చనియెడల గ్రుక్కికథావశిష్టయగు ననియు భావము. ‘అభినవైః’ —ఎడిగినమొగ్గులు వానలేమిని కొంతవఱకు సహింపఁగలవు - కేవలము లేతమొగ్గులయిన వఱపునుసహింప

లేక నూడిపోవును-అనియు, ఆ మెస్థితి యిట్టిలేత మొగ్గలవంటి దనియు, తెలుపుచున్నది. మిక్కిలి లేత మొగ్గలను జెప్పినాడు. 'విద్యుద్గర్భః'—మెఱపుచుండిన ఇటువంటి మెఱయనియక నిలనే యుంచుకొనుము అనట యేలయనగా, మెఱసినయెడల ఆ మెకన్నులు చీకటిగ్రమ్మి భయమై ఇతనిముఖమును జూడలేక సందేశమును వినుటయే సంభవింపదు. మెఱపు చొత్తిగా లేకయే పోయినను చీకటిచేతనే ఇతని మొగ మగవడక ఇతర డెవరో తెలియక సందేశభయములు కలిగి సందేశము వినుటయు తెలిసికొనుటయు సంభవింపవు. మెఱపు కదలక లోపల నుండిన వెలుతురుండును, ఇతని మొగ మగవడును, ఇతర డెవరో తెలియను, కార్యము నెఱవేటును. విద్యుద్గర్భుడగువాని వెలుతురుండుటచేత ఇతరడు కంటి కగవడంగా ఇతర డెవరో యని యామె 'స్త్రీమితనయనామ్'—నిశ్చలనేత్రములతో చూచును. 'మానిసిక్'—మానవతురాలు కావున తన భర్త ప్రవాసమం దుండ పరపురుషుండు రాత్రివేళ ఒంటిపాటున గవాఠెడి మార్గముల తన్ను సమీపించి తనతో సంభాషించుటయను ననుచితవ్యవహారమును సహించదు. మఱి తన భర్త నుండియే నిజమైన సందేశము తెచ్చిన భర్తయిత్రుండ డని తెలిసిన, సహించును. ఆనమ్మకము సందేశహరుండైన మేఘుండు తబ్బిబ్బుమాటుగా పలుకునేని గలుగదు, మహాసర్థము గలుగును. కావున 'ధీరః'—దిట్టతనముతో భాషించుచుని, భావము. గర్జిత నిష్ఠోమాది శబ్దవర్ణములు కఠోర మయిన మహాధ్వనిని గూచించునట్లే మృదులలితవర్ణకలితమయిన ప్రనితశబ్దము ఉలుమును తెలుపునది యైనను ఇట ప్రకరణానురోధముగా మృదుధ్వనిగలయులుమునే బుద్ధిసము చేయుచున్నది. కనుక ఆమె బెడరునట్లు బడబడమను నులుములుగా భాషింపక మెల్లనివి గంభీరములు మృదువులు నయినయులుములుగా (ఉత్తరశ్లోకమునక బెప్పబడిన మంద్రస్థిగధ్వనులతో) భాషించుము అని కవివ్రాదయము.

వి.—ఇవట కొండలు వ్యాఖ్యాతలు 'విద్యుద్గర్భః' అనుచో పరపురుషభాషణ దోషమును నివారించుటకై 'విద్యుత్'—మెఱపుచుండిన యనెడుసభార్య 'గర్భః'—మీయరువుర నడుమను గలవాడవై యని వివరించినారు. అపక్షమున 'వశ్య సాధ్యం నిశీథే' అని పూర్వోక్తము విరోధించును, నిష్ఫలమును అగును. కావున పెద్దిభట్టుగారు ఆవ్యాఖ్యన నెరసించి ఈ విశేషణమునకు అన్యథాప్రయోజనము చూపినారు.

భర్త ర్మిత్రం ప్రియ మవిధవే విధి మా మమ్మువాహం

తత్సందెశై హృదయనిహితై రాగతం త్వత్సమీపమ్

యో బృద్ధాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం

మద్ద్రస్థిగై ధ్వనిభి రబలావేణిమోక్షోత్సుకాని.

38.

సక్రమై దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీ ముపదిశతి - భర్తురితి. -
విభవా గతభర్తృకా న భవతీతి - అవిధవే = సభర్తృకే - అనేన భర్తృజీవన
సూచనా దనిష్టాగమశక్త్యాం నిరస్యతి, మాం, భర్తుః = తవవత్పుత్రః, ప్రియం మిత్రం
= ప్రియసుహృదం, తత్రాపి, హృదయ నిహితైః = మనసి స్థాపితైః, తత్సందేశైః -
తస్య=భర్తుః-సందేశైః, త్వత్సమీప మాగతమ్, భర్తృసన్దేశకభనార్థ మాగత మిత్యర్థః,
అమ్బువాహం = మేఘం, విధి = జాగ్రహి ; న కేవల మహం వార్తాహరః కింతు ఘ
టకోఽపీత్యాశయే నాహయోఽమ్బువాహః = మేఘః, అబలానాం = స్త్రీణాం -
వేణయ-ప్రాసాం - మోక్షే = మోచనే - ఉత్సృజాని, పథి, శ్రామ్యతాం = శ్రాన్తి
మాపన్నానాం, ప్రోషితానాం = ప్రవాసినాం-పాథానామిత్యర్థః, బృద్ధాని = సప్తాన్,
మన్దైః) గమ్భీరైః - అతపివ-స్థితైః = మధురైః, ధ్వనిభిః = గర్జితైః-కరణైః, త్వర
యతి, పాథాపకారణో మే కిము పక్షవ్యం సుహృత్సుపకారిత్య మితి భావః.

శ్రోతలను తనమాటలు వినుటకు అభిముఖులనుగా చేసికొను నేర్పును మేఘు
నికి యత్తుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు.

అవిధవే = విధవకానిదానా (యత్యే ఏ మనిష్టము వచ్చునో యని మనస్సు
లో శడుచున్నదిగులు భర్తజీవించియున్నాఁడని సూచించుచున్న యాసంబోధన
చేత నిరసించుచున్నది), మామ్ = నన్ను, భర్తుః = నీవతియొక్క, ప్రియం మిత్రమ్
ప్రియమిత్రునిగా, హృదయనిహితైః = హృదయం = మనస్సులో - నిహితైః = ఉంచు
కొనఁబడిన, తత్సందేశైః = తత్ = అతనియొక్క - సందేశైః = వాచికములతో,
త్వత్సమీపమ్ = త్వత్ = నీయొక్క - సమీపమ్ = చెంతకు, ఆగతమ్ = వచ్చినవా
నినిగా, (భర్త చెప్పినవార్తను నీకు చెప్పటకు వచ్చితి నని యర్థము), అమ్బువాహమ్
= మేఘునిగా, విధి = ఎఱుఁగుము; నేను కేవలవార్తాహరుఁడనుగాను మఱి యేమ
నిన ఘటకుఁడనుకూడ' నని తెలుపుచున్నాఁడు:—యః = ఏ మేఘుఁడు, అబ...
కాని - అబలా = అబలలయొక్క అనఁగా స్త్రీలయొక్క - వేణి = జడలయొక్క -
మోక్ష = విప్పటయందు - ఉత్సృజాని = కోరికతో ఉద్యుక్తములయి, పథి = మార్గ
మందు, శ్రామ్యతామ్ = ఆయాసపడుచున్న, ప్రోషితానామ్ = దేశాంతదగతులయొక్క
అనఁగా బాటసారులయొక్క, బృద్ధాని = సమూహములను, మన్దస్త్రిగ్ధైః = మంద్ర
= గంభీరములును - స్త్రిగ్ధైః = శ్రావ్యములు నయిన, ధ్వనిభిః = ధ్వనులచేత, త్వర
యతి = అవసరపెట్టునూ; అట్టి మేఘుఁడను నేను-ఆపరిచితులైన బాటసారులకే ఉప
కారము చేయునట్టి నేను మిత్రులవిషయములకే ఉపకారము చేయుట చెప్పవల
యునా; అని భావము.

తా.—ఓగుమంగలి నేను నీభర్తకు ప్రియమిత్రుడను మేముడను అతనియొద్దనుండి నీకు కుశలవార్తను తెచ్చినాడను. ఆవార్తను మఱవక మిక్కిలిజాగ్రత్తతో మనస్సులో పెట్టుకొని తెచ్చితిని. స్వాభావికముగానే నేను విరహపీడితులైనబాటసారులను తమనిమిత్రమై విరహవ్రత మాచరించుచుండు ప్రియతమలకడకు పొమ్మని శ్రావ్యమయిన గంభీరధ్వనులతో త్వర పెట్టువాడను, మిత్రులయిన మిమ్ముఁ గూర్చుటకు నేను యత్నించుట యేమి యాశ్చర్యము?

ప.—పూర్వశ్లోకములో 'నీమితనయనామ్' అనుటచే నితఁడెవరో యనిశంకించుచు నతనివైపు ఆమె చూచుచుండు నని చెప్పబడినదిగాదా. ఆశంకనే ఇందు 'భర్త ర్నిత్రమ్' అనుటచే నివారించుచున్నాడు. కావున మిత్రుఁడు గావునను— 'ప్రియమ్' సామాన్యమయిన మిత్రుఁడుగాక ప్రియమిత్రుఁడుగావునను - అనాచిత్యదోషము లేదని ఆమె మేముఁ డచట నుండుటకు అంగీకరించు ననియు, 'ఏల వచ్చినాఁడు?' నాకావుని వృత్తాంతము నేమయిన చెప్పవచ్చివాఁడా? అనునాశంకకు - 'అవిధవే' - అని నీభర్త బ్రతికియున్నాఁడని సూచించుటచేత మగనిక్షేమమునకు సంతసిల్లి అతనివృత్తాంతము నితఁ డెఱింగియున్నాఁడు, అవశ్యము ఇతనిమాటలు విసవలయు నని యామె యాసక్తిపడు ననియు, అందఱు వచ్చునట్లు ఇంటిద్వారముగూడ రాక కిటికీగూడ అగపడనేల యనుసందేహమునకు - 'అమ్మువాహమ్' - నేను మేముడను భూమికి అంటిసంచరించువాడను కాను ఉన్నతవ్రతేశములందు సంచరించువాడను - కావున గవాక్షగతుడనై భాషించుచున్నాను - అనియు, 'హృదయ నిహితైః' అనుటచే మఱవక మార్పక మిగుల జ్ఞప్తితో అతనివార్తలను తెచ్చితి ననియు, 'త్యతస్మిపవమ్' అనుటచే ఆసందేహములు నీకే అనియు, 'శ్రామ్యతామ్' అనుటచే విరహతప్తు లనియు, 'వేణి' అనుటచే విరహవ్రతధారిణు లనియు, అందుచేత వ్రతవ్రత లనియు, అందుచేత ఆపాంధులయందు అత్యంతానురక్త లనియు, కావుననే తద్వియోగముచే ఆపాంధులు 'శ్రామ్యతామ్' పీడితులగుచున్నారనియు, 'అబలా' - అబలలును పతివ్రతలును విరహిణులును అగుటచే త్వరగా భర్తలు వచ్చి కూడనియెడల నాస్త్రీలు బ్రతుకరనియు, అట్టియపాయము మేఘాదయముచేతనే కలుగును కాన ఆపాపము తనకే కలుగు ననుభయముచేతను కనికరముచేతను తాను ఆభర్తలను 'మన్దగ్నిష్ఠైః' - మంచిమాటల మందలించి 'త్వరయతి' - ఇండ్లకుఁ కాంతలప్రాణము కాపాడు మని తఱుము ననియు, అనఁగా మేఘాదయము కాఁగానే పాంధులు విరహ మార్వకయు కాంతలప్రాణము నిలుపుకొనుటకును తమతమతావులకు త్వరగా పోయి చేరుదు రనియు, పాంథమాత్రులనే వారికాంతలతోఁ గూర్చు నేను

మిత్రులయిన మిమ్ముఁ గూర్చుట వింతగాదనియు, అనఁగా నీభర్త నిన్ను త్వరలో గూడుననియు భావము. 'భర్తః మిత్రమ్ ప్రియమ్ అవిధవే మా మమ్మువాహమ్' అనుపదము లన్నవరుసచేత క్రమముగా యితీకి భర్తృప్రశంస యని యవధానంబును, శ్రవణేచ్ఛయు, సాయము కలుగు ననునిశ్చయమును, పతి బ్రతికియున్నాఁడని యెఱుకయు, దివ్యపురుషుఁడైన మేఘుఁడు తోడ్పడినందున తమవియోగము తీరిపోవు నని యాశ్వాసమును, సందేశారంభముననే కలిగింపఁబడినవి.

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీ నోన్ముఖి సా

త్వా ముత్కృతోచ్ఛ్వాసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ

శ్రోష్య త్యస్మాత్పర మవహితా సౌమ్య సీమన్తినీం

కాన్తోదత్త సుహృదుపనత సృజమా త్కించి దూనః. 39.

భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ ఇతితి — ఇతి = వివక్ష, ఆఖ్యాతే సతి, తపనతనయం = హనుమంతం, మైథిలీ = నీతేవ, సా = మత్ప్రియా, ఉన్ముఖీ, ఉత్కృణ్ఠాయా = ఔత్సుక్యేన - ఉచ్ఛ్వాసిత హృదయా = వికసిత చిత్తా సతి, త్వాం వీక్ష్య, సంభావ్య = సత్కృత్య - చ, అస్తాత్ = భర్తృమైత్రిజ్ఞానాత్, పరం సర్వం శ్రోతవ్యమ్, అవహితా = అప్రమత్తా సతీ శ్రోష్య త్యేవ. అత్ర నీతాహనుమదుపమానా దస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తి శ్చ వ్యజ్యతే. తద్గుణాన్తు రసాకర. † 'బ్రహ్మచారి బలీ ధీరో మాయావీ మానవర్జితః | ధీమా నుదారో నిశ్శక్కుః పతా దూతః స్త్రీయాం భవేత్' ఇతి. నను వార్తామాత్రశ్రవణా దస్యాః కో లాభ ఇత్యాశ జ్ఞాన్యర్థావ్రం న్యసృతిః — హేసౌమ్య = సౌధో, సీమన్తినీమా = వధూనామ్ + 'నాకీ సీమన్తినీ వధూః' ఇత్యమరః, సుహృదా = సుహృన్ముఖేన - ఉపనతః = ప్రాప్తః సన్ - సుహృత్పదం విప్రలబ్ధుశ్చ జ్ఞానివారణార్థమ్, కాన్తస్య-ఉదన్తః = వార్తా - కాన్తోదన్తః + 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్' ఇత్యమరః, సృజమాత్ = కాన్తసంపర్కాత్, కించిదూనః = ఈషదూనః - తద్వదే వానన్తకా రీత్యర్థః.

భర్తృసఖుండ నని మేఘుఁడు చెప్పకొనుటవలనిఫలమును యథుఁడు తెలియఁజేయుచున్నాఁడు:—

ఇతి = పూర్వోక్తపవనము, ఆఖ్యాతే = నీచేఁ జెప్పఁబడఁగా (నీవు చెప్పఁగా); తపనతనయమ్ = హనుమంతుని, మైథిలీ ఇవ = నీతయంబోలె, సా-ఆనాప్రియతమ, ఉన్ముఖీ = మొగమెత్తినదై, ఉత్కృ... దయా—ఉత్కృణ్ఠా = ఔ

తుక్యముచేత - ఉచ్చస్థిత = వికసించిన - హృదయా = మనస్సుగలదై, త్వామ్ = నిన్ను, వీక్ష్య = చూచి, సంభాష్య చ = సత్కరించి యు, అస్తాత్ = ఈ భర్తృమైత్రీజ్ఞానమువలన, పరమ్ = తర్వాత చెప్పబడు సర్వమును, అవహితా (సతీ) = చిత్తైకాగ్రముగలదై, శ్రోష్యత్యేవ = తప్పకుండ వినును; వార్త విన్నమాత్రాన ఆమెకు ఏమిఫల మనిన - చెప్పచున్నాడు:—(హే) సౌమ్య = (ఓయి) సాధూ, నీమన్తినీనామ్ = స్త్రీలకు, సుహృదుపపత్తః — సుహృత్ = చెలికానిసొంబం - ఉపపత్తః = వచ్చినటువంటి (సుహృత్తనుట మోసము ఉండ దని తెలుపుటకు), కాస్తాదస్తః - కాస్త = ప్రియనియొక్క - ఉపస్తః = వార్త, సంగమాత్ = కాంతునితోడి కలయికకంటె, కిచ్చిత్ ఉహః = కొంచెముతక్కువ - దానివలెనే ఆనందము నిచ్చునని యర్థము.

తా.—ఇట్లు భర్తృమిత్రుడ నని నీవుచెప్పగా ఆంజనేయుని నీతయుంబోలె నాప్రియ మొగమెత్తి చూచి భర్తృవారాశ్రవణకుతూహలయై నిన్ను సత్కరించి అటుపై నీవుచెప్పనది యెల్ల మిగుల శ్రద్ధతో వినును. వార్తకే ఇంతశ్రద్ధయు సత్కారమునా యనిన స్త్రీలకు నమృతమయినమిత్రుడగు తెచ్చిన భర్తృసందేశము ఇంచుమించుగా భర్తృసమాగమమువలె ఆనందకరము గదా.

ప.—‘పవనతనయమ్’ - వాయుదేవుని కుమారుడ దని వాయుప్రస్తావము చేయుటచేత ఆంజనేయుని గొప్పతనమును ఎట్టితావున కేనియు పోగలవాడని గమనసామర్థ్యమును సూచించుట. ‘మైఖిలీ’ - మిథిలాపతి యయిన మహానుభావునికి జనకునికి కూతు రని నీతాదేవియొక్క మహానుభావతన అయోనిజత్వాది ప్రధానవిశేషములను సూచించుట. నీతాంజనేయులకు పోల్పుటచేత యక్షరకుణి నీతవంటివతివ్రత యనియు మేఘుండు బ్రహ్మచారివ ర్ణ్యుండును మిత్రకార్యధురంధరుండు నైన హనుమంతునివంటి సత్పురుషుడ డనియు స్త్రీయొద్దకు దూతగాఁ బంపుటకు తగిన సాధు వనియు - సూచించుట; ‘మైఖిలీ వోన్మఖి’ - చెట్టుమీదనుండి ‘రాజా దశరథో నామ రథికుష్ఠరవాజిమాన్’ అని యారంభించి శ్రీరామపృతాంతమును ప్రస్తావించిన యాంజనేయుని నీత చెట్టువైపు మొగమెత్తి చూచినట్లు ఇచట తనభర్తను ప్రస్తావించుచు గవాక్షమున నుండు మేఘుని యక్షసీమంతిని తలయెత్తి చూచు నని భావము. ‘ఇవ’ - చూచుట సత్కరించుట వివలనినదియెల్ల వినుట ఈ విషయములయందెల్ల నీతతో యజ్ఞంగనకు సాధృశ్యము చెప్పఁబడినది. ‘నీమన్తినీనామ్’—నీమంతముగలవారికి అనఁగా సభర్తృకలకు, ‘సుహృదుపపత్తః’-సుహృత్తనుటచే అసత్యసందేశముగా దని సూచన. ‘నీమన్తినీనామ్ ..... ఉహః’ - అనునీ

యథాంతరము నీతాదేవివిషయముందును చెల్లియున్నది; అంబినేయఁడు సుహృత్తు గదా.

తా మాయుష్మ సృమ చ వచనా దాత్మన శోచిపకర్తు
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమఘ్నః;
అవ్యాపన్నః, కుశల మబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినా మేత దేవక 40.

సప్రస్తుతి సద్విశతి:—హే ఆయుష్మత్ * ప్రశంసాయా మతుష్ - పరోపకార జ్ఞాఘ్యజీవి తేత్యర్థః, మమవచనం (ప్రార్థనావచనం) తస్మాచ్ఛ, ఆత్మనః = స్వస్య, ఉపకర్తుం-చ-పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితు మిత్యర్థః * ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్తవ్యేఽపి 'త స్యానుకరోతి' త్యాదివ త్సమ్బద్ధమాత్రవివక్షయా మాత్మన ఇతి షష్ఠీ న విరుధ్యతే-యథాచ భారవిః † 'సా లక్ష్మీ రుపకరుతే యయా పరోపాప్' ఇతి-తథా శ్రీహర్ష చరితేః సాధునా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుం । నకుతూహలి కన్య మన శ్చరిత ఇచ్చ మహాత్మనాం శ్రోతుమ్' ఇతి-తథాచ క్వచిత్క్వ చిద్విత్తీయాదర్శనా త్సర్వత్రతథేతి నాథవదన మనాథవచన మేవ, తాం=ప్రియామ్, విపంబ్రాయాః, కిమిత్యాహ - హేఅబలే, తవ సహచరః = భర్తా, రామగిరీ (చిత్రకూటస్య) ఆశ్రమేషు తిష్ఠ తీతి రామగిర్యాశ్రమఘ్నః సత్, అవ్యాపన్నః=న మృత ఇత్యర్థః, వియుక్తః = వియోగం ప్రాప్తాదుఃఖి సంస్థానం కుశలం పృచ్ఛతి*దుష్కా దిత్యాత్ పృచ్ఛతే ద్వికర్తృకత్వం, తథాహి, సులభవిపదామ్ = అయత్నసిద్ధవి పత్రినాం, ప్రాణినామ్, ఏత దేవ, పూర్వాభాష్యమ్ = ప్రథమ మవశ్యం వక్తవ్యం * 'కృత్యాశ్చ' ఇత్యావశ్యకార్థే ఇ్యత్రవృత్తయః.

సందేశమును యథుఁడు చెప్పచున్నాఁడు:

హే ఆయుష్మత్ = ఓయి పరోపకారజ్ఞాఘ్య జీవనుఁడా, మమ = నాయొక్క, వచనాచ్ఛ = ప్రార్థనావచనమువలనను, ఆత్మనః = నీకు, ఉపకర్తుం-చ = ఉపకారము చేసికొనుటకును, తామ్ = నాప్రియతమును, విపంబ్రాయాః = ఇట్లు పలుకుము; హే అబలే = ఓ కోమలీ, తవ సహచరః = నీభర్త, రామగిర్యాశ్రమఘ్నః సత్ - రామగిర్యాశ్రమ = చిత్రకూటాశ్రమములయందు - ఘ్నః సత్ = ఉన్నవాఁడై, అవ్యాపన్నః = బ్రతికియున్నవాఁడై, వియుక్తః సత్ = వియోగదుఃఖముకలవాఁడు నయి, త్యామ్ = నిన్ను, కుశలమ్ = యేమమును, పృచ్ఛతి-అడుగుచున్నాఁడు. 'సులభవిపదామ్'—సులభ = అయత్నముగాఁగలిగెడు - విప

దాష్ = వివత్తుకలవారగు, ప్రాణినామ్ = ప్రాణులకు, ఏతదేవ = ఇదియే అనగా కుశలమే, పూర్వాభ్యాష్యమ్ - పూర్వ = ప్రథమమందు-ఆభ్యాష్యమ్ = అవశ్యముగాఁ బలుకవలసినది.

తా.—ఓయి పరోపకారజ్ఞాఘ్నజీవనుఁడా నేను ప్రార్థించుచున్నా నని కనికరముచేతను, పరోపకారము చేసి నిన్ను కృతార్థుని చేసికొనుటకును నాప్రియతమతో 'ఓయిబలా, సీభర్త రామగిర్యాశ్రమములయందున్నాఁడు, బ్రదికియేయున్నాఁడు, వియోగదుఃఖము ననుభవించుచున్నాఁడు, నిన్ను కుశల మడుగుచున్నాఁడు, 'అని చెప్పము. నులువుగా వివత్తిసెందు ప్రాణులతో ముందుగాఁ జెప్పవలసినది యీ కుశలప్రశ్నయే గదా.

ప.—‘సహచరః’ - నిన్నెప్పుడును బాంధవ్యావాఁడు, దైవయోగమున నిన్ను విడిచెనుగాని అన్యథా నిన్ను వదలఁడు, అట్టివాఁడు తనయేలికయయిన కుజేరుని యొద్ద కొలుపులో అశ్రద్ధచేసి యీ ప్రవాసమునకు పా లయిందులకు కారణము + సేవేగదా. కనుక అట్టి యనురక్తునిపై సీవు అధికానురాగము చూపవలయు నని భావము. ‘రామగిరి’ - చిత్రకూట మనక ‘రామగిరి’ అని రామనామగ్రహణమునకు శామదేవుని కృపచేత ఈవియోగము మీకు తీటునుగాక అని యభిప్రాయము. ‘అవ్యాపన్నః’—‘కుశలీ’ అనక ‘అవ్యాపన్నః’ అనుటచే నిను మరలఁగలయు నాశచే బ్రతికిమాత్ర మున్నాఁడుగాని అన్యథా యీవియోగమునకు మరణము సెందవలసినవాఁడే యనియు, ‘అబలే’ - సీవు అబలవుగావున ఈవియోగము భరించితివో భరింపలేక మృతి సెందితివో అని సీనిమిత్తమై మిగుల భయపడుచున్నాఁ డనియు, ‘త్యాం కుశలం పృచ్ఛతి’-సీవు కుశలముగానున్న అతఁడు కుశలియే- సీకు ఏమయిన నపాయము గలిగిన అతఁడు బ్రతుకఁ డనియు, భావము.

అక్లే నాజ్ఞం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాస్రే జాగ్రద్రుత మవిరత్తత్కృణ్ణ ముత్కృణ్ణితేన
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సజ్జులైస్తై ర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః.

41

అక్లేనేతి.-కించ, దూరవర్తీ=దూరస్థః-న చాగస్తం శక్యత ఇత్యాహ, వైరిణా = విరోధినా, దైవేన, రుద్ధమార్గః = ప్రతిబద్ధవర్తా, స తే సహచరః, తనునా = కృతేన, గాఢతపైన = అత్యంతసంతప్తేన, సాస్రేణ = సాశ్రుతా, ఉత్కృణ్ణా వేదనాస్య సంజా తోత్కృణ్ణితం తే సాత్కృణ్ణితేన * ‘త దస్య సజ్జాతమ్’ ఇ తితత్ప

త్యయః-ఉత్కృష్టతే రావక ర్తరిక్తః, సమధికతరమ్ (అతివ్రబలమ్) ఉచ్చస్వసీతితి స
మధికతరోచ్చాస్వసీ తేన దీర్ఘనిశ్వాసినేత్యర్థః * తాచ్చీత్యే జినిః, అగ్నేన = స్వశరీ
రేణ, ప్రతను = కృశం, తప్తం = వియోగదుఃఖేన ప్లుష్టమ్, అశ్రుద్రుతమ్ = అశ్రు
క్షిన్నమ్ + అశ్రు నేత్రామ్బు రోదనం చాస్ర మస్ర మ' ఇత్యమరః, అవిరో
త్కృష్టమ్ = అవిచ్ఛిన్న వేదనమ్, ఉష్ణోచ్చాస్వసం = తీవ్రనిశ్వాసం + అగ్నిం
తీవ్రం భరం తీక్ష్ణం చక్షు ముష్ణం కటు స్పృతమ్' ఇతి హలాయుధః, అగ్నిం = త్వదీ
యం శరీరం, త్రేః = స్వసంవేద్యేః, సజ్జలైః = మ సారథైః. మ సౌవాపారైః,
విశతి = వికీభవతీత్యర్థః. అత్ర సమానురాగిత్యజ్ఞానా న్నాయికాయాః నాయకేన
స్వసమానావృత్త్య మున్నీ యోక్తమ్.

(కించ = మఱియు), దూరవర్తి = దూరస్థుఁడును, వైరిణా = విరోధి అ
యిన, దైవేన = విధిచేతను, రుద్ధమార్గః - రుద్ధ = అడ్డగింపబడిన - మార్గః = దూర
కలవాఁడును, అయిన, (సః = ఆసీనహచరుఁడు), తనునా = కృశమును, గాఢతప్తేన
— గాఢ = అత్యంతము - తప్తేన = కాఠినదియు, సాన్నేణ = బాష్పములతోఁ
గూడుకొన్నదియు, ఉత్కంఠితేన = వేదనగలదియు, సమ ... నీనా - సమధికతర
= అత్యంతాధికముగా - ఉచ్చాస్వసీనా = నిట్టూర్పుచున్నదియు, (అయిన), అగ్నే
న = తనశరీరముతో, ప్రతను = కృశమును, తప్తమ్ = కాఠినదియు, అశ్రుద్రుతమ్ =
అశ్రు = బాష్పములచే - ద్రుతమ్ = తడిసినదియు, అవి ... ణ్ణమ్ - అవిరత = ఎడ
తెంపులేని-ఉత్కృష్టమ్ = వేదనకలదియు, ఉష్ణోచ్చాస్వసమ్ - ఉష్ణ = తీవ్రమ
యిన-ఉచ్చాస్వసమ్ = నిట్టూర్పుగలదియు, (అయిన), అగ్నిమ్ = నీశరీరమును, త్రేః
= తనకుమాత్రమే తెలియునవైన, సంకల్పైః = మ సారథరూపములయిన మ సౌ
వాపారములతో, విశతి = ప్రవేశించుచున్నాఁడు (నీతో నేకీభవించుచున్నాఁడు).
నాయికయందు తా నెంతయనురక్తుఁడో నాయికయు తనయందు అంత యనురక్తు
రాలని యెఱిగినవాఁడై యత్తుఁడు తా నేయవృత్తిలో నున్నాఁడో ఆమెయు ఆయ
వృత్తిలోనే ఉండు నని యూహించి యిట్లు చెప్పినాఁడు.

తా.—దైవవశమున నీయొద్దకు రా శక్తుఁడు గాక దూరవర్తియయియున్న
నీనాయకుఁడు కృశము గాఢతప్తము సబాష్పము సవేదనము దీర్ఘతరోచ్చాస్వస
య్యుక్తము నయిన తనశరీరముతో అట్టిదే అయిననీశరీరమును సంకల్పరూపముగా
ప్రవేశించి నీతో వికీభవించుచున్నాఁడు.

శబ్దాభ్యేయం దపి కిల తె యః సఖీనాం పురస్తాత్

కర్ణే లోలః కథయితు మభూ దాననస్పర్శలోభాత్

సోఽతిక్రాంతః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యా మదృశ్య

స్తా ముత్కణ్ఠావరచితపదం మన్మథే నేద మాహ. 42.

సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తాతి శబ్దాభ్యేయమితి. — హేఅబలే యస్తే
ప్రియః సఖీనాం, పురస్తాత్ = అగ్రే, ఆననస్పర్శే = త్వస్త్వఖసంపర్కే. లోభాత్
= గర్భనాత్, శబ్దాభ్యేయం - శబ్దేన = రవేణ - ఆభ్యేయముచై ఏర్వాచ్య - మపి,
యత్ తద్వచన మ పీతి శేషః, కర్ణే = శ్రోత్రే, కథయతుం, లోలః = లాలసః,
అభూతిల + లోబుపో లోబుభో లోలః లాలసో లవ్వటోఽపిచ' ఇతి యద
వః, శ్రవణవిషయం = కర్ణవథమ్, అతిక్రాంతః, తథా, లోచనాభ్యా మదృశ్యః,
అతిదూరత్వా ద్ద్రష్టుం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతిభావః, స తే ప్రియః త్వా ముత్కణ్ఠా
వరచితాని పదాని (సుప్తిజ న్తశబ్దా వాక్యాని వా) యస్యత త్రకోక్తం + పదం
శబ్దే చ వాక్యే చ' ఇతి విశ్వః, ఇదం = వక్ష్యమాణం 'శ్యామాస్యజ్జిమ్' ఇత్యాదికం,
మన్మథేనాహ = మద్యవధానేన స ఏవ బ్రూత ఇత్యర్థః.

ఇప్పుడు తనయవస్థను తెలుపువాడై ప్రస్తావముచేయుచున్నాడు :—

యః తే ప్రియః = ఏనీ ప్రియుఁడు, సఖీనామ్ = చెలికత్తెలయొక్క, పుర
స్తాత్ = ఎదుట, ఆన...భాత్ - ఆనన = నీముఖముయొక్క - స్పర్శే = స్పర్శ
యందు - లోభాత్ = ఆశచేత, శబ్దాభ్యేయమ్ - శబ్ద = బహిరంగమైనమాటలచేత -
ఆభ్యేయమ్ = చెప్పదగినది, యత్ = ఏదికలదో, (తత్) అపి = (దానిని) కూడ,
కర్ణే = చెవిలో, కథయతుమ్ = (ఇతరులకు విసంబడకుండ) చెప్పబడుట, లోలః కోరిక
గలవాఁడు, అభూత్ కిల = ఆయెనొగదా, శ్రవణవిషయమ్ = చెవియొక్క మార్గ
మును, అతిక్రాంతః = దాఁటిసవాఁడును, (అనఁగా అతనిమాట ఈదూరమునకు
విసంబడదనుట), లోచనాభ్యామ్ = నేత్రములతో, అదృశ్యః = చూడనశక్యుఁడును.
(కన్నులకగవడఁడనుట), అయిన, సః = ఆనీప్రియుఁడు, త్వామ్ = నిన్ను, ఉత్క
ణ్ఠావరచితపదమ్ - ఉత్కణ్ఠా = విరహవేదనచేత-విరచిత = కూర్పబడినపదమ్ =
మాటలుగలదైన, 'శ్యామాస్యజ్జిమ్' మొదలయినయీచెప్పబోవుదానిని, మన్మథేన
నానాటిచేత, ఆహ = చెప్పచున్నాఁడు, అతః ఉన్నమాటలే నేను పలుకుచున్నా
నని యర్థము.

తా.—ఎవఁడు చెలికత్తెలయెదుట నీకపోలస్పర్శ సుఖమును మానుకోఁజాలక
వారియెదుటనే దాని ననుభవించుటకై బిగ్గరగా చెప్పదగినవిషయమునే నీచెవిలో
రహస్యముగా చెప్పఁగోరునో, నీయం దట్లత్యంతానురక్తుఁడయిన నీ ప్రియుఁడు
ఇప్పుడు నీకంటికగవడకయు నీచెవికి విసంబడకయు దూరగతుఁడై యుండుటచేత విర

హవేదనావిసాదముకై తాను రచించినయీవాక్యములను నీయెదుట చెప్పవచ్చునన్ను పంపినాడు. అతఁడు రచించినవాక్యములనే నేను చెప్పఁబోవుచున్నాను.

ప.—‘కర్ణే’ - చెలికత్తెలను మోసఁపుచు వారియెదుటనే కాంతాకపోలస్పర్శ సుఖము ననుభవించుటకై యీయపాయము వన్నినాడు. ‘అత్రికాస్త’ - దగ్గఱ నున్నచో ఇతరునిచే వాత్సల్యము పంపఁడు, తా నే నీతోఁ బలుకును. ‘ఉత్పత్తా’-నిన్నుం గూర్చి యీవాక్యములను రచించుటయే యీవిరహమునందు అతనిప్రాణములను నేలినవిసాదము. ‘మన్తుభేన’ - మాటలు అతనివి, ఉచ్చారణ నాది, కనుక వాని యందలి రసాతిశయమెల్ల నీకై యతఁడు పొందినదేగాని నాకల్పన గాదు.

శ్యామా స్వజ్ఞం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భూగ్రవిలాసాన్
హస్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్య మస్తి. 43.

సదృశ క్రక్వతి స్వప్నదర్శన తదగ్గస్పృష్ట స్పర్శాభ్యాని చత్వారి విరహిణాం విసాదస్థానాని - తథాచోక్తం పతాకాయామ్.

+ ‘వియోగేఽయోగే వా ప్రియజన సదృశైనుభవనం

తతః శ్చిత్రం కర్మ స్వప్నసమయే దర్శన మపి

తదగ్గస్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పర్శన మపి

ప్రతీకారోఽనగ్గస్పృశితమనసాం కోఽపి గదితః.’

ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శన మహ శ్యామాస్వీతి.—శ్యామాగు = ప్రియజ్ఞులతాగు + ‘శ్యామా తు మహిళావ్యాయాలతా గోవద్దనీ గుడ్డా’ ప్రియజ్ఞః ఖలిని ఖలీ’ ఇత్య మరః, అజ్ఞం—శరీరమ్, ఉత్పశ్యామి—సౌమమార్యాదిసామ్యాత్వదగ్గ మితి తర్కయా మిత్యర్థః, తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం, శశిని = శుక్లై, వక్త్ర చ్ఛాయాం = ముఖకానిమ్, తథా, శిఖినాం = బర్హిణాం, బర్హభారేషు = బర్హ స మూహేషు, కేశాన్, ప్రతనుషు = స్వల్పాగు, నదీనాం వీచిషు + అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానేఽపి నాయుక్తగుణగ్రహణః—భూసామ్యనిర్వాహాయ మహత్త్వ దోషనిరాకరణార్థత్వాత్ సేఢితి - తదుక్తం రసరత్నాకరే + ‘ధ్వన్యత్పాదే గుణో త్కర్తృ భావోక్తౌ దోషవారణే । విశేషణా ద్విశేష్యస్యనాస్త్వయ్యుక్తగుణగ్రహః’ ఇతి- గుణో విశేషణం, భూవిలాసాన్, ‘భూపతాకాః’ ఇతి పాఠే భ్రువః పతాకా ఇ వే మృదుమితసమాసః, ఉత్పశ్యా మితి సర్వత్ర సమబ్ధతే, తథాపి నాస్తి చ సా

నిర్వృతి రత్యాశయే నాహ హస్తేతి-హస్త = విషదే + 'హస్త హస్తే' నుకమ్పయం
వాక్యార్థము విషదయో' రత్యమరః, హస్త = కోపనే + 'చక్షు స్వత్యస్త
కోపనః' ఇత్యమరః * గౌరాదిత్యాత్ జీమ్ - ఉపమానకథనముత్రేణ న కోపితవ్య
మితి భావః, క్వచిదపి = కస్త్యిన్నపి, ఏకస్త్యి న్వస్తుని, తే = తవ, సాదృశ్యం నాస్తీ
అతో న నిర్వృతో మీ త్యర్థః; అనే నాస్యాః సౌందర్య మనుపమ మితి వ్యజ్యతే.

సదృశవస్తుదర్శనమును జెప్పచున్నాడు:—

శ్యామాను = ప్రియంగులతలయందు, అజ్గమ్ = నీశరీరమును- (సౌకుమార్యాది
సామ్యమువలన ప్రియంగులతలను నీశరీరముని యూహించుచున్నాను అని యర్థము),
చకి...క్షణే - చకిత = బెదరిన - హరిణీ = ఆడులేడియొక్క-ప్రేక్షణే = చూపు
నందు, దృష్టిపాతమ్ = నీచూపును, శశిని = చంద్రునియందు, వక్త్రచాపయామ్ -
వక్త్ర = నీముఖముయొక్క - ఛాయామ్ = కాంతిని, శిఖినామ్ = నెమళ్లయొక్క,
బర్హభారేషు-బర్హ = పింఛములయొక్క - భారేషు = ముత్రములయందు, కేశాః =
నీతల వెండ్రుకలను, ప్రతనుషు = మిక్కిలిచిన్నవయిన, నదీవీచిషు = విటితరంగుల
యందు, భూవిలాసాః = నీబామలయొక్క-విభ్రమములను, (ఉత్పశ్యామి = ఉహించుచున్నాను అని అంతట నన్వయించును); (అయినను తనమనస్సునకు దుఃఖికాంతి
లేదని తెలుపుచున్నాడు:—) హస్త = అయ్యో, చక్షి = ఓకోపస్వభావురాధా =
(నీకు ఉపమానములను చెప్పినమాత్రమునకు నాపై కోపింపవలదనిభావము), క్వచిదపి =
దేనను, ఏకస్త్యిక్త = ఒకవస్తువునందు, తే = నీకు, సాదృశ్యమ్ = సామ్యము, నాస్తీ =
లేదు, (కాన నాదుఃఖము తీజదు అని భావము), ఇందువలన ఆమె సౌందర్యము
సాటిలేని దని తెలియుచున్నది.

తా.—ప్రియంగులతలయందు నీశరీరమును, బెదరినలేడిచూపులందు నీచూ
పులను, చంద్రునియందు నీముఖమును, నెమలిపురులందు నీకేశభారమును, విల్ల
లాగిపిల్లతరంగములందు నీబామవిభ్రమములను, తలంచుచున్నాను; అంతయేగాని,
అయ్యో! నీకొక్కతెకు సాదృశ్యము ఇన్నివస్తువులలో బెదరియున్నదేగాని నీతో
పూర్వసామ్యము వివస్తువునందును ఎచటను గనబడదు, కావున నాదుఃఖమునకు
శాంత్యుపాయము లేదు.

ప.—'చకిత' - 'బెదరిన' యనుట చాంచల్యముకొరకు. పురుషులచూపున
నిశ్చలత యెట్లు శ్రేష్ఠమో స్త్రీలచూపున చాంచల్యము అట్లే శ్రేష్ఠము. 'శిఖి
నామ్ - పుల్లింగము ఆడునెమళ్లకు పింఛభారము ఉండదు గావున. 'బర్హభారేషు'
భారమునకు కేశకలాపముయొక్క సమ్మద్ధిని తెలుపును. 'ప్రతనుషు' - చిన్నవైన

అధికముగా చరించుచు మాటుచు భూవిలాససామ్యము నొందును. 'చట్టి' అనుట నీకు సాటి కలదన్నమాత్రమునకే అలుగవలదనుటయు మఱియు నీవు నాకు తర్కన మీయక నన్ను ఇన్ని పాట్లఁ జెట్టుచున్నావని నిర్దోష మైనను ప్రియమింద ప్రేమాతిశయముచే తప్ప వెట్టుటయు. ఒకచోటనే పూర్ణసాదృశ్యము లేదని భేదపడుట యేల యసంగ-ఒక్కచోటనే యున్నయెడల తద్దర్శనముచే విరహశోకము కొంత శమించును - అట్టిభాగ్యము లేకపోయె నని గూచించుటకు.

త్వా మాల్లిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగై శ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణపతితం యావ దిచ్ఛామి కర్తుమ్,
అస్మై) స్తావ న్మహు రుపచితై ర్దృష్టి రాలుప్యతే మే
క్రూర స్తస్మి న్నపి న సహతే సజ్గమం నా కృతాన్తః. 44.

సక్రృతి ప్రతికృతిదర్శన మాహ త్వమితి. - హేప్రియ, ప్రణయేన = ప్రేమా విశయేన - కుపితాం=కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం=త్వత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, ధాతు (గైకాదయః) + 'ధాతు ర్వాది శబ్దాది గైకాది త్వగాదిషు' ఇతియాదవః - త వివ రాగా (రజ్జుకద్రవ్యాణి + 'చిత్రాదిరజ్జుకద్రవ్యే లాఙ్ఘదా ప్రణయేచ్ఛయోః) సారణ్గాదా చ రాగః స్యా దారుణ్యే రజ్జునే పుమాన్' ఇతిశబ్దార్థవేత్తైర్ధాతురాగైః, శిలాయాం = శిలావట్టే, అల్లిఖ్య = నిర్మాయ, అత్మానం = మామ్ - (కుత్స్రతికృతి) మిత్యర్థః, తే = తవ - చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః, చరణపతితం=కర్తుం తథా లిఖితుం యావ దిచ్ఛామి తావ దిచ్ఛాసమకాలం ముహూః - ఉపచితైః=ప్రవృత్తైః, అస్మైః = అశ్రుభిః కర్తృభిః + 'అశ్రు మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః, మే దృష్టిః, అలుప్యతే = అవియత ఇత్యర్థః, తతో దృష్టిప్రతిబద్ధనా న్లేఖనం ప్రతిషిద్ధత ఇతి భావః, క్రూరః = ఘాతుకః + 'సృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః, కృతాన్తః = దైవం + 'కృతాన్తాయమ నీధాన్త దైవామశలకర్తృను' ఇత్యమరః, తస్మిన్నపి = చిత్రేఽపి, నా = ఆవయోః * 'యుష్మదన్యదోః షష్ఠీచతుర్థీ ద్వితీయాశ్చయో ర్వా నావా' ఇతి నావాదేశః, సజ్గమం = సహవాసం, న సహతే, సజ్గతిలేఖనమ ప్యావయో రస భావనం దైవం సాక్షాత్సజ్గతిం న సహత ఇతి కిము వక్తవ్య మి త్యపిశబ్దార్థః.

చిత్తరుపు మాచుటను చెప్పచున్నాఁడు.

(హేప్రియ = ఓప్రేయసీ), ప్రణయకుపితామ్ - ప్రణయ = ప్రేమాతిశయము చేత - కుపితామ్=కోపించినయవస్థలోనున్న, త్వమ్ = నీప్రతిమను, ధాతురాగైః - ధాతు = గైకాదుల నెడు. - రాగైః=రంజకప్రవృత్తులతో, శిలాయామ్ = రాతిప

లకమీద, అలిఖ్య = వ్రాసి, అత్తానమ్ = నాప్రతిమను, తే = చిత్రరువులొనున్న నీ యొక్క, చరణపతితమ్-చరణ = అడుగులలో - పతితమ్ = పడినదానినిగా, కర్తుమ్ = వ్రాయుటకు, ఇచ్ఛామి యావత్ = ఎంతలో కొరకునూ, తావత్ = అంతలో (అనగా కోరినంతవఱకు), ముహుః = మాటిమాటికి, ఉపచితైః = వృద్ధిపొందిన, అనైః = బాష్పములచే, మే దృష్టిః = నా చూపు, అల్యతే = హరింపబడుచున్నది, (దృష్టిప్రతిబంధముచే వ్రాత యసాధ్యమగుచున్నది); క్రూరః = ఘాతుకమైన, కృతాంతః = దైవము, తస్మిన్ అపి = చిత్రమందుగూడ, నా = మనయొక్క, సంగమమ్ = సహవాసమును, ననహతే = ఓర్వదు, (మన సాక్షాత్సహవాసముమాట చెప్పవలయునా - అని అపిశబ్దార్థము).

తా.—నీ ప్రతిమచేతనయినను కొంచెము విరహవిసౌదము కలుగునుగాక అని ప్రణయకుపితనుగా నిన్ను రాతిపలకమీద గైరికాదులగురంగవస్తువులతో వ్రాసి నాడను, పిమ్మట నన్ను నీకోపమును పోగొట్టుటకై నీపాదములలో పడినవానినిగా నీప్రతిమక్రిందవ్రాయుటకు ఆరంభింపఁగానే నాకన్నులలో మాటిమాటికి బాష్పములు నిండి దృశ్యము అగవడకపోవుటచే నేను కోరినట్లు నాప్రతిమను వ్రాయనేరకయు న్నాను. క్రూరమైనదైవము చిత్రరువులొగూడ మనసంగమమును ఓర్వకున్నది!

ప.—‘ప్రణయకుపితామ్’-ప్రణయకుపిత యనఁగా తనమీద భర్తకు విపాటి ప్రణయముకలదో యని తత్సరీర్థార్థము నిష్కారణముగా కోపించునట్టి కాంత. ప్రణయకోపమును చిత్రరువులొ చూపఁగలవాఁడగుటచే, అందులొను మంచి చిత్రఫలక మందుఁగాక ఉత్తమమైన రంజకద్రవ్యములతోనుం గాక విషమముగానుండు రాతిపలకమీద జేగురురాలు మొదలైనయధమసాధనములతో ప్రణయకోపమును వ్రాయఁగల వాఁడగుటచే యుద్ధుండు చిత్రరువువిద్యయందు మిగుల నేర్పరి యనియు, ఇట్లే దీని వంటి యితరవిద్యలగు సంగీతాదులయందును విదగ్ధుఁ డనియు, నెఱుంగనగు. ‘అనైః’- వియోగదుఃఖాతిభారముచేత బాష్పములు ఉప్పతిల్లుట. ‘దైవము సంగమమును ఓర్వదు’ అనుటచే బాష్పములు తనవశములొ కట్టుపడక త్రోసికొని వచ్చినవని భావము. చిత్రరువువ్రాత యనుప్రకృతకార్యమునకు భంగము కలుగునట్లుగా బాష్పము లుప్పతిల్లుట వియోగాతిభారమును సూచించును. అవియోగాతిభారము యుక్త కాంతమీదియనురాగాతిశయమును సూచించును. ‘అపి’ - చిత్రరువునందే మనసంగమమును ఓర్వనిక్రూరదైవము మనసాక్షాత్సంగమునొర్వనే యోర్వదు - అని భావము.

మా మాకాశప్రణిహితభుజం నిదయాన్లేషహేతో
 లభాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు
 పశ్యంతీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
 ముక్తాస్థూలా స్తరుకిసలయే వ్యత్రులేశాః పతన్తి. 45.

మమితి.—సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నం + 'స్వప్నం సుప్తస్య విజ్ఞానమ్' ఇతి
 విశ్వః—సందర్శనం సంవిత్ + 'దర్శనం సమయే శాస్త్రే' దృష్టా స్వప్నేఽష్టి సంవిది'
 ఇతి శబ్దార్థావే—స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని * చూత
 వృత్తాదివ తానుమాన్యవిశేషభావేన సహప్రయోగః—తేషు, మయా, కథమపి—మహతా
 ప్రయత్నేన, లభాయాః—గృహీతాయాః—దృష్టాయా ఇతి యావత్, 'తే=తవ, నిర్ణయా
 న్లేషః = గాఢాభిజ్ఞనం—సవివ హేతు సస్య—నిదయాన్లేషార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతు
 ప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, ఆకాశే = నిర్విషయే—ప్రణిహితభుజం = ప్రసారితబాహుం,
 మాం, పశ్యంతీనాం స్థలీదేవతానాం, ముక్తాః మాత్రికానీవ స్థూలాః, అశ్రులేశాః—
 బాష్పవిద్రవః, తరుకిసలయేషు—అనేన చేలాఞ్చలే నాశ్రుధారణసమాధిః ద్వ్యన్యతే,
 బహుశో, నపత నిఖలుకింతు పతన్త్యేవేత్యర్థః—నిశ్చయే వర్జ్యద్వయప్రయోగః—
 తథాచాలంకారసూత్రం + 'స్తృతి నిశ్చయ సిద్ధార్థేషు వర్జ్యద్వయప్రయోగః'
 ఇతిః + 'మహత్త గురు దేవానా మశ్రుపాతః షీతో యది । దేశభక్తో మహాదుఃఖం
 మరణం చ భవేత్థృప్తమ్' ఇతి షీతో దేవతాశ్రుపాతని పిధర్శనా ద్వ్యత్వస్య మర
 ణభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తి త్యుక్తమ్.

స్వప్నసందర్శనమును చెప్పచున్నాడు:—

స్వప్నసందర్శనేషు - స్వప్నం = కలలనెడు - సందర్శనేషు = జ్ఞానములలో,
 మయా = నాచేత, కథమపి = మహాప్రయత్నముచేత, లభాయాః = పొందబడిన
 దానవైన (అనగా నాకు అగపడినదానవైన), తే = నీయొక్క, నిర్ణయాన్లేష
 హేతోః - నిర్ణయ = గాఢమయన - ఆన్లేష హేతోః = కారణింతకాఠకు - (నిన్ను
 గాఢముగా కారణించుకొనుటకై), ఆకాశే = శూన్యమందు—ప్రణిహితభుజమ్ -
 ప్రణిహిత = చాచబడినటువంటి—భుజమ్ = బాహువులుగలిగిన—(చేతులు చాచిన
 టువంటి), మామ్ = నన్ను, పశ్యంతీనామ్ = చూచుచున్న, స్థలీదేవతానామ్ = వన
 దేవతలకు (అనగా వనదేవతలనేత్రములనుండి), ముక్తాస్థూలాః—ముక్తా = ముక్తై
 ములయంతలేనీ - స్థూలాః = పెద్దవైన, అశ్రులేశాః = బాష్పకణములు, తరు కిసల
 యేషు = చెట్ల చిగుళ్లయందు, బహుశః = విస్తారముగా, నపతన్తి న ఖలు = పడనే
 పడుచున్నవి.

తా.—కలలోనేనియు నిన్నుఁ గందునాయని నిద్రనుకోరి యెన్నియు పాయము లకో గాని నిద్రరాక ఎట్టకేలకు రాఁగా, అందులొను స్వప్నము వచ్చి ఆస్వప్నములొను నీవు అగపడఁగా, నిన్ను చిగువుగా కౌఁగిలించుటకై నేను చేతులు చాచిన వృద్ధు నీవు వాస్తవముగా అక్కడ లేనందున శూన్యముమీదికి చాచవలడిననాచేతులను చూచిన వనదేవతలు నాస్వప్నము నూహించి 'పాపము! వీఁడు కలలో కాంతను కౌఁగిలించుకొనుచున్నాఁడు. అయ్యో! వట్టిశ్రమయే గాని వాస్తవముగా అది వీనికి దొరకదాయెఁగదా!' అని నాపై కనికరముచేత దుఃఖించి చెట్లచిగుళ్లయందు ముత్రములంతలేసి పెద్దబాష్పములను విస్తారముగా రాల్చుచుండురు.

ప.—'ప్రణహితభుజిమ్' - స్వప్నములో ఆకాశగమన దేశాంతరసంచారాదికమును స్వాప్తికశరీరమేకదా చేయును, అట్టిసమయములో ఈవాస్తవదేహము కదలక శయ్యయందు ఉన్నది యన్నట్టే గదా యుండును; అట్లే ఇచటను యక్షునియొక్క స్వాప్తికశరీరమే గదా ఆలింగసార్థము చేతులు చాచును, దానిని వనదేవతలు చూచుట యెట్లు? దేవతామహిమచేత చూచిరివో, ఆస్వప్నమందు స్వాప్తికయక్షుఁడు స్వాప్తికయక్ష కాంతను కౌఁగిలించును గావున శూన్యమువైపు చేతులు చాచె ననుట యెట్లు? అనినః—స్వప్నమందు అత్యంతభావోద్దేకముతో కలుగువృత్తిని ఈవాస్తవదేహము అనుకరించుటయు లోకములోఁ గలదుగావున యక్షునివాస్తవదేహముయొక్క చేతులే శూన్యము నాలింగింపఁబోవుచు వనదేవతల కగపడినవని యెఱుఁగవలయును. మనోవృత్తిని దేహచేష్ట అనుకరించినందున ఆవృత్తిమిగుల దృఢముగా నుండెనియు అందువలన యక్షునికి కాంతమీది యనురాగము మితిలేనిదనియు తెలియుచున్నది. 'నిర్దయ' - దయలేని - అనఁగా ఆకౌఁగిలంతవలన కాంత కేమిసెప్పి కలుగునో యనుచింతలేని కౌఁగిలంత, కాంతకుఁ గలుగుపీడను మాడ మఱచి తనకుమాత్రము తృప్తియగునట్లు అత్యంతగాఢముగా ఆలింగనముచేయుటచేత ఆయాలింగనము అతనికి ఎంతప్రియమో అది లేమిచే నతనికి ఎంతశోకమో తెలియుచున్నది. ఆయాలింగన మంతప్రియమగుటచే ఆకాంతమీది యనురాగము మితిలేని దనియు అంతయనురాగము కలుగుటకు కాంతయొక్కగుణాతిశయములు లోకోత్తరము లనియు తెలియుచున్నది. 'కథమపి' - వియోగములో నిన్నుఁగూడుటకు స్వప్నముపేతువు, స్వప్నమునకు నిద్రపేతువు, వియోగదుఃఖముచేత అనిద్రకలుగుట అసంభవప్రాయ మయినది, అట్టినిద్ర కలుగునట్లు ఎన్నియో యపాయములు చేయుదును, చేయఁగా చేయఁగా ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నిద్రవచ్చును, అప్పుడు నిన్నుకలలోఁ గందును, అని భావము. 'నవత సైనఖిలు' అని రెండు సార్లు బృములు ప్రయోగించుట నిశ్చయద్యోతనార్థము. 'తరుకిసలయేషు' - దేవతలయశ్రు

పులు నేల రాలిన మరణము కలుగునని శాస్త్రముగావున యతనికి మరణముకాకుండుటకై ఆ దేవతలు తమయశ్రువులను నేల రాలినయక చిగురుటాకులలో పడఁజేసిరి. మఱియు చీరకొంగు మొగమున కడ్డముంచుకొని బాష్పములు కొంగులలో గ్రహించునటు ఆనియు భావము. 'తరు' అనుట వనదేవతలు తరువులయందు నివసించురుగావున. 'బహుశః' అనుటచే ఎన్నివర్షాయములలో ఇట్లు నేను మిథ్యాభూతములయిన కలలలో నిన్నుఁగూడి మేల్కొని 'అయ్యో! ఇంతయు అవాస్తవమేగదా!' యని దుఃఖమునకు పాలగుచున్నాను' అనియు భావము. 'మూక్తాస్థూలాః' - పెద్దబాష్పములు దుఃఖాతిరేకమువలన కలుగును. వనదేవతలు రాల్చినబాష్పములు ఆరాల్చినకాలమందు స్వప్నములనున్నయతని కెట్లు తెలియు ననిన - తరుకిసలయములయందు స్థూలబిందువులు పూర్వములేనివి తాను మేలుకొన్నపిమ్మట అగపడి వనదేవతల బాష్పములని యతనిచే ఊహించఁబడును, అని వివరణము.

భిత్వా సద్యః కిసలయపుటా దేవదారుద్రమూణాం

యే తత్త్వీరస్రతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః

ఆలిగ్యస్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః

పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవే దగ్ధ మేభి స్త వేతి. 47.

ఇదానీం తదగ్నిస్పృష్టవస్తుదర్శన మాహ భిత్వేతి. — దేవదారుద్రమూణాం, కిసలయపుటాః = పల్లవపుటాః, సద్యో భిత్వా, తత్త్వీరస్రతిసురభయః = తేషాం = దేవదారుద్రమూణాం - ఊరస్రతిభిః = ఊరనిష్క్యందైః - సురభయః = సుగంధయః - తుషారాద్రిజాతత్వే లిక్ష్ణ మిదం; యే వాతాః; దక్షిణేన = దక్షిణమార్గేణ * తత్త్వీయా విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంభావనా త్తత్త్వీయా - సమేన ధావ తీవితత్ - తత్రాపి షభః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * 'కర్తృకరణయో రేవ తత్త్వీయా' ఇతి భాష్యకారః, ప్రవృత్తాః = చలితాః, హే గుణవతి = సౌఖ్యసౌకుమార్యాదిగుణసంపన్నే, తే తుషారాద్రివాతాః, పూర్వం = ప్రాక్, విభిః = వాతైః, తవాగ్నిం స్పృష్టం భవే దగ్ధి కిలేతి సంభావిత మేత దితి బుద్ధ్యేత్యర్థః + 'వారాసంభావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః, మయా, ఆలిగ్యస్తే = ఆలిగ్యస్తే; అత్ర "వాయూనాం స్పృశ్యత్వే వ్యమూర్తత్వే నాలిగ్ధనాయోగా 'దాలిగ్యస్తే' ఇత్యభిధానం యక్ష స్సోన్నతత్వాత్ ప్రలీత మి త్యదోషః" ఇతి వద స్మిరుత్తర కారః స్వయమే వోన్నతప్రలాపీ. త్యుపేక్ష్యద్యుః.

ఆమెగాత్రమునకు తగిలినవస్తువును స్పృశించుట యనువిసేదమును చెప్ప
చున్నాడు:—

దేవదారు ద్రుమాణామ్ = సరళవృక్షములయొక్క, కిసలయపుటాఁ = చి
గురు సంపుటములను, సద్యః = అప్పుడే, భిత్వా = విడిచి, విత...భయః = వితత్ =
ఈసరళకిసలయములయొక్క - ఊర = పాలయొక్క - స్రుతి = ఓడికలచేత -
సురభయః = పరిమళవంతములైన, యే వాతాః = వి వాయువులు, దక్షిణేన = దక్షిణ
మార్గముగా, ప్రవృత్తాః = బయలుపెడలినవో, హేగుణవతి = ఓసౌఖ్యసౌఖ్యమార్గాది
గుణసంపన్నురాలా, తే = ఆ, తుమే రాద్రివాతాః = హిమవ త్వర్వతపు వాయు
వులు, పూర్వమ్ = ముందుగా, విభిః = ఈవాయువులచేత, తే = నీయొక్క, అక్లష్టమ్ =
శరీరము, స్పృష్టమ్ = తాఁకఁబడినది, భవే ద్యది కిల = అయియుండును, ఇతి = అని,
మయా = నాచేత, ఆలిక్ష్మ్యన్తే = కౌఁగిలించుకొనఁబడుచున్నవి.

తా. — దేవదారుకిసలయములను అప్పుడే విడిచి ఆపాలచే పరిమళించుచు
దక్షిణముఖముగా ఇచటికి వీచుచున్న హిమత్వర్వతపు వాయువులను, ఓగుణవంతు
రాలా, అవి ముందుగా నీశరీరమును స్పృశించి యుండు ననుతలంపుచే నేను ఇచట
కౌఁగిలించుకొనుచున్నాను.

ప. — ‘భిత్వా’ - ‘విడిచి’ అనుటచే దేవదారుకిసలయములు పెళ్ళి సనియు,
వాయువు వేగముగా నున్నదనియు, ‘సద్యః’ - అప్పుడే అనుటచే వాయువు కడువేగ
ముగా వీచుచున్నదనియు, అందుచేత ఇప్పుడే నిన్నుతాఁకి నీస్వర్గమునఁగలిగిన పరి
మళాదిసకలగుణాతిశయములను నాయొద్దకు తెచ్చిన దనియు, విలంబముగా వీచిన
ఆగుణాతిశయములు మధ్యదారిలోనే చెదరి హరణమై పోవుననియు, త్వరగా వచ్చి
నందున అట్లు పోలేదనియు భావము. మఱియు వేగముచే గాలి రట్టముగా నున్నదని
సూచితమగుచున్నది, 1 దట్టముగా నున్నఁగా ఆలింగనార్హ మగును. ‘కిసలయః’ -
పుష్పమయిన సులువుగా విజుగడు, పాలుండవు, చిగురైన సులువుగా విజుగును,
పాలుండును. ‘పుటాఁ’ - దొన్నెవలె ఒకటి నెకటి మునీకొని యుండుచిగుళ్లు
విస్తరిల్లిన చిగుళ్లకంటె లేతవిగాన సులువుగా విజుగును, వానియందు పాలును
ఎక్కువగా నుండును. ‘స్రుతి’ అనుట ఊరము అతిసమృద్ధిగా నున్నదని సూచిం
చుచున్నది. ‘దేవదారుద్రుమాణామ్’ - దేవదారువృక్షములు హిమవంతములలోనే గాని
ఇతరత్ర లేవు. అందుచే ఆపాలవాసన ఈగాలి హిమవంతమునుండి వచ్చుచున్న

1 శక్య మరవిష్టసురభిః । కణవాహి మాలినీతరక్తాణామ్

అక్లే రసజ్గతప్తై । రవిరళ మాలిన్గీతుం వవనః.

శాకుంతలము.

దనుటకు గుఱుతు, అలకానగరము పామవంతములో నున్నది. 'దక్షిణేన' అనుటచే ఈయ త్రరపుగాలి వీచుకాలము తొలకరివానలకాలము గాదని తెలియుచున్నది. అట్టికాలమున గాలి ఉత్తరమునకు వీచును, కావుననే మేఘుఁడు ఉత్తరమునకుపోయి అలకానగరమునఁ గుంఁదేశ మందించును. 'అలిఙ్గస్తే' - ఆలింగనార్థత గాలిదట్టుముగా నున్నదని తెలుపుచున్నది. 'గుణవతి' - నీగుణములు తగిలియున్నవని యీగాలిని కొఁగిలించుచున్నానుగాని 'గాలియొక్క శీతలత్వాదిగుణములకొఱకుఁగాదు. 'వాతాః' అనుబహువచనముచేత తఱచుగా ఇట్లు ఆలింగనముచేయుచుండును అని భావము. నిన్ను తాఁకినదానియాలింగనముకూడ నాకు ప్రాణరక్షకముగానున్నది, నీసాక్షి దాలింగనము ఎట్లు రక్షించునో చెప్పవలయునా అని భావము.

ధారాసి క్తస్థలసురభిణ స్త్వన్ముఖ స్యాస్య బాలే
 దూరీభూతం ప్రతను మపి మాం పఞ్చబాణః షీణోతి,
 ఘర్మాస్తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః
 దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని. . 47.

ధారీతి. - ధారాభిః = ఉదకధారాభి - సిక్తం యత్ - స్థలం = భూః - తదివ-
 సురభిణః = పరిమళవతః, త్వన్ముఖస్య = త్వదాననస్య, దూరీభూతం = దూరభవ్,
 ప్రతనుమ్, ప్రతనుమ్ = అతికృశం, తథాభూతమపి మాం, పఞ్చబాణః = పఞ్చ బాణాః
 శరా అరవిష్టాదయో యస్య సః మన్తభః, షీణోతి = బాధితే * షీణోతే ర్లట్;
 సుర్తాస్తేవై = గ్రీష్మాస్తే తు-వర్షాకాలే త్విత్వర్థః, దిక్షు (సమ్యక్సక్తాః) సంసక్తాః
 ప్రవిరళాః (మేదురాశ్న) యే ఘనాః (మేఘాః) తైః అవ్యక్తః సూర్యస్య ఆతపః
 యేష తాని వాసరాణి, కథం = కేన ప్రకారేణ, వ్రజేయుః = గచ్ఛేయుః, బత =
 కష్టం, వద = బ్రూహి.

హేబాలే = ఓబాలా, ధారా...ణః - ధారా = నీటిధారలచేత-సిక్త-తడు
 పరబడిన - స్థలం = భూమివలె - సురభిణః = పరిమళయుక్తమయిన, త్వన్ముఖస్య =
 నీముఖమునకు, దూరీభూతమ్ = దూరమయినవానిని, (అందుచేతనే), ప్రతనుమపి =
 మిక్కిలికృశించినవానినైనను, మామ్ = నన్ను, పఞ్చబాణః = అయిదుబాణములుగ
 లవాఁడు-మన్తభుండు, షీణోతి = బాధించుచున్నాఁడు; ఘర్మాస్తేవై - ఘర్మ = గ్రీష్మ
 కాలముయొక్క-అస్తేవై = తుదయందయినసో (అనఁగా వర్షాకాలమందైనసో),
 దిక్సం...పాని - దిక్ = దిక్కులయందు - సంసక్త = మిక్కిలి అంటిన - అప్రవిరళ =
 దట్టమయిన - ఘన = మేఘములచేత-అవ్యక్త = అస్పష్టమైన - సూర్య = సూర్యు

నియొక్క-ఆతపాని=ఎండగలవైన, వాసరాణి = దినములు, కళహ = విరీతిగా,
ప్రజేయః=గడచునొ, బత = అయ్యో, వద = చెప్పము.

తా.—ఓబాలికా, నీతోడివియోగముచే మిగుల కృశించియున్నను నన్ను
ఈగ్రీష్మర్తువునందే మన్తధుండు తనయైదుబాణములతోను గొట్టుచున్నాఁడు. గ్రీష్మ
ర్తువునందే నాకష్ట మిట్లున్నదిగదా వర్షధారలకు తడిసినభూమియందు నీముఖపరిమ
ళమువంటిపరిమళము పుట్టి నీముఖాఘ్రాణచుంబనాదికమును నాస్తరణకు తెచ్చి నాకు
అధికతాపమును గలిగించునట్టి యాయాసన్నవర్షర్తువునందు సూర్యుఁ డగపడక
ఎండయగపడక యుండునట్లు దిక్కులనెల్ల సందులు లేకుండ మేఘము లావరించు
నప్పుడు నాకు ఎంతశ్రమ గలుగునో నీవే యూహించుకొనఁగలవు.

ప.—‘బాలే’-నీవు చిన్నదానవు నాకష్టము నెఱుఁగవు చెప్పెదను వినుము’
అనెడి భావముతోను, ఆమెయు తనతో సమానమయినదురవస్థలూ నుండు నను కని
కరముచేతను, ‘బాలే’ - ‘చిన్నదానా’ అని సంబోధన. ‘త్వన్నృఖస్య దూరిభూతమ్’
అనుటచే ‘భవన్నృఖచుంబనాఘ్రాణములు లేక నేను కడు శ్రమపడుచున్నా’నని భా
వము. ‘ధారానిక్తసలసురభిణః’ - అనుటచే వర్షమువలన భూమినుండి లేచుపరిమ
ళము నీముఖపరిమళమును జ్ఞప్తికితెచ్చి నాకు మహాయాసమును పెట్టుననియు,
‘ప్రతనుమపి’ - అని అపిశబ్దముచే మన్తధుండు కనికరములేనివాఁ డనియు, ‘వచ్చు
బాణః’-అనుటచే ఒక్క-బాణమునకే ఆఁగలేని నన్ను, అయిదు బాణములతోను తన
సకలాయుధములతోను కొట్టుచున్నాఁ డనియు, ‘వై’ అనుటచే గ్రీష్మమందే యింత
దురవస్థ కలిగిన టిక్క వర్షర్తువునందు ఎంతకలుగునో చెప్పవలయునా యనియు,
‘సూర్యః’ అనుట సూర్యుండు ఆకాశములూ విమూలనున్నాఁడో తెలియనంత
దట్టముగా మేఘము లావరించు ననియు, సూర్యునే క్రమ్మివేయు మేఘములు చంద్ర
నక్షత్రములం గ్రమ్ముట చెప్పవలయునా యనియు, భావము.

వి.—‘ఘర్జానై’-యత్తుండు ఆషాఢశ్రవణమదినమందు సందేశించుచున్నాఁడు
గాన అప్పటి కింక గ్రీష్మము ఒకమాసము శేషించి యుండును. ఉత్తానైకాదశి
ఇతనిశాపాంతముగాన, సందేశ మందెడునాఁటికి ‘శేషా వ్రాసా న్నమయ చతురః’-
నాబుగుమాసములకాపము శేషించియుండునుగావునను, ఆషాఢశ్రవణమదినము మొద
లు ఉత్తానైకాదశికి నాబుగుమాసముల పదిదినములు గావునను, మేఘునివయస్సునకు
పదిదినములు పోఁగా, యిఁకి ఈసందేశ మందునాఁటికి ఇంకను గ్రీష్మము ఇటువది
దినములు శేషించియుండును.

సంక్షిప్తేత త్తణివ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థా స్వహరపి కథ మ్మందమందాతపం స్యాత్
ఇథం చేత శ్చటులనయనే దుర్లభప్రాధానం మే
గాఢోష్ణాభిః కృత మశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః.

48.

సంక్షిప్తేతి.—దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా
విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమా నేత్యర్థః, త్రియామా = రాత్రి, †, ఆద్యస్త
యో రర్థయామయో ర్దినవ్యవహారా త్రియామా' ఇతి తీరస్యామి, త్తణి ఇవ,
కథం = కేనప్రకారేణ, సంక్షిప్తేత = లఘూక్రియేత, ఆహరపి సర్వావస్థాను =
సర్వకాలేష్యత్యర్థః, మందమందః = మందప్రకారః * ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి
ద్విరుక్తిః * 'కర్తృధారయవదుత్తరేషు' ఇతి కర్తృధారయవదాభివా త్సుపోలుక్-మ
న్దమందాతపవ్ = అత్యల్పసంతాపం, కథం స్యాత్, హేచటులనయనే = చచ్చలాషీ,
ఇథవ్ = అనేనప్రకారేణ, దుర్లభప్రార్థనవ్ = అప్రాప్యమసారథం, మే = మమ,
చేతః, గాఢోష్ణాభిః = అతీతివ్రాభిః, త్వద్వియోగవ్యథాభిః, అశరణం = అనాథం,
కృతవ్.

దీర్ఘయామా - దీర్ఘ = దీర్ఘములైన - యామా = జాములుకలదైన, త్రియా
మా = రాత్రి, (విరహవేదనచే దీర్ఘముగా తోచుచున్నదని యర్థము), త్తణిఇవ = త్తణి
కాలముగా, కథవ్ = ఏప్రకారము, సంక్షిప్తేత = ప్రాస్యముచేయఁబడునా, అహ
రపి = పగలుకూడ, సర్వావస్థాను = సకలవస్థలయందును (సర్వకాలములయం
దును అని యర్థము), మందమందాతపవ్ = మందప్రకారమైన - అత్యల్పపు
వేడిగలదైన, ఆతపవ్ = ఎండగలది, కథవ్ = ఎట్లు, స్యాత్ = అగునా, హేచ
టులనయనే = ఓచంచలాషీ, ఇథవ్ = పైనిచెప్పినప్రకారము, దుర్లభప్రార్థనవ్ -
దుర్లభ = నెఱవేఱఁజాలని - ప్రార్థనవ్ = కోరికగలదైన. మే = నాయొక్క, చేతః =
మనస్సు, గాఢోష్ణాభిః = మిక్కిలివేడియైన, త్వద్వి...థాభిః - త్వత్ = నీతోడి -
వియోగ = ఎడఁబాటుయొక్క - వ్యథాభిః = బాధలచేత, అశరణం కృతవ్ =
రక్షకములేనిదిగాఁ జేయఁబడినది.

తా.—నీతోడివిరహమువలని వేడి సౌర్వజాలక నేను ఎంతనేపటికిని వేగని
రాత్రులు త్తణిముగా ప్రాస్యమగునుగాక అనియు, పగలు సర్వదిశలయందును వేడి
లేనిదిగానే ఎండ యుండవలయుననియు, కోరు కొనుటయేగాని ఆకోరిక యేమియు
తీరుటలేదు. అందువలన నాకు రక్షక మేమియు లేక బాధపడుచున్నాను.

ప. — 'క్షణభవ' - విరహతాపము రాత్రియందు ఎక్కువగాన రాత్రికాలము తగ్గిపోవలయు ననియు, 'మన్దమన్దాతపమ్' - పగలు విరహతాపమును ఆతపతాపమును రెండును చేరిన దుస్సహములుగాన అంధాకటియైనయాతపతాపము తగ్గవలయు ననియు, ప్రార్థన.

న త్వత్త్వానం బహు విగణయ న్నాత్మనై వావలమ్మే
త త్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వమ్
క నైకాంతం సుఖ ముపనతం దుఃఖ మేకాంత్యో వా
నీచై గఁచ్చ త్వపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ.

49.

నచ మదీయద్దశాశ్రవణా ద్భేతవ్య మిత్యాహ నత్వీతి. — 'నత్వీతి' ఏకం వా క్యం - తుశబ్దో భేదకః - కింతు నభేతవ్య మిత్యర్థః - అథవా 'నన్వీతి' పాఠః - 'నన్వీ త్యా మన్త్ర'ణే + 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానుసాయానున్త్ర'ణే నను' ఇత్యుక్తురః - 'ననుప్రియే, బహు విగణయః' = శాపానై స త్యేవమేవం కరిష్యా మి త్యావర్తయన్, ఆత్మానం = చాప్, ఆత్మనైవ = నేనైవ * 'ప్రకృత్యాదిభ్యుఽపసంఖ్యానమ్' ఇతి త్వతీయా, అవలమ్మే = ధారయామి - యథాకథంబ్వి జీవా మి త్యర్థః, తత్ = తస్మాత్కారణాత్, 'శేకల్యాణి = సుఖగే - త్వత్సాధ్యా నైవ జీవా మితి భావః * 'బహ్వదిభ్య శ్చ' ఇతి జీవ, త్వమపి, నితరామ్ = అత్యంతం, కాతరత్వం = భీరుత్వం, మాగమః = మాగచ్ఛ - * 'గమే ర్దాజి లుజ్' * 'న మాఙ్మోగే' ఇ త్యడాగమాభావః : తాదృక్సుఖి నా రావయో రీదృశి దుఃఖే కథం న విభేమి త్కాశ జ్ఞానా - కన్యేతి కస్య జనస్య, ఏకాంతం = నియతం, సుఖమ్, ఉపనతం = ప్రాప్తమ్, ఏకాంతతః = నియమేన, దుఃఖం వోపనతం, కింతు, దశా = అవస్థా, చక్రస్య (రథాక్షస్య) నేమి (స్తదస్త్రం) + 'చక్రం రథాక్షం తస్మాన్నేనేమిః స్త్రీ' స్యాత్ప్రసిద్ధిః 'పుమాన్' ఇత్యుక్తురః - తస్యాః - క్రమేణ (పరిపాట్యా) + 'క్రమః శక్తా పరిపాట్యాప్' ఇతి విశ్వః, నీచైః = అధః, ఉపరిచ, గచ్ఛతి = ప్రవర్తతే, ఏవం జిహ్వాః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తతే ఇత్యర్థః.

తనద్దర్శనము విని భయపడవలదని చెప్పచున్నాడు :—

న తు = కింతు న భేతవ్యమ్ = నాద్దర్శనము విని భయపడవలదు, [లేక, నను = ఓప్రియతమా], (అహమ్ = నేను), బహు = నానావిధముల, విగణయః = 'శాపాంతమున ఇట్లు చేసెదను అట్లు చేసెదను' అని మనస్సులతో తలపోయుచు, ఆత్మానమ్ = నన్ను, ఆత్మనైవ = నాచేతనే, అవలమ్మే = ప్రాణములతో నిలుపుకొనుచున్నాను (జీవించియున్నాను), తత్ = కావున, 'శేకల్యాణి = ఓసా

భాగ్యవతీ, త్వమపి = నీవును, నితరామ్ = అత్యంతముగా, కాతరత్వమ్ = దిగులును, మాగమః = పొందవలదు; అట్లు సుఖించుచునకు ఇట్టిదుఃఖముకలిగినప్పుడు. ఎట్లు దిగులుపడకుండును అనిన :—కస్య=ఎవరికి, ఏకాన్తమ్ = శాశ్వతముగా, సుఖమ్ = సౌఖ్యము, ఉపసతమ్ = ప్రాప్తించును, ఏకాన్తతః = శాశ్వతముగా, దుఃఖంవా = దుఃఖముగాని, (ఉపసతమ్ = ప్రాప్తించును, కింతు = మఱియేమన), దశా = అవస్థ, చక్ర...మేఘ - చక్ర = చక్రముయొక్క—నేమి = కడకమ్మియొక్క—క్రమేణ = వరుసచేత, నీచైః = క్రిందికిని, ఉపరి చ-మిదికిని, గచ్ఛతి=పోవును : ప్రాణికి సుఖదుఃఖములు ఒకటివెంబడి నొకటి వచ్చుచుండు నని భావము.

తా.—నాదుర్దశను విని నీవు భయపడవలదు. శాపము తీచినపిమ్మట అనుభవించుటకు నానాస్థుములను తలపోయుచు ప్రాణములను బిగియఁబట్టుకొని యున్నాను. నీవును అట్లే ప్రాణములను నిలుపుకొని యుండుము, అతిభయము పొందకుము. ఎవరికిని సుఖదుఃఖములు శాశ్వతములు గావు. బండిచక్రంపుఁగఁడకమ్మివలె దశ క్రిందికిని మిదికిని తిరుగుచుండును. కనుక ఇప్పుడు దుఃఖము కలిగినందున మనకును ఇది తీచినపిమ్మట సుఖము కలుగును, దానిని అనుభవించుటకై మనము ఇప్పుడు బ్రతికియుండవలసినది.

ప.—‘కల్యాణి’ - నీసౌభాగ్యముచేత నేను జీవించియున్నాను అనిభావము ‘విగణయన్’ - తలపోయుచుండుట బ్రతికియుండుటకు ఉపాయము.

శాపాన్తో మే భుజగళయనా దుష్టితే శార్ఙ్గపాణౌ,
శేషా న్మాసా న్నమయ చతురో లోచనే మీలయిత్యా,
పశ్చా దావాం విరహగణితం తం త మాత్మాభిలాషం,
నివేత్స్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు త్పాను. 50.

న చ నిరవధిక మేతద్దుఃఖ మిత్యాహ శాపాన్త ఇతి.-శార్ఙ్గం నామ ధనుః పాణౌ నీతం యస్య స తస్మిన్ - శార్ఙ్గ పాణౌ = విష్ణా * ‘సప్తమ్యుపహసన్’ ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః * ‘ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్టాసప్తమ్యా భవతః’ ఇతి వక్తవ్యా త్యాజిశబ్ద స్తోత్రరనిపాతః, భుజగః (శేషవివ) శయనం తస్మా దుష్టితే సతి, మే, శాపాన్తః = శాపావసానమ్ - భవిష్య తీతి శేషః, శేషాన్ = అవశిష్టాన్, చతురో మాసాన్ - మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధదినాన్త మిత్యర్థః - దశదివసాధిక్యం త్వత్ర న వివతీత మి త్యుక్తమేవ, లోచనే మీలయిత్యా=చతుషీ నిమిల్య-గమయ=రై ర్యే తాతిహా యేత్యర్థః, పశ్చాత్=అనంతరం, త్వం చాహం చావామ్ * ‘త్యదాదీనిస రై ర్వి ర్విత్వమ్’ ఇత్యేకశేషః- * ‘త్యదాదీనాం మిథో ద్వద్వే య త్పరం త చ్చిత్వమ్’

తే' ఇ త్యస్తదః శేషః, విరహే - గణితమ్ = ఏవమేవం కరిష్యామితి మన స్యావర్తితం తంతం * విప్లయాం ద్వీరుక్తిః - సర్వమిత్యర్థః, ఆత్మసాః = ఆవయోః - అభిలాషం = మనోరథం, పరిణతాః = ప్రాధాః - శరచ్చన్ద్రికాః యాసాం తాను, క్షపాను = రాత్రిషు, నిర్దేయ్యవః = భోజ్యవహే * విశతే లభ్యత్ + 'నిర్దేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః. అత్ర కైశ్చిత్ సభోనభస్యయో రేవ వార్షికత్వా త్కథ మామాథాదిమాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వ ముక్త మితి చోదయిత్యర్థుత్రయ వయోశ్రయణా దవిరోధ ఇతి పర్యహరి - త త్వర్వ మసంగతమ్ ; అత్ర గతశేషా శ్చ త్వారో మాసా ఇత్యుక్తం కవినా-నతు తే వార్షికా ఇతి ; తస్మా దయ మనుక్తోపాల మ్భవీవ. యచ్చ నాథే సాక్తం 'కథ మామాథాదిచతుష్టయా త్వరం శరత్కాలః' ఇతి - తత్రా ప్యాకార్తికసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తిః పరిణతశరచ్చన్ద్రికా స్వీ క్యుక్తం, నతు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్త ఇ త్యవిరోధ ఏవ

తనమంభమునకు అంతము లేకపోదు అని చెప్పచున్నాడు:—

శార్ఙ్గపాదౌ = విష్ణువు, భుజగశయనాత్ = శేషశయనమండి, ఉత్థితే సతి = లేచినవార డగుచుండగా, (విష్ణువు శేషశయనమునుండి నిద్రలేచినప్పుడు), మేనాకు, శాపాస్త్రః - శాప = శాపముయొక్క - అస్త్రః = అవసానము - (అప్పటికి నాశాపము తీయును), శేషాక్ష = మిగిలియుండెడు, చతురః మాసాః = నాలుగు నెలలను, లోచనే మిలయిత్యా = కన్నులు మూసికొని (విరహదుఃఖమును ఓర్చుకొని), గమయ = గడవుము, పశ్చాత్ = అటుపిమ్మట, ఆవామ్ = మన మిరువురము, విరహగణితమ్ - విరహ = వియోగముడు - గణితమ్ = కోరుకొనఁబడిన, తంతమ్ = ఆయా, ఆత్మాభిలాషమ్ - ఆత్మ-మనయొక్క, అభిలాషమ్ = కోరికను, పరి...తాను పరిణత = ముదిరిన - శరచ్చన్ద్రికాను = శరత్కాలపు వెన్నెలగలవైన, క్షపాను = రాత్రులయందు, నిర్దేయ్యవః = అనుభవంపఁగలము.

తా.—ఈదుఃఖము నిరవధికము గాదు. విష్ణుమూర్తి శేషశయనమునుండి మేల్కొనునప్పటికి నాకు శాపావసానము నియమింపఁబడినది. కనుక నీక శేషించి యుండునాలుగు మాసములను ఎట్లో విరహతాపము సోర్చుకొని జీవించియుండుము. అటుతర్వాత మనము ఇప్పు డీవిరహావస్థలో తలపోసికొనెడు సకలభోగములను శరత్కాలపు ముదురువెన్నెలరాత్రులలో అనుభవంపఁగలము. అందునిమిత్తమై మనము బ్రతికియుండవలసినది.

ప.—'భుజగశయన' అనుట మత్స్యకూర్మార్కవృత్తాంతవ్యావర్తకము. 'లోచనే మిలయిత్యా' ఇది యొకలొక్క క్రి, దీనికి 'ఓర్చుతో' నని యర్థము. 'చతురః మాసాః' -

యత్కుండు మేఘునితో సంభాషించుచున్న యాదినము మొదలు విష్ణువు మేల్కొనున వ్పటికి నాలుగుమాసముల పదిదినముల వ్యవధానముగదా, అందులో పది దినములు మేఘునికి పయనమునకు పోయిన, ఈసందేశము యక్షరమణికి అందునాటికి సరిగా నాలుగుమాసములే శేషించియుండును. 'పరిణతశరచ్చన్ద్రికాగు' - ఆపాదము, శ్రావణము, భాద్రపదము, ఆశ్వయుజము, కార్తికమాసములలో పదిదినములును, ఇప్పటికి శేషించిన శావకాలము. ఆశ్వయుజకార్తికములు శరదృతువుగావున శావము తీయ నప్పటికి ముదిరిన శరదృతువుగా నుండును. కనుకనే 'పరిణతచ్చన్ద్రికా' అనగా పండువెన్నెల, అని చెప్పినాడు. 'క్షపాగు' - యామినీ రాత్రి ఇత్యాదిపదములను జెప్పక క్షయింపఁజేయునది యనునర్థముగలక్షపా శబ్దమును చెప్పటచే ఆరాత్రులు వీరినర్పడుఁజుములను క్షయము నొందించు నని భావము. శరదృంద్రికారాత్రులఁ జెప్పట ఆరాత్రులు అతిమనోహరములు గాన.

భూయ శ్చాహ - త్వ మపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే

నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుధా;

సాస్తర్వాసం కథిత మసక్త త్వచ్చత శ్చ త్వయా మే

'దృష్టః స్వప్నే కితవ రమయ న్కామపి త్వం మయే'తి. 51.

సంతతి తస్యా మేఘే వచ్చికత్వశక్త్యానిరాసా యాతిగూఢ మభిజ్ఞానము పదిశతి భూయ ఇతి. - 'హే అబలే, భూయశ్చ = పునరపి - త్వద్భర్తా మన్తభే నేతి శేషః మేఘవచన మేతత్, కి మి త్యత ఆహ. - పురా = పూర్వం - పురాశబ్ద శ్చ రాతీతే + స్యా త్రబద్ధనే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః, శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం - గతే బద్ధస్య కథమపి గమనం న సంభవే దితిభావః, నిద్రాం గత్వా, కిమపి = కేన వా నిమిత్తే నేత్యర్థ, సస్వరం = సశబ్దం - ఉచ్చైరిత్యర్థః రుదతీసతీ విప్ర బుధా - ఆనీ రితి శేషః; అసక్త త్వ = బహుశః, పృచ్ఛతః - రోదనహేతు మితి శేషః, మే = మమ, 'హే కితవ త్వం కామపి రమయ న్మయాస్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సాస్తర్వాసం యథా తథా కథితం చేతి, త్వద్భర్తా భూయ శ్చాహేతి యోజనా.

మేఘుండు పంచించుచున్నాఁ జేమా యని యయీ శంకింపకుండుటకై యత్కుండు గూఢమైనగుర్తును చెప్పచున్నాఁడు:—

(హే అబలే = ఓ యబలా), భూయ శ్చ = ఇంకను మరల, ఆహ = నీప్రి యుండు నాగుండ చెప్పచున్నాఁడు, (ఇంతవఱకు మేఘునిమాట, రాఁదొవునది యత్కునివాక్యము), పురా = పూర్వము, శయనే = శయ్యయందు, మే = నా

యొక్క, కణ్ణలగ్నా అపి - కణ్ణ = మెడయందు - లగ్నా అపి = తగిలియున్న దానవు అయినను, (తనమెడకు అంటుకొని యున్న సమయముండే-తాను అన్యత్ర పోవుట యసంభవమని భావము), నిద్రాప్ = నిద్రను, గత్వా = పొంది, కిమపి = ఏనిమి త్రముచేతనూ, సస్వరప్ = శబ్దముతో (బిగ్గరగా), రుదతి = విడ్డుచు, విప్రబుద్ధా = మేలుకొన్న దానవు అయి, అనకృత్ = పలుమాఱు, పృచ్ఛతః = అడుగుచున్న, మే = నాకు. (మే) కితవ = (ఓయి) మోసగాఁడా, త్వమ్ = నీవు, కామపి = ఎవతెనూ, రమయన్ = క్రీడింపఁజేయుచు, మయా = నాచేత, స్వప్నే = కలలో, దృష్టః = చూడఁబడితివి, ఇతి = అని, త్వయా = నీచేత, సాన్తర్హాసమ్ = లోలోపలి నవ్వుతోఁగూడ, కథితం ద = చెప్పఁబడినది, (అని నీభర్త చెప్పినాడు అని యోచన).

తా.—మేముండు వంశించుచున్నాఁడేమో అని యిటు శంకింపకుండు నట్లు యథుండు తనకును ఆమెకును మాత్రమే తెలిసిన తమరహస్యవృత్తాంతము సొకదానిని మేఘముఖమున చెప్పచున్నాఁడు. అది ఏమనినః— పూర్వ మొకప్పుడు ఒకరాత్రి యక్షభామ యథునికంఠమును కౌగిలించుకొనియే నిద్రించి యొకకల గనినది, అందులో అతఁడు మఱియొక కామినితో క్రీడించినట్లు చూచి బిగ్గరగా విడ్డుచు మేలుకొనినది, అతఁడును మేల్కొని యేమి యిది యని పలు మాఱు అడుగఁగా ఆమె లోలోపల నవ్వుచు ‘ఓయి మోసగాఁడా, నీవు మఱియొక కాంతతో క్రీడించుచు నాకు కలలో అగపడితివి’ అని చెప్పిన దనుట.

ప.—‘భూయ శ్చాహ’ - కడను యన్ని విషయములనుండియు వేఱుచేసి ఈ వృత్తాంతమును చెప్పట ఇది సందేశమందు నచ్చుకము కలిగించునదగుటచే అత్యంత ప్రధానము గావున. ‘స్వప్నే’ - అట్టిస్వప్నము ఆమెకు వచ్చుటకు కారణము లేకు నఁగా - ఇతఁడు సర్వకామినులకును అఖిలషణీయములైన సౌందర్యాదిగుణములు గలవాఁడగుటయు, అందుచే బహుకామినులు ఇతనిని కామించుచుండుటయు, ఇతఁడు తనకత్యంతప్రియుఁడగుటచే ఎవ్వ డెవతెయొక్క వలలోఁ బడునో యని తా నెప్పు డును భయపడుచుండుటయు. ‘రుదతి’ - రోదనము ఈర్ష్యాతిశయమును అనురాగా తిశయమును తెలుపుచున్నది. ‘కితవ’ - కలలో తప్పచేసినందులకే అతనిని మోసగాఁడనుచున్నది, అందువలన తనకలలో నయినను అతఁడన్యకామినిం దలంచుట అతనితప్పగా ఆమె తనన్నే హితశయముచేత నీకట్టిచింతలు లేనియెడల నా కిట్టిస్వప్న మేల కలుగును’ అని యతనియందు వాస్తవము కాకపోయినను శంకను ఆరోపించి కొని అట్లు సంబోధించినది; ఇది ఆమెయొక్క రాగాతిశయమును తెలుపుచున్నది. ‘సాన్తర్హాసమ్’ - కితవుండు కాఁడనియు, కల అబద్ధమనియు సంతోషమును, తన

భయమే తనకు ఆరీతికలను తెచ్చినదని లజ్జను, అంతర్జానము తెలుపుచున్నది. 'అశక్యత్' - పలుమాట అడిగినదాక చెప్పకపోవుట లజ్జను తెలుపుచున్నది. 'కామపి' - ఆకలలూ, అగవడిసరమణి తా నెఱిగినదిగాక ఎవతెయో అగుట వాస్తవముగా అతఁ డెవతెనుగాని కామించియుంజలేదనియు ఆమెకు కేవలప్రేమాతిశయజన్యము యిన భయముచేత అట్టికల వచ్చినదనియు సూచించుచున్నది. ఈరహస్యమును నెప్పిపంపుటచేత యథోగ్యము నిరంతరము తన్నే తనవృత్తాంతములనే యడుపుచుం తింతుచున్నాడని గొప్ప సమాశ్వాసము కలుగును.

ఏతస్మా న్నాం కుశలిన మభిజ్ఞానదానా ద్విదిత్వా
మా కాలీనా దసితనయనే మ య్యవిశ్వాసిసి భూః
న్నేహా నాహుః కిమప్సిద్ధివిరహే ధ్వంసిన స్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తు న్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి.

52.

ఏతస్మా దితి. - ఏతస్మాత్ = పూర్వోక్తాత్, అభిజ్ఞాయితేనేనే త్యభిజ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రాపణాత్), మాం, కుశలినం = ఊమవస్తం, విదిత్వా = జ్ఞాత్వా, హే అసితనయనే, కులే (జననముహే) భవాత్ - కాలీనాత్ = లూకప్రవాదాత్ - ఏతావతా కాలేన వరాగు ర్నచే దాగమిష్య తితి జనప్రవాదా దిత్యర్థః + 'స్యా త్కాలీనం లూకవాదే యుద్ధే వశ్యహివక్షిణామ్' ఇత్యురః, మయి విషయః, అవిశ్వాసిసి = మరణశఙ్కసి, మా భూః = న భవ * భవతే ద్లుజ్ * 'న మాజ్యోగే' ఇ త్యడాగమప్రతిషేధః; న చ దీర్ఘ కాలవిప్రకర్షా త్వార్యన్నేహనివృత్తి రాశఙ్కేత్యాహ న్నేహనితి. - కిమపి = కింవా నిమిత్తం న విద్మ ఇతిశేషః, న్నేహా = ప్రీతిః, విరహేనతి = అన్యోన్యవిప్రకర్షేనతి, ధ్వంసినః = వినశ్వరాన్, ఆహుః, త త్తథా న భవతీ త్యభిప్రాయః, కింతు, తే = న్నేహః, అభోగాత్ = విరహే భోగాభావా ద్ధేతోః * ప్రసజ్యప్రతిషేధేపి నన్యమాన ఇష్యతే, ఇష్టే వస్తుని విషయే, ఉపచితో రసః (స్వాదో) యేష తే - ఉపచితరసాం సస్తం = ప్రవృద్ధతృప్తా ఇత్యర్థః + రసో గర్భ రసే స్వాదే తిక్తాదా విషరాగయోః ఇతివిశేషః, ప్రేమరాశీభవన్తి = వియోగాస హిష్టత్వ మాపద్యస్త ఇత్యర్థః. న్నేహప్రేమై రవస్థాభేదా ద్భేదః - తమక్రమ

† ఆలంక నాభిలాషా । రాగన్నేహా తతః ప్రేమా

రతిశృంగారా యోగే । వియోగతో విప్రలబ్ధు శ్చ' ఇతి;

తదేవ శ్శుటికృతం రసాకరే.

† 'ప్రేమా దివ్యతా రమ్యేషు తచ్చిన్తా త్వభిలాషకః

రాగ. ప్రత్యేకబుద్ధిః స్వా త్స్నేహా ప్రత్యుపయక్రియా;

తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతి స్తత్సహవర్తనమ్

శృంగార స్తత్సమక్రీడా సంభోగః సప్తధా క్రమాత్' ఇతి.

ఏతస్తాత్ = పూర్వోక్తమైన, శృంగారదానాత్ = అశృంగార = గుర్తుయొక్క—
దానాత్ = ఇచ్చుటవలన (తెలియఁజేసినయొగుర్తువలన), మామ్ = నన్ను. కుశ
లిసమ్ = డేమముగలవానినిగా, విదిత్వా = తెలిసికొని, అనితనయనే = నల్లకన్నుల
దానా, కాలీనాత్ = లోకవాదమువలన, సుయి = నావిషయమై, అవిశ్వాసిని =
మరణశంకగలదానపు, మానూః = కామము, కిషుపి = కారణమెఱుఁగముగాని,
స్నేహః = ప్రీతులను, విరహేనతి = ఎడఁచాపుగలిగినప్పుడు, భస్మంశినః = నశించు
వానినిగా, ఆహుః = చెప్పుదురు, (అయినను), తే = ఆస్నేహములు, అభోగాత్తి
= అనుభవములేని హేతువువలన, ఇష్టే వస్తుని = ఇష్టమయిన వస్తువువిషయమై,
ఉపచితరసాః—ఉపచిత = వృద్ధిపొందిన - రసాః = రుచికలవై, ప్రేమరాశిభవన్తి =
ప్రేమరాసులగును (వియోగమును సహించలేనివశను పొందును అని యర్థము).

తా.—నా పంపిన యొగుర్తుచేత నేను డేమముగా నున్నానని తెలిసికొను
ము. నేను మృతించొందితి నని లోకులమాటలవలన తలంపకుము. స్నేహములు విరహ
మందు నశించునని చెప్పుదురుగాని ఆహుట సరిగాదు, మఱియేమనిన అనుభవము
నిలిచిపోయిన హేతువుచేత ఆస్నేహములు ఇష్టవస్తువువిషయమై అత్యంతాస్వాదనీ
యములై వియోగమును భరింపఁజాలని వగును.

ప.—‘కుశలిసమ్’—నేను కుశలిసని యెఱింగిన నీవు జీవించియుండు వని నా
కుశలమును నీకు తెలిపితిని, అట్లే నీవు కుశలముగా నున్న నేను జీవించునుగావున
నీవు జీవించియుండవలసినది. ‘కాలీనాత్’—ఇదే సమయ నుని మనమింద కిట్టినివారు
మన కపాయము గలిగించుటకై నేను మృతినొందితి నని ప్రకటించుదురు, అట్టి లోక
వాదములను నవ్వువలదు. ‘ఏతస్తాత్’—నేను పంపిన రహస్యమయిన యశృంగారము
వలన ఆలోకవాద మబద్ధమని యెఱుంగుదువు. ‘స్నేహః’—నశించిపోవునవి విశేష
స్నేహములు గావు సాహస్యస్నేహములే యని బహువచనస్వారస్యము.

ఆశ్వా నైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే

తైలా దాశు త్రినయనవృషాత్థాతకూటాన్నివృత్తిః

సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలై స్తద్వచోభి మమా

ప్రాతఃకుస్తప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః.

53.

ఇత్థం స్వకుశలం సంవిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే -
ఆశ్వాన్యేతి.—ప్రథమవిరహే—ఉదగ్రశోకాం = తీవ్రదుఃఖాం, తేసభీమ్, ఏవం

= పూర్వోక్తరీత్యా, ఆశ్వాస్య = ఉపజీవ్య, త్రినయనస్య వృషేణ (వృషభేణ) - ఉత్థాతాః = అవదారితాః - కూటాః = శిఖరాణి - యస్య తస్మాత్ + 'కూటాః' స్త్రీ) శిఖరం శృజమ్ ఇత్యమరః, కైలాత్ = కైలాసాత్, ఆశు, నివృత్తః సకా = ప్రత్యోవృత్తః సకా, సాభిజ్ఞానం = సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం = ప్రేషితం - కుశలయేషుతైః తస్యాః = త్వత్సఖ్యాః - వచోభిః, మమాపి, ప్రాతఃకున్దప్రసమివ - శిథిలం = దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః = స్థావరయ * ప్రార్థనాయాం లిఖ్.

ఆమెయొక్క కుశలవార్తను తనకు తెమ్మని మేఘుని యత్నుడడు ప్రార్థించుచున్నాడు:—

ప్రథ...శోకామ్—ప్రథమ = మొదటి-విరహ = వియోగముచేత - ఉదగ్ర = తీవ్రమయిన - శోకామ్ = దుఃఖముగలదైన, తేనభిమ్ = నీచెలిని, ఏవమ్ = పూర్వోక్తప్రకారముగా, ఆశ్వాశ్య = ఊరడించి, త్రిన...కూటాత్—త్రినయన = మూడుకన్నులవానియొక్క - అనఁగా శివునియొక్క - వృష = వాహనమైన యెరుచేత - ఉత్థాత = కోరాడుబడిన - కూటాత్ = శిఖరములుగలదైన, కైలాత్ = కొండనుండి, అనఁగా కైలాసమునుండి, ఆశు = శీఘ్రముగా, నివృత్తః సకా = మరలినవాడవై, సాభిజ్ఞానం = గుర్తుతోఁగూడ, ప్రహితకుశలైః—ప్రహిత = పంపబడిన - కుశలైః = యేమవార్తగలవైన, తద్వచోభిః = ఆప్రియతమయొక్క మాటలచేతను, ప్రాతః...థిలమ్ — ప్రాతః = ప్రాతఃకాలముందలి - కున్దప్రసవ = మల్లెపువ్వువలె - శిథిలమ్ = దుర్బలమైన, మమ జీవిత మపి = నాప్రాణమును గూడ, ధారయేథాః = నిలుపుము.

తా.—తొలివియోగముచేత నత్యంతశోకాతురయైన నాకాంతను వైఁజెప్పిన రీతిని ఓదార్చి కైలాసమునుండి శీఘ్రముగా మరలి గుర్తుతోఁగూడ నాప్రియ చెప్పవార్తను నాకందించి నాప్రాణమును కాపాడుము.

ప.—'త్రినయనవృష'—కైలాసముయొక్క మహిమాతిశయవర్ణనము. శివునకు అతనియెద్దనకును పందనంబాచరింపుమనియు, సామాన్యవృషభములకు అచట ప్రవేశము లేదనియు, భావము. 'ఉత్థాతకూట'—అని వర్షాకాలమందలివృషభశ్వభావము వర్ణింపబడినది. శివునియెద్ద శిఖరములను కోరాడుచుండుటను చూచుట మనోహరముగా నుండుననియు, అయినను అట్టివినోదములు సూచుచు అచట కాలహరణమునోయక నాప్రాణములను నిలుపుటకై, 'ఆశు'—త్వరగా రావలసినదనియు, 'సభిం తే' నామూలమున నాకాంతయు నీకు చెలియయినది గనుక ఆనా ప్రేయసిప్రాణములను నీవు రక్షింపవలసినయొక్కది నీకుఁ గలదనియు, 'సాభిజ్ఞానమ్'—నన్ను దార్చుటకు చిహ్నము తేవలయుననియు, 'ప్రహిత'—నీవు ఒరులవలన నెఱిగి

తెచ్చుకళలవార్తను నేనుకొరను ఆనాఁడీయ స్వయముగా నీచేత చెప్పిపంపెడుమాట నే ఇక్కడనాకు బిప్పగించు మనియు, 'శిథిలమ్'—అట్టివార్త లేక నాప్రాణ మిప్పడు పోనున్న దనియు, 'అపి'—ప్రియాప్రాణమును రక్షించునట్లే 'మమ జీవితం ధార యేథా?'—నాప్రాణమునుకూడ రక్షించు మనియు, 'ప్రాతఃకున్దప్రసవశిథిలమ్'—ప్రాతఃకాలపుమల్లెమొగ్గ నుబుళుగా ఊడిపోవున - గాలికే రాలును - గాన ఆసాద్యశ్యము చెప్పటచేత తనబ్రదుకు కడు సందేహములొ నున్నదనియు, భావము.

కచ్చి తౌమ్య వ్యవసిత మిదం బంధకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశా న్నఖిలు భవతో ధీరతా కల్పయామి
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచిత శ్వాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతా మీప్సితాఃక్రి యైవ. 54.

కచ్చిదితి.—హేసామ్య = సాహో, ఇదం మే, బంధకృత్యం = బంధకార్యమ్
* దేవదత్తస్య గురుకుల మితివ త్రప్రయోగః, వ్యవసితం కచ్చిత్ = కరిష్యామితి
నిశ్చితం కిం + 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః = అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్ర
వేదనమ్; న చ తే తూష్టిమృవా దనజ్ఞీకారం శజ్జే యత నై స వి వోచిత ఇ
త్యాహ.—ప్రత్యాదేశాత్ = కరిష్యామి ఇతి ప్రతిపదనాత్ + 'ఉక్తిరాభాషణం
వాక్య మాదేశో వచనం వచః' ఇతి శబ్దార్థవే, భవతో = తవ, ధీరతాం = గమ్భీ
రత్వం, న కల్పయామి = న సమర్థయేఋణు, తస్మి కథ మజ్ఞీకారజ్ఞానం తత్రాహ—
యాచితఃసకా, నిశ్శబ్దోఽపి = నిర్గుణిత్వే - అప్రతిజ్ఞానానాఽపీత్యన్యత్ర, చాత
కేభ్యో జలం, ప్రదిశసి=దదాసి; యుక్తం చైతత్, ప్రణయిషు=యాచకేషు విషయే,
ఈప్సితార్థక్రియ = అపేక్షితార్థసంపాదనమేవ, ప్రత్యుక్తం = ప్రతిపదనమ్, క్రియా
కేవల ముత్తర మిత్యర్థః

† 'గర్జతి శరది న వర్జతి । వర్జతి వహ్నిశు నిఃస్వసా మేఘః,
నీచో వదతి న కురుతే । న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.' ఇతి భావః.

తనప్రార్థనను మేఘుఁడంగీకరించె నని ప్రశ్న పూర్వకముగా యత్తుఁడు
కల్పించుచున్నాఁడు.—

హేసామ్య = ఓయిసాధూ, త్వయా = నీచేత, ఇదమ్ = ఈ, మే = నా
యొక్క, బంధకృత్యమ్ = బంధకార్యము, వ్యవసితం కచ్చిత్ = పూనుకొనఁబడి
నదా? నీవు బదులు పలుకకుండుటచేత అనంగీకారమును శంకింపను - ఏలయనఁగా
బదులుపలుకకుండుటయే నీకు స్వభావమై యున్నది. అనిచెప్పచున్నాఁడు:—ప్రత్యా

దేశాత్ = చేనైద సని మాట యచ్చుటచేత, భవతః = నీయొక్క, భీరతామ్ = గాంభీర్యమును, స కల్పయామి ఖలు = సాధింపనుగదా, బదులుచెప్పట నీగాంభీర్యమునకు లోపము తెచ్చును; అటయిన అంగీకార మెట్లు తెలియు సనినః—యాచితః సఖ = వేడుకోఁబడినవాడవై, నిశ్చబ్ధోఽపి = ఉబుమకయే—వాద్దానము చేయకయే, చాతకేభ్యః = వానకోయిలలకు, జలమ్ = నీటిని, ప్రదిశసి = ఇచ్చుచున్నావు; ఇది యుక్తమే అని చెప్పచున్నాఁడు:—సతామ్ = సజ్జనులకు, ప్రణయిషు = యాచకులవిషయమందు, ఈప్సి...యైవ—ఈప్సిత = కోరఁబడిన-అర్థ = ప్రయోజనము యొక్క - క్రియైవ = చేయుటయే, ప్రత్యుక్తం పి = బదులుమాట గదా.

తా.—ఓయి సాధూ, నాకొఱకు ఈబంధుకార్యమును నీవంగీకరించితి వని తలంచెదను. నీవు బదులుమాట చెప్పకుండుట అనంగీకార సూచకము గాదు; మఱి యేమనిన, అది నీస్వభావము. బదులుమాట చెప్పట నీగాంభీర్యమునకు లోపము. (ఉబుమకయే) వాద్దానములు పలుకకయే నీవు నిన్ను యాచించు చాతకములకు జలము నిచ్చుచున్నావు, నావిషయమందును అట్లే చేసెదవు; విలయనిన సత్పురుషులు యాచకులకార్యమును చేయుదురుగాని చేసెద సుని పలుకరు.

ప.—‘బస్సకృత్యమ్’—ఈయపకారము సామాన్యము గాదు. ఇంతగొప్ప యపకారమును ఆ ప్రబంధువే గాని చేయఁడు. కావున దీనిని చేయుటచేత మేఘుఁడు యత్నునికి ఆ ప్రబంధు వాయె సనియు, ‘సతామ్’—అనుటచే మేఘుఁడు సజ్జనుఁడనియు, సజ్జనుఁడుగాన లోకైకకుటుంబుఁడనియు, భావము.

ఏత త్ప్రత్యాప్రియ మనుచితం ప్రార్థనా దాత్మ నో మే
సౌహార్దా ద్వా విధుర ఇతి వా మ య్యను క్రోశబుద్ధ్యా
ఇష్టా ద్దేశా న్జలద విచర ప్రావృషా సంభృతశ్రీ
మాభూ దేవం క్షణమపిచ తే విద్యుతా విప్రయోగః. 55.

సంప్రతి స్వాపరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్య స్యావశ్యకరణం ప్రార్థయమానా మేఘం విసృజతి ఏతదీతి.—‘హేజలద, సౌహార్దాత్ = సుహృద్భావాద్యా. * ‘హృద్భగనీధ్వోస్తే పూర్వపదస్య చ’ ఇ త్యుభయపదవృద్ధిః, విధురః = వియుక్తః, ఇతి = ‘హేతోః + ‘విధురం తు ప్రవిశ్లేషే’ ఇత్యుకురః, మయి విషయే, అనుక్రోశబుద్ధ్యా = కరుణాబుద్ధ్యా - వా, ఆత్మనః = తవ, అనుచితమ్ = అననురూపమపి, మే = మకు, ఏతత్, ప్రియం = సందేశహరణం, ప్రార్థనాత్ కృత్వా, ప్రావృషా = వర్షాభిః + ‘స్త్రీయాం ప్రావృష్ స్త్రీయాం భూమ్నివర్షాః’ ఇత్యుకురః,

సంభృతశ్రీః = ఉపచితశోభఃసన్, ఇష్టా = స్వాభిలషితా, దేహా న్విచర, యథే
 ష్టదేశేషు విహరేత్సర్థం * 'దేశ కా లాభ్య గ న్నవ్యాః కర్త సంజ్ఞా హ్యకర్తృణామ్'
 ఇతి వచనాత్కర్తృత్వమ్, ఏవం = మద్యత్, క్షణమపి = స్వల్పకాలమపి, తే = తవ,
 విద్యతా - కళత్రే జేతి శేష, విప్రయోగః = విరహః, మాభూత్ = మాన్తు * 'మాజి
 బుజ్' ఇత్యాశిషిబుజ్, + 'అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వా త్కుర్యా దాశిష ముత్తమామ్.
 సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్యా న్నాయకేచ్ఛానురూపిణీమ్' ఇతి సారస్వతాలంకారేదర్శ
 నాత్కర్తృత్వాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపిణీయ మశీర్వాదః శ్రీప్రయక్త ఇ త్యనుసంధే
 యమ్.

యథుఁడు త నిచ్చినశ్రమకు మన్నింపుమని వేడుచు తనకార్యమును
 అవశ్యము చేయుమని ప్రార్థించుచు మేఘుని పంపుచున్నాఁడు:—

హేజలద = ఓయి మేఘుఁడా, మయి = నాయందు, సౌహార్దా ద్వా = స్నేహము
 చేతఁ గాని, విభుర ఇతి వా = విరహినను హేతువుచేతఁగాని, అనుక్రోశబుద్ధ్యా (వా)
 = (నాచై) కనికరముగలమనస్సుచేతఁ (గాని), ఆత్మనః = నీకు, అనుచితమ్ = తగనటు
 వంటిదైనను, మే = నాకు, ఏతత్ ప్రియమ్ = వార్తనుకొనిపోవుటయనఁడియొప్రియమును,
 ప్రార్థనాత్ = నావేడుకోలువలన, కృత్యా = చేసి, ప్రాప్యషా = వర్షాకాలముచే, సం
 భృతశ్రీః—సంభృత = వృద్ధిసెందినశ్రీః = శోభకలవాఁడవై, ఇష్టా = ఇచ్చు
 వచ్చినట్టి, దేహా = దేశములను, విచర = తిరుగుము, ఏవమ్ = నావలె, క్షణ
 మపి = క్షణకాలమయినను, తే = నీకు, విద్యతా = (నీభార్య అయిన) మెఱుఁపుఁ
 డీఁగతో, విప్రయోగః = వియోగము, మాభూత్ = కలుగుకుండునుగాక.

తా.—ఓయి మేఘుఁడా, నాయందు స్నేహముచేతనూ, విరహినను హేతువు
 చేతనూ, నాయందు కనికరముచేతనూ, నీచోటిగొప్పవానికి తగనట్టిసందేశహరణ
 క్రియారూపమైన యాయవకారమును నాకు చేసి ఆపుణ్యమువలన వర్షాలట్టిచే
 నత్యంతము శోభిల్లుచు, నీకీష్టమైనదేశములు తిరుగుము. ఎప్పటికిని నాకుఁ గలిగినట్లు
 నీకు నీభార్యయయిన మెఱుఁపుఁదీఁగతో వియోగము కలుగకయుండునుగాక.

ప.—'జలధర' అనక 'జలద' యనుట ఉపకారశీలతా సూచకము, 'అను
 చితమ్'—వార్తాహరణ మనునది ఎవరికైనను సామాన్యులకు చెప్పవలసినపని. మేఘుని
 వంటిగొప్పవానికి చెప్పఁదగినదికాదు - అంత గొప్పవారు చేయసంగీకరించునదియుఁ
 గాదు. అనుచితమయినను చేయుటచేత మేఘునియొక్క సాధుత్వపరోపకారిత్వాది
 సుగుణాతిశయములు వెల్లడియగుచున్నవి. 'ప్రాప్యషా...మాభూ ద్విద్యతా విప్ర
 యోగః'—వర్షాకాలములలో ప్రాయశముగా మెఱుఁపులు మెఱయుచుండుటయు

విన్నుట అణగిపోవుటయు స్వాభావికము; అందు వర్తర్తువునందలివిద్యుత్సంగతిని ఈ పుణ్యమునకు ఫలముగా కల్పించి చెప్పినాడు. ‘మృత్యుః ప్రయోగః’—మంగళార్థము కావ్యాంతమున ఆశీర్వాచనము ప్రయోగింపఁబడినది. ‘ప్రావృషా విద్యుతా’—స్త్రీలింగస్వార్థముచే వానకార నెడియత్తగారిచే అలంకరింపఁబడినవాడై మెఱవనడుభార్యను ఎడఁచాయక యేమముగా నుండు మని స్ఫురించుచున్నది. ‘విప్రయోగః’—విప్రయోగముకంటె కీడు లేదనియు తనభావముకంటె మేలులేదనియు యర్థుఁడు స్వానుభవముచే తెలిసికొన్నాఁడు కావున, తనమహిమకానికి ఆకీడు లేకుండను ఆమె కలుగునట్లును ఆశీర్వదించినాఁడు. మంగళార్థము కావ్యాంతమందు ఆశీర్వాదము.

తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచా చచక్షే

ప్రాణాం స్రస్యా జనహితరవో రక్షితుం యక్షవధ్వాః

ప్రా ప్యోదస్తం ప్రముదితమనాః సాపి తస్థా స్వభర్తుః

కేషాం న స్యా దభిమతస్థలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమానామ్. 56.

తదితి.—జలధరవరః = (పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్) జలధరాణాం వరః (శ్రేష్ఠో) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః, ప్రాణాః = అనూః, రక్షితుం, జనాయ - హితః = ఇష్టః - శ్రోత్రయోర్భృత ఇతి యావత్ - రవః = ధ్వనిః - యస్య తథాభూతః సత్, తస్య = యక్షస్య - సందేశం = వాచికం పూర్వోక్తం + ‘సందేశవా గ్వాచికం స్యాత్’ ఇత్యమరః, దివ్యవాచా-దివి భవాః దివ్యాః దేవాః - తేషాం వాక్ తయా, చచక్షే = ఉక్తవాః * చక్షిజో లిప్, ‘కామరూపం మఘోనః’ ఇతి పూర్వం యత్తేజై వోక్తత్వాత్ తదానీం మేఘః దేవాకారిభూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థ, సా యక్షవధూ రసి స్వభర్తుః - ఉదస్తం = కుశల స్వాగమనస్య చ వార్తాం, ప్రాప్య - శ్రుత్యేత్యర్థః, ప్రముదితమనాః = సంహృష్టచిత్తా సతీ, తస్థా = అతిష్ఠత్; తథా హి - ఉత్తమేషు కేషాం ప్రార్థనా అభిమతస్థలా న స్యాత్-ఉత్తమేషు పురుషేషు సర్వేషాం ప్రార్థనా అభిమతస్థలా స్యా దే వేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపేఽర్థాంతరన్యాసః.

జలధరవరః = పుష్కలావర్తకములవంశములో పుట్టినందున మేఘములలో శ్రేష్ఠుడయిన యాతఁడు, తస్యాః = ఆ, యక్షవధ్వాః = యక్షులగుయొక్క, ప్రాణాః = ప్రాణములను, రక్షితుం = కాపిండుటకు, జన...రవః సత్—జనములకు - హితం = ఇష్టమైన (చెవికి మధురమైన) రవః సత్ - ధ్వనికలవా

డై, తత్సందేశమ్—తత్ = ఆయత్తునియొక్క - సందేశమ్ = వాచికమును, దివ్య
వాచా—దివ్య = దేవతలయొక్క - వాచా - వాక్కుతో, చచక్షే = చెప్పెను.
సాపి = ఆయత్తువధువుకూడ, స్వభర్తుః = తనభర్తయొక్క, ఉదన్తమ్ = కుశల
ము యొక్కయు రాకయొక్కయు వార్తను, ప్రాప్య=పొంది (విని), ప్రముదితమనాః
సతీ—ప్రముదిత = మిగులసంతోషించిన-మనాఃసతీ = మనస్సుకలదై, తస్మా=ఉం
డెను. తథాపి = అట్లేకదా. ఉత్తమేషు = గొప్పవారియందు, కేషామ్ = ఎవరి
యొక్క, ప్రార్థనా = వేడికొలు, అభిమతఫలా—అభిమత = ఈషితమే - ఫలా =
ఫలముగాఁగలది - అనఁగా - సఫలమైనది, సన్యాత్ = కాదు? ఉత్తములు ఎల్ల
వారిప్రార్థనలను సఫలముచేయుదు రని యర్థము.

తా.—పుష్కలవార్తకములనెడి యుత్తమమేఘములవంశముందు జన్మించిన
యామేఘశ్రేష్ఠుఁడు పూర్వోక్తమయిన యత్తునిసందేశమును ఆయత్తువధువుయొ
క్క ప్రాణములను రక్షించుటకై జనహితమైనధర్మనికలవాఁడై దేవరూపమును తాల్చి
దేవవాక్కుతో ఆమెకు చెప్పెను. ఆమెయు ఆవార్తవలన తనభర్త కుశలముగా ను
న్నాఁడు గదా యనియు, వచ్చునుగదా యనియు, తెలిసికొని సంతుష్టమానసయై
యుండెను. గొప్పవారిని ప్రార్థించినయెడల ఎవరికార్యమైనను నెఱవేఱక మానదు.

ప.—‘జలధరవరః’ - వరుఁడు కావుననే ఉపకారము చేసినాఁడు. ‘దివ్యవా
చా’ - వట్టియుటుమువలన అభిప్రాయము తెలియదుగాన దివ్యవాక్కున చెప్పెను.
‘ప్రాణా రక్షితుమ్’ - ఆసందేశమును అందింపకపోయిన యత్తువధువు ఆసమయ
ములో తప్పక మృతి పొందును. ‘జనహితరవః’ - జనమాత్రమునకే అతనిధర్మని ఇష్ట
ముగా నుండును, యథోగ్య కై ననూ మఱియు నిష్టముగా నుండును; అతని
రవము ఎల్లవారిని ఇష్టముగావుననే దానిని విని కుజేరుఁడును వెంటనే కావమును
మరలించెను.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః

శాప స్యాన్తం సదయహృదయః సన్నిధా యాస్తకోపః

సంయో జ్యైతౌ విగళితశుచౌ దంపతీ హృష్టచిత్తై

భోగా నిష్టా నభిమతనుఖాః ప్రాపయామాస భూయః. 57.

శ్రుత్వేతి.—ధనేశః = కుజేరోఽపి, జలదకథితాం - జల ముదకం సంతాప
సంతప్తయ దదాతీతి జలదః - అనే నాస్య వరోపకారిత్వం సస్పృక్తృతం - జలదేన-
కథితాత్ = ఉక్తాం, తాం = తాదృశీం - సదైన్యా మితి యావత్, వార్తాం =

యక్షస్య వారాం, శ్రుత్వా, సద్యః = యక్షవారాశ్రవణకాల వివ, సదయమ్మదయః = దయాసహితచిత్తం, అతఏవ, అస్తకోపః = ప్రణవ్యయక్షవిషయకరోషకోసక, శాపస్య, అస్తవ్ = అవసాసం, సన్నిధాయ = సన్నిహితంకృత్వా - కతిచిద్దినా న్యవశిష్టా న్య వ్యవిగణ య్యే త్యర్థః, విగళితశుచౌ = నివృత్తవ్యసనా, 'అతఏవ', హృష్టచిత్తౌ = సంతుష్టమానసౌ, ఏతౌ = పూర్వోక్తౌ, దంపతీ - జాయాశపతిశ్చ దంపతీ * జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావ శ్చ నిపాత్యతే, సంయోజ్యః అభిమతగుభాక్ - అభిమతం గుభం యేష తాక్, అతఏవ, ఇష్టాక్ = ఇచ్ఛావిషయాభూతాక్, భోగాక్, భూయః = పునరపి పూర్వవత్, ప్రావయామాస = గమయామాస.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ

మహానుజాపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో

మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘసందేశే మహాకావ్యే

ఉత్తరమేఘః సమాప్తః.

ధనేశోపి = కుశేరుడును, జలదకథితావ్ = మేఘునిచే చెప్పబడిన, తాం వారావ్ = జాలిపుట్టించునట్టి యాయక్ష సందేశమును, శ్రుత్వా = విని, సద్యః = తత్క్షణమే, సదయమ్మదయఃసక్ = దయతోఁగూడుకొన్న చిత్తముగలవాఁడై, అందు చేతనే, అస్తకోపఃసక్ - అస్త = తొలఁగింపఁబడిన - కోపఃసక్ = యక్షునిమీఁది రోషముకలవాఁడై, శాపస్య = శాపమునకు, అస్తవ్ = అవసాసమును, సన్నిధాయ = దగ్గఱఁగాఁజేసి - (అప్పుడే శాపము తీర్చివేసి), విగళితశుచౌ - విగళిత = జాతిపోయిన - శుచౌ = దుఃఖముగలవారైన, (అందుచేతనే), హృష్టచిత్తౌ = సంతోషించినమనస్సుకలవారైన, ఏతౌ = ఈభార్యపతులను, సంయోజ్య-కూర్చి, అభిమతగుభాక్ - అభిమత = వారికిష్టమైన - గుభాక్ = గుభములుగలవైన (అనఁగా వారికిష్టమైన), భోగాక్ = భోగములను, భూయః = మరల మునుపటివలె, ప్రావయామాస = పొందించెను.

తా. - కుశేరుఁడుగూడ మేఘుఁడునెప్పినయావార్తను విని జాలి పడి తత్క్షణమే యాయునికి శాపావసాసము అనుగ్రహించెను. అట్లు అదంపతులను దుఃఖము తీర్చి సంతుష్టులఁజేసి మరలఁగూర్చి కుశేరుఁడు కాంతీతభోగములను మునుపటివలెనే వారికి కలుగఁజేసెను. అట్లు వారెనికరుణచే మరల జేమము పొందిరి.

ప. — 'జిలద' అనుట పరోపకారిత్వమును సూచించుటకు. 'సంయోజ్య ప్రాపయామాస' - అని జిజింసప్రయోగములు చేయుటచే కుభేఁడు కరుణించి తానే ప్రయత్నపూర్వముగా వారిని కూర్చి సంతుష్టులం జేసి యిష్టభోగముల నె సంగె నని యర్థము, వారే శాపావసానఫలముగా తామే గూడిభోగము లనుభవించి రనిగాదు. 'ఆపి' - డండించినప్రభువుకూడ కనికరించె ననుటచే ఇతరులకు ఎంతజాలి కలిగెనో చెప్పవలయునా యని యర్థము ఇచటను 'ధనేశః' అని ప్రయోగమే గాని 'ధనవః' అని కాదు; ఉపకారి కనికరించుట యాశ్చర్యముకాదు, ధనమే ప్రధానముగా చూచుకొనువాఁడు కనికరించుట యాశ్చర్యము. 'భోగా నిష్ఠా నశ్శిమ తసుఖాః' ప్రాపయామాస భూయః' - అనుట కావ్యాంతమందు మిగుల మంగళశ్రుతిగా నున్నది. ఇందువలన కవి వ్యాఖ్యా త్రధ్యాపయితృ పతిత్రాదుల కెల్ల మంగళముదేశింపబడిన దని యెఱుంగునది.

ఆంధ్రవివరణముతోడి యుత్తరమేఘము

సమాప్తము.

